

TURUN TUOMIOKIRKKO

SISÄTILOJEN RAKENNUSHISTORIASELVITYS

ARKKITEHDIT FREESE & SCHULMAN 2023

TURUN TUOMIOKIRKKO

SISÄTILOJEN RAKENNUSHISTORIASELVITYS

ARKKITEHDIT FREESE & SCHULMAN 2023

SISÄLLYS

Johdanto	4
RAKENNUSHISTORIAA	9
KIRKON RAKENTUMINEN	11
Keskiaikainen kirkko	11
USKONPUHDISTUKSESTA 1800-LUVULLE	24
Protestanttisuuden tuomat muutokset	24
Korjaus- ja muutostyöt	27
1800-LUVUN RESTAUROINNIT JA SUUNNITELMAT	31
Turun palon jälkeinen muutos	31
Kappelienuudistukset 1865–1884	41
Tyylinmukaisia restaurointisuunnitelmia	47
1920-LUVUN RESTAUROINTI	55
Taustaa	55
Suunnittelua 1920–1923	59
Restauroinnin kulku 1923–1929	69
Restauroinnin jälkeiset muutokset	93
1970-LUVUN PERUSKORJAUS	97
Taustaa	97
Suunnittelu	99
Korjaustyöt 1976–1982	113

Arkkitehdit Freese & Schulman 2023

Tekijät: Johanna Luhtala, Päivi Hakanpää ja Heidi Seesto

Valokuvat ja piirustukset © Aalto yliopisto, Arkkitehdit Freese & Schulman, Arkkitehtuurimuseo, Kansallisarkisto, Kansallisgalleria, Kansalliskirjasto, Museovirasto, Turun ja Kaarinan seurakuntayhtymä, Turun museokeskus, Uppsalan yliopiston kirjasto.

Valokuvat ellei toisin mainita Arkkitehdit Freese & Schulman
Kansikuva: Kirkkosali ennen 1920-luvun restaurointia. TMK.

ISBN 978-952-65265-0-8 (nid.)

ISBN 978-952-99828-9-9 (PDF)

NYKYTILA	127		
KIRKON INTERIÖÖRIN KERROSTUMAT	129	209–213 Sakariston ullakko	235
Keskiajalta 1820-luvulle	130	109 Gezeliuksen kappeli	240
1830–1850 lukujen restaurointi	134	110 Kankaisten kappeli	243
1800-luvun lopun restaurointi	138	111 Tottin kappeli	247
1920-luvun restaurointi	142	112 Mikael Agricolan kappeli	251
1970-luvun täydentävä peruskorjaus	146	113 Tigerstedt-Wallenstjernan kappeli	259
		114 Itäinen asehuone	265
RAKENNUSTEKNIikka	154	115 Pormestarin kappeli	271
Rakennetekniikka	154	116 Läntinen asehuone	277
Talotekniikka	158	117 Stålhandsken kappeli	283
		118–122 Ursulan kappeli	287
SISÄTILAT	161	302 Ursulan kappelin ullakko	294
Rakennusvaihekaaviot	162	001–002 Ursulan kappelin kellari	298
100 Tornihalli	167	203 Etelälehteri – Tuomiokirkkomuseo	303
101 Kirkkosali	175	123 Tarkk’ampujain kappeli	311
102 Pääkuori – Kaikkien Pyhien kappeli	193		
201 Urkulehteri	199	YHTEENVETO	318
103 Kijkin kappeli	207		
104–105 Pohjoiseteinen	211	Lähdeviitteet / Rakennushistoriaa	324
106 Tavastin kappeli	217	Lähdeluettelo	332
107 Sakaristo	221	Perustiedot	334
003–011 Sakariston kellari	229		

JOHDANTO

Keskiaikaiset kirkot ovat merkittävä osa Suomen rakennettua kulttuuriperintöä. Turun tuomiokirkolla on oma erityis asemansa ainoana basilikakirkkona ja ensimmäisenä tiilikirkkona. Kansallispyhäkön arvoon noussut kirkko on historiansa aikana ollut esikuva maamme muille kirkkorakennuksille. Keskiajalta lähtien se on ollut merkittävä hengellinen ja hallinnollinen keskus, jolla on ollut vaikutusta Turun seudun lisäksi laajemmin koko yhteiskuntaan. Lukuisista tuhoisista tulipaloista selvinnyt kirkko hallitsee edelleen Turun historiallista keskustaa.

Tuomiokirkon 700-vuotinen historia kertoo rakentumisen prosessin yksinkertaisesta tiilikirkosta suureksi katedraaliksi. Kirkosta on luettavissa kristinuskon vakiintuminen Suomeen sekä katolisen uskon vaihtuminen protestanttiseen ja sen myötä tulleet muutokset. Pysyvyyttä symboloivat keskiaikaiset muurit ja holvit luovat kirkon sakraalin tunnelman. Kirkkosalissa on vuosisatojen saatossa tehty liturgiaan liittyviä muutoksia. Viime aikoina kirkon käyttö esiintymistilana on lisääntynyt entisestään. Menneillään on vaihe, jossa kappelitilojen sisustusta on muutettu maallisempaan suuntaan.

Kirkon nykyinen ulkohahmo tornin huippuineen on vakiintunut asuun, jonka se sai vuoden 1827 Turun palon jälkeisissä korjauksissa. Kyseessä oli maamme varhaisin historiallisen rakennuksen restaurointi. Tavoitteena oli suhteuttaa yksittäiset uudet osat tyylilliseen kokonaisuuteen. Sisätilojen osalta alkoi niiden pitkällinen muutoshistoria, jossa eri tyylinäkemykset seurasivat toisiaan. Eri aikoina tehdyissä korjaus- ja muutostöissä on nähtävissä vuosikymmenien saatossa muuttuneet restaurointiperiaatteet. Ristiriitojen seurauksena arkkitehdin suunnittelema asu jäi toteutumatta niin 1820-luvun kuin 1920-luvun restauroinneissa.

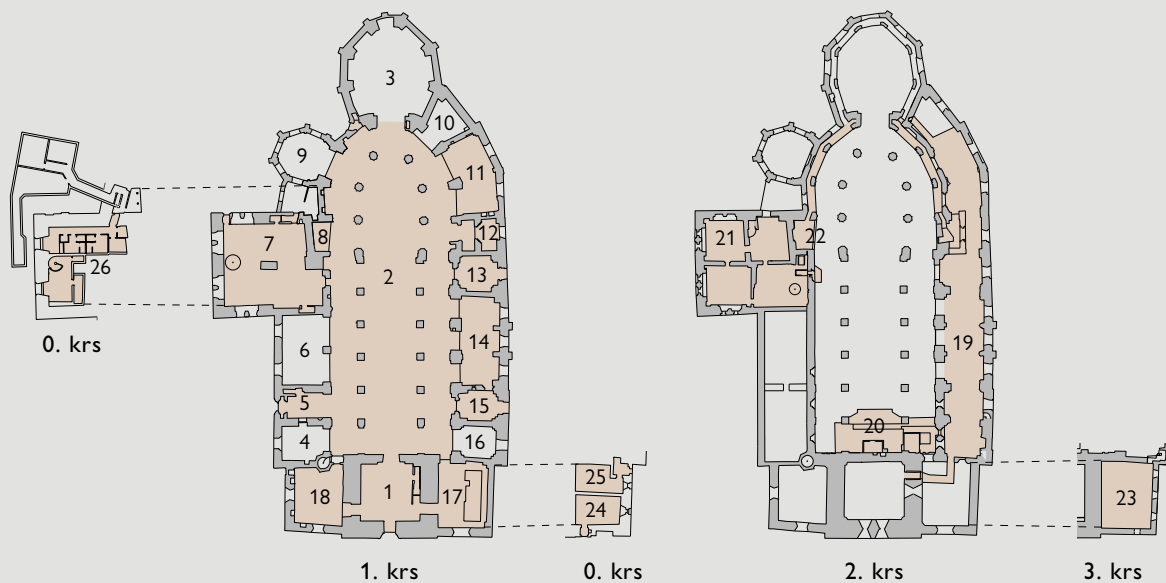
Pääkuori sekä Kankaisten, Stålhandsken ja Tottin kappelit edustavat 1800-luvun loppupuolen restaurointi-ihanteita, jotka perustuivat sen ajan kansainvälisiin suuntauksiin. Kijkin, Tavastin ja Mikael Agricolan kappelit ovat esimerkkejä 1920-luvun restaurointien tavoitteesta palauttaa ne keskiaikaiseen asuunsa. Kirkon arvo kulttuurihistoriallisesti merkittävänä rakennuksena tunnistettiin myös 1970-luvun peruskorjauksessa, ja sisätilojen rakenteet pyrittiin säilyttämään ja uudet lisäykset tekemään niin, että ne olivat tarvittaessa poistettavissa.

Tuomiokirkon sisätilojen rakennushistoriaselvitys palvelee tulevia korjauksia ja niiden suunnittelua. Ensimmäisessä osassa pääpaino on 1920-luvulla ja sen jälkeen tehdyissä korjaus- ja muutostöissä. Tätä aiemmat muutokset ja keskiajan rakennushistoria on esitetty kirjallisuuteen pohjautuen. Kirkon 1920- ja 1970-lukujen korjauksiin on perehdytty arkistoaineistojen ja kirjallisuuden pohjalta. Edellä mainittujen laajamittaisten korjausten väliset sekä 1970-luvun peruskorjauksen jälkeiset työt on myös käyty läpi.

Toisessa osassa esitellään interiöörin nykytila ja sen eri kerrostumat rakennusosineen, pintamateriaaleineen ja sisustuksineen. Inventoinnissa painotettiin muutospaineen alla olevia tiloja. Kirkkosalin, sakariston ja etelälehterin ohella niihin kuuluvat Mikael Agricolan, Pormestarin, Ursulan, Tarkk'ampujain ja Tigerstedt-Wallenstjernan kappelit sekä eteistilat tornihalleineen ja asehuoneineen. Sivutilojen osalta inventoitiin sakariston ullakkohuoneet, Ursulan kappelin ullakkohuone ja kellaritilat sekä henkilökunnan sosiaalitilat.

Rakennushistoriaselvityksen on laatinut Arkkitehdit Freese & Schulman, tekijöinä arkkitehdit Johanna Luhtala ja Heidi Seesto sekä tutkija Päivi Hakanpää. Selvityksen tilaajana oli Turun ja Kaarinan seurakuntayhtymä edustajanaan intendentti Elina Ovaska. Suureksi avuksi laajan arkistoaineiston kokoamisessa on Elina Ovaskan lisäksi ollut kulttuuriperintöasiantuntija Laura Ruohonen. Museovirastoa on edustanut yliarkkitehti Sirkkaliisa Jetsonen. Kirkon vahtimestarit Juhana Ahlman johdolla ovat mahdollistaneet tilojen inventoinnin.

Tuomiokirkko on osa Turun vanhan ydinkeskustan valtakunnallisesti merkittävää rakennettua kulttuuriympäristöä (RKY-alue 2009). Rakennus on suojeltu kirkkolailla (1054/1993), joka koskee myös kiinteää sisustusta ja siihen liittyviä maalauksia ja taideteoksia. Korjaus- ja muutostöistä tulee pyytää Museoviraston lausunto. Kirkkoon liittyy lisäksi muinaismuistolakiin liittyviä tutkimus- ja suoje-luvelvoitteita.¹ Tuomiokirkon omistajalla, Turun ja Kaarinan seurakuntayhtymällä, on suuri etuoikeus ja vastuu arvokkaan kulttuuriperinnön säilyttämisestä tuleville sukupolville.

INVENTOIDUT TILAT

Painotetut tilat merkitty punertavalla värillä

1. Tornihalli	14. Pormestarin kappeli
2. Kirkkosali	15. Läntinen asehuone
3. Pääkuori	16. Stålhandsken kappeli
4. Kijikn kappeli	17. Ursulan kappeli
5. Pohjoiseteinen	18. Tarkk'ampujain kappeli
6. Tavastin kappeli	19. Etelälehteri (Tuomiokirkkomuseo)
7. Sakaristo	20. Urkulehteri
8. Gezeliuksen kappeli	21. Sakariston ullakko
9. Kankaisten kappeli	22. Pohjoislehteri
10. Tottin kappeli	23. Ursulan kappelin ullakko
11. Mikael Agricolan kappeli	24. Kahvila
12. Tigerstedt-Wallenstjernan kappeli	25. Tiilivarasto
13. Itäinen asehuone	26. Henkilökunnan sosiaalityilat ja varastot

Lähteitä lähes seitsemältä vuosisadalta

Keskiajan rakennushistorian tärkeimmät kirjalliset lähteet ovat tohtori Juhani Rinteen 1920-luvun tutkimuksiin perustuvat julkaisut. Näistä viimeisin osa ilmestyi vuonna 1955 hänen kuolemansa jälkeen. Professori Markus Hiekkanen on käsitellyt väitöskirjassaan myös Turun tuomiokirkkoa ja päivittänyt sen tietoja teoksessa *Suomen keskiajan kirkot*. Emeritus valtionarkeologi C. J. Gardberg on koonnut kirkon historian *Kansallispyhäkkö, Turun tuomiokirkko 1300–2000* -teokseen. Hän osallistui valtionarkeologina 1970-luvun peruskorjauksen neuvottelukuntaan. Riikka Kaistin julkaisuun *Turun tuomiokirkko, rakkaudella rakennettu* on runsaan kuvamateriaalin lisäksi tiivistetty kirkon historia. Hänellä on pitkäaikainen kokemus Tuomiokirkosta ensin neuvottelukunnan tutkimussihteerinä ja myöhemmin Turun ja Kaarinan seurakuntayhtymän intendenttinä.

Rakennushallituksen 1800-luvun ja 1900-luvun suunnitelmapiiirustukset löytyvät Kansallisarkiston kokoelmista. 1920-luvun restaurointitöihin liittyvistä piirustuksista runsain on Armas Lindgrenin kokoelma, joka sijoitettiin 1930-luvulla Tuomiokirkkomuseoon ja on nykyään Tuomiokirkkoseurakunnan arkistossa. Sen ajan dokumentointipiirustukset puolestaan siirrettiin Turusta Museoviraston arkistoon 1970-luvulla. Turun ja Kaarinan seurakuntayhtymän arkistossa on 1940-luvulta lähtien korjauksiin ja muutoksiin liittyvät arkkitehti-, rakenne- ja lvis-suunnitelmat, jotka on myös digitoitu. Tietoa Finland Oy:n vuonna 2022 laatimia mittauspiirustuksia on selvityksessä käytetty kaavioiden pohjina.

Tuomiokirkon korjaus- ja muutostöiden asiakirjoja 1920–1970-luvuilta on talletettu sekä seurakunnan, Museoviraston ja Kansallisarkiston Turun toimipisteen kokoelmiin. Vanhimmat, 1860-luvulta peräisin olevat valokuvat Tuomiokirkon sisätiloista ovat Turun museokeskuksen kokoelmissa. Museoviraston Historian kuvakokoelmissa on laaja 1920-luvun kuva-aineisto, joka käsittää lähes 1700 mustavalkokuvaa. Osa kuvista löytyy myös Journalistisesta kuva-arkistosta sekä Turun ja Kaarinan seurakuntayhtymän ja Turun museokeskuksen arkistoista. Valokuvia julkaistiin jo vuonna 1929 Juhani Rinteen Turun tuomiokirkkoa käsittelevässä kirjassa. 1970-luvun peruskorjauksiin liittyviä valokuvia on talletettu Turun ja Kaarinan seurakuntayhtymän, Turun museokeskuksen ja Museoviraston arkistoihin. Arkkitehtuurimuseon kokoelmissa on Tuomiokirkon valokuvia 1900-luvulta.

1970-luvun peruskorjauksen aikana tehtyjä ratkaisuja valotti arkkitehti Ola Laihon kanssa tammikuussa 2023 kirkossa käyty keskustelu ja kierto. Museoviraston tutkijana peruskorjauksessa toiminut Marja Terttu Knapas lainasi ystävällisesti Turun tuomiokirkkoa käsittelevää lisensiaatintyötään ja kertoi 40-vuoden takaisesta korjaustyöstä. Turun tuomiokirkon korjauksista ja niiden suunnitelmista on lehdistössä kirjoitettu vuosikymmenien ajan. Kansalliskirjaston digitaaliarkiston lehdistä saatiin tietoa varsinkin 1920-luvun korjausten loppuvaiheista. Yksi merkittävimmistä lähteistä on kirkko itse. Sen sisätilojen rakennushistoriaa on nähtävissä seinien ja holvien rakenteissa sekä maalauksissa ja kätkettynä lattioiden alle.

RAKENNUSHISTORIAA

KIRKON RAKENTUMINEN

KESKIAIKAINEN KIRKKO

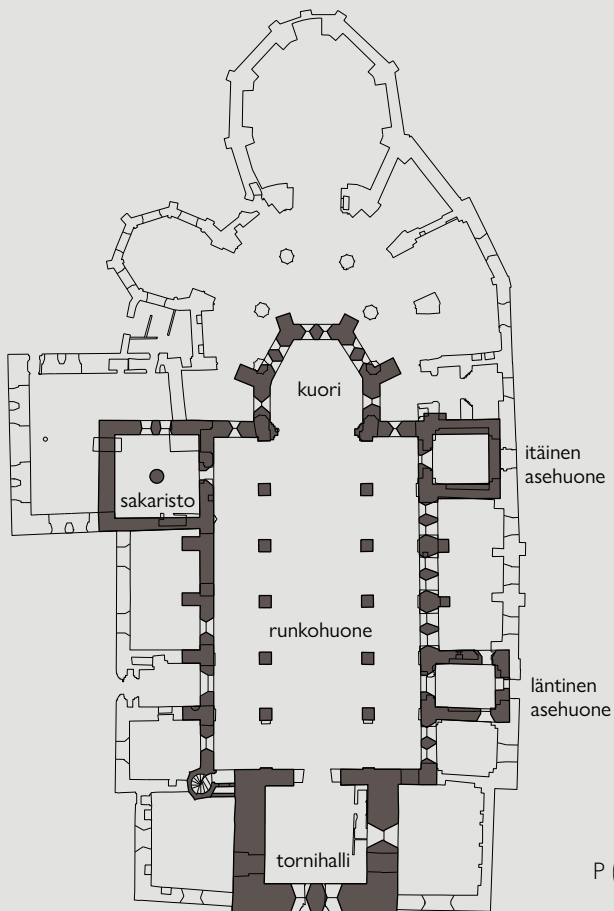
Kirkon rakennusvaiheet

Kirkon rakentamisajankohdasta on eri näkemyksiä, eikä iänmäärityksessä luonnontieteellisiä menetelmiä ole juurikaan käytettävissä.² Rakennusvaiheiden ajoituksissa on tukeuduttu vähäisiin kirjallisiin lähteisiin ja rakennuksen tyylihistoriallisiin piirteisiin. Tuomiokirkon historiaa tutkinut tohtori Juhani Rinne oletti, että kivikirkko on vihitty 1280-luvulla tuomiokirkoksi.³ Emeritus valtionarkeologi C. J. Gardbergin tulkinnan mukaan piispanistuin siirrettiin Unikankareen kummulle vuonna 1300, jolloin vihittiin käyttöön tiilirakenteinen kirkko.⁴ Professori Markus Hiekkänen on todennut, että piispanistuin siirrettiin Koroisista Unikankareen kummulle 1200-luvun lopulla. Puisen tuomiokirkon vihkimisen hän arvelee tapahtuneen aikaisintaan 1290-luvulla ja viimeistään 1300-luvun alussa. Tiilikirkon hän olettaa rakennetun vasta 1410- tai 1420-luvulla.⁵ Tuomiokirkon siirto Unikankareen kummulle on uudemmissa tulkinnoissa liitetty Turun kaupungin perustamiseen.⁶ Yhtä mieltä tutkijat ovat siitä, että Tuomiokirkko on rakennettu useassa vaiheessa ja sitä ennen paikalla on sijainnut puukirkko.⁷ Puukirkon runkokuoneeseen liittyneitä jäännöksiä ei 1920-luvun kaivauksissa ole löytynyt, ellei sellaiseksi tulkita sakariston eteläpuolelta kirkkosalista löytynyttä kivilatomusta.⁸

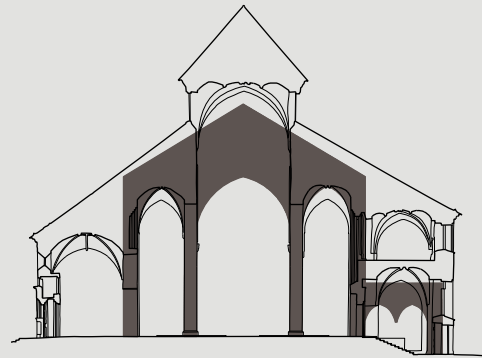
Tiilikirkosta kolmilaisiksi hallikirkoksi

Tiilikirkon ensimmäisen rakennusvaiheen aikana valmistui kivisakaristo. Sen tiilestä ristiholvatun katon konsolit olivat kalkkikiveä. Tämän jälkeen rakennettiin suorakaiteenmuotoinen, tiilirakenteinen runkokuone, joka oli kooltaan 22 x 35 metriä. Kirkkosaliin tehtiin puurakenteinen sisäkatto. Rinne päätyi tutkimuksissaan arvioon, että kyseessä oli kivikirkko, joka myöhemmin verhottiin tiilillä. Tämä on 1970-luvun tutkimuksissa osoitettu väärinkäsitykseksi.⁹ Pohjois- ja eteläsiivuilla sekä länsipäädyssä oli sisäänkäynnit kirkkosaliin, jonka ikkunat ovat olleet kapeat ja korkeat. Eteläseinään suippokaariset ikkuna-aukot oli sijoitettu pareittain.¹⁰ Novgorodilaisten hyökkäyksessä Turkuun vuonna 1318 kirkko ilmeisesti poltettiin.¹¹ Asiakirjalähteet viittaavat siihen, että kirkko oli rauniona vuoden 1318 tulipalon jälkeen aina vuoteen 1335 asti.¹² Osa tutkijoista on olettanut, että tuolloin palanut kirkko oli puurakenteinen.¹³

Kirkkosali holvattiin kolmilaisiksi hallikirkoksi. Tiiliholveja kannattelivat viisi pilariparia ja seinään muuratut pilasterit, joiden kohdalle ulkoseinään rakennettiin tukipilarit eli kontreforit. Keskilaivan pilareissa oli kalkkikivestä veistetyt ns. lyijykynäkonsolit.¹⁴ Mahdollisesti ennen kirkkosalin holvausta on sen itäosaa

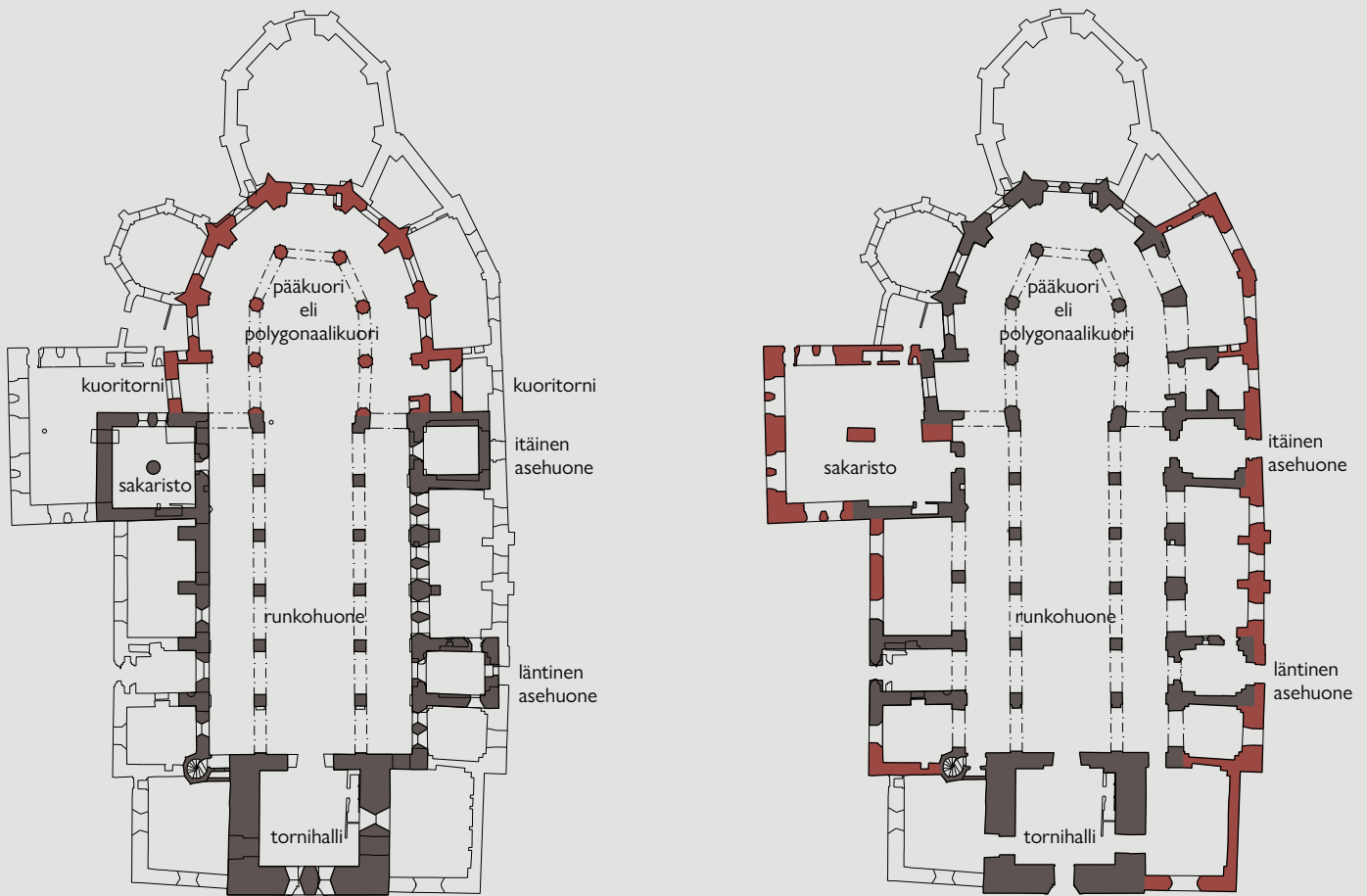
Tiilikirkko 1300-luku

Tiilikirkon leikkaus

jatkettu viisisivuisella kuoriosalla. Runkohuoneen luoteiskulmaan muurattiin seinän ulkopuolelle kierreporras. Kirkkosalin länsipuolelle rakennettiin torni. Se oli kuulunut suunnitelmiin ilmeisesti jo runkohuonetta rakennettaessa, sillä kirkon länsipäätyyn oli muurattu valmiiksi sidetiilet. Tornin alaosa tehtiin kuitenkin kivistä ja suunniteltua leveämpänä. Rakennusmateriaalin vaihtuminen kiveksi johtui ilmeisesti tiilien huonosta saatavuudesta. Hieman myöhemmin tornia korotettiin tiiliosalla, minkä jälkeen torni kohosi noin 34 metrin korkeuteen. Tornin länsipäätyyn tehtiin kaksi korkeaa suippokaarista ikkunaa. Samoihin aikoihin tornin kanssa rakennettiin eteläseinää vasten kaksi asehuonetta, joiden alaosat muurattiin myös kivistä. Läntisestä asehuoneesta johti sisäänkäynti kirkkosaliin ja sivuseinissä oli pohjoissaksalaisten esikuvien mukaan oviaukot. Läpikuljettava asehuone oli tarkoitettu maallikoille.¹⁵ Itäisestä asehuoneesta johti kirkkosaliin kolmas sisäänkäynti papistolle.¹⁶

Viisisivuisen kuorin ulkoseinien kulmissa olleiden kontreforien perusteella Rinne tulkitsi, että kuori on ollut holvattu ja sitä on kannatellut pilasterit.¹⁷ Kirkkosalin ja kuorin välissä, suunnilleen nykyisen saarnatuolin kohdalla, oli triumfikaari.¹⁸ Kirkkosalista erotettuun kuoriin sijoitettiin pääalttari, joka oli omistettu ilmeisesti kirkon suojelepyhimyksille, Pyhälle Henrikille ja Neitsyt Marialle.¹⁹ Kirkkosalin sivulaivojen holvit olivat ristiholvattuja. Holvisarjojen suorakaiteen muodon määräsi

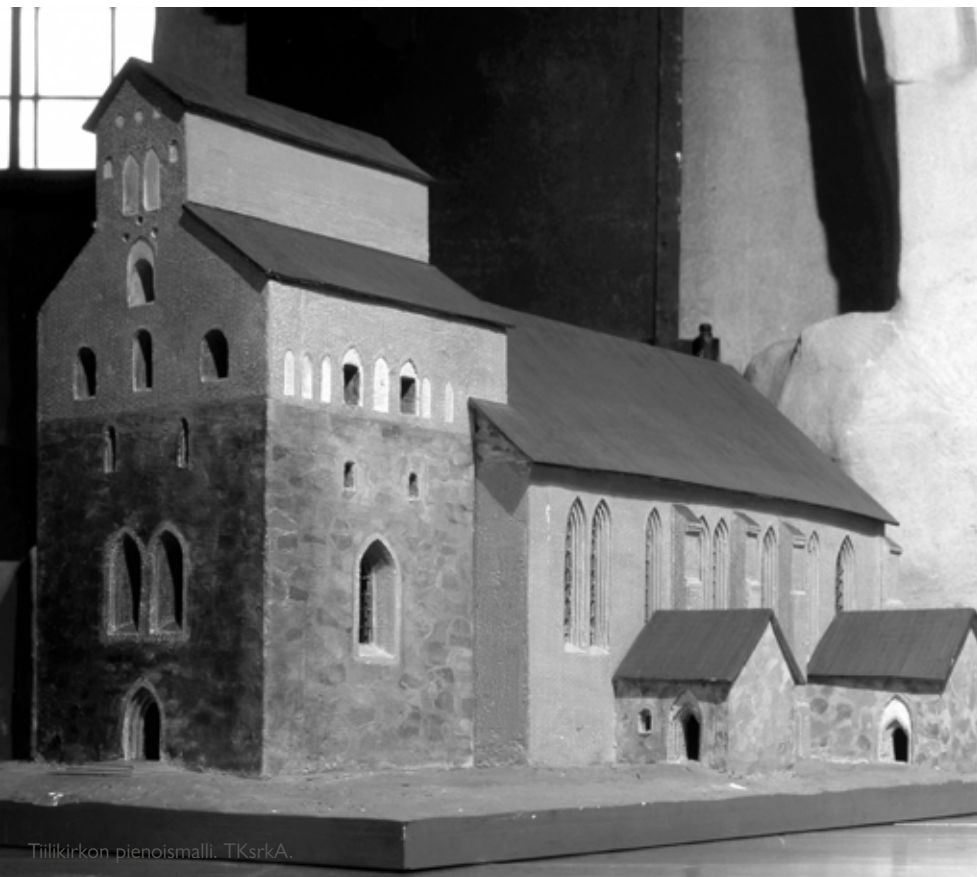
Hallikirkko ja sen laajennukset 1400–1450-luvut

etelälaivan parittaiset ikkunat. Gardberg päätteli holvausten yksityiskohdista, että Tuomiokirkon holvien muurarit olivat Tallinnasta.²⁰

Kirkkosalin holvauksen Gardberg ajoittaa 1340-luvulle eli noin 40 vuotta Rinteen ajoitusta myöhemmäksi. Tornin ja asehuoneiden Gardberg katsoo valmistuneen Piispa Hemmingin virkakaudella (1335–1366).²¹ Markus Hiekkasen tulkinnan mukaan tiilikirkko rakennettiin vasta 1410- tai 1420-luvulla ja kirkkosali holvattiin kolmilaivaiseksi. Pian tiilikirkon valmistumisen jälkeen purettiin ensimmäinen kivisakaristo ja sen tilalle rakennettiin ristiholvattu kivisakaristo. Rakennushankkeiden Hiekkasen katsoo käynnistyneen vitaaliveljien 1390-luvun lopun hävitysretken jälkeen. Runkokuoreen itäpuolella oli viisisivuinen, runkokuoretta matalampi ja kapeampi kuori mahdollisesti jo vuoden 1400 tienoilla. Eteläpuolen asehuoneet ja tornin rakentamisen hän sen sijaan tulkitsee vasta 1430–1470-lukujen rakennuskauten.²²

1400-luvun laajennukset

Turun tuomiokirkon uuden rakennusvaiheen voidaan katsoa alkaneen Maunu Tavastin piispankaudella (1412–1450). Tuolloin kirkkorakennusta laajennettiin leveys-, pituus- ja korkeussuunnissa. Hänen piispankaudellaan kirkko paloi kolme kertaa. Vuoden 1429 palon jälkeen kirkkoa korjattiin.²³ Itäpäättä pidennettiin

Tiilikirkon pienoismalli. TKsrkA.

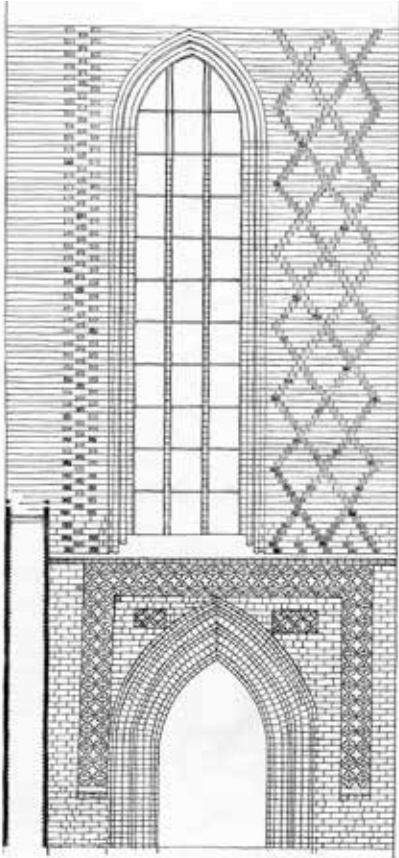

uudella, kirkkosalin levyisellä seitsensivuisella pääkuorilla nk. polygonaalikuorilla. Sen pohjois- ja eteläsivuille valmistuivat laajennusosat, joita Rinne on nimittänyt mataliksi kuoritorneiksi. Itäisen asehuoneen paikalle rakennettiin hieman leveämpi ja pidempi eteishalli. Näiden julkisivujen yhteinen piirre oli ulkoseinien vinoneliökuviot, jotka oli muurattu tummanvihreiksi lasitetuista tiilistä. Ikkunoita korostettiin ornamenttitiilifriiseillä. Sama tiiliornamenttiikka toistui myös uuteen pääkuoriin johtaneessa eteläisessä oviportaalissa.²⁴ Kirkkosalin pohjoisseinän viereen rakennettiin *Pyhän Ruumiin (Tavastin)* ja *Pyhän Johanneksen (Kijkin)* kappelit. Kivisakaristo purettiin suurelta osin ja sen tilalle tehtiin lähes neljä kertaa suurempi ja kaksikerroksinen tiilisakaristo. Eteläseinän viereen valmistui kaksi suurta kappelia, *Pyhän Ristin (Mikael Agricolan)* ja *Pormestarin* kappelit, ja näitä pienempi *Sielujen (Stålhandsken)* kappeli.²⁵

Uutta pääkuoria rakennettaessa purettiin vanha kuori ja kirkkosalin sivulaivojen itäseinät. Uudesta tiilirakenteisesta kuorista tuli edellistä korkeampi. Sen kolmilai- vaiseksi holvattua kattoa kannattelivat kahdeksankulmaiset pilarit, jotka olivat lähes samassa linjassa kirkkosalin pilarien kanssa lukuun ottamatta polygonaalikuorin itäpäädyn viimeistä pilariparia.²⁶ Kuorin seinäpintoja jäsensivät tukipilasterit. Kuorin lattiatasolla oli seitsemän pyörökaarista seinäkomeroa, joita käytettiin todennäköisesti alttarikomeroina. Niiden yläpuolella kulki galleriakäytävä, johon avautuivat suippokaariset, korkeat ikkunat. Lattiatasolla seinän ja pilarien välissä

Pääkuorin kahdeksankulmaisten pilarien yläosat päättyivät profiloituun tiilistaan ja pieniin kalkkikivikonsoleihin, joista holvien ruoteet alkavat. Valkoiseksi rapattujen pilarien nurkkasauvat ja vaakalistat on jätetty tiilipintaisiksi (yllä).

Kalkkikivinen kastemalja 1400-luvulta, ote ja- lustusuunnitelmasta (alla). Arkkitehtitoimisto Pitkänen-Laiho-Raunio, TKsrkA.

Polygonaalikuorin julkisivujen lasitetut tiilet muodostavat vinoneliökuviota. Ikkunoiden alapuolelle on ornamentitiilistä muurattu friisi (vas.). Seinien jäsentelyä korostavat ikkunoiden tasolle ulottuvat kontreforit, jotka muuttuvat kolmikulmaisiksi tiilisauvoiksi ikkunoiden kohdalla (oik.). MVA.

Hallikirkon pienoismalli ennen laajennuksia. TKsrKA.

oli kuorikäytävä, jota pitkin kirkolliset kulkueet pääsivät kiertämään alttarin. Kuorin yksityiskohdat ja kaksikerroksinen käytävä viittaavat Gardbergin mukaan Pohjois-Saksan alueelta tulleisiin rakennusmestareihin.²⁷ Pääkuorin galleriakäytävälle kuljettiin eteläisen kuoritornin yhteyteen muurattua portaikkooa pitkin. Kulku portaikkoon oli kirkkosalin puolelta.²⁸ Pääkuorin Rinne katsoi rakennetun jo piispa Hemmingin virkakautena (1338–1366). Gardbergin tulkinnan mukaan kuori on valmistunut vasta 1400-luvun alkupuolella, piispa Maunu Tavastin virkakaudella, ja Hiekkänen tarkensi rakennusajan 1430–1440-luvuille.²⁹

Kaksikerroksinen sakaristo rakennettiin entisen paikalle. Kivisakaristosta jäi jäljelle eteläseinä ja osa länsiseinästä, jotka liitettiin uusiin tiilestä muurattuihin seiniin. Osa vanhan sakariston pohjoisseinästä hyödynnettiin keskipilarin rakentamisessa. Sakaristoon holvattiin neljä tähtiholvia, jotka tukeutuivat keskipilariin ja seiniin. Molempiin kerrokseen tehtiin neljä pari-ikkunaa. Länsi- ja itäseiniin muurattiin yhteensä yhdeksän segmenttikaarista säilytyskomoeroa ja komeromaiseen syvennykseen piscina, johon vihkivesi voitiin kaataa.³⁰ Rinne ja Gardberg päätyivät siihen, että sakariston rakentaminen aloitettiin heti Maunu Tavastin virkakauden alussa. Hiekkasen näkemyksen mukaan sakaristo rakennettiin vasta Pyhän Ruumiin kappelin valmistumisen, vuoden 1466, jälkeen. Turun seurakuntien emerita intendentti Riikka Kaisti ajoitti sakariston laajennuksen ja väliseinän rakentamisen 1500-luvun alkuun.³¹

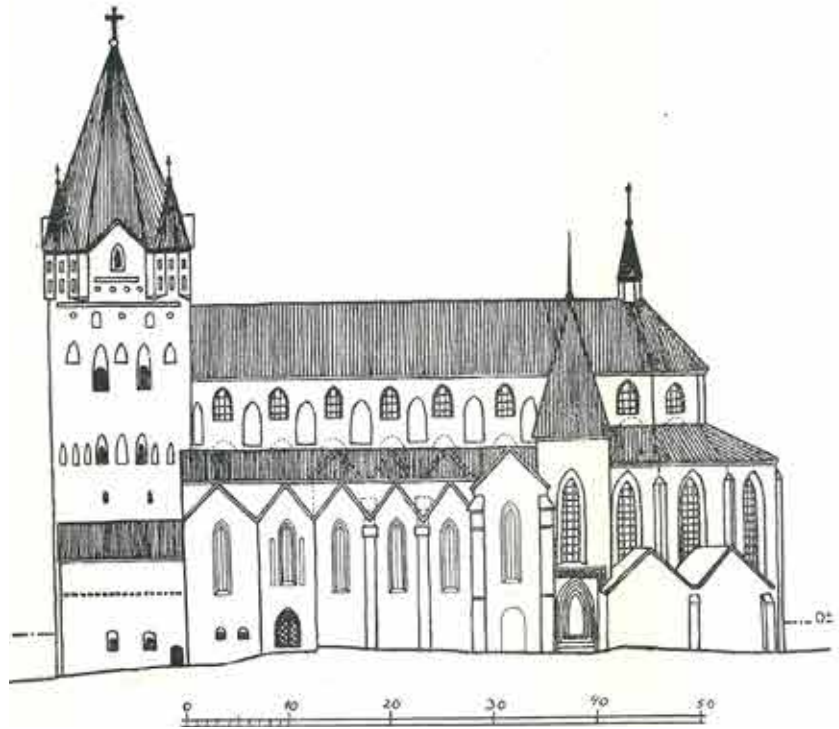
Kappeleiden rakentaminen muutti kirkkosalia tilana, kun sen sivuseinille puhkaistiin korkeat kappeleihin avautuvat kaariaukot. Sakariston viereen rakennetun kappelin pääalttari oli omistettu Pyhälle Ruumiille. Sinne sijoitettiin alttarit myös Pyhälle Birgitalle ja Pyhille Enkeleille. Kappeli oli holvattu ilmeisesti samantyyppisillä tähtiholveilla kuin sakaristokin. Myöhemmin se sai kahdeksankulmaiset tähtiholvit.³² Valoa tilaan antoi pohjoisseinän kaksi suippokaarista ikkunaa. Länsiseinän oviaukosta johti kulku ulos ja vastapäisen seinän oviaukon kautta päästiin sakaristoon. Kirkkosalin erotti kappelista kaariaukkojen väliin asennettu takorauta-aita portteineen.³³ Teksti aidassa kertoo, että Maunu Tavast teetti aidan vuonna 1425.³⁴ Hän lahjoitti myös kappelin alttarien prebendasäätiön ylläpitämiseksi kaupunkitaloja ja maatiloja. Alttareilla piti järjestää viisi viikoittaista messua ja Tavast-suvun sielujen puolesta vuosittaiset sielunmessut. Suvun jäsenellä oli oikeus myös alttarin papin virkaan.³⁵ Kappelin rakennusajankohdaksi on yleisesti hyväksytty 1420-luku.³⁶

Pohjoisseinän viereen rakennettiin Johannes Kastajalle ja evankelista Johanneselle omistettu kappeli. Sinne on ilmeisesti sijoitettu alttarit myös synnyttäjien suojelupyhimykselle Margareetalle ja taitelijoiden suojelupyhimykselle Veronikalle, jota esittävä maalaus *Pyhän Veronikan hikiliina* on kuvattu seinän pyöreään komeroon.³⁷ Kappelin rakentamisen mahdollisti prebendasäätiö, jonka arkkiteini Johannes Annundi oli perustanut jo 1416.³⁸ Ainoa kulku kappeliin oli kirkkosalin kaariaukon kautta. Sitä vastapäätä oli pyörökaarinen ikkuna. Alttarit sijoitettiin seinäkomeroihin. Seinämaalauksen lisäksi myös tähtiholvattu katto sai koristemaalaukset.³⁹ Gardberg tulkitsi kappelin sijainnin ja alttarien perusteella sen Tuomiokirkon kastekappeliksi, vaikka itse kastaminen on tapahtunut kappelin vieressä kirkkosalissa.⁴⁰ Kappelin rakentamisen Rinne ja Gardberg ajoittavat 1440-luvulle ja Hiekkänen 1450-luvulle.⁴¹

Kappeleita rakennettiin myös kirkkosalin eteläseinän viereen. Sen ulkopuolella oli jo kaksi aiemmin valmistunutta asehuonetta ja laajennusosa, jota Rinne kutsui kuoritorniksi. Kolme kappelia sovitettiin näiden rakennusten väliin. Vaikka jokaisella kappelilla oli oma harjakatto, täydensivät ne eteläjulkisivun yhtenäiseksi.⁴²

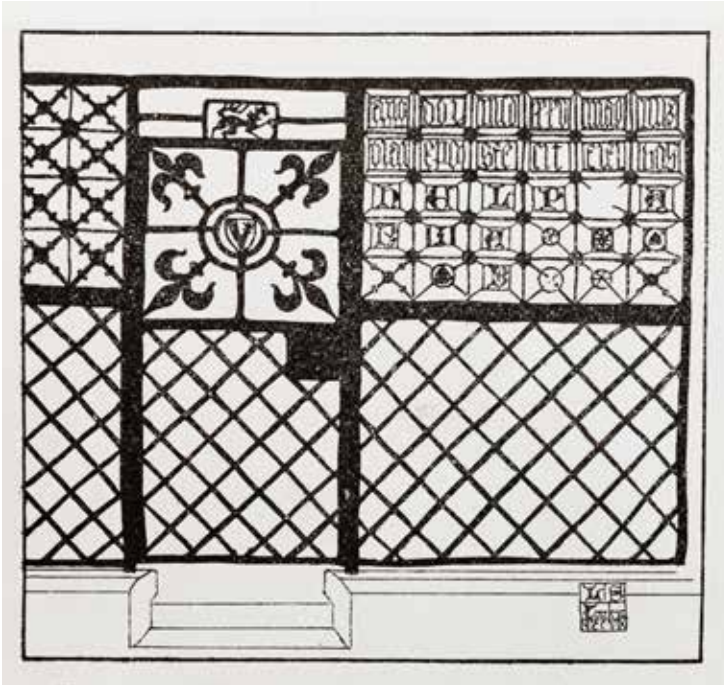
Kahden asehuoneen väliin rakennettua Tuomiokirkon suurinta kappelia kutsuttiin *Pormestarin* kappeliksi. Nimensä se sai, kun kaupungin pormestari ja raati perustivat Pyhälle Kolminaisuudelle omistetun alttarin. Kappelin eteläseinällä sijaitsi toinen, Pyhälle Pietarille ja Paavalille omistettu alttari, joka sai ensimmäisen lahjoituksen jo vuonna 1414 turkulaiselta raatimieheltä. Kolmas alttareista oli omistettu Kolmelle kuninkaalle. Altтарin perustaja, Pyhän kuninkaan kilta, liittyi samoin kuin muidenkin alttarien perustajat, kiinteästi Turun kaupunkiin.⁴³ Holvatun kappelin yhdisti kirkkosaliin eteläseinän kolme, noin 10 metriä korkea kaariaukkoa. Niiden vastakkaiselle seinälle tehtiin kolme suippokaarista ja kapeaa ikkunaa. Kappelin sisäpuolelle jääneet runkokuoneen ulkoseinien kontreforit poistettiin.⁴⁴ Gardbergin tulkinnan mukaan sekä Pormestarin kappeli että sen vastakkaisella puolella kirkkosalia sijainnut Pyhän Ruumiin kappeli rakennettiin 1420-luvulla.

Basilikakirkko laajeni kappeleiden rakentamisen myötä. Alkuvaiheessa kullakin sivukappelilla oli oma harjakattonsa. Eteläisen julkisivun rekonstruktio Juhani Rinne 1941.

Hiekkasen arvion mukaan Pormestarin kappeli rakennettiin vasta 1450-luvulla.⁴⁵ Kappelin alkuperäiset, nykyistä korkeammat holvit tuhoutuivat tulipalossa ja uudet rakennettiin entisiä matalammiksi. Juhani Rinne otaksui kappelin rakentamisen alkaneen jo piispa Bero Balkin virkakaudella (1385–1412), jolloin oli holvien rakentaminen vielä tulipalon aikana kesken. Pian vuoden 1429 tulipalon jälkeen aloitettiin kirkon korjaukset. Holvit ovat voineet tuhoutua myös vuosien 1442 ja 1458 tulipaloissa.⁴⁶

Pääkuorin viereen rakennettiin kaksi kappelia, jotka oli alkuaan erotettu toisistaan väliseinällä. Niiden alttarit oli omistettu *Pyhälle Katariina Aleksandrialaiselle* ja *Pyhälle Bartolomeukselle*. Myöhemmin kappelit saivat lisää alttareita.⁴⁷ Holvattuihin kappeleihin kuljettiin pääkuorin ulkoseinään avattujen kaariaukkojen kautta. Valoa saatiin eteläseinän ikkunoiden lisäksi Katariinan kappelin itäseinän ikkunasta ja Bartolomeuksen kappelin pyöreästä eteishalliin avautuvasta ikkunasta. Altari-palvelusten esineistöä säilytettiin komeroissa, joita tehtiin ikkunoiden alapuolelle etelä- ja länsiseiniin.⁴⁸ Kappeleiden yhdistämisen jälkeen tilat holvattiin uudelleen. Holvit saivat kasviaiheisen maalauskoristelun lisäksi naispyhimyksiä ja evankelistoja esittävät maalaukset.⁴⁹ Rinteen tulkinnan mukaan ensimmäinen Tuomiokirkkoon valmistuneista kappeleista oli Pyhän Katariinan kappeli, joka rakennettiin jo vuoden 1380 tienoilla.⁵⁰ Nykyisin tutkijoiden käsitys on, että 1300-luvun puolella perustetut alttarit siirrettiin kappeleihin vasta niiden valmistumisen jälkeen. Kappeleiden rakentaminen aloitettiin 1450-luvulla. Yhdistettyjä kappeleita alettiin kutsua *Pyhän Ristin* kappeliksi.⁵¹

Pinta-alaltaan pienin eteläseinustan kappeleista oli kirkon lounaiskulmaan rakennettu Sielujen kappeli. Kirkkosalista tähtihoivattuun kappeliin johti nykyistä korkeampi kaariaukko. Korkea kivijalka mahdollisti kappelin alapuolelle kellarin rakentamisen. Kulku sinne järjestettiin asehuoneen seinään avatusta oviaukosta. Eteläseinässä oli korkea ja kapea ikkuna sekä itäseinän yläosassa pieni valoaukko, joka ulottui asehuoneen katon yläpuolelle. Länsipäädystä ikkunaryhmän paikalle avattiin vielä keskiajalla kaariaukko, kun sen taakse rakennettiin uusi kappeli.⁵² Hiekkasen tulkinnan mukaan Sielujen kappeli rakennettiin 1400-luvun puolivälissä. Rinne katsoo sen valmistuneen jo 1420-luvulla.⁵³

Kirkon länsipäädystä aloitettiin kaksi rakennushanketta 1450-luvulla. Länsitornia korotettiin kolmella tiilirakenteisella kerroksella. Tornin kulmiin muurattiin koristeelliset pienoistornit eli turellit. Gardberg pitää mahdollisena, että torni korotettiin samaan aikaan, kun uusi kuori rakennettiin. Sekä uusi pääkuori että korotettu torni kohosivat korkeammalle kuin runkokuoneen vesikatto. Hiekkasen tulkinnan mukaan torni korotettiin 1450-luvulla.⁵⁴

Länsitornin eteläpuolelle rakennettiin uusi kappeli. Sen altari oli omistettu *Pyhälle Ursulalle*. Yksikerroksiseen kappeliin kuljettiin tornihallista ja Sielujen kappelista, jonka ikkunaryhmän paikalle avattiin kaariaukko. Samalla seinällä ollut kirkkosalin kalkkikivipuitteinen ikkuna muurattiin umpeen. Näiden tilalle tehtiin länsiseinään kappelin ainoa ikkuna. Huoneen alle muurattiin tiilestä kaksi tynnyrihoivattua kellarua, joissa säilytettiin veroina kerättyjä tuotteita.⁵⁵ Kappeli on rakennettu 1450-luvulla tai viimeistään 1460-luvulla ennen kirkkosalin keskilaivan korottamista⁵⁶

Piispa Maunu Tavastin virkakausi oli merkittävä Tuomiokirkon rakennusvaihe. Piispa haudattiin Pyhän Ruumiin kappeliin, jonne hän teetti rautaidan vuonna 1425. Hänen hautakiveensä on kuvattu vaakuna ja piispan hiippa. Rauta-aita 1931, Otava, JOKA.

Kirkkosalin keskilaiva korotettiin basilikaksi. Sen nelisakaraiset holvit tuettiin keskilaivan seinien tiilikonsoleihin sekä vyö- ja kilpikaariin.

Hallikirkosta basilikaksi

Kirkko paloi vuonna 1458 ja uudelleen ilmeisesti kuusi vuotta myöhemmin.⁵⁷ Tulipalojen aiheuttamat vauriot saattoivat olla yksi syy siihen, että kirkossa aloitettiin 1460-luvun puolivälissä mittavat rakennustyöt, jotka jatkuivat 1500-luvun alkupuolelle asti. Merkittävimmät rakennushankkeet olivat kolmilaivaisen hallikirkon muuttaminen basilikaksi ja *Kaikkien Pyhien kappelin* rakentaminen kirkkorakennuksen itäpäättyyn. Julkisivujen kappelisarja täydentyi kahdella uudella kappelilla ja eteläosan kappelit saivat yhtenäisen vesikaton.⁵⁸ Pohjoispuolelle rakennettiin uusi eteizrakennus kahden kappelin väliin jääneeseen tilaan.

Kirkon sisätiloissa suurin muutos oli keskilaivan korottaminen basilikaksi. Alkuperäiset ikkunat muurattiin umpeen ja keskilaivan korotettuihin seiniin tehtiin nykyiset suippokaariset ikkuna-aukot. Uudet holvit muurattiin nelisakaraisiksi tähtiholveiksi. Pääkuori muutettiin myös basilikaksi. Keskilaivan holvit saivat näin yhtenäisen asun ja korkeuden. Rakennusmestarina toimi *Petrus murator de Kymitto*, jolla oli kolme apulaista. Työ lienee ollut valmis vuonna 1466, jolloin muurareille maksettiin palkkio. Holvien yksityiskohdat viittaavat Saksalaisen ritarikunnan ja Baltian alueen tiiliarkkitehtuurista saatuihin vaikutteisiin.⁵⁹ Hiekkänen pitää mahdollisena, että myös sivulaivojen holvit muurattiin uudelleen samassa yhteydessä.⁶⁰ Kirkon muuttaminen basilikaksi johtui Rinteen tulkinnan mukaan siitä, että sisätilasta oli tullut pimeä kappelien rakentamisen vuoksi. Toisaalta Itämeren piirin kaupungeissa yleistyi 1400-luvulla länsitornilliset basilikakirkot, joiden on katsottu olevan renessanssin kaupunkikulttuurin tunnusmerkkejä.⁶¹

Keskilaivan korottamisen jälkeen jatkettiin kirkkoa 1470-luvulla rakentamalla itäosaan keskilaivan levyinen uusi holvattu kappeli, jota kutsuttiin Kaikkien Pyhien kappeliksi. Kahdeksankulmaisen ja tornimaisen kappelin seiniä kiersi kaariholvatut alttarisyvennykset. Niiden yläpuolelle rakennettiin samalle korkeudelle pääkuorin käytävän kanssa kulkuekäytävä eli galleriakäytävä, johon avautuivat pyörökaari-ikkunat. Uusi kappeli yhdistettiin vanhaan pääkuoriin kaariaukolla. Muurarimestari Henrikille maksettiin vuonna 1471 palkkio kappelin holvien muuraamisesta. Holvit tuettiin seinien tukipilareihin. Alkuperäisen holvin, joka ilmeisesti oli tähtiholvi, tilalle rakennettiin uusi holvi 1600-luvulla. Kappeli vihittiin käyttöön vuonna 1485. Kaikkein Pyhien kappeli erosi kirkon muista kappeleista sijaintinsa, korkeutensa ja muotonsa perusteella. Vastaavanlaisia kappeleita rakennettiin pyhänjäännöksille keskiajan lopulla muihinkin tuomiokirkkoihin.⁶²

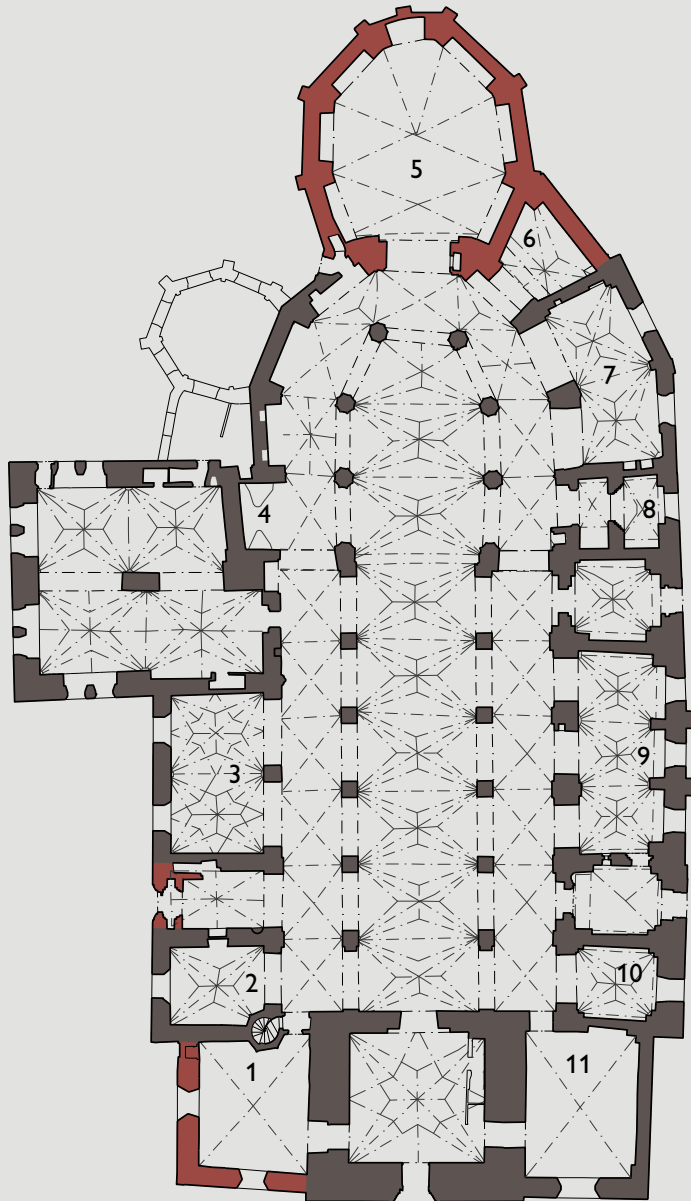
Eteläinen kappelirivi korotettiin Konrad Bitzin piispankauden aikana (1460–1489) ja kirkon eteläpuoli sai kaksiosaisen pulpettikaton keskilaivan basilikan korkeiden uusien holvien vastapainoksi. Työ edellytti uusien, matalampien holvien rakentamista kappeleihin. Siten saatiin eteläpuolen kappelien yläpuolelle holvattu lehteri, joka avautui suurien suippokaarien kautta kirkkosaliin.⁶³ Kappelien ikkunoita muutettiin laajentamalla niitä sekä ylöspäin että alaspäin, ja Sielujen kappelin eteläseinän ikkunaa siirrettiin hieman.⁶⁴ Pohjoispuolen kappeleista Pyhän Ruumiin kappeli sai kaksi uutta tähtiholvia ja myös tornihalliin muurattiin kahdeksansakarainen tähtiholvi.⁶⁵

Muutostyöt jatkuivat kirkon länsipäädyssä, kun Pyhän Ursulan kappeli sai uuden käyttötarkoituksen 1480-luvulla Tuomiokirkon kirjastona. Sen seiniä korotettiin ja huone varustettiin kahdella tulisijalla. Pimeään tilaan valoa saatiin avaamalla eteläseinään kaksi uutta ikkunaa. Yhteys Sielujen kappeliin muurattiin umpeen. Kappelin ja kirkkosalin väliin puhkaistiin 1500-luvun alussa oviaukko, jonka holvikaari sai koristemaalaukset.⁶⁶

Tornin pohjoispuolelle rakennettiin uusi holvattu kappeli joko 1490-luvulla tai aivan 1500-luvun alussa.⁶⁷ Sen sisäpuolelle jäi runkokuoneen kulmaan muurattu porrastorni. Kappeliin johti sisäänkäynnit sekä kirkkosalista että tornihallista. Sen molemmissa ulkoseinissä oli ikkunat. Kappelin seinäkomerot oli tarkoitettu alttaripalveluksen esineistön säilyttämiseen.⁶⁸ Tuntemattomiksi ovat jääneet alttarin lahjoittaja ja se, kenelle tai mille alttari oli omistettu.⁶⁹ Myöhemmin siitä on käytetty nimitystä *Tarck'ampujain kappeli* ja pikkukirkko.⁷⁰

Pyhän Laurin (Tottin) kappeli oli viimeisin keskiajan kappeleista, ja se valmistui 1500-luvun alussa kirkon itäosaan. Holvatun kappelin alttarit oli omistettu Pyhälle Laurille, Pyhälle Olaville ja Pyhälle Vincentille.⁷¹ Pääkuorin seinään avattiin kaariaukko kappeliin ja sen vastapäiseen seinään tehtiin ikkuna. Pyhän Ristin kappelin ja Kaikkein Pyhien kappelin ikkunoista yhdet jouduttiin muuraamaan kiinni.⁷²

Keskiajan lopulla rakennettiin Pyhän Johanneksen ja Pyhän Ruumiin kappelin väliin pohjoinen eteishalli, joka holvattiin 8-jakoisella rengasholvilla.⁷³ Sen pohjoisseinältä johti portaat ulkoiseen saarnatuoliin ja Pyhän Ruumiin kappelin lehterille.⁷⁴ Ulkoportaali veistettiin kalkkikivestä ja eteistilaan tehtiin kalkkikivinen vihkivesiastia.⁷⁵

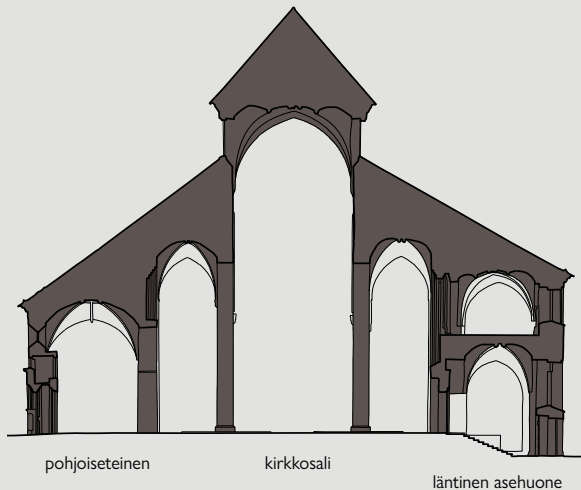

KAPPELIEN NIMET

Keskiaikaiset nimet korostettu punertavalla värillä

1. Nimi ei tiedossa
Tarkk'ampujain kappeli
2. Pyhän Johanneksen kappeli
Kijkin kappeli
3. Pyhän Ruumiin kappeli
Tavastin kappeli
4. Pyhän Yrjön kappeli
Gezeliuksen kappeli
5. Kaikkien Pyhien kappeli
Pääkuori
6. Pyhän Laurin kappeli
Tottin kappeli
7. Pyhän Katariinan ja Pyhän Bartolomeuksen kappelit
Pyhän Ristin kappeli
Mikael Agricolan kappeli
8. Kuoriportaali ja eteinen
Tigerstedt-Wallenstjernan kappeli
9. Pyhän Kolminaisuuden kappeli
Pormestarin kappeli
Pyhän Pietarin ja Pyhän Paavalin kappeli
10. Sielujen kappeli
Stålhandsken kappeli
11. Pyhän Ursulan kappeli

Basilikakirkko 1500-luvun alku

pohjoiseteinen

kirkkosali

läntinen asehuone

Tuomiokirkko katolisen ajan lopulla

Keskiajan loppuun mennessä oli Unikankareen kummulle noussut verokymmenyksillä kerätyillä varoilla, piispojen toimeliaisuudella ja lahjoitusvaroilla Ruotsin itämaan hiippakunnan katedraali. Aurajoen laakson maisemaa hallinneeseen länsitornilliseen tiilikirkkoon johti neljä sisäänkäyntiä. Papisto kulki kirkkoon itäisen asehuoneen kautta.⁷⁶ Läpikuljettava asehuone oli tarkoitettu maallikoille, jotka kirkon ohi kulkiessaan saattoivat polvistua päätyseinän alttarin eteen.⁷⁷ Länsipäädyssä sijaitsi pääsisäänkäynti, josta noustiin tornihallin portaikkoa pitkin ylös kirkkosaliin.⁷⁸ Myöhäiskeskiajalla rakennettiin neljännen sisäänkäynnin eteen pohjoiseteinen ja sen seinään ulkosaarnatuoli.⁷⁹

Tornihallista kirkkosaliin astuttaessa avautui pitkä ja avara keskikäytävä, johon korkealta keskilaivan ikkunoista valo heijastui. Sivulaivojen hämärään kajastui valoa kappeleiden kaariaukoista. Aivan kirkkosalin itäpäässä sijaitsi kasteallas, jossa varsinainen kaste suoritettiin. Kasteen ensimmäinen osa ristillä siunaaminen toimitettiin kirkon oven ulkopuolella.⁸⁰

Kirkkosalin itäpäässä oli kuoriaidalla rajattu pääkuori, jonne valoa tulvi yläosan korkeista ikkunoista. Kirkolliset kulkueet pääsivät kiertämään alttarin pilarien ja seinän välissä olevaa kuorikäytävää pitkin. Olennaisena osana katoliseen liturgiaan kuului laulu. Paikka kuoroille oli järjestetty kuoria kiertävälle galleriakäytävälle.⁸¹ Vanhin Tuomiokirkon kuoroparveke on sijainnut kirkkosalin pohjoisseinässä, sakariston kohdalla syvennyksessä.⁸²

Pääalttarilla pidettiin päivittäiset liturgiset toimitukset ja yleiset messut. Vihitty alttari oli erotettu muusta kuorista kaiteella, eikä sinne ollut maallikoilla pääsyä.⁸³ Messuja ja hetkipalveluksia järjestettiin Tuomiokirkossa pitkin päivää. Joka viikko toistuvia messuja oli viitisenkymmentä. Lisäksi järjestettiin votiivimessuja esimerkiksi sairauden tai matkan johdosta.⁸⁴

Kuoriaidan oven vierestä luettiin avioliittokuulutukset. Avioliittoon siunaamisen ensimmäisessä vaiheessa kirkon ovella kihlapari ilmaisi avioliittosuostumuksensa, joka vahvistettiin sormuksen antamisella. Tämän jälkeen pappi johdatti kävijät kirkkoon sisälle morsiusmessuun. Toimituksen päätti ehtoollisen nauttiminen.⁸⁵

Pääalttari oli omistettu kirkon suojeluspyhimyksille, Pyhälle Henrikille ja Neitsyt Marialle. Pyhän Marian alttari mainitaan vuonna 1351 ja Pyhän Henrikin alttari vuonna 1385.⁸⁶ Tuomiokirkossa oli keskiajalla yli 40 sivualttaria, joita ylläpidettiin usein yksityisten lahjoituksilla.⁸⁷ Ne liittyivät läheisesti katolisen kirkon pyhimyskulttiin. Alttareita oli pääkuorin lisäksi kirkkosalissa ja kappeleissa. Pyhimyksille omistettujen alttarien paikkaa saatettiin siirtää varsinkin, kun kirkkoon rakennettiin uusia tiloja.⁸⁸ Pyhimysten kunnioittaminen ja esirukouspyynnöt olivat osa uskonnon harjoittamista. Missale Aboensen pyhimyskalenterissa oli 53 koko kansan viettämää pyhää.⁸⁹

Kirkolle lahjoittaneet H. ja G. Loukinainen on kuvattu Pyhän Ristin kappelin seinämaalaukseen (vas. yllä). Sivulaivojen ruoteisiin on maalattu lilja- ja ruusukuviota, jotka ovat Tuomiokirkon suojeluspyhimyksen, Pyhän Marian symboleita (oik. yllä). Holvikaarten rajauksilla on korostettu arkki-tehtuurin piirteitä (vas. alla). Johanneksen kappelin Pyhän Veronikan hikiliina -maalaukseen (kesk. alla) ja Tigerstedt-Wallenstjernan kappelin maalaus Jeesuksesta ja rukoilevasta Mariasta (oik. alla).

KALKKIMAALAUKSET

Kirkkojen kalkkimaalausten kuva-aiheilla oli merkitystä uskonnon harjoittamisessa. Maalauksilla kuvitettiin Raamatun opetuksia ja kertomuksia, joita täydensivät evankelistojen ja pyhimysten kuvat sekä heidän symbolinsa. Holvien ja niiden ruoteiden maalaukset korostivat kirkkorakennuksen arkki-tehtuurin piirteitä.⁹⁰

Kalkkimaalausten teettäminen kirkkoon vaati seurakunnalta taloudellista panostusta, johon tarvittiin usein myös lahjoitusvaroja. Maalareiden ja heidän apulaistensa palkkaamiseksi oli varojen lisäksi oltava kontakteja ulkomaille osaavien tekijöiden löytämiseksi. Välttämätöntä oli kalliiden väriaineiden hankkiminen ja korkeiden telien rakentaminen erityisesti holveja varten.⁹¹ Maalaukset tehtiin joko kokonaan tai osittain kuivalle rappauspinnalle.⁹² Pienten kuvien kuten kukkien, liljojen ja tähtien sekä ornamenttien maalaamiseen käytettiin sabluunoita. Maalareilla oli käytössään myös mallikuvia.⁹³

Kalkkiveteen sekoitettavat pigmentit olivat peräisin maaväreistä kuten puna- ja keltamullasta. Metalleista syövyttämällä saatiin kuparivihreää.⁹⁴ Tuomiokirkon maalauksissa ovat punaisen ja harmaan sävyt yleisimmät. Tavastin kappelin ruoteissa on punaisen rinnalla käytetty vihreää väriä.⁹⁵ Pyhän Johanneksen (Kijkin) kappelin maalauksista löytyy vihreän ja mustan värin lisäksi sinooperin ja poltetun sienan värisävyt. Pyhän Ristin kappelin holvien maalauksissa on punaista, mus-

taa, keltaista ja harmaata väriä.⁹⁶

Tuomiokirkon kirkkosalin holvien hillityt tähti-, kukka- ja ympyrämaalaukset on tehty alkuperäiselle kalkkipinnalle samoihin aikoihin kuin holvit ovat valmistuneet. Sivulaivojen ruoteiden liljat ovat puhtauden symboleita ja ruusukuviot Neitsyt Marian vertauskuvia. Kirkkosalin komeroita ja kaariaukkojen pieliä on koristeltu kasviaiheilla. Vanhimmat kappeleihin tehdyt maalaukset ovat 1400-luvun alkupuolelta Pyhän Ristin kappelissa. Sen seinään maalatut henkilöt on tulkittu kirkolle lahjoituksia antaneiden kuviksi. Kirkkosalin ja kappeleiden lisäksi myös eteistilat ovat saaneet maalauskoristelun.⁹⁷

Kuvien esitystavat vaihtelevat primitiivisestä korkeatasoisesta maalaukstyylillä. Primitiivisiin maalauksiin on kuvattu henkilöitä, yksittäisiä tunnusesineitä ja erilaisia kalendaarisia merkkejä.⁹⁸ Niiden ikää voi tyyllisten esikuvien puuttuessa arvioida vain rakennusvaiheisiin liittyen.⁹⁹ Pyhän Ristin seinämaalauksen Juhani Rinne arvioi olevan 1460-luvun lopulta. Sen holvin evankelistojen symbolit on piirretty märkään rappauspohjaan. Pyhän Johanneksen kappelin holvien ja seinien maalauksen värierosta Rinne päätteli, että holvien maalaukset oli tehty jo 1450-luvulla ja seinämaalaukset vasta 1470-luvulla.¹⁰⁰ Vanhimmat Suomen mantereelta löytyneet kalkkimaalaukset ovat Tuomiokirkosta, mutta ilmeisesti keskiajan lopulla maalauksia ei enää kirkkoon tehty.¹⁰¹

USKONPUHDISTUKSESTA 1800-LUVULLE

PROTESTANTTISUUDEN TUOMAT MUUTOKSET

Irtaantuminen katolisen kirkon vaikutuspiiristä muutti vähitellen kirkollisia toimituksia ja kirkon sisätiloja. Uskonpuhdistus oli seurausta Ruotsin eroamisesta valtioliitosta Tanskan kanssa. Valtaan noussut Kustaa Vaasa tarvitsi varoja maksaakseen velkoja häntä tukeneelle Lyypekin hansakaupungille. Niitä hän hankki takavarikoimalla kruunulle kirkon maaomaisuutta.¹⁰² Kirkko joutui myös luovuttamaan 1530-luvulla hopea- ja kultaesineitä sekä kirkonkelloja. Turun tuomiokirkosta toimitettiin vielä vuonna 1557 suuri määrä hopeaesineitä Tukholmaan.¹⁰³ Piispat menettivät myös omaisuuttaan ja paikkansa valtaneuvostossa. Kuningas pystyi vaikuttamaan kirkon päämiehen valintaan, kun piispanvaalien vahvistusoikeus siirtyi paavilta kuninkaalle.¹⁰⁴

Uskonnon harjoittaminen ja kirkolliset toimitukset muuttuivat hitaasti. Vielä vuonna 1534 Tuomiokirkossa toimitettiin katolinen messu.¹⁰⁵ Vähitellen kirkollisten toimitusten määrä väheni ja niiden loisto katosi. Pyhimyskultista ja pyhiinvaelluksista tuli luopua. Sielunmessujen lukeminen kiellettiin 1540-luvulla, mikä johti sivualttarien merkityksen vähentymiseen.¹⁰⁶ Tarpeettomaksi käyneet sivualttarit piti poistaa ja vain suurimmissa kaupungeissa sallittiin käytännöllisistä syistä useampi alttari. Tuomiokirkon suomenkielisen seurakunnan ehtoollista nautittiin vielä vuoteen 1627 asti sivualttarilla. Vähitellen muutos johti siihen, että ainoa alttari sijaitsi pääkuorissa.¹⁰⁷ Sivukappeleista tuli hautakappeleita, joista varakkaat perheet saattoivat ostaa itselleen hautapaikan.¹⁰⁸ Katolisen liturgian viimeisten perinteiden hävittäminen alkoi vasta Rothoviuksen piispankaudella (1627–1652).¹⁰⁹

Tuomiokirkon pääkuorin muutokset ajoittuvat samaan aikaan alttariliturgian muutosten kanssa 1500-luvun lopulta 1600-luvun puoliväliin. Kahdeksankulmaisten pilarien rajaama vanha pääkuori nk. polygonaalikuori oli jo keskiajalla erotettu kirkkosalista kiinteällä rakenteella. Tuomiokirkon tileissä mainitaan vuodelta 1590 kuoriaidan rakentamisesta aiheutuneet kulut. Vuonna 1649 piispa Rothoviuksen aloitteesta pääalttari siirrettiin Kaikkien Pyhien kappelin itäseinälle.¹¹⁰ Keskiaikainen pääalttari poistettiin. Pääalttarin siirtämisen myötä syntyi pitkä barokkiperspektiivi tornin eteishallista alttarille saakka.¹¹¹ Pääkuorin muutosten yhteydessä kastemalja siirrettiin kirkon oven edestä uuteen pääkuoriin. Jo vuonna 1609 oli määrätty, että lapset tuli kastaa kirkkosalissa eikä asehuoneessa.¹¹²

Ehtoollista alettiin jakaa pääalttarilla ja myös maallikot saivat viiniä.¹¹³ Alttarikähdät liittyivät kuorin uudelleenjärjestelyyn 1600-luvun jälkipuoliskolla. Piispa Gezelius (1664–1690) kehotti rakentamaan alttarikähän siten, että se reunustaa alttaria kolmelta sivulta. Polvistumispenkki tuli pehmustaa ja ehtoollisen vieton

ajaksi alttarikaiteelle levittää puhdas pellavakankainen liina.¹¹⁴ Saarnatuoli vakiintui oleelliseksi osaksi luterilaisen kirkon sisustusta 1500-luvulla.¹¹⁵ Yksi uskonpuhdistuksen uudistuksista oli kansankielellä luettu saarna. Tuomiokirkko sai todennäköisesti vuoden 1576 palon jälkeen saarnatuolin. Sisätilojen yksi suurimmista muutoksista oli penkit, joissa kansa istui ja osallistui jumalanpalvelukseen. Tuomiokirkon penkeistä on maininta vuodelta 1594.¹¹⁶

Kirkossa sallituista kuva-aiheista annettiin määräyksiä vuonna 1561, jolloin kiellettiin muiden kuin ristiinnaulittua esittävien maalausten tai veistosten sijoittaminen alttarille. Myös Kaarle Herttua suhtautui 1590-luvulla kirkossa oleviin kuviin kielteisesti. Hänen päämääränsä oli katolisen aineksen poistaminen luterilaisesta liturgiasta.¹¹⁷ Kalkkimaalaukset ja veistokset säilyivät kuitenkin kirkoissa entisillä paikoillaan 1600-luvun alkupuoliskolle saakka. Seinien maalausten peittäminen oli yleisempää kuin holvien jo siitäkin syystä, että ne likaantuivat ja nokeentuivat helpommin kuin holvit. Niiden kalkitseminen oli myös halvempaa kuin korkeiden holvien.¹¹⁸ Tuomiokirkon ”homeiset” seinät ja pylväät rapattiin ja kalkittiin valkoisiksi vuosien 1627–1630 korjaustöiden yhteydessä.¹¹⁹ Väriiloistonsa menettäneet keskiaikaiset maalaukset saattoivat näyttää homeelta seinissä.¹²⁰ Alttaritaulut vakiintuivat kirkon keskusjohdon suosituksesta 1650–1710-luvuilla. Seinämaalauksissa suosituimpia aiheita olivat kasvi- ja lyöteornamentiikka sekä kangaslaskosta jäljittelevä nk. draperiamaalaus.¹²¹

Kappelit saavat uuden merkityksen

Tuomiokirkon keskiaikaisten kappeleiden merkitys muuttui uskonpuhdistuksen jälkeen. Niistä tuli merkkihenkilöiden ja varakkaiden hautakappeleita. Ruotsin suurvaltakauden aikana Tuomiokirkon kappeleihin uusina elementteinä tulivat monumentaaliset hautamuistomerkit, muistotaulut ja sukuvaakunat. Muistomerkit edustavat Tuomiokirkon barokkikauden kerrostumaa.¹²² Pyhän Laurin kappeliin haudattiin Kaarina Maununtytär vuonna 1613. Samaan muurattuun hautaholviin laskettiin vuonna 1635 hänen tyttärensä Sigfrid ja tyttären poika Åke Tott vuonna 1640. Vuotta myöhemmin lunastettiin kappeli Tott-suvun hautakappeliksi.¹²³ Pyhän Ruumiin kappeliin haudattiin sotamarsalkka Evert Horn vuonna 1616 ja hänen leskensä vuonna 1647.¹²⁴

Kirkon pohjoispuolelle rakennuttivat vuosina 1655–1657 Horn- ja Kurck-suvut Kankaisten kappelin hautapaikakseen. Sen pohjakaava on sama kuin Kaikkien Pyhien kappelinkin, josta oli tullut pääkuori. Seinät muurattiin tiilestä ja lattian alapuolinen hautakammio jaettiin muuratulla väliseinällä. Evert Hornin ja hänen leskensä arkut siirrettiin vuoden 1681 palon jälkeen Kankaisten kappeliin.¹²⁵ Sielujen kappeliin tuli Torsten Stålhandsken ja Christina Hornin hautakappeli. Kuoriporttiin eteishallin keskiaikainen ulos johtanut ovi muurattiin umpeen, sen tilalle tehtiin ikkuna ja lattiaa korotettiin, kun se lunastettiin ja muutettiin vuonna 1687 Tigerstedt-Wallenstjerna-sukujen hautakappeliksi.¹²⁶ Viimeisiä kirkon sisätiloihin tehtyjä hautamuistomerkkejä oli piispa Witten vuonna 1728 Tavastin kappeliin

valmistunut hautaholvi, joka nykyään on osittain lattian alapuolella.¹²⁷

Kaarina Maununtyttärellä lienee myös ollut hautamuistomerkki, josta jäljellä on enää hiekkakivestä tehty reliefi ja muistotaulu. Vanhin säilynyt muistomerkki on harmaasta kalkkikivestä virolaisen Passerin ateljeessa veistetty Evert Hornin ja hänen vaimonsa hautamuistomerkki. Eversti Samuel Cockburnin (Cobron) öölantilaisesta hiekkakivestä valmistettu hautapaasi on todennäköisesti Kalmarin linnan kiviveistämön tuotantoa.¹²⁸ Åke Tottin ja Christina Brahen muistomerkkin veisti marmorista vuonna 1678 saksalainen kuvanveistäjä Peter Schultz. Torsten Stålhandsken ja Christina Hornin alttarimainen muistomerkki on niin ikään tehty marmorista. Sen valmisti luultavasti hampurilainen Jürgen Meintz.¹²⁹

Kaarina Maununtyttären kivireliefi on todennäköisesti peräisin hänen hautamonumentistaan (vas. yllä).

Tavast-suvun kappeliin haudattiin 1600-luvun alussa sotapäällikkö Cockburn. Hänen hautamuistomerkki on hiekkakivestä veistetty (oik. yllä). Kappelissa on myös Piispa Witten 1700-luvun hautaholvi (vas. alla).

Evert Hornin ja hänen puolisonsa kalkkikivinen hautamuistomerkki on 1600-luvun alusta (oik. alla). P. O. Welin 1961, TMK.

KORJAUS- JA MUUTOSTYÖT

Tuomiokirkon rakentamiseen ja korjauksiin liittyvä päätösvalta oli keskiajalla kirkon toimielimillä. Kirkkorakennuksen kunnossapitovastuu siirtyi vuonna 1544 piispan alaisena olleelle taloudenhoitajalle. Omaisuutensa menettäneen Tuomiokirkon piti neuvotella suurimmista hankkeista Turun linnan käskynhaltijan kanssa.¹³⁰ Kirkkojen interiöörien muutoksia valvoivat piispat.¹³¹ Heikentynyt talous näkyi sekä kirkkorakennusten kunnossa että sisustuksessa ja irtaimistossa.¹³² Reformaation jälkeen ajatus itse kirkkorakennuksesta muuttui. Kirkkoa ei rakennettu pelkästään jumalalle vaan seurakunnalle kokoontumispaikaksi. Se säilytti pyhän luonteensa, mikä erotti sen muista rakennuksista.¹³³

Kirkon kunnostustyöt liittyivät useasti tulipalojen vaurioiden korjaamiseen. Tuli tuhosi vuonna 1546 Tuomiokirkon katon, ja ilmeisesti myös keskilaivan holvit vaurioituivat, sillä sivulaivojen ullakolle muurattiin 1550-luvulla keskilaivan korkeita muureja tukevat kaaret. Katto korjattiin ja kirkkoon asennettiin lyijypuitteisia ikkunalaseja. Kaikkien Pyhien kappelin holvi oli ilmeisesti sortunut joko vuoden 1546 tai vuoden 1576 tulipalossa. Kuoria korjattiin tämän jälkeen, mutta uuden holvin se sai vasta myöhemmin. Kirkon ulko-ovia uusittiin 1500-luvun lopulla.¹³⁴ Juhana Herttua määräsi vuonna 1581 Turun linnan käskynhaltijan kunnostamaan rapistuneen Tuomiokirkon. Varat kunnostustöihin jouduttiin keräämään hiippakunnan seurakunnilta. Ne käytettiin ilmeisesti kattojen korjauksiin.¹³⁵ Tulipaloissa tuhoutui yleensä kirkon katot ja vaurioitui ikkunalasit. Näiden korjauksia tehtiin myös vuoden 1600 palon jälkeen.¹³⁶

Piispa Rothoviuksen saavuttua Turkuun alkoivat vuonna 1627 Tuomiokirkon kunnostustyöt. Piispa valitti, että kirkosta puuttui sateelta ja lumelta suojaava katto. Sisätiloissa ei ollut urkuja eikä muita soittimia. Kaikkien Pyhien kuorin holvin muuraustyöt aloitettiin heti. Työ valmistui seuraavana vuonna 1628. Kirkko sai hollantilaisista tiilistä tehdyn vesikatteen vuonna 1630 ja torniin tehtiin uusi huippu, joka päällystettiin lyijyllä. Vuonna 1629 kirkossa oli posetiivi. Kirkko sai uudet penkit ja uusi penkkijärjestys laadittiin vuonna 1637. Korjaukset tehtiin verokymmenyksillä ja keräyksillä saaduilla varoilla.¹³⁷

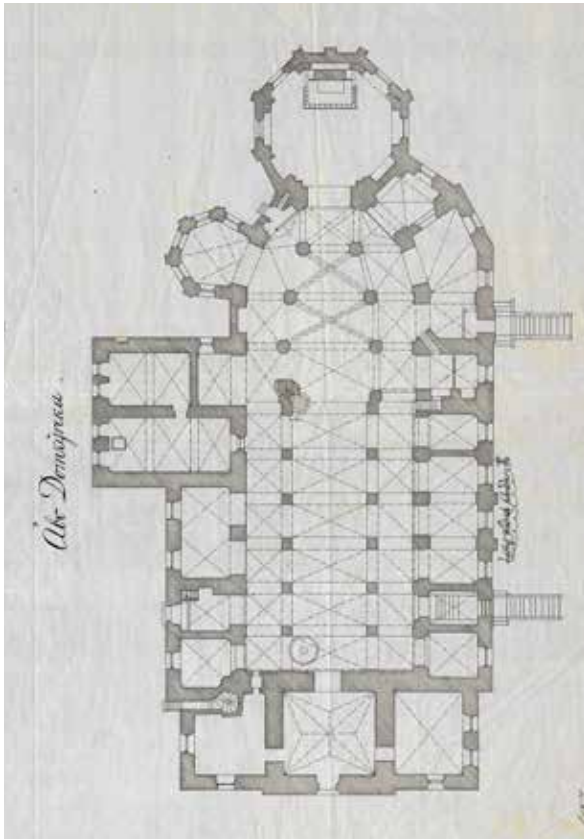
Sisätiloihin tehtiin muutoksia vuosina 1649–1650. Pääalttari siirrettiin Kaikkien Pyhien kappeliin, jonne kuljettiin entisen pääkuorin keskimmäisen holvikaaren kautta. Leveän holvikaaren yläpuolella oli jäljellä muuriseinää, jossa oli aikoinaan ollut ikkuna. Kuorin etuseinälle ripustettiin suuri krusifiksi. Lyhytikäiseksi jäänyt, vuonna 1622 valmistunut saarnatuoli korvattiin vuonna 1650 uudella. Siitä tuli esikuva muiden kirkkojen saarnatuoleille. Kristoforoksen kannattelemassa saarnatuolissa oli evankelistoja, apostoleja ja enkeleitä esittäviä veistoksia. Katoksen päälle oli sijoitettu pelikaania ja sen poikasia kuvaava veistos. Saarnatuoli, uusi kasteallas ja alttarin siirto tehtiin lahjoitusvaroin. Uudet urut kirkko sai ilmeisesti vasta vuonna 1655. Ne sijoitettiin kirkkosalin länsiseinälle.¹³⁸

Tuomiokirkon kohtaloksi koitui 1600-luvun puolivälin jälkeen kaksi tulipaloa. Vuonna 1656 tulipalo tuhosi kirkon vesikaton ja tornin huipun sekä vaurioitti kelloja ja kellokoneistoa. Tuli levisi myös tuomiokapitulin istuntosaliin, joka sijaitsi Ursulan kappelin toisessa kerroksessa.¹³⁹ Toukokuussa 1681 riehunut tulipalo tuhosi kaikki kirkon julkisivujen puuosat. Piispa Rothoviuksen aikainen sisustus tuhoutui ja ainoastaan kirkon sakaristo säästy. Tuhot oli verrattavissa vuoden 1827 tulipaloon.¹⁴⁰

Korjaustyöt alkoivat uuden katon rakentamisella. Sisätöihin päästiin elokuussa 1681. Eteläisen sivulaivan lehteri rakennettiin uudelleen ja pohjoissivulle tehtiin ”musikantilehteri”. Pienet urut ja posetiivi sijoitettiin Gezeliuksen kappelin yläpuolelle seinäkomeroon. Lahjoitusvaroin hankittu saarnatuoli valmistettiin Tukholmassa. Uusi marmorista ja alabasterista tehty kastemalja sijoitettiin Johannes Kastajan kappelin eteen katokselliseen aitaukseen. Kirkkosali sai uudet, umpinaiset penkkikorttelit, joiden penkeissä oli lukittavat ovet. Pääkuoriksi muutetun Kaikkien Pyhien kappelin ja kirkkosalin väliin avattiin suuri kaariaukko. Näin kuorista tuli osa kirkkointeriööriä. Alttaritaulun paikalle kunnostettiin Pyhän Henrikin kuva. Kirkko sai alttaritaulun vasta vuonna 1699. Kaksiosaisen taulun alaosaan oli kuvattu Pyhä ehtoollinen ja yläosaan Kristuksen ristiinnaulitseminen sekä ylösnousemus. Alttaritaulun takana olevaan seinään oli maalattu laskostettu verho.¹⁴¹ Tuomiokapitulin käytössä olleeseen huoneeseen rakennettiin ruumishuone vuonna 1691. Ovi kirkkosaliin muurattiin umpeen. Nykyiseen Tarkk’ampujain kappeliin muurattiin kammio, jossa ruumiita voitiin säilyttää kuumimpina kesäaikoina. Hieman aiemmin oli valmistunut Tarkk’ampujain kappeliin uusi sisäänkäynti, josta kuljettiin torniin johtaviin portaisiin.¹⁴² Korjaustyöt valmistuivat vuonna 1691.¹⁴³ Monet sisätilojen muutokset toteutettiin yksityisin lahjoitusvaroin.¹⁴⁴

Ruotsin ja Venäjän välillä käydyt sodat ulottuivat myös Turkuun. Tuomiokirkon aarteita siirrettiin vuonna 1713 venäläisiltä turvaan Tukholmaan. Suurin osa kaupunkilaisista ja papistosta pakeni Ruotsiin. Isonvihan aikana kirkon korjauksiin ei ollut varaa. Rikkoutuneiden ikkunoiden vuoksi alttaritaulu vaurioitui. Katon kuparilevyjen lisäksi päättyivät kirkon kastemalja ja Pyhän Henrikin luut Venäjälle.¹⁴⁵ Uudenkaupungin rauhan jälkeen vuonna 1721 alkoi vähitellen kirkon kunnostaminen, jota hidasti varojen puute ja pula rakennustarvikkeista. Lisävaurioiden välttämiseksi aloitettiin vuonna 1722 katon ja rikkoutuneiden ikkunoiden korjaukset.¹⁴⁶ Uudelleen sotatoimet saavuttivat Turun vuonna 1742, jolloin kirkon kalleudet siirrettiin uudelleen Tukholmaan turvaan venäläisjoukoilta.¹⁴⁷

Kirkon sisätilojen korjauksia johti vuodesta 1733 lähtien muurarimestari ja arkkitehti Samuel Berner. Tuolloin kunnostettiin ainakin holveja ja pilareita.¹⁴⁸ Kirkkosalin lattia tehtiin osittain laudoista ja osittain kivilaatoista, joita hankittiin Tukholmasta.¹⁴⁹ Salaman sytyttämä tulipalo tuhosi vuonna 1738 kellotornin katon ja vaurioitti kirkon kattoa. Kirkon uusi paanukatto valmistui vuonna 1740. Tornin huipun rakentaminen viivästyi venäläismiehityksen vuoksi ja se valmistui vasta vuonna 1759 kaupunginarkkitehti C. F. Schröderin johdolla.¹⁵⁰ Barokkityylinen

Tuomiokirkon pohjapiirustus vuonna 1759. Kaupunginarkkitehti C. F. Schröder suunnitteli uuden tornin huipun tulipalon tuhoaman tilalle. Kopio alkuperäisestä piirustuksesta, KYP.

torni oli saanut kuparikatteen.¹⁵¹ Monien käsityöläisten ammattitaitoa tarvittiin kirkon korjauksissa ja kunnossapidossa. Tuomiokirkon vakituksista muurareista ja kirvesmiehistä on mainintoja jo 1600-luvulta. Puukirkkojen rakentajana tunnetuksi tullut Antti Piimänen toimi kirkon kirvesmiehenä 1750–1770-luvuilla.¹⁵² Pitkään kirkon lasimestarina oli Johan Ångeli ja seppänä Johan Fahlenius.¹⁵³

Jumalanpalveluksiin osallistuneiden määrän kasvaessa sijoitettiin 1700-luvulla eteläsivun kappeleihin ja asehuoneeseen penkkejä. Ainoastaan Tottin ja Pyhän Ristin kappeleihin ei lisäpenkkejä voitu tuoda. Etelälehteriltä oli varattu käsityöläisille istumapaikat. Vanha musikanttien lehteri oli annettu pohjalaisen osakunnan käyttöön.¹⁵⁴ Satakuntalainen ja hämäläinen osakunta saivat omat ylioppilaslehterinsä 1750-luvulla.¹⁵⁵ Myös saarnatuolin pohjoispuolelle ehdotettiin lehterin rakentamista. Se kuitenkin jäi tekemättä ja kirkkosalin irtopenkit säilyivät käytössä.¹⁵⁶

Kirkon lattian alle hautaaminen kiellettiin vuonna 1784. Käytössä oli tuolloin 91 perhehautaa, jotka muurattiin umpeen. Tämä mahdollisti lattian uusimisen gotlantilaisilla kalkkikivilaatoilla, jotka asennettiin vuonna 1791.¹⁵⁷ Tulipalojen vuoksi piti paloruiskulle saada tila kirkossa. Sakariston ja Kankaisten kappelin välissä sijainneen vanhan luuhuoneen paikalle rakennettiin vuonna 1773 ruiskuhuone, jonne tehtiin tulisija.¹⁵⁸ Salaman sytyttämien tulipalojen ehkäisemiseksi asennettiin kirkkoon ukkosenjohdattimet vuonna 1791.¹⁵⁹ Tuomiokirkon sisätiloihin ei juuri tullut muutoksia 1700-luvulla. Keskiajan ja 1600-luvun piirteet säilyivät 1800-luvun alkuun saakka.¹⁶⁰

1800-LUVUN RESTAUROINNIT JA SUUNNITELMAT

TURUN PALON JÄLKEINEN MUUTOS

Uusgotiikan tyyliin

Ruotsi luovutti Suomen alueen venäläisille vuonna 1809 Haminan rauhassa. Tämä ei juurikaan vaikuttanut kirkolliseen elämään Turussa eikä Tuomiokirkon ylläpitoon. Pääkaupunki siirrettiin kuitenkin Helsinkiin vuonna 1812. Uskonpuhdistuksen riemujuhlassa vuonna 1817 Turun hiippakunta korotettiin arkkihiippakunnaksi ja sen päämies arkkipiispaksi.¹⁶¹

Kirkon paanukatto ja tornin huippu olivat korjauksen tarpeessa 1820-luvun alussa. Molemmat oli tarkoitus kattaa nyt kuparilla. Kattojen korjaukset aloitettiin kesällä 1827 Senaatin myöntämällä määrärahoilla.¹⁶² Syyskuussa Aninkaistenmäeltä alkanut tulipalo levisi Aurajoen yli ja sytytti korjattavana olleen Tuomiokirkon katon palamaan. 1750-luvulla rakennettu, arkkitehti C. F. Schröderin suunnittelema barokkityylinen tornin huippu romahti alas ja sulaneet kellot jäivät tornihuoneen holvien päälle. Tuho kirkon sisätiloissa oli mittava, eikä 1600-luvun sisustuksesta säilynyt juuri mitään. Kaikki puusta rakennettu kiinteä sisustus mukaan lukien alttarilaite, saarnatuoli, penkit, urut, maalaukset ja vaakunakilvet sekä ovet olivat palaneet.¹⁶³ Öölännin kalkkikivestä tehdyt lattialaatat olivat murentuneet kuumuudessa. Kappeliin takorautaiset aidat portteineen säilyivät ja ilmeisesti muutamat rautalevyillä verhotut ovet. Taivasalle jääneet, palolta säästyneet holvit vaurioituivat syksyn sateissa ja veden jäätyminen aiheutti halkeamia. Enemmiltä tuhoilta säilyi ainoastaan sakaristo, jossa palon jälkeen pidettiin jumalanpalveluksia. Myöhemmin ne järjestettiin Akatemiatalon juhlasalissa.¹⁶⁴

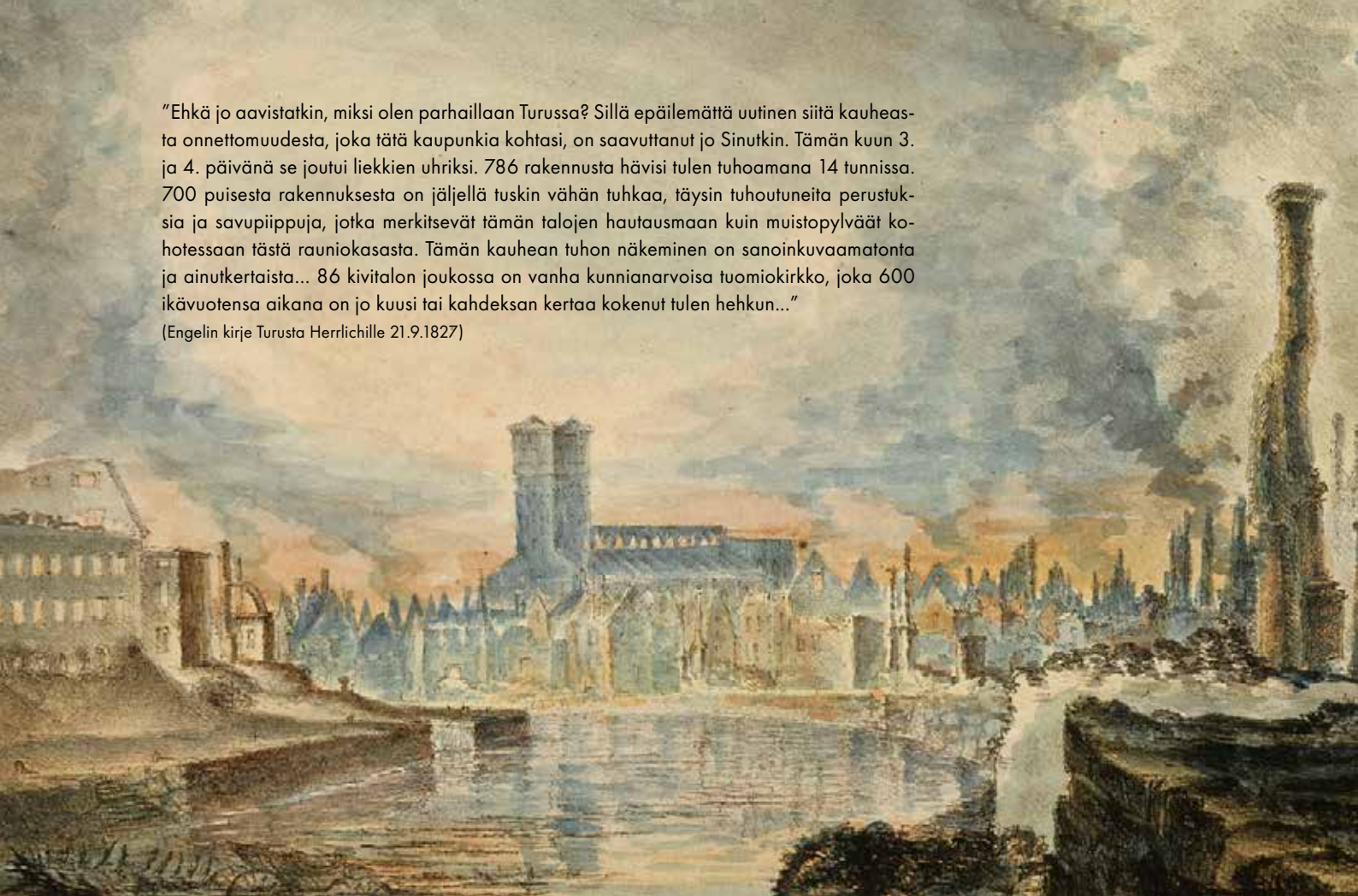
Kirkon korjaustöihin päästiin syyskuun lopulla. Väliaikainen katto valmistui seuraavan vuoden tammikuussa. Jälleenrakentamista ohjasi komitea, jonka jäseninä olivat suomalaisen ja ruotsalaisen seurakunnan, Tuomiokirkon isännistön sekä Keisarillisen Intendentinkonttorin edustajat. Korjausavustuksia saatiin valtiolta vuoteen 1835 asti.¹⁶⁵ Katon rakentamisen yhteydessä alettiin suunnitella myös tulipalon turmelemien kirkon sisätilojen korjaamista. Lokakuussa 1827 saatiin arkkitehti C. L. Engelin allekirjoittama Intendentinkonttorin kustannusarvio.¹⁶⁶

Tammikuussa 1828 aloitettiin lopullisen katon rakentaminen. Intendentinkonttorin laatimissa suunnitelmissa runkokuoneen katto palautettiin paloa edeltäneeseen muotoonsa. Katemateriaali vaihdettiin kupariksi ja pienet kattokuvut jätettiin pois. Pääkuorin pyramidikatto korvasi vanhan kupolikaton ja sen huipulla olleen katolyhdyn. Myös Kankaisten kappeliin rakennettiin pyramidikatto. Tornin yläosan ja katon rakentamiseen päästiin vasta kesällä 1830.¹⁶⁷ Valmiit katot hyväksyttiin vuonna 1834.¹⁶⁸

Tuomiokirkko 1750-luvulla saamassaan asussa barokkityylisine tornihuippuineen. C.L. Engelin akvarelli vuodelta 1814. Kansalliskirjasto.

”Ehkä jo aavistatkin, miksi olen parhaillaan Turussa? Sillä epäilemättä uutinen siitä kauheasta onnettomuudesta, joka tätä kaupunkia kohtasi, on saavuttanut jo Sinutkin. Tämän kuun 3. ja 4. päivänä se joutui liekkiin uhriksi. 786 rakennusta hävisi tulen tuhoamana 14 tunnissa. 700 puisesta rakennuksesta on jäljellä tuskin vähän tuhkaa, täysin tuhoutuneita perustuksia ja savupiippuja, jotka merkitsevät tämän talojen hautausmaan kuin muistopylväät kohotessaan tästä rauniokasasta. Tämän kauhean tuhon näkeminen on sanoinkuvaamatonta ja ainutkertaista... 86 kivialon joukossa on vanha kunnianarvoisa tuomiokirkko, joka 600 ikävuotensa aikana on jo kuusi tai kahdeksan kertaa kokenut tulen hehkun...”

(Engelin kirje Turusta Herrlichille 21.9.1827)

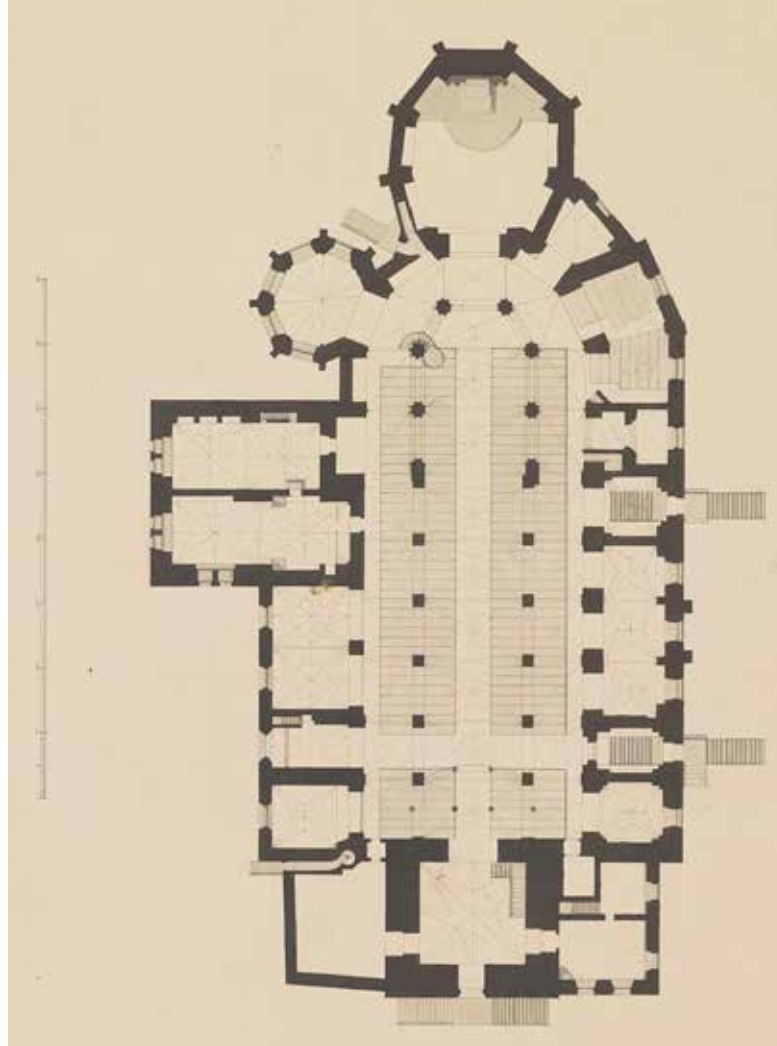
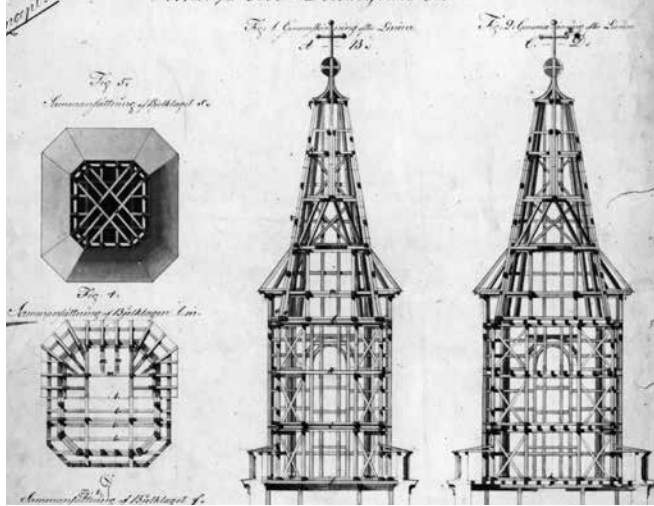
Tornin huipun uusi goottilaistyylinen muoto perustui samaan ratkaisuun kuin Töysän ja Ylihärän kellotapuleissa. Ne oli suunniteltu Intendentinkonttorissa Engelin ja A. W. Arppen toimesta muutamia vuosia aiemmin.¹⁶⁹ Tuomiokirkon tornin kuparipäälysteinen varsiosa oli tarkoitus maalata tiilen väriseksi ja nissin pohja mustaksi. Tornin jäsentely jäi kuitenkin toteutumatta, kun varsiosa jätettiin maalaamatta. Engel kirjoitti lausunnossaan 1834: ”tornin pitää esittää muuria, eikä kupariastiaa, ja se pitää sen takia maalata öljyvärillä, joka sointuu yhteen kirkon ja tornin alaosan kanssa, sekä lisäksi sen päälle maalataan valeikkunat joka sivulle piirustuksen mukaisesti ja samanmuotoisiksi kuin kirkon ikkunat.”¹⁷⁰

Tuomiokirkon restaurointi oli ensimmäinen suurehko uusgotiikan tyyliin suunniteltu projekti maassamme. Samalla sitä voidaan pitää varhaisimpana historiallisen rakennuksen restaurointina. Tulipalossa menetetyt barokkiasun tilalle valikoitui kirkon muotokieleksi uusgotiikka, vaikka Engelille se oli uusklassismia vieraampi tyyli. Rekonstruktion sijaan lähtökohtana oli tyyllinen sopusointu uuden ja vanhan välillä. Tornin uusi muoto määritteli myös sisustuksen tyyliin. Tavoitteena oli suhteuttaa yksittäisten osien tyyliä rakennuskokonaisuuteen.¹⁷¹

Kirkon ohella Engel laati Intendentinkonttorissa myös Turun uuden asemakaavan, jossa kirkon asema korostui avarretussa kaupunkirakenteessa. Samanaikaisesti Engeliä ja Intendentinkonttoria työllisti vaativat suuret rakennukset Helsingissä ja lukuisat työt maaseutupaikkakunnilla.¹⁷²

Tuomiokirkon tornit kohoavat palossa raunioituneen kaupungin keskellä. C. A. af Scheelen maalaus G.V. Finnbergin litografian 1828 mukaan. Kansallisgalleria.

”Tämänhetkellä oleskelullani näiden murheellisten raunioiden keskellä on myös osaksi tarkoituksena poistaa tämä paha mahdollisimman pian ja työskentelen ehdotusten ja luonnosten parissa, jotka koskevat edellämainittujen rakennusten tekoa. Ensimmäiseksi olen kuitenkin saanut tehtäväksi suunnitella ja laatia uuden suunnitelman kaupungin uudelleenrakentamiseksi” (Engelin kirje Herrlichille 21.9.1827)

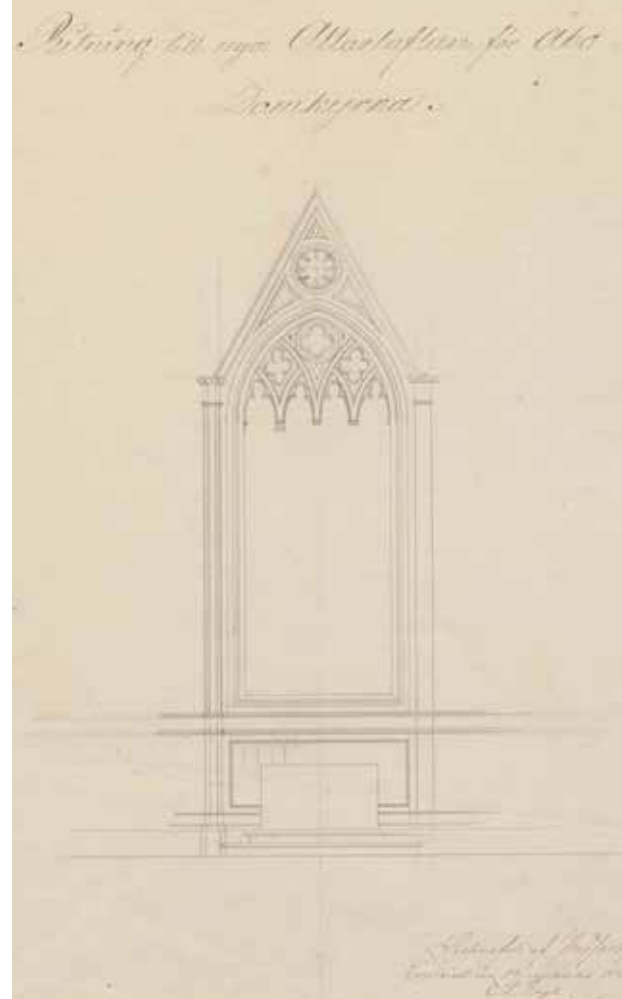
Uusgotiikan tyyliin muotoillun tornihuipun suunnitelmapiirustus. C. L. Engel/ A. W. Arppe 28.8.1828, MFA.

C.L. Engelin signeeraama laveerattu eteläfasadi ja pohjapiirustus vuodelta 1827. Pohjapiirustuksessa on esitetty saarnatuolin uusi paikka ja penkkikorttelit. Penkkejä oli sijoitettu myös Pyhän Ristin kappeliin. KA.

Interiöörin restaurointi

Vesikattojen lisäksi jouduttiin sisätilojen holveja korjaamaan. Sakariston viereisen sivulaivan päälle rakennetusta uudesta holvista on maininta. Kokonaan uusittujen holvien tarkka sijainti ei selviä lähteistä, eikä sekään oliko kyseessä holvien laajamittaiset korjaukset vai kokonaan uudelleen rakennetut holvit.¹⁷³ Urakoitsija G. P. Pychlaun kanssa tehtiin vuonna 1828 sopimus kirkon ulko- ja sisätilojen kunnostamisesta. Hän oli urakoinut jo kirkon väliaikaisen katon. Työn aikana eriävät näkemykset sisätilojen suunnittelusta kasvoivat Intendentinkonttorin ja kirkon isännistön välillä, mikä johti töiden pitkittymiseen ja niiden jatkumiseen 1840-luvulle asti.¹⁷⁴

Intendentinkonttorissa laaditut lehterikaiteiden ja penkkien piirustukset on päivätty huhtikuussa 1828. Ensimmäisenä valmistuivat kirkkosalin umpinaiset penkkikorttelit syyskuussa 1829, jolloin kirkko luovutettiin suomalaisen ja ruotsalaisen seurakunnan käyttöön. Ovelliset penkit mahdollistivat penkkirahan perimisen vanhan käytännön mukaisesti. Penkkeihin tehtiin vuonna 1832 pieniä, C. L. Engelin vastustamia muutoksia. Varattomille seurakuntalaisille, joilla ei ollut mahdollisuutta lunastaa omaa penkkipaikkaa, päätyi Kirkkoneuvosto hankkimaan 36 jakkaraa.¹⁷⁵

Altari

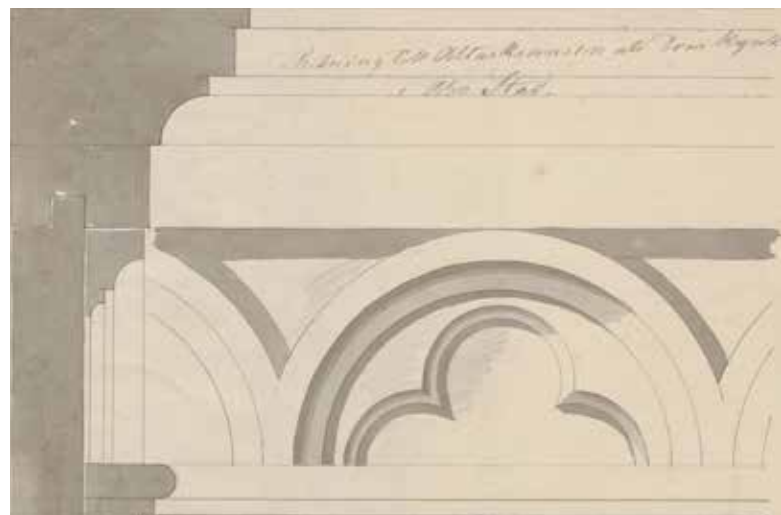
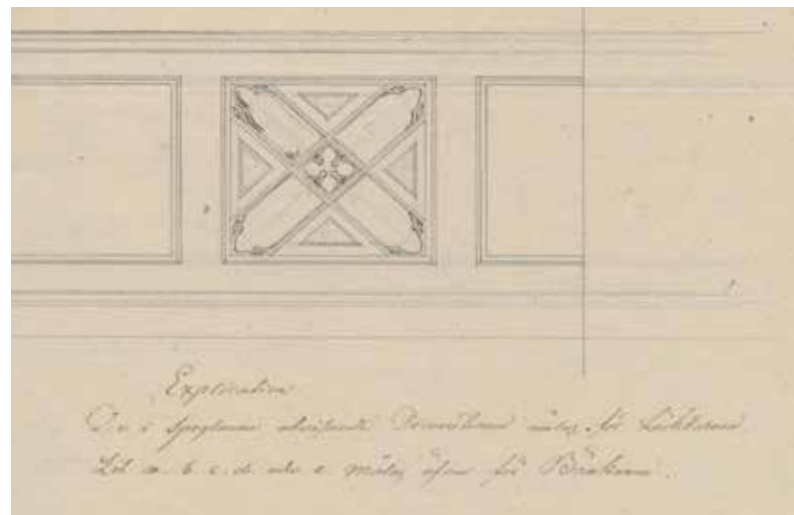
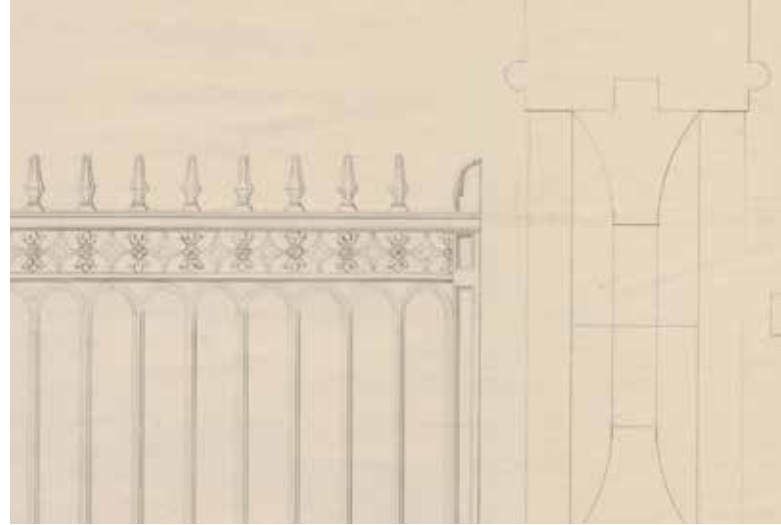
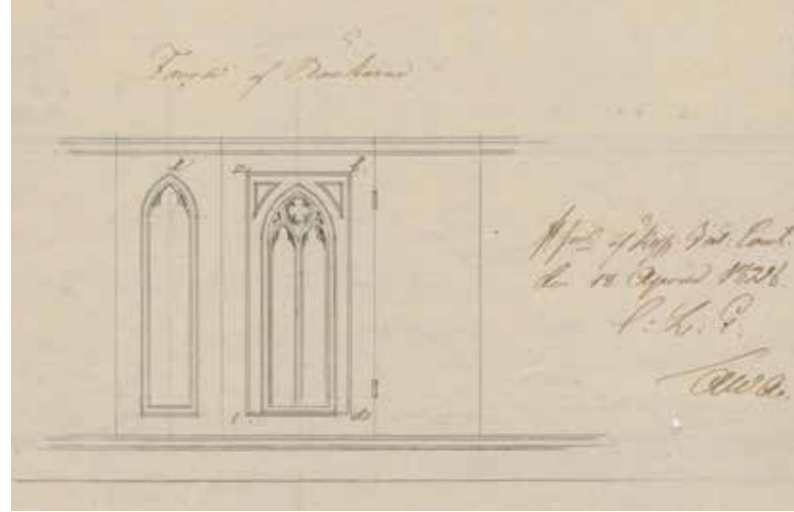
Engelin laatimat suunnitelmat tyyliltään uusgoottilaisesta alttarista on signeerattu kesäkuussa 1828. Muuraten toteutettava alttaritaulun kehysrakenne yhdistyi osaksi kirkon arkkitehtuuria, jossa komeromuodot ja nissit olivat pääasiallisia koristeita. Kehys oli tarkoitus maalata valkoiseksi, nissien taustat sinisiksi ja listaukset kullata. Nisseihin suunnitellut kullatut figuurit eivät sisältyneet laadittuun kustannusarvioon. Ne kuvasivat uskoa ja rakkautta, neljää apostolia ja rukoilevia enkeleitä. Altaritauluksi Engel ehdotti taitavan taiteilijan tekemää kopiota Rafaelin ”Kristuksen kirkastumisesta”. Taululle varattu kohta voitaisiin väliaikaisesti maalata myös siniseksi, kunnes varat riittäisivät arvokkaan maalauksen hankkimiseen.¹⁷⁶ Huhtikuussa 1829 Engel kertoi kirjeessään ystävälleen Herrlichille suunnittelemaansa alttarista, joka tehdään kokonaan muuraamalla. Materiaalivalinnaltaan se edusti uutta tapaa yleisesti puusta toteutettujen alttarilaitteiden joukossa.¹⁷⁷

Intendentinkonttorin kustannusarviossaan esittämää rahasummaa alttarin ja alttaritaulun hankkimiseksi pidettiin seurakunnassa aivan liian pienenä, minkä vuoksi uutta alttaritaulua varten järjestettiin yleinen rahankeräys. Seurakunnat pyysivät taulun maalajaksi ruotsalaista hovimaalari Fredrik Westiniä. Hänen esittämiensä huomautusten pohjalta Engel laati kehyksen keskiosan muutoksesta piirustuksen syyskuussa 1828 ja alttarin rakentamista jatkettiin. Westin lähetti myös oman alttariehdotuksensa. Engelin tilaamat stukkokoristeet olivat matkalla

Engelin suunnittelema alttarin uusgoottilainen kehysrakenne oli tiilestä muurattu. Se oli tyyliltään samaa sarjaa tornin uuden huipun kanssa (vas.). C. L. Engel/ A. W. Arppe 2.6.1828, KA.

Muutospirustus yksinkertaistetusta kehysosasta Westinin alttaritaulua varten (oik.). C. L. Engel/ A. W. Arppe 19.9.1828, KA.

”Vanha tuomiokirkkokin tulee tämän vuoden aikana melko valmiiksi. Niin pian kuin vuodenaika sen sallii, annan tehdä goottilaistyyllisen alttarin, se tehdään kokonaan muuraamalla, ja siitä tulee 40 jalkaa korkea. Alttaritaulun, joka on 8 jalkaa leveä ja 20 jalkaa korkea, maalaa professori Westin Tukholmasta. Tornia varten teetän parhaillaan mallia, koska se 120 jalan korkuisena on melko vaikea rakennelma, jota ei ole helppo selvittää kaikkine yksityiskohtineen piirustuksessa. Tämä kirkkorakennus on teettänyt paljon työtä.”
(Engelin kirje Herrlichille huhtikuussa 1829)

Vasemmalla penkkikortteleiden ja lehterikaiteen projektiot, C. L. Engel/ A. W. Arppe 18.4.1828.

Oikealla pääkuorin portti ja detailjiirustus alttarikaiteesta, päivämätön. KA.

”Taiteellisessa suhteessa maalari voi ainoastaan vaatia, että hänen taulunsa ympäröidään kullatulla kehyksellä tai raamilla, kaikki muut koristeet, jotka vaativat arkkitehtonisen esineen, eivät enää kuulu maalarin päätösvaltaan, sen takia herra professori Westinin mielipide asiasta ei voi enää tulla kysymykseen.”

(Engelin kirje liittyen Westinin ehdotuksiin)

Turkuun, kun Westinin kehysuunnitelmaa käsiteltiin isännistön kokouksessa marraskuussa. Engeliltä pyydettyssä lausunnossa hän toteaa Westinin laatiman suunnitelman olevan ”sopivampi kirkkoon, joka on rakennettu sellaiseen tyyliin kuin Strasbourgin katedraali tai Pariisin Notre Dame, kun taas minun tekemäni piirustus Tuomiokirkon alttarikoristusta varten sopii kysymyksessä olevan kirkon tyyliin ja rakenteeseen.”¹⁷⁸

Töitä jatkettiin Engelin suunnitelmien mukaan. Nähdessään syyskuussa 1829 edelleen keskeneräisen ja huonosti toteutetun kehysrakenteen, Engel totesi, että sitä pitää muuttaa. Seurakunnan edustajat olivat samaa mieltä ”vastenmielisestä kirkonpahennuksesta”. Kehysrakenne oli keskeneräinen vielä vuonna 1831, kun Engeliltä kysyttiin neuvoa Westinin pyyntöön leventää alttaritaulua. Engel vastasi, ettei hutiloinnilla pilattu, epäonnistunut rakennelma ollut enää esteenä.¹⁷⁹

Altтарin kehysrakenteen lopullisen suunnitelman laati ruotsalainen arkkitehti Carl Gustaf Blom Carlsson joulukuussa 1832 Engelin muutospiirustuksen pohjalta. Altтari sai kuitenkin huomattavasti koristeellisemmän muodon. Ruotsalaisen koristeveistäjä Carl Wennerströmin tekemän kehyslaitteen valmistuttua huomattiin Westinin taulun olevan kehykseen liian pieni. Tauluun kuvattuun kohtaukseen Jeesuksen kirkastuskokemuksesta Taborin vuorella jouduttiin maalaamaan alas lisää maata ja oikeaan yläreunaan pilviä. Altтарitaulu vihittiin lopullisesti käyttöön marraskuussa 1834.¹⁸⁰

Syyskuussa 1835 Engel toimitti ehdotuksensa pääkuorin maalaamisesta ”samaan tyyliin kuin siellä jo oleva alttarikoriste”. Kehystettyihin kentiin jäsenettyjen holvien koristelu oli tyyliältään eräänlaista goottilaista barokkia. Kaupunginarkkitehti Gylich sai tehtäväkseen laatia arvion maalaustyön suorittamisesta ja sen myötä toteutusta siirrettiin. Intendentinkonttorin viimeisenä suunnittelutehtävänä oli alttarin molemmille puolille sijoitettavat kandelaaberit. Engelin ja Arppen signeeraamat piirustukset valmistuivat huhtikuussa 1839, mutta ne toteutettiin Engelin kuoleman jälkeen vuonna 1843.¹⁸¹

Saarnatuoli

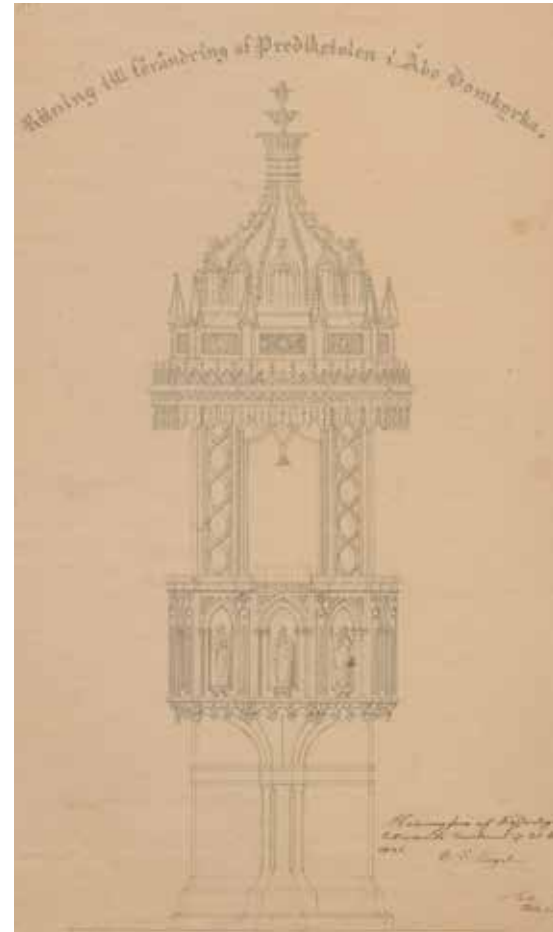
Intendentinkonttorin laatimassa vahvistetussa pohjapiirustuksessa saarnatuoli oli sijoitettu vanhaan Tavastin polygonaalikuoriin, toiseksi itäisimmän pylvään vierelle. Sijoitus poikkesi kaksoispilarin viereisestä paikasta sakariston edustalla, jossa saarnatuoli oli sijainnut jo 1500-luvulla uskonpuhdistuksen jälkeen. Engel perusteli uutta paikkaa paremmalla akustiikalla. Sen lisäksi puhuja voisi ”näyttää kasvonsa ja säilyttää arvokkaan asennon, sen sijaan että hän vanhalla paikalla joutuu kiertymään ja kääntymään puolelta toiselle kuin eräänlainen näyttelijä, jolloin ei hän aina voinut noudattaa arvokasta esiintymistapaa”. Näkymä kuoriin säilyisi myös parempana.¹⁸²

Kesäkuussa 1828 päivätyn suunnitelmapiirustuksen on C. L. Engelin ohella signeerannut A. F. Granstedt, joka ilmeisesti oli laatinut piirustuksen. Kahdeksankulmaisen pilarin juurelle sijoitettu saarnatuoli koostui pylvään kannattamasta alaosasta kiertyvine portaineen ja kupolin mallisesta kaikukatoksesta. Värijäsentelyltään saarnatuoli oli esitetty maalattavaksi valkoisen ja kullan sävyin. Saarnatuoli luovutettiin syyskuussa 1829, vaikka Engel antamassaan lausunnossa piti sitä keskeneräisenä maalausten ja kultausten puuttumisen takia.¹⁸³

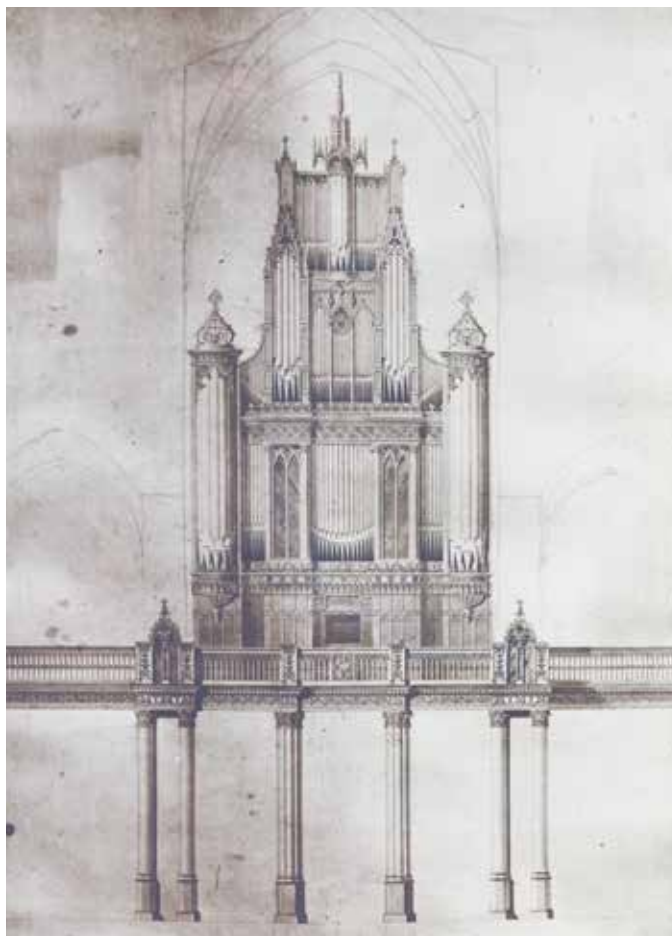
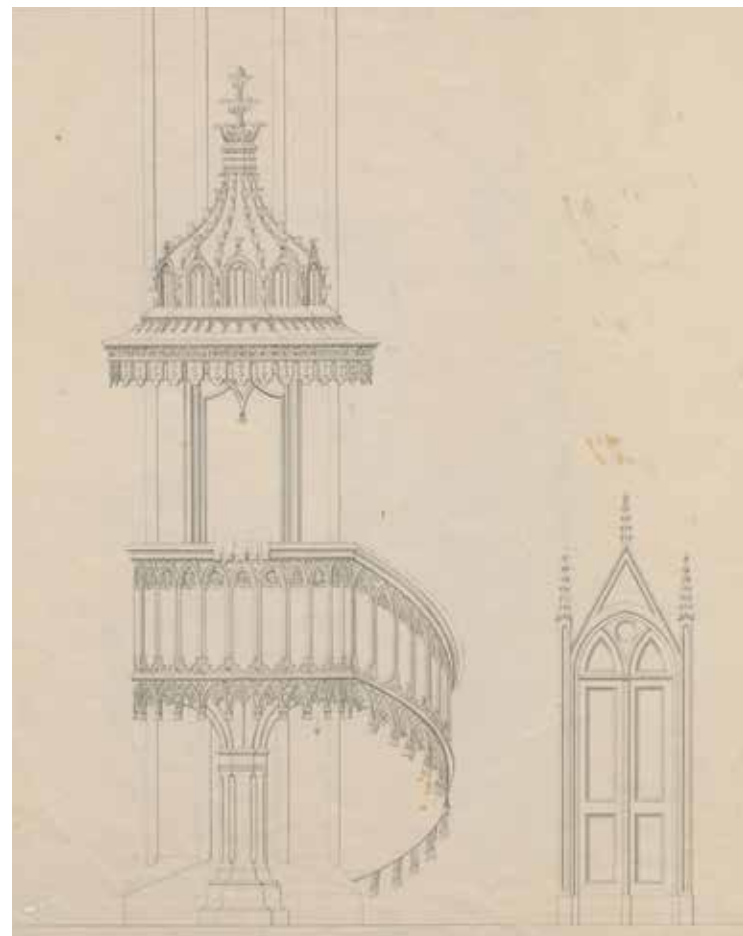
Tammikuussa 1830 kirkonkokous halusi muuttaa saarnatuolin entiselle paikalleen. Tuomiorovasti Gustaf Gadolin ilmoitti Engelille, että vanhalla paikallaan saarnatuolin tulisi olla myös suurempi. Engelin perustelut paikasta ja lisäkustannuksista eivät vaikuttaneet asiaan. Toukokuussa 1830 seurakunnat pyysivät uudet suunnitelmapiirustukset saarnatuolin sijoittamisesta vanhalle paikalleen. Kun alttarin suunnittelu oli siirtynyt Blom Carlssonille, pyysi Engel suunnitelman näyttäväkseen sovittaakseen saarnatuolin samaan kokonaisuuteen. Tässä välissä isännistö oli mennyt pyytämään myös saarnatuolin piirustuksia Blom Carlssonilta. Engelin käynnin yhteydessä vuonna 1835 tehtävä siirtyi takaisin Intendentinkonttorille.¹⁸⁴

Muutospiirustus valmistui helmikuussa 1836. Säästävyysyistä suunnitelmassa oli käytetty aiemman saarnatuolin osia.¹⁸⁵ Suunnitelman mukana olleessa kirjeessä Engel ja Jean Wiik korostivat, että saarnatuolissa oli käytetty samantyylistä ornamenttia kuin alttarikehyksessä, ”minkä ansiosta kirkon kaikki sisäkoristeet täten liittyvät yhteen”. Katoksen goottilaiset huipukkeet ja alaosan reunusaihe olivat peräisin Blom Carlssonin alttarilaitteesta.¹⁸⁶

Koristeveistäjä Wennerströmin valmistama puuleikkauksin koristeltu saarnatuoli valmistui joulukuussa 1837 lukuun ottamatta Engelin kaarikenttiin suunnittelemaa

Intendentinkonttorin suunnittelema saarnatuoli jäivät pois kaarikenttien apostoleja kuvaavat veistokset, C. L. Engel/ J. Wiik, 26.2.1836, KA.

Luonnos saarnatuolin ensimmäisestä versiosta, joka oli sijoitettu polygonaalikuorin itäpäähän (vas.), KA.

Arkkitehti Blom Carlssonin suunnittelema urkulehteri urkufasadeineen (oik.). Päiväämätön kopio Lindgrenin piirustuskokoelmasta, TKsrkA.

apostoleja. Kipsisten apostolien hinta Tukholmassa oli 120 riikintaaleria ja rautaisten tai sinkkisten Berliinissä 50–80 preussintaaleria kappaleelta. Kokonaishinta kultauksen kanssa olisi ollut 960 taalaria. Isännistö siirsi vuoden 1838 tammikuussa apostolikysymyksen kauas tulevaisuuteen.¹⁸⁷

Lehterit

Sisätilojen viimeisiä töitä oli urkulehterin ja urkujen rakentaminen. Saarnatuolia vastapäätä oli aiemmin rakennettu kolmen kaariaukon pituinen lehteri käsityöläisille helpottamaan kirkkosalin ahtautta.¹⁸⁸ Tuomiokirkon isännistön ja Intendentinkonttorin kasvaneiden ristiriitojen takia päätettiin urkufasadin ja -lehterin suunnitelmat pyytää suoraan arkkitehti Blom Carlssonilta. Maaliskuussa 1837 valmistuneista luonnospiirustuksista pyydettiin Engeliltä lausuntoa, joka totesi niiden sopivan kirkon tyyliin ja arkkitehtuuriin.¹⁸⁹ Pitkälle kirkkosaliin ulottuva lehteri muodosti sisääntuloon pilarimaisen hallin. Urkufasadin ja -lehterin toteutti koristeveistäjä Wennerström ja maalaustyön turkulainen maalarioltermanni Carl Gustaf Söderstrand. Kultaukset teki tukholmalainen Carl Engström.¹⁹⁰ Kulku uudelle urkulehterille järjestettiin Kijkin kappeliin rakennettua puuportaikkoa pitkin.

Kappelista avattiin oviaukko pohjoiseteiseen.¹⁹¹ Tukholmalainen Gustaf Andersson rakensi lahjoitusvaroin 54-äänikertaiset urut, jotka vihittiin käyttöön kesäkuussa 1842.¹⁹² Samoihin aikoihin rakennettiin sisäänkäyntien edustoille puurakenteiset tuulikaapit.

Pääkuorin maalauskoristelu ja täydentäviä korjauksia

Arkkitehti Engelin ehdotusta pääkuorin maalaamisesta alttarilaitteen tyyliin ei ilmeisesti koskaan toteutettu.¹⁹³ Ajatus pääkuorin maalauskoristelusta syntyi 1840-luvulla valmistuneiden korjaustöiden jälkeen Uppsalan tuomiokirkon hautakappelin freskosarjan innoittamana. Maalaustyön sai tehtäväkseen Robert Wilhelm Ekman, joka oli avustanut taiteilija Johan Sandbergia Vaasa-kuninkaiden hautakappelin freskoissa. Turun tuomiokirkon maalausohjelman laati tuomiorovasti Edman. Kuuden entisen alttarikomeron maalausten aiheina olivat Kristuksen kärsimykset. Alttarikomeroitten kaksi yläpuolista maalausta liittyivät kuvitteellisesti historiaan. Eteläisvulla Pyhä Henrik kastaa suomalaisia Kupittaaan lähteellä ja pohjoisvulla Mikael Agricola luovuttaa Raamatun suomenkielisen käännöksen Kustaa Vaasalle. Sisääntuloaaren pielen kuva-aiheina ovat uskonpuhdistaja Martti Luther ja Pohjolan apostoli Ansgar. Pääkuorin kattoholviin Ekman maalasi illusorisen goottilaistyyllisen ruoderakenteen, jonka takaa näkyy sinitaivas enkeleineen.¹⁹⁴

Pääkuori oli suljettuna viisi vuotta maalaustöiden aikana. Suomen ensimmäiset freskotekniikalla tehdyt maalaukset paljastettiin vuonna 1854 pääkuorin uudelleen vihkimisen yhteydessä.¹⁹⁵ Seuraavana vuonna vietettiin kristinuskon Suomeen tulon 700-vuotisjuhlallisuuksia. Samaan aikaan valmistui myös alttarikaide, jota ei toteutettu Engelin suunnitelmien mukaan. Goottilaistyyllisen valurautakaiteen nelisoppiornamenteineen suunnitteli lääninarkkitehti G. T. Chiewitz. Rautarakenteisiin erikoistunut Chiewitz suunnitteli myös alttarikomeroitten eteen matalat koristeaidat samasta materiaalista.¹⁹⁶

Kirkon valaistukseksi asennettiin 10 erikokoista messinkistä kynttiläkruunua, jotka tilattiin tukholmalaiselta A. L. Herndahlilta vuonna 1828. Turun ensimmäisen kaasulaitoksen aloitettua toimintansa päätti kirkolliskokous hankkia vuonna 1863 kaasuvalaistuksen kirkkoon. Työ annettiin tukholmalaiselle taiteilija Bergströmille. Osa kynttiläkruunuista ja kynttilänjaloista muutettiin kaasulla toimiviksi.¹⁹⁷

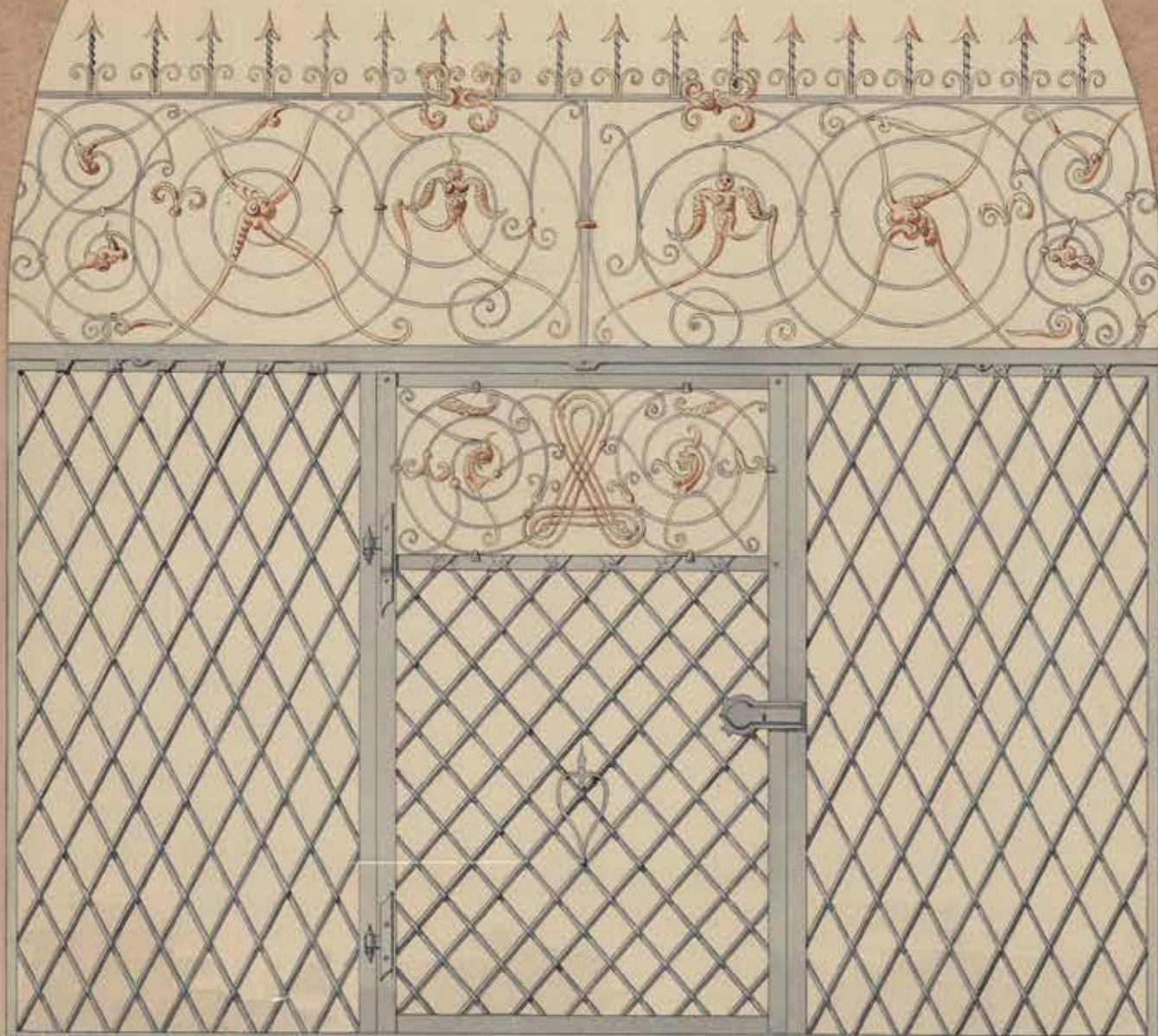
Länsipään sisäänkäyntiövi uusittiin vuonna 1842 kaupunginarkkitehti P. J. Gylichin suunnitelmien mukaan. Tornihallin pohjoispuolen huone muutettiin vuonna 1846 krenatööritarkk'ampujapataljoonan kirkoksi, jota kutsuttiin myös pikkukirkoksi. Aiemmin kellovalimona käytetty huone oli viimeksi toiminut puuvajana.¹⁹⁸ Pataljoonan käytössä se oli vuoteen 1857 asti. Tämän jälkeen Tarkk'ampujain kappelina tunnettu huone jäi jälleen varastoksi.¹⁹⁹

Kirkon vuonna 1854 valmistunut maalauskoristeltu pääkuori alttareineen. Etualalla näkyy 1830-luvulla valmistuneet saarnatuoli, kiinteät penkkikorttelit ja käsityöläislehteri. J. Reinberg 1869, TMK.

Smidt järn-galler
i
ÅBO DOORVÄRKA
Ståhlhauðskeška grafkorrt.

*Uppgjordt af J. M. Smidt
i Åbo 1854*

Komitea muinaismuistojen ennalleen palauttamiseksi

Tuomiokirkon vuoden 1827 palon aiheuttaman tuhon korjaukset keskittyivät sisätiloissa jumalanpalveluksien järjestämisen kannalta tärkeiden penkkikortteleiden, alttarin, saarnatuolin ja lehterien rakentamiseen. Taiteilija R. W. Ekmanin pääkuorin freskomaalaukset antoivat innoituksen myös palossa pahoin vaurioituneiden kappeleiden uudistamiseen. Ruotsin suurvalta-ajan merkkihenkilöiden hautapaikkojen järjestäminen taiteilijoiden voimin julkiseksi nähtävyydeksi oli seurausta kansallisen historiankirjoituksen myötä kasvaneesta kiinnostuksesta historiallisia henkilöitä kohtaan.²⁰⁰

Turkulaisen valtiopäivämies Nils Pinellon ja varapastori Adolf Lindmanin aloitteesta perustettiin vuonna 1865 Turun tuomiokirkon muinaismuistojen palauttamiskomitea. Vuonna 1866 komitean viralliseksi nimeksi tuli *Komitén för återställande av Åbo domkyrkas forminnen*. Sen jäsenet olivat hovimaalari R. W. Ekmanin ohella pääosin turkulaisia kirkon, liike-elämän ja hallinnon edustajia.²⁰¹ Kunniajäseniksi kutsuttiin kulttuurivaikuttajat kirjailija Zachris Topelius ja professori Fredrik Cygnaeus. Seuraavana vuonna komitean jäseneksi valittiin vielä kaupunginarkkitehti C. J. Heideken. Komitean kiinnostus kohdistui Ruotsin suurvaltakauden henkilöihin ja muistomerkkeihin. Kirkko rakennuksena ja sen keskiaikaiset esineet sekä maalaukset jäivät vähälle huomiolle. Lähes 30 vuotta kestäneitä Tuomiokirkon kappelien ”restaurointitöitä” rahoitettiin kansalaiskeräyksillä ja julkisilla varoilla. Muutostyöt kohdistuivat Kankaisten, Tavastin, Stålhandsken ja Tottin kappeleihin. Komitean toiminta jatkui vuoteen 1884 asti.²⁰²

Komitean toiminnan alkuaikoina kappelien suunnitteluun osallistui kaupunginarkkitehti C. J. Heidekenin ohella lääninarkkitehti Theodor Decker. Kappelien ulkoasuun vaikutti erityisesti venäläis-suomalainen taiteilija Wladimir Swertschkoff, joka suunnitteli ja lahjoitti kirkkoon lasimaalauksia ja veistettyjä puuvaakunoita. Hänen ehdotuksestaan aloitettiin Tavastin kappelin seinä- ja holvipintojen koristelu Pariisin Notre Dame-kirkon maalauksista julkaistun planssiteoksen pohjalta. Innostusta herättäneen maalauskoristelun myötä Stålhandsken kappeli oli tarkoitus toteuttaa vastaavalla tavalla. Komitean kanssa syntyneiden erimielisyyksien takia Swertschkoffin työtä jatkoi vuodesta 1879 alkaen hänen ystävänsä arkkitehti Jac. Ahrenberg ja myöhemmin arkkitehti Carl Armfelt. Töiden toteutukseen osallistuivat koristemaalari Axel Ekstam ja K.K. Hellstén.²⁰³

Kankaisten, Tavastin, Stålhandsken ja Tottin kappelit

Komitean ensimmäisenä tehtävänä oli hankkia Kaarina Maununtyttärelle sarkofagi. Sen sijoituspaikkana oli ensin Tottin kappeli. Saatujen lausuntojen jälkeen komitea päätyi sijoittamaan sarkofagin palon jäljiltä tyhjäksi jääneeseen Kankaisten kappeliin, joka oli valmistunut pääkuorin viereen vuonna 1657. Sarkofagin

Stålhandsken kappelin rauta-aidan päiväämätön mittauspiirustus, Åberg ja Sundelin. Aalto-yliopisto.

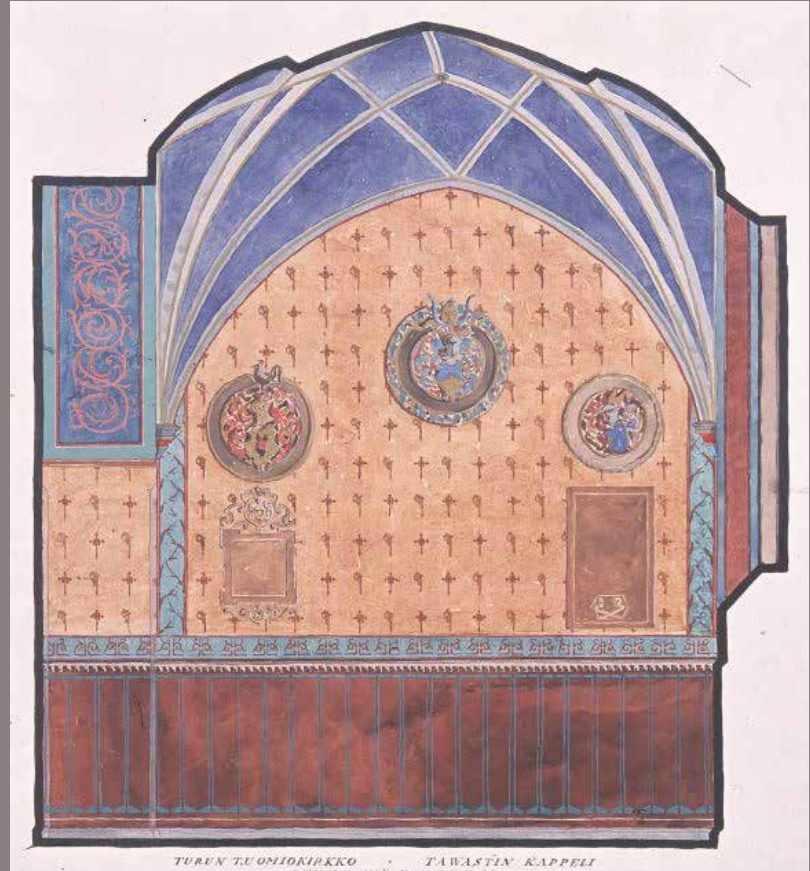

lopulliset suunnitelmat laati arkkitehti Decker ja se sijoitettiin paikoilleen vuonna 1867.²⁰⁴ Kankaisten hautakappelin muutokset eivät rajoittuneet vain uuden sarkofagin sijoittamiseen kappeliin, vaan tilaa uusittiin useammassa vaiheessa. Lattiaa korotettiin ja se päällystettiin tilaan nähden diagonaalisesti ladotuilla Gotlannin punaruskeilla ja harmailla kalkkikivilaatoilla. Seinät maalattiin arkkitehti Heidekenin suunnitelmien mukaan hiekkakiven sävyyn. Alaosan uusrenessanssityyliin jäsennelty paneelimaalaus ulottui ikkunoiden alapintaan saakka. Holvi oli maalattu vaaleankeltaiseksi. Pari vuotta myöhemmin ikkunoihin asennettiin Swertschkoffin lahjoittamat lasimaalaukset ja seinälle siirrettiin Tottin kappelista Maununtytären kalkkikivireliefi.²⁰⁵

Vuonna 1887 Ahrenbergilta pyydettiin suunnitelmat kappelin restaurointitöiden loppuun saattamiseksi. Seinien 1600-luvun tyylinen puupanelointi penkkeineen asennettiin paikoilleen seuraavana vuonna. Ahrenbergin kiireiden takia laati arkkitehti C. Armfelt 1890-luvun alkupuolella suunnitelmat seinien, paneelin, kaariaukon ja kaarisyvennyksen maalauskoristelusta. Swertschkoffin aloittamaa linjaa noudattaen koristekuviot oli sommiteltu Viollet-le-Ducin planssikirjasta saaduun aiheen. Holvi oli maalattu jo aiemmin Ahrenbergin ohjeiden mukaan siniseksi kullatuin kruunuin. Swertschkoffin ohjeen mukaan seinät ja holvi maalattiin tummasävyisiksi korostamaan lasimaalauksen värikylläisyyttä. Kaariaukon rauta-aita korvattiin vuonna 1896 Jac. Ahrenbergin suunnitteleamalla taotulla rauta-aidalla.²⁰⁶

Th. Deckerin suunnittelema Kaarina Maununtytären sarkofagi Kankaisten kappelissa (vas.). J. Reinberg, TMK.

Päiväämätön luonnos Stälhandsken uudeksi hautamuistomeriksi (oik.), Jac. Ahrenberg, KA.

Stålhandsken kappelin maalauskoristelu arkkitehti Jac. Ahrenbergin vuonna 1880 laatiman luonnoksen mukaan (vas.). Aalto-yliopisto. Tavastin kappelin länsiseinän maalauskoristelu vuodelta 1877 (oik.). Walter Wahlroosin kopioima piirros 18.5.1927. RHO.

”Håll dig till Viollet-le Duc, gör allt väggfast i gotik, ty gjorde också Jakob Wolle, då han på Gustaf II Adolfs tid byggde högkoret; allt som är löst eller kan tänkas löst, gör du i den renässans som monumentena äro, glöm ej att göra väggar och valv i Kurckska koret så mörka som möjligt för att glasmålningarna må verka fullt”.

(Swertschkoffin ohje Ahrenbergille)

Tavastin kappelin suunnittelusta vastasivat komitean jäsenet Pinello, pastori Lindman ja arkkitehti Heideken. Toteutus aloitettiin suunnitelmien valmistumisen jälkeen vuonna 1873. Uuden lattian rakentamisen yhteydessä 1600- ja 1700-luvuilta peräisin olevien Thorwösten (alkuaan Cockburnin), Stålhammarin ja von Glanin hautaholvit tasoitettiin. Lattiataso määriteltiin Hornin hautamuistomerkin mukaisesti. Kappelin keskelle vuonna 1731 sijoitettu Cockburnin hautamuistomerkki siirrettiin entiselle paikalleen ja asetettiin lattian alta löytyneen jalustansa päälle. Diagonaalisesti tilaan nähden ladottu kaksivärinen laattalattia tehtiin Gotlannin kalkkikivestä. Kappelin keskiaikainen takorauta-aita kunnostettiin ja asetettiin uudelle graniittisokkelille.²⁰⁷ Suomalaisille piispoille Maunu Tavastille ja Maunu Olavinpojalle tehtiin yhteinen hautakivi.

Kahteen ikkunaan asennettiin Swertschkoffin lahjoittamat lasimaalaukset. Hänen ehdotuksestaan kappelin seinät ja holvit päätettiin koristella maalauksin ja vaakunoin. Swertschkoffin toimittamien koristemaalauksetonkien kuva-aiheet olivat peräisin arkkitehti Viollet-le-Ducin Notre Dame-kirkkoa varten suunnittelemaasta maalauskoristelusta. Kuvaplanssit oli julkaistu vuonna 1870 teoksessa *Peinture murales des Chapelles de Notre Dame*. Teoksen kautta le-Ducin ranskalaisesta gotiikasta vaikutteita saaneet muotoaiheet levisivät eri puolille Eurooppaa. Tavastin kappelin tummasävyinen paneelimaalaus oli jäsenelty pystysuuntaisesti. Sitä reunusti nauhamaiset koristekuviovyöhykkeet. Yläpuolisissa vaaleammassa

seinäpinnoissa oli risti- ja piispansauvakuvioita. Sinisiksi maalatuissa holveissa oli erikokoisia lehtikullattuja tähtiä. Maalaukset toteutti turkulainen koristemaalari K.K. Hellstén. Seinille sijoitettiin kappeliin haudattujen vaakunat (yhteensä 6 kpl). Muodoltaan pyöreät puuvaakunat oli veistetty Swertschkoffin ateljeessa Firenzessä kuvanveistäjä Carl Magnus von Wrightin toimesta.²⁰⁸

Stålhandsken kappelin maalauskoristelun suunnitteli arkkitehti Jac. Ahrenberg. Ensimmäiset maaliskuussa 1880 päivätyt luonnokset kehittyivät kohti Tavastin kappelin restaurointityyliä. Seinien ja ruoteiden koristelussa oli vapaasti yhdistettyjä aiheita Notre Damen kuvaplaneista. Seinien alaosan paneelimaalauksen kuviointi koostui Suomen ja Ruotsin vaakuna-aiheista, leijonasta ja kolmesta kruunusta. Tummansinisessä holvissa oli Tavastin kappelin tavoin kullattuja tähtiä. Kaariaukon ja ikkunasmyygin rehevä kasviornamentti oli ilmeisesti saanut vaikutteita saksalaiselta koristemaalari A. Kleinertziltä. Stålhandskeen viittasivat kaariaukon lehtiornamenttiikkaan maalatut vaakunakilvet, joissa oli 30-vuotisen sodan taisteluja vuosilukuineen. Toteutunutta maalauskoristelua luonnehdittiin Åbo tidning-lehdessä ”efter Kleinetz anordningar i rådhuset i Köln och efter Viollet-le Duc”.²⁰⁹

Vuonna 1654 Torsten Stålhandskea ja Christina Hornia varten lunastetussa holvatussa hautakappelissa oli suuri alttarimainen muistomerkki vuodelta 1681. Ahrenberg oli laatinut myös suunnitelman uudesta muistomerkistä korvaamaan Turun palossa vahingoittunutta, joka kuitenkin lopulta korjattiin. Stålhandsken arkku oli nostettu hautaholvista esille jo vuonna 1874 ja sijoitettu väliaikaiselle puukatafalkille. Samalla hautaholvi ja kappelin holvi oli korjattu, ja lattia oli uusittu diagonaalisesti ladotuista Öölannin kalkkikivilaatoista. Arkun kivistä hakattu jalusta toteutettiin vuonna 1896, jonka jälkeen sen ympärille asetettiin suojakaide. Vuonna 1882 kappeliin oli sijoitettu Swertschkoffin ateljeessa kunnostetut haarniskat. Myös ikkunan lasimaalaus oli muiden kappelien tavoin Swertschkoffin käsialaa.²¹⁰

Viimeisenä uudistettiin Tottin kappeli vuonna 1883 valtion rahoituksella. Ahrenberg suunnitteli maalauskoristelun Swertschkoffin kanssa käytyjen neuvottelujen pohjalta. Samaan tapaan kuin Stålhandsken kappelissa esikuvana oli Notre Damen 1800-luvun maalauskoristelu. Vaikutteita saatiin myös Pohjoismaiden keskiaikaisista kirkoista. Toteutumattoman kulkusillan kaiteen malli kopioitiin Korppoon kirkon keskiaikaisesta kuorilehteristä. Itä- ja länsiseinän puupaneelin koristeaiheet saivat vaikutteita Västeråsin tuomiokirkosta. Kappelin vaaleansinisiksi maalattuja seiiniä koristivat punaiset neilikat. Puupaneelin yläpuolella olevaan ornamenttinauhaan liittyivät pienet vaakunakilvet. Vaaleankeltaisen holvin koristekuviona oli Åke Tottin monogrammi. Seinissä, kulmapilastereissa ja ikkunasmyygissä oli kasviaiheista ornamenttiikkaa. Maalauskoristelun lisäksi Ahrenberg suunnitteli kappeliin rauta-aidan, lattian tammiluukun ja ullakolle johtavan oven ja kulkusillan. Swertschkoff lahjoitti kappelin ikkunaan vaakuna-aiheisen lasimaalauksen.²¹¹

Muutostyöt eivät rajoittuneet ainoastaan kappeleihin. Seurakuntien toimesta purettiin sakariston kaiteen osaan jakanut väliseinä. Kirkkosalin ovelliset penkkikorttelit 1820-luvulta korvattiin vuonna 1884 avoimilla penkkiriveillä. Uudis-

Utgåttus följande grafmonument
i v. 1890 i Åbo domkyrka i dess murar
de säll.

Tottien hautamuistomerkin kuntokartoitus vuodelta 1894 (vas.), C. Armfelt. KA.

Jac. Ahrenbergin laatima päiväämätön luonnos Tottin kappelin koristeaiheista (oik.). Aalto-yliopisto.

”Utan bestämd översiktsplan har det sedermera fortgått med dekoreringen af Åbo domkyrka. Med livligt intresse har man från Tysklands, från Italiens konst sökt goda förebilder för den finska domkyrkans iklädande av en skrud, som man, kanske utan fullt medvetande därom, kommit till ett lappverk - må ingen förtrycka mitt yttrande - till en maskeradkostym för vårt enda monumentala byggnadsverk från medeltiden.”

(Nervanderin lausunto Muinaistieteelliselle toimikunnalle 1894)

tusten myötä vanha paikkajako ja siihen liittyvä maksu poistettiin. Kirkkosalia rumentavana pidetty eteläiseen sivulaivaan rakennettu käsityöläislehteri purettiin vuonna 1884. Hemmingin pyhäinjäännösarkku ja osa muutakin vanhaa esineistöä siirrettiin Turun linnan museoon.²¹²

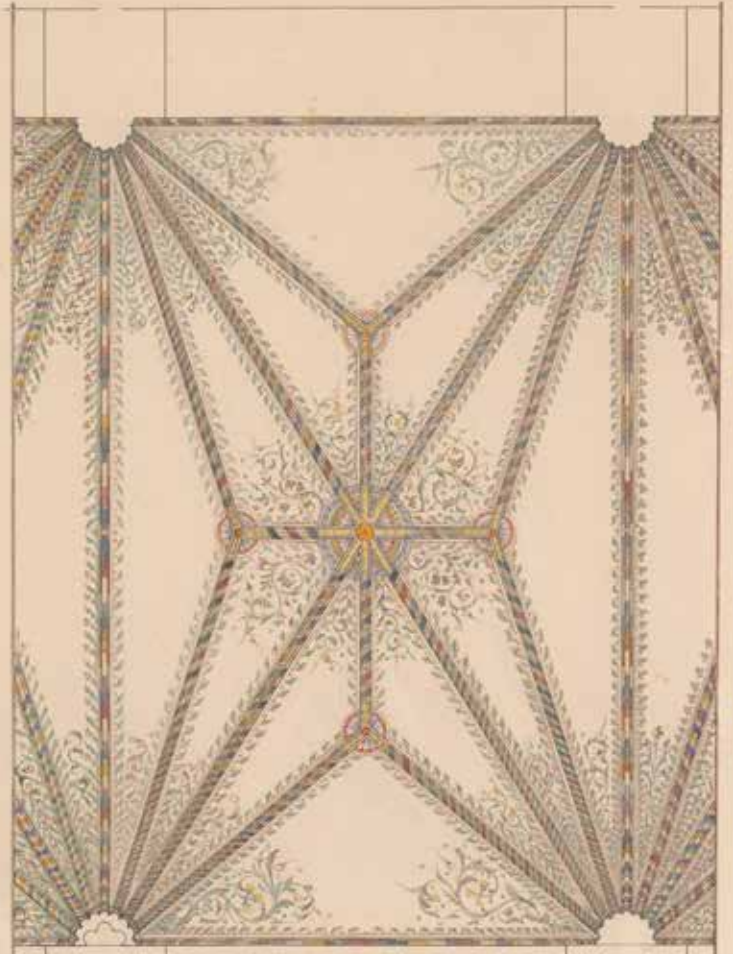
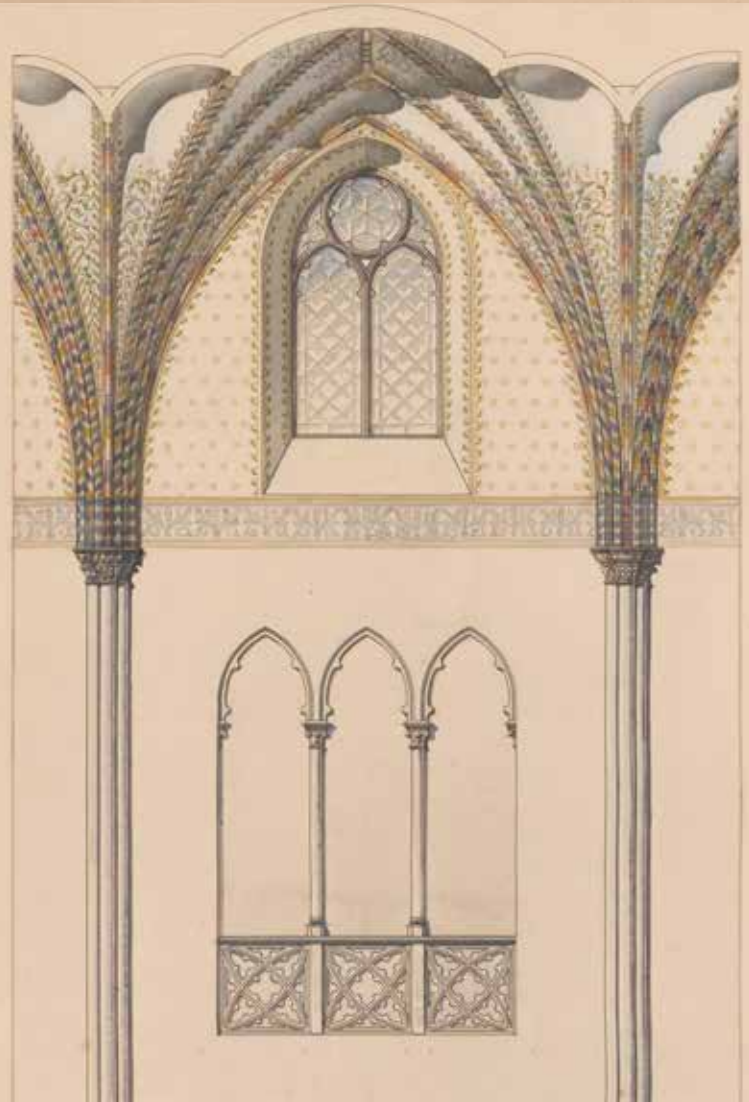
Kun Kankaisten kappelin maalauskoristelun valmistumisen jälkeen henkilöhistoriallisesti tärkeimmät kappelit oli saatu kunnostettua, annettiin Armfeltille tehtäväksi yhteistyössä Ahrenbergin kanssa laatia suunnitelmat viittä muuta kappelia varten. Kijkin kappeli ei ollut ajankohtainen sen urkulehterille nousevan portaan takia. Suunnitelmat jatkoivat samaa Notre Dame-aiheista linjaa aiemmin toteutettujen kanssa, nyt lisänä oli Suomen keskiaikaisissa kirkoissa käytetty ornamenttiikka. Senaatille vuonna 1894 lähetetty määräraha-anomus toimitettiin lausuntoa varten Muinaistieteelliselle toimikunnalle, joka oli perustettu kymmenen vuotta aiemmin. Toimikunta pyysi puolestaan asiantuntijalausunnon Emil Nervanderilta. Hän ehdotti valiokunnan asettamista tutkimaan suunnitelmien vaikutusta hautakappalien arkkitehtuuriin. Toimikunta päätyi ehdottamaan pienemmän määrärahan myöntämistä sekä valiokuntaa, jonka tehtävänä olisi mietinnön laatiminen hautakappalien restaurointiehdotuksista sekä muiden muinaismuistojen restauroinnista²¹³

АВО:ДОМЪ КЪРКА:

Планъ илъ реставрацїи
г. 1899

Създана въ Моск. Духовн. Академіи
въ 1899 г. архитекторомъ
А. С. Савинымъ

1896 restaurointisuunnitelma – puhdasta gotiikkaa

Senaatti päätti lokakuussa 1894 Muinaistieteellisen toimikunnan ehdotuksen mukaisesti myöntää muinaismuistojen palauttamiskomitealle määrärahan jo restauroitujen kappeliin loppuun saattamiseksi. Lisäksi asetettiin valtuuskunta, jonka tuli antaa lausunto Tuomiokirkon hautamuistomerkkien restauroinnista sekä esittää selvitys koko kirkon restauroinnin periaatteista. Valiokunnan puheenjohtajaksi valittiin professori Eliel Aspelin ja jäseniksi filosofian maisteri Emil Nervander ja Yleisten rakennusten ylihallituksen arkkitehti Magnus Schjerfbeck.²¹⁴

Schjerfbeck ehdotti arkkitehtikilpailun järjestämistä kirkon restauroinnista, kun ohjelma ja tarpeelliset piirustukset olisivat valmiina. Arkkitehti Ahrenbergin mielestä kilpailu oli sopimatonta. Parhainta asiantuntemusta edustivat restaurointia valmistelevan valiokunnan jäsenet, joiden tuli laatia oma ehdotuksensa. Ahrenberg kritisoi myös edellisvaiheen komitean restaurointiperiaatetta, joka oli perustunut taiteelliseen haluun kaunistaa. Ahrenbergin mukaan kirkolle oli annettava kotimainen leima ja koristeaiheiden valintaperusteen tulisi olla historiallis-arkeologinen. Jäljellä olevien kappeleiden koristelussa olisi kuitenkin noudatettava jo aloitettua tyyliä, että ne keskenään muodostaisivat harmonisen kokonaisuuden.²¹⁵

Valiokunta aloitti työnsä tekemällä opintomatkan Ruotsiin ja Tanskaan kesällä 1895. Opintomatkan seurauksena päätettiin hautamuistomerkkien restaurointityöhön pyytää Tukholmassa toimivaa italialaista stukkatööri A. Belliota. Työt niiden osalta saatettiin valmiiksi kesäkuun loppuun mennessä.²¹⁶ Kirkon mittauspiirustukset laadittiin arkkitehti C. Armfeltin toimesta. Häntä kehoitettiin ottamaan erityisesti huomioon kirkon arkkitehtuurissa tapahtuneet muutokset. Maaliskuussa 1896 valmistuneessa laajassa mietinnössään valiokunta esitti koko kirkkoa koskevan ehdotuksensa perusteluineen. Schjerfbeckin vuonna 1895 päiväämät suunnitelmat sisälsivät pohjapiirustuksen, kolme julkisivupiirustusta, leikkaukset, sisäkoristeluohjeiden, perspektiivipiirustuksen ja kipsimallin. Kustannusarvio kirkon restauroinnista oli yhteensä 700 000 markkaa.²¹⁷

Valiokunnan mietinnön mukaan restaurointiperiaatteiden tuli tukeutua ensisijaisesti kirkon alkuperäisen rakennusmuodon ja siinä aikojen kuluessa tapahtuneiden muutosten tarkkaan tuntemukseen. Kirkon arkkitehtuurin kannalta merkittävimpinä muutoksina pidettiin 1370-luvun laajennusta ja 1460-luvulla tehtyä pääläivan korotusta, jotka olivat antaneet hallitsevan leiman kirkon arkkitehtuurille. Alkuperäisestä renessanssityylistä ei löytynyt jälkiä edes pääkuorista, joten kirkon restauroinnissa tuli kauttaaltaan pitäytyä puhtaaseen goottilaiseen tyyliin. Valtuuskunta korosti, että arvostelua kohdanneita raskaita restaurointeja oli syytä välttää ja että ”nytemmin on alettu pitää parhaana mahdollisimman vähäisiä muutoksia ja niukkaa rakentamista”.²¹⁸

Pitkittäisleikkauksessa näkyy ikkunoiden sauvastolliset kivipuitteet ja pääläivaan lisätyt valettriforiot. Alla yksityiskohtia kirkkosalista. M. Schjerfbeck 1895, KA.

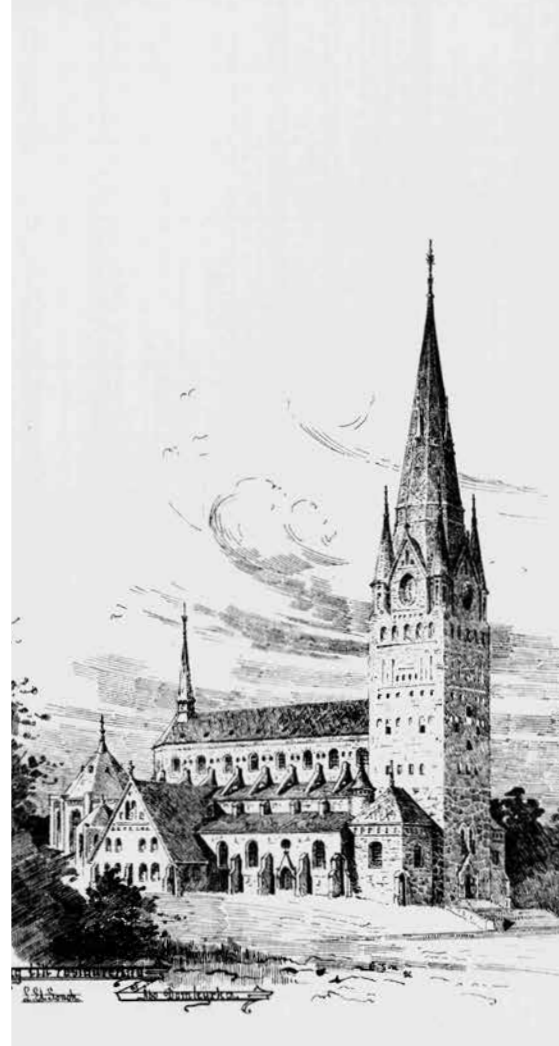

Kirkon ulkoasuun esitettiin suunnitelmissa merkittäviä muutoksia, jotka kiteytyivät tornin huippuun. Se oli valiokunnan tietojen mukaan rakennettu uudelleen ainakin neljä kertaa. Engelin suunnittelema tornihuippu oli esitetty korvattavaksi korkealla tornilla, jonka juuressa oli neljä pientä kulmatornia. Uusiminen olisi välttämätöntä kirkon saattamiseksi tyylinmukaiseen asuun. Tornin ikkunat ja seinäkomerot oli tarkoitus muurata umpeen ja korvata symmetrisillä goottilaisilla aukoilla. Kirkosta löytyneet goottilaiset ikkunat kalkkikivipuitteinen vaikuttivat erityisesti restaurointiin. Kaikki runkokuoneen ja kappelien ikkunat oli suunnitelmissa muutettu vastaavanlaisiksi. Julkisivuihin esitettiin yksinkertaisia kontrefreja ja pääkuorin tarpeettoman korkeita seiniä madallettaisiin. Portaalit korvattaisiin rikasmuotoisilla kalkkikiviportaaleilla. Runkokuoneen uloimpaan pätyyn sijoitettaisiin kattoratsastaja.²¹⁹

Sisätilan ja ulkoasun muodostamassa kokonaisuudessa haluttiin kautta linjan noudattaa ”goottilaista tyyliä”. Valiokunnan mukaan merkittävin muutos kirkkosalin osalta oli pääläivan yläosaan esitetyt komerosyvennyksinä tehtävät valetriforiot. Syvennys jakautui kolmeen osaan pilasterien kannattamin suippokaarin. Lisäksi ehdotettiin holvien ruoteiden pidentämistä varhaisempaan holvaukseen liittyvien konsoloiden tasolle. Altari esitettiin siirrettäväksi alkuperäiselle paikalleen runkokuoneen viimeisen pylväsparin väliin. Uusi altari olisi tyyliltään goottilainen. Pääkuori muutettaisiin takaisin kappeliksi ja sinne siirrettäisiin Pyhän Henrikin

Fasadin ikkunat oli uusittu symmetrisiksi ja vanhat aukot oli muurattu umpeen. Ote julkisivupiirustuksesta ja perspektiivipiirustus. M. Schjerfbeck 1895, KA.

”Engel var dock ett barn af en tid, då den gotiska arkitekturen var föga känd och därför ringa aktad, och så bör det ej förväna, att det nuvarande tornet är hvarken stilenligt eller eljest skönt till form och proportioner.”
(Aspelin 1896)

Arkkitehti Lars Sonckin laatiman vastaehdotuksen perspektiivipiirros. Finsk Tidskrift 1897.

”Det skarpa klander, som från så många håll höjts mot den för några år sedan företagna restaureringen af Upsala domkyrka, bör vara oss en maning till försiktighet.”
(Sonck, Finsk tidskrift 1897)

kenotafi Nousiaisista. Westinin alttaritaulu ja Ekmanin freskot jätettäisiin paikoilleen. Muu aistiton maalauskoristelu uusittaisiin. Urut muutettaisiin paremmin arkkitehtuurin sopivaksi. Restauromattomien sivukappeleiden maalauskoristelun tuli noudattaa samaa tyyliä kuin runkokuoneessa. Aiemmin restauroidut kappelit jätettäisiin tässä vaiheessa ennalleen. Oleellisena osana oli tyylinmukainen maalauskoristelu, jota edellisvaiheessa ei oltu tehty riittävän harkitusti. Väri- ja ornamenttiaiheet Pariisin Notre Damen kirkosta tai Kölnin katedraalista olivat vieraita aiheita Pohjolan keskiajalle. Tuomiokirkolle uusia aiheita voitaisiin käyttää, kunhan esikuvat olisivat omasta maasta. Aiheet tulisi valita hyvällä maulla ja niitä pitäisi käsitellä taiteellisemmin kuin yksinkertaisissa pitäjänkirkkoissa.²²⁰

Restaurointikritiikkiä

Vuonna 1896 julkaistu restaurointisuunnitelma aiheutti laajaa keskustelua, ja lehdistä artikkeleissa tuotiin esiin erilaisia näkemyksiä. Kokonaissuunnitelmaa pidettiin pääosin korkeatasoisena, mutta restaurointi ei saisi peittää kirkon eri-ikäisiä rakennusvaiheita. Arkkitehti Ahrenberg ei kuitenkaan hyväksynyt tornin seinämuurien käsittelyä, kirkkosalin valettriforioita eikä alttarin siirtämistä pois pääkuorista. Tornin huipun muoto ei myöskään miellyttänyt.²²¹

Arkkitehti Lars Sonck puolestaan tuomitsi valiokunnan peruslähdekohdan vääräksi *Finsk Tidskrift*-lehden artikkelissaan vuodelta 1897. Hänen mielestään ei voitu olettaakaan, että valiokunta olisi löytänyt tyydyttävän ratkaisun niin lyhyessä ajassa. Sonck ihmetteli aitojen keskiaikaisten muurien uhraamista yksityiskohtien tyylipuhtauden takia. Hän vastusti ennen kaikkea ajatusta, että restauroinnissa olisi pitäydyttävä vain yhdessä tyyliässä. Sisätilaan esitetyt valettriforiot saivat Sonckin kunnioittamaan vanhaa ja inhoamaan arkkitehtonisia valheita. Sonckin toiveena oli, että kirkosta tehtäisiin vielä kerran tarkka tutkimus ja mittaaminen ennen restaurointiin ryhtymistä. Kolmessa luonnoksessaan Sonck esitti oman näkemyksensä kirkosta.²²²

Schjerfbeckin vastine Sonckin esittämää kritiikkiä kohtaan julkaistiin *Teknikern*-lehdessä. Hän luonnehti Sonckia ”hyperarkeologiksi” ja totesi, että ”muurien ja holvien kaikkien epäyhtenäisyyksien säilyttämisen...merkitsevän liian pitkälle menevää pietteettiä, koska näin säilytettäisiin jälkimaailmalle vain todisteita joidenkin aikakausien vähäisemmästä käsityötaidosta” Aspelinin mielestä Sonckin arvostelussa eniten arvelutti toivomus kirkon uudelleen tutkimisesta ja mittaamisesta.²²³

Senaatti palautti ehdotuksen valiokunnalle ja kehotti tutkimaan Turun tuomiokapitulien, tuomiokirkkoseurakunnan ja Yleisten rakennusten ylihallituksen lausunnot sekä eri lehdissä olleet arvioinnit ja kritiikit. Valiokuntaa pyydettiin esittämään niistä mielipiteensä ja tarvittaessa laatimaan uusi restaurointiehdotus. Tuomiokirkkoseurakunta ei halunnut ottaa kantaa itse restaurointisuunnitelmaan. Se nosti esille kuitenkin muita tarpeita ja kirkon tarvitsevan mm. ilmanvaihtojärjestelyjä huonon ja pilaantuneen ilman takia. Altтарin siirtämistä vastustettiin, mutta vanhaan kuorikäytävään voitaisiin sijoittaa irrallinen kaiteeton alttari.²²⁴

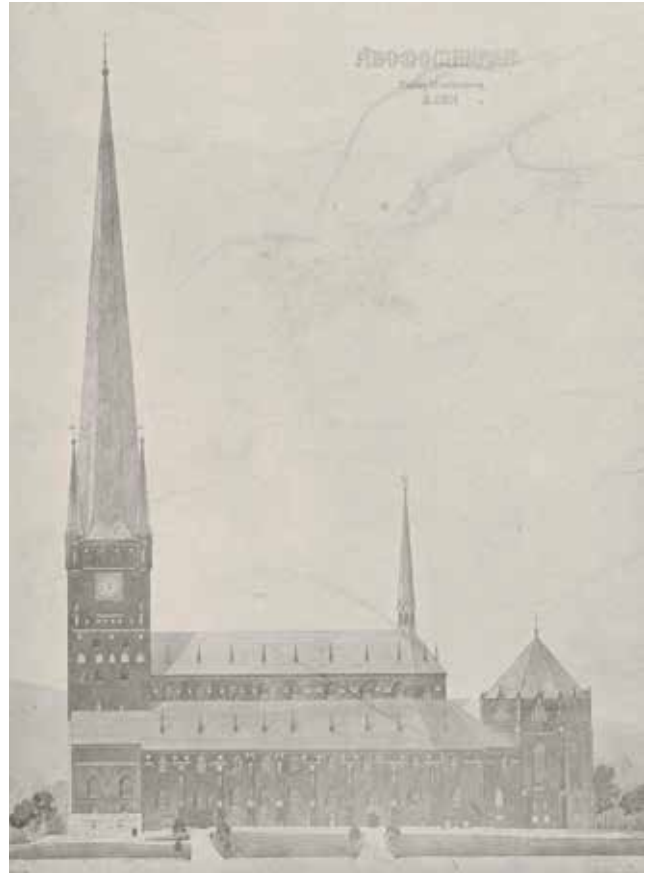
1901 restaurointisuunnitelma

Uusi ehdotus jätettiin Senaatille huhtikuussa 1901. Valiokunnan ehdotuksen laatimista oli edeltänyt opintomatka Tallinnan ja Lyypekin välisiin vanhoihin rannikkokaupunkeihin kesäkuussa 1900. Valiokunta totesi, että ”Turun tuomiokirkko on arkkitehtonisesti kiistattomasti liitettävä nyt tutkittuun rakennusalueeseen”. Aiemmin esikuvia oli etsitty Ruotsista.²²⁵

Ehdotus sisälsi arkkitehti Magnus Schjerfbeckin ja häntä avustaneen arkkitehti Walde Andersinin laatimat piirustussarjat, pyydetyn kipsimallin ja 875 000 markan kustannusarvion. Keskeisimmät muutokset liittyivät torniin. Valiokunnan mielestä sen historia oli saatu selvitettyä. Opintomatkan seurauksena Sonckin ehdottamaa korkeaa kahdeksanlapeista torninhuippua oli pidettävä alkuperäisimpänä ja kaikkein yleisimpänä tyyppinä Baltian ja Pohjois-Saksan kirkkoissa. Esimerkkinä oli Tallinnan Olavin kirkon torni, joka oli rakennettu uudelleen samanlaisena kuin ennen vuoden 1820 tulipaloa. Tuomiokirkon uuden huipun esikuvana oli Lyypekin Pyhän Pietarin kirkko.²²⁶

Peruslähökohdat eivät kuitenkaan olleet muuttuneet. Periaatteena oli edelleen ”pitäytyminen kirkon arkkitehtuuria 1300- ja 1400-lukujen lisärakennusvaiheiden jälkeen hallitsevaan puhtaaseen goottilaiseen tyyliin pyrkien samalla pysymään oikealla keskitiellä taiteen ja tutkimusten vaatimusten välillä.” Edelleen ehdotettiin varsin suuria muutoksia yksityiskohtiin, kuten portaaleihin, ikkunoihin ja maalauksiin. Kontreforit oli tehty kevyemmiksi ja kalkkikiven sijaan ikkunoiden sauvastot oli esitetty tehtävän vuolukivestä. Sisäpuolen osalta pitäydettiin aikaisemmassa suunnitelmassa. Keskilaivan valetriforioista oli kuitenkin luovuttu, eikä alttarin siirtoakaan pidetty tarpeellisena. Lausunnossa todettiin: ”tuomiokirkon rakennushistoriaa voitavan nyttemmin pitää niin selvitettyinä, että restauroinnin valtuuskunta olisi nyt mahdollista asettaa”.²²⁷

Uuden ehdotuksen mukainen tyyllisin perustein tehtävä restaurointi tuomittiin varsin laajalti julkaistuissa artikkeleissa ja Tekniska Föreningenin arkkitehtiklubin keskusteluissa. Lähes kaikki lausunnonantajat vastustivat restaurointiehdotusta ja sen peruslähökohtaa. Arkkitehti Armas Lindgren totesi, että Tuomiokirkon restaurointi oli puhtaasti periaatteellinen kysymys. Sen taustana ei ollut käytännön sanelemia vaatimuksia. Tyylipuhtauden nimissä Tuomiokirkkoon oli yritetty soveltaa jo hylättyjä Euroopassa aiemmin vallinneita restaurointipyrkimyksiä. Restaurointimanagerin lopputuloksena olivat vailla mielenkiintoa olevat uudet, tosin tyylipuhtaat ”eilispäivän” luomukset. Varoittavina esimerkkeinä olivat Uppsalan, Lundin, Strängnäsän ja Trondheimin 1800-luvun kirkkorestauroinnit. Lindgren käsitteli myös Brysselin kansainvälisessä arkkitehtikongressissa muotoiltuja restauroinnin pääkysymyksiä. Lindgrenin mielestä Turun tuomiokirkon restaurointiin ei ollut syytä ryhtyä vain tyyllisen yhdenmukaisuuden saavuttamiseksi. Torniä ei myöskään tulisi korvata muodoilla, jotka muistuttaisivat satojen muiden kirkkojen torneja maailmassa. Tornin muoto oli jo perinteellinen, se oli sitä paitsi omaperäinen eikä lainkaan ruma. Tärkeintä oli laatia kirkosta huolellinen historiallinen tutkimus,

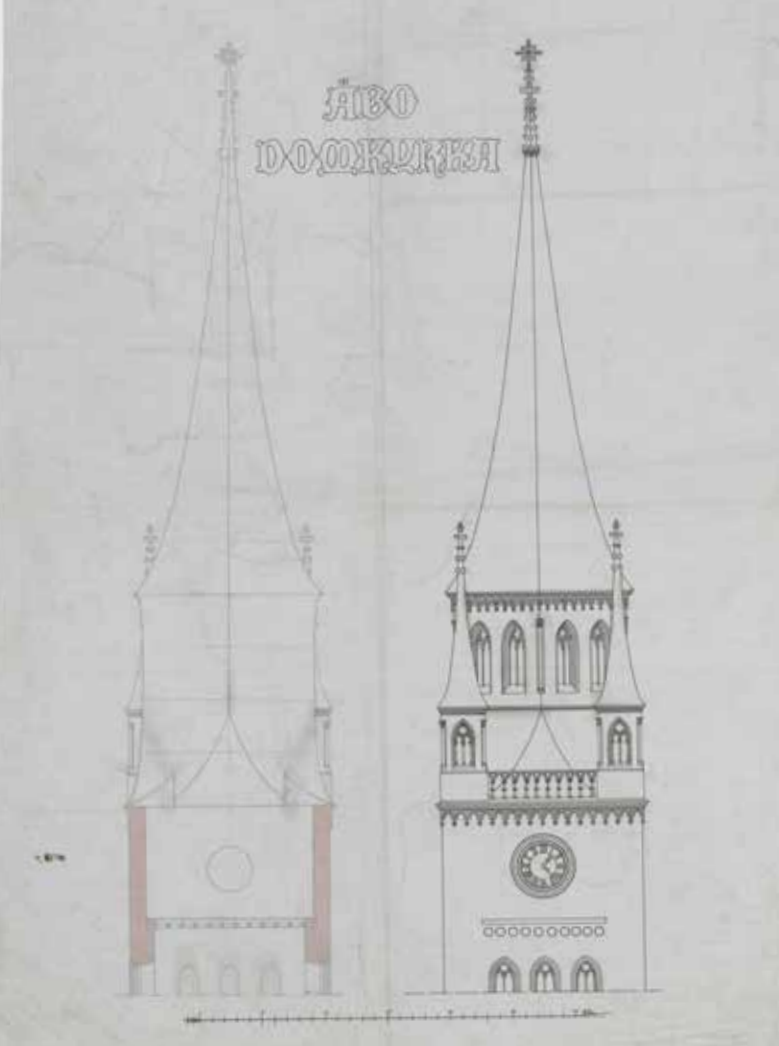

yksityiskohtainen mittaus ja valokuvaus.²²⁸

Arkkitehtuurin professori Gustaf Nyströmin mielestä mitään restaurointia ei tulisi aloittaa, ennen kuin kirkko olisi perusteellisesti tutkittu ja tutkimukset asiallisella tavalla julkaistu. Historiallisen monumentin restaurointia ei pitäisi tehdä ainoastaan henkilökohtaisen maun tai sattumanvaraisten mieltymysten perusteella. Rakennuksen osia ei myöskään pitäisi tarpeettomasti purkaa tai lisätä. Ikkunoiden kivisauvastot ja uudet kontreforit olivat aiheettomia. Tornin yläosalle uuden muodon löytäminen ei myöskään olisi helppoa. Torniehdotuksen teräskonstruktiota Nyström piti myös konstruktiivisesti arveluttavana ja suhteettomana. Keskustelutilaisuuden päätteeksi hyväksytyssä julkilausumassa todettiin, ettei Tuomiokirkon restaurointi varsinaisessa merkityksessään, tarkoittaessaan kirkon saattamista alkuperäiseen asuun tai sen muuttamista johonkin erityiseen, tietylle ajankohdalle luonteenomaiseen ja läpikäyvään tyyliin, tullut kysymykseen.²²⁹

Yleisten rakennusten ylihallituksen lausunnossa kesäkuussa 1903 nostettiin esiin tyylinmukaiseen restaurointiin kohdistuvat vakavat huomautukset. Tiedon puuttuessa varhaisemmista vaiheista restaurointisuunnitelmat perustuivat teoreettisiin päättelyihin, oletuksiin, sattumanvaraisiin yhdistelmiin ja suunnittelevan arkkitehdin henkilökohtaiseen makuun. Tämä oli selvästi nähtävissä vuosien 1896 ja 1901 restaurointiehdotusten suurista eroavaisuuksista. Suunnitelmien toteuttaminen vähentäisi kiistattomasti kirkon historiallista luonnetta ja vanhahtavaa leimaa.

Julkisivun vaihtoehdotiset restaurointiehdotukset vuodelta 1901, vasemmalla W. Andersinin ja oikealla M. Schjerfbeckin. KA.

Tornihuipun leikkaus ja projektio vuodelta 1901, M. Schjerbeck ja W. Andersin, KA.

Hautajaiset kirkkosalissa vuosisadan vaihteessa. Schoultz, TMK.

”Niissä olisi mikäli mahdollista meneteltävä niin, että sekä kirkon ulko- että sisäarkkitehtuuria muutettaisiin ja täydennettäisiin niin vähän kuin mahdollista, jotta kokonaisvaikutelma mahdollisuuksien mukaan säilyisi muuttumattomana.”

(Yleisten rakennusten ylihallituksen lausunto kesäkuu 1903)

Sen sijaan korostettiin toisen tyyppisen restaurointitavan ns. historiallisen metodin olemassaoloa, jota sovellettaessa varhaisemmin tehtyä ei poistettaisi, rakennusta ylläpidettäisiin ja täydennettäisiin tarpeen mukaan tyyliin, joka vapaasti liittyi aikaisempiin. Ylihallitus esitti toimeenpanevaa restaurointikomiteaa, joka edelleen selvittäisi ja täydentäisi restaurointikysymystä. Ensisijaisena tehtävänä tulisi olla sellaisten toimenpiteiden ehdottaminen, jotka turvaisivat kirkon säilymisen. Lausunnon liitteenä oli Jac. Ahrenbergin laatima muistio, jossa hän esitti ehdotuksensa tornin huipun rakentamisesta paloa edeltäneeseen asuun.²³⁰

Muinaistieteellinen toimikunnan vuonna 1904 antaman lausunnon mukaan korjauksen lähtökohtana tuli olla joko säilymisen turvaaminen tai varmuudella tunnettujen, hävitettyjen rakennusosien palauttaminen. Niiden ohella oli ryhdyttävä vain sellaisiin töihin, jotka aiheutuivat muistomerkin muuttuneesta käyttötarkoituksesta tai tähtäsivät pietteillä tehtävään kaunistamiseen rakkaudesta historiallisia muistoja kohtaan. Toimikunta halusi korostaa, että maamme vanhempaa rakennuskantaa yleensäkin tulisi suojella entistä tarkemmin. Lisäksi korostettiin kirkon perusteellista tutkimista ja mittausta. Muinaistieteellinen toimikunta velvoitettiin Senaatin päätöksellä kesäkuussa 1909 panemaan toimeksi tutkimuksia, uusia mitauksia sekä laatimaan kuvallisen ja sanallisen selvityksen Tuomiokirkosta.²³¹

1920-LUVUN RESTAUROINTI

TAUSTAA

Tutkimus- ja korjausvaltuuskunta

Senaatti asetti heinäkuussa 1917 komitean johtamaan Tuomiokirkon tutkimuksia ja korjauksia. Tavoitteena oli korjata ja osittain palauttaa keskiaikaiseen asuunsa huonoon kuntoon päässyt kirkko. Sen palovaaralliset lämmityskamiinat ja kaasuväliolivat nokeennuttaneet kirkon sisätiloja. Uuden lämmitysjärjestelmän hankkiminen oli tullut ajankohtaiseksi. Lattia oli painunut ja 1880-luvulla uusittujen kappeleiden maalit irtoilleet.²³²

Komitean puheenjohtajana oli Yleisten rakennusten ylihallituksen arkkitehti, professori Gustaf Nyström, jäsenenä Muinaistieteellisen toimikunnan osastonjohtaja Juhani Rinne ja sihteerinä Tuomiokirkon isännistön edustaja Julius Finnberg. Kun Gustaf Nyström kuoli joulukuussa 1917, hänen tilalleen nimitettiin vuonna 1918 yliarkkitehti Magnus Schjerfbeck.²³³ Ylihallituksen arkkitehtina Schjerfbeck oli ollut mukana laatimassa vuosien 1896 ja 1901 laajasti kritisoituja restaurointisuunnitelmia. Komitea pääsi aloittamaan toimintansa vasta joulukuussa 1919.²³⁴ Komitean nimi oli ensin *Turun tuomiokirkon tutkimuskomitea* (1919–1922). Nimi vakiintui *Turun tuomiokirkon tutkimus- ja korjausvaltuuskunnaksi* (1923–1928).²³⁵ Valtuuskunnan kokoonpanoa täydennettiin alkuvuodesta 1923 arkkitehtiprofessori Armas Lindgrenillä ja johtaja Amos Andersonilla. Ylimääräiseksi jäseneksi nimitettiin koneinsinööri Rupert von Nandelstadh.²³⁶ Seurakunnan kirkkovaltuuskunnan edustajaksi tuli seuraavana vuonna lääninrakennuskonttorin arkkitehti Alexander Nyström. Hänen kuolemansa jälkeen seurakunnan edustajaksi valittiin vuonna 1926 tuomiorovasti Einar Candolin.²³⁷

Suomen suuriruhtinaskunnan aikana alkanut työ käynnistyi varsinaisesti vasta 1920-luvulla. Tuomiokirkon restaurointi kansallismonumentiksi oli osa nuoren, itsenäisen valtion identiteetin kohottamista, jonka mahdollisti yhteiskuntaolojen vakiintuminen ja talouden parantuminen. Eduskuntaan vuonna 1922 valittu Amos Andersson ryhtyi järjestämään Tuomiokirkon korjauksille rahoitusta. Varoja korjauksiin haettiin vuosittain opetusministeriöltä, jolle oli esitettävä tulevan vuoden korjaussuunnitelmat. Valtiolta varoja saatiin vuosina 1923–1928 yhteensä 4,55 miljoonaa markkaa.²³⁸ Seurakunta osallistui korjauksiin 1,286 miljoonalla markalla, josta osa käytettiin lämmitysjärjestelmän uusimiseen ja sähköasennuksiin sekä ovien, penkkikortteleiden ja ikkunoiden kunnostamiseen.²³⁹

Korjaustöiden yksi tärkeimmistä tehtävistä oli keskuslämmityksen ja sähköväläisyyden asentaminen kirkkoon. Teknisten uudistusten myötä oli holvit eristettävä ja puuttuvia sisäikkunoita lisättävä. Samassa yhteydessä teknisten asennusten kanssa

Armas Lindgrenin akvarelli interiööristä ennen restaurointia. MFA.

voitiin lujittaa pilarien ja lattian perustuksia. Tämä osoittautui varsin pitkäaikaiseksi työksi, sillä osa lattiasta oli perustettu hautaholvien varaan.²⁴⁰ Seinien ja kattoholvien vaurioiden vuoksi oli myös seinien perustuksia vahvistettava.²⁴¹ Toisena tavoitteena oli kirkon saattaminen osittain alkuperäiseen asuunsa 1800-luvun tyylihistoriallisten restaurointien jälkeen.²⁴² Tämä tarkoitti käytännössä keskiaikaisten maalausten, tiiliornamentiikan ja pilarien nurkkasauvojen esiin ottamista, ikkuna-aukkojen ja seinäkomeroiden ennallistamista ja myöhempien rakenteiden purkamista Kijkin, Tarkk'ampujain ja Ursulan kappeleista.²⁴³ Kirkkosalin arkkitehtuurin ja interiöörin kannalta merkittäviä olivat pääkuori ja urkulehteri, jonka rakenteen katsottiin pilaavan kirkkosalin ainutlaatuisen sisäntulonäkymän ja katkaisevan salin perspektiivin. Kuorin taiteellinen ja arkkitehtoninen käsittely oli tyyllisesti silmäänpistävä vastakohta kirkon muuhun kokonaisuuteen verrattuna, mikä tulisi korostumaan restaurointitöiden jälkeen.²⁴⁴

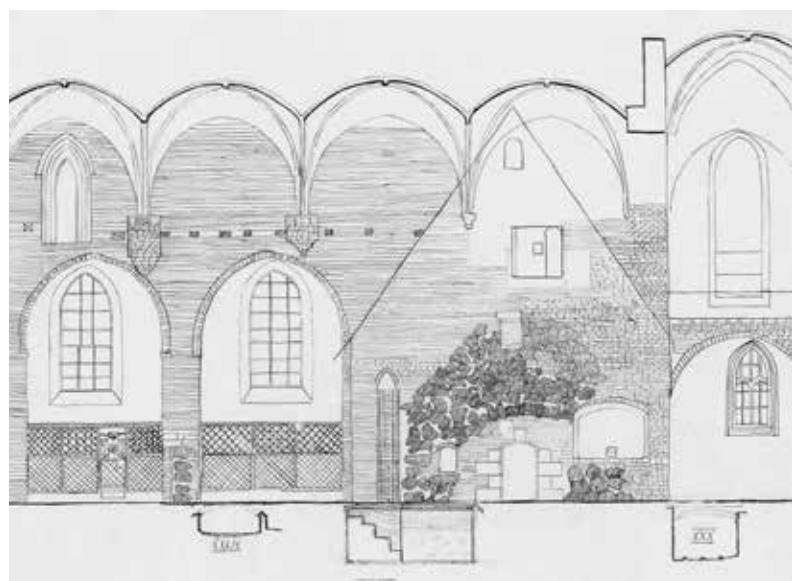
Tutkimukset ja mittaukset

Korjaustyön suunnittelua varten Tuomiokirkon tutkimustoimikunnalla oli käytössään kopiot 1900-luvun alussa laaditusta tutkimusaineistosta. Tutkimuksiin ja mittauksiin oli ryhdytty Muinaistieteellisen toimikunnan ja Yleisten rakennusten ylihallituksen vuonna 1904 laatiman lausunnon perusteella, jotka liittyivät kirkosta aiemmin esitettyihin restaurointisuunnitelmiin. Lausunnossa oli ehdotettu, että suunnittelutyön pohjaksi toimikunta käynnistäisi kirkon mittaukset.²⁴⁵ Yksi lausunnon kirjoittajista oli Teknillisen korkeakoulun arkkitehtuurin professori Gustaf Nyström, joka 1900-luvun alussa aloittikin opiskelijoidensa kanssa Tuomiokirkon mittaukset ja valokuvaamisen.²⁴⁶

Kesken jääneitä mittauksia jatkettiin 1920-luvulla arkkitehtien Aarne Eklundin, Erik Bryggmanin ja Ragnar Wessmanin toimesta. Eklund oli osallistunut jo Nyströmin aloittamiin Tuomiokirkon mittauksiin. Mittaustöitä ohjeisti keväästä 1921 alkaen arkkitehtuurin professori Armas Lindgren ja ne saatiin päätökseen vuonna 1922.²⁴⁷ Saman vuoden marraskuussa esiteltiin kirkon esineistöä ja valmistuneita mittauspöytäkirjoja Tarkk'ampujain kappeliin rakennetussa näyttelyssä.²⁴⁸ Piirustusten yksityiskohtien täydentämistä jatkoivat arkkitehti Arne Thulén ja polyteekari Otto Flodin vuonna 1924 Lindgrenin ohjaamina. Kirkon järjestelmälliseen dokumentointiin palkattiin valokuvaaja Heinrich Iffland.²⁴⁹

Lindgren laati kirjalliset dokumentoinnit holveista, seinistä ja pilareista sekä kappeleista ennen korjausten aloittamista.²⁵⁰ Keskiaikaisten kalkkimaalausten tutkimukset aloitti jo vuonna 1917 Muinaistieteellisen toimikunnan arkkitehti Alarik Tavaststjerna. Hänen kuolemansa jälkeen vuonna 1922 kalkkimaalausten tutkimuksia ja konservointitöitä ohjasivat sekä Armas Lindgren että Juhani Rinne.²⁵¹

Yksi tutkimuskomitean tehtävistä oli koota Juhani Rinteen johdolla nykyisestä Kansallisarkistosta Tuomiokirkon rakennushistoriaa koskevat tiedot. Arkistotutkimuksiin palkattiin maisteri Antero Pelkonen.²⁵² Rinteen vastuulla oli myös korjausten rakennusarkeologiset tutkimukset ja kaivaukset sekä konservoinnin ohjaus.

Vasemmalla prof. Gustaf Nyström tutkimassa opiskelijoidensa kanssa Tigerstedt-Wallenstjer-
nan kappelia 1900-luvun alussa, O. Meurman.
Samassa kappelissa on rauta-aitaa piirtämässä
Matti Finell. TMK.

Mittauspiirustuksiin täydennettiin yksityiskohtia
restaurointitöiden edetessä. Lehmus 1928, KYP.

Korjauksiin liittyvissä tutkimuksissa Rinnettä avusti maisteri Iikka Kronqvist.²⁵³ Rinne julkaisi Turun tuomiokirkosta kolmiosaisen kirjasarjan 1940–50-luvuilla. Ensimmäisessä osassa hän esittelee kirkon rakennushistoriaa, joka perustui ennen kaikkea Tuomiokirkon 1920-luvun tutkimuksiin.²⁵⁴ Rinteellä ja hänen tutkimusryhmällään oli tilaisuus seinien ja holvien rappausten poistamisen yhteydessä tehdä havaintoja rakennusvaiheista. Lattian avauksissa tutkittiin hautoja ja hautaholveja sekä purettujen rakenteiden jäännöksiä. 1920-luvun jälkeen lattia ei ole ollut niin laajalta alueelta auki. Rinteen ja työryhmän työtä pidetään uraauurtavana ja laajimpana Tuomiokirkon rakennushistorian tutkimuksena, vaikka Rinteen ajoitukset ovatkin saaneet uusia tulkintoja.²⁵⁵ Myöhemmin kirkon korjauksia ja niihin liittyneitä tutkimuksia on arvostellut Knut Drake siitä, ettei dokumentoinnista käy ilmi, mitkä kirkon osat ovat alkuperäisiä ja mitkä rekonstruktioita ja restauroituja.²⁵⁶

Arkkitehti Lindgrenin työohjelma

Vuonna 1923 Tuomiokirkon tutkimus- ja korjausvaltuuskuntaan valittu arkkitehtiprofessori Armas Lindgren sai tehtäväkseen kirkon restauroinnin suunnittelun. Ennen korjaussuunnittelun aloitusta Lindgren ja koneinsinööri Rupert von Nandelstadh tekivät opintomatkan Ruotsiin tutustuakseen restauroituihin kirkkoihin ja niiden lämmitysjärjestelmiin. Kohteena oli mm. Strängnäsän keskiaikaisen tuomiokirkon vuonna 1910 valmistunut restaurointi, josta arkkitehti Fredrik Lilljeqvistin ohella oli vastannut professori Sigurd Curman. Tutkimuksiin perustuva restaurointi edusti uutta ideologiaa aikaisempien tyylirestaurointien sijaan.²⁵⁷

Lindgrenin ensimmäinen helmikuussa päivätty työohjelma sisälsi myös summittaisen kustannusarvion ja ehdotuksen vuoden 1923 määrärahan käyttämiseksi. Valtion varjoja vuoden 1923 korjauksiin oli saatu 1 000 000 mk. Seurakunta oli luvannut 164 334 markkaa lämpöjohtotöihin.²⁵⁸

Työohjelmassa oli esitetty uuteen matalapaineiseen höyrylämmitykseen liittyvät muutokset. Pannuhuone ja polttoainetarasto oli suunniteltu sijoitettavaksi sakariston alapuolelle rakennettavaan kellariin. Lämmitysjärjestelmän asennukset vaativat lämpökanavia kirkon lattian alle sekä seiniin ja holveihin tehtäviä läpivientejä ja roiloja. Lattiakorjauksien yhteydessä kirkon alusta hautoineen oli tarkoitus tutkia. Myös seinät ja holvit tutkittaisiin ennen korjauksia. Käynnissä olevat korjaukset Kijkin kappelissa saatettaisiin valmiiksi. Tavastin kappelin holvi- ja seinäpintojen rappaukset uusittaisiin. Pyhän Ristin kappelin holvit paikattaisiin ja seinien käsittelyt uusittaisiin ja restauroitaisiin. Ikkunat muutettaisiin pääosin kaksinkertaisiksi. Myöhemmin rakennetut tuulikaapit poistettaisiin ja ulko-ovia uusittaisiin. Urku-lehterin portaat Kijkin kappelista purettaisiin ja uudet tehtäisiin Ursulan kappeliin. Ulkopuolen töistä mainittiin pohjoisen kalkkikiviportaalin esille ottaminen ja restaurointi.²⁵⁹

Kesän aikana Lindgren asui Turussa ja teki töitä kirkkoon järjestetyssä työhuoneessaan apunaan arkkitehti Thulé, polyteekkari Flodin sekä valokuvaaja Iffland.²⁶⁰ Elokuussa 1923 Lindgren esitti jatkosuunnitelman syyskaudelle 1923 ja alustavan kustannusarvion 845 000 markkaa. Syksyllä oli korjaustöiden osalta tarkoitus keskittyä kirkon itäpään ja kuorin lattia-alustan tutkimiseen ja korjaukseen. Korjausten valmistumisen jälkeen kirkko luovutettaisiin talvikuukausiksi seurakunnan käyttöön.²⁶¹

Lindgrenin muistio – ensimmäinen restaurointisuunnitelma

Syyskuun muistiossaan *Angående Åbo Domkyrkas restaurering* Lindgren käsittelee näkemyksiään tulevista restaurointitöistä ja niiden järjestyksestä. Se on ilmeisesti laadittu asiantuntijaksi pyydettyä ruotsalaista professori Sigurd Curmania varten. Muistiota voidaan pitää Lindgrenin ensimmäisenä varsinaisena restaurointisuunnitelmana.²⁶²

Lindgrenin laatima labeeraus vuoden 1923 suunnitelmasta. TKsrkA.

Muistiossa esitettiin ne kohdat, jotka vaikuttivat päätökseen kirkon restaurointiasusta ja olivat tarpeen interiöörin kokonaisuuden palauttamiseksi. Restaurointiohjelmaa laadittaessa oli lähdetty siitä, että kirkkosalin kiinteän sisustuksen osalta perusteellinen muutos on tarpeen. Salin pohjakaava antoi selkeän ohjenuoran tehtäville muutoksille. Tilan arkkitehtuurin kannalta vanhaa polygonaalikuoria olisi syytä korostaa lattiatason nostolla sekä penkkijärjestelyillä. Yhteyden avaaminen sakariston ja itäisen ashuoneen välille selkiyttäisi pohjakaavaa ja parantaisi suuren yleisömäärän poistumista. Saarnatuolin sijoittamista lähemmäksi sakariston ovea olisi myös syytä tutkia mallin avulla. Penkkikorttelit jaettaisiin neljään ja niitä jatkettaisiin urkulehterin alle. Tilan rauhoittamiseksi penkit varustettaisiin ovilla. Käytävät päällystettäisiin kalkkikivilaatoilla nykyiseen tapaan vanhoja hautalaattoja hyödyntäen. Vanhan viisisivuisen kuorin paikka merkittäisiin lattiaan erivärisillä laatoilla. Urkulehteri urkuineen oli interiöörin haastavimpia ongelmia. Lehteriä tulisi lyhentää siten, että kirkkosaliin sisäänkäynnistä avautuisi näkymä kohti holveja. Myös urkufasadin uusiminen olisi tarpeen.²⁶³

Kirkkotilalle arkkitehtonisesti merkittävän päätteen muodostava pääkuori koostui 1850-luvun alttarin ohella katto- ja seinämaalauksista. Kokonaisuuden kannalta sen restaurointi olisi erityisen merkittävä. Tuleva asu olisi riippuvainen muun kirkkosalin restauroinnista.²⁶⁴ 1800-luvun lopulla uudistetuista kappeleista huonokuntoisen Tavastin kappelin restaurointi olisi välttämätön.²⁶⁵

Ennen restaurointia pääläiva kohti alttaria, sisään-tulon edustalla urkulehteriä kannattavat pylväät. Otava, JOKA. Urkulehterin suuntaan otetussa kuvassa näkyy ilmeisesti vuosisadan vaihteessa tehty seinien paneelimaalaus. Iffland 1924, HK.

Lindgrenin perspektiiviluonnos. TKsrkA.

Valtionantikvaari S. Curman Pyhän Ristin kappelissa vuonna 1923. UUB.

”Ett av Åbo domkyrkans mäktigaste konstnärliga verkningsmedel är ju den väldiga höjden på mittskeppet och dettas milda, vackra belysning. Just detta förstöres genom läktaren, som avskär möjligheten att se det höga rummet vid inträdet i kyrkan.” (Curman 3.12.1923)

”Då det gäller en så intressant och i sin utvecklingshistoria så skiftande byggnad, som Åbo domkyrka, vilken även ur rent konstnärlig synpunkt intager en framstående rangplats icke blott i Finland, utan i hela Norden, måste det anses självfallet, att man har rättighet och skyldighet att låta historiska och estetiska intressena träda i förgrunden.” (Curman 3.12.1923)

Muissa tiloissa tehtäviä muutoksia olivat urkulehterille johtavan portaan siirtäminen Kijkin kappelista Ursulan kappeliin, johon sisustettaisiin kirkon ”arkkitehtuurimuseo”. Etelälehterille sijoitettaisiin neljän holvialan laajuinen kirkkomuseo. Pitkään käyttämättömänä ollut Tarkk’ampujain kappeli voitaisiin pienin muutoksin järjestää vihki- ja kastetilaisuuksia sekä rippikoulua varten. Sakaristo oli perusteellisen restauroinnin tarpeessa niin holvien, seinien, ikkunoiden kuin sisustuksen osalta. Tornihallissa keskuslämmitysjärjestelmä mahdollisti tuulikaapin poistamisen ja tilamuodon palauttamisen ennalleen. Kirkkosaliin johtavan kaariaukon entistämällä tympanon-tyyppisesti olisi suuri vaikutus. Näin sisäänkäynnistä aukeaisi 80 metrin pituinen monumentaaliperspektiivi kohti kuorin valomerta.²⁶⁶

Lindgrenin loka-marraskuussa laatimat ensimmäiset piirustusluonnokset käsittivät pohjapiirroksen ja leikkauksen mittakaavassa 1:50, perspektiivikuvan sekä viitisentoista ”erikoiskohtien uusimislouonnosten piirrelmää”. Ne esiteltiin Curmanille marraskuun käynnillä.²⁶⁷

Restaurointikysymyksiä – asiantuntijana S. Curman

Korjausten- ja restauroinnin asiantuntijalausunnon laati ruotsalainen professori ja valtionantikvaari Sigurd Curman tutkimustoimikunnan pyynnöstä.²⁶⁸ Syyskuussa 1923 Curman kävi kaksi kertaa Tuomiokirkossa keskustelemassa ja neuvottelemassa toimikunnan edustajien, Lindgrenin ja Rinteen kanssa restauroinnin peruslinjoista.²⁶⁹ Marraskuun lopulla Curman tutustui paikan päällä käynnissä oleviin korjaustöihin ja suunnitelmiin, joita hänelle esittelivät arkkitehti Lindgrenin ohella Rinne ja Finnberg.²⁷⁰

Curmanin joulukuun 1923 alussa päivätyssä lausunnossa *Till Delegationen för undersökning och reparation av Åbo domkyrka* todettiin, että rakennusmuistomerkkiä restauroitaessa tavoitteiden tulisi olla selkeät. Ne voitiin jakaa kolmeen keskenään osittain ristiriitaiseenkin kohtaan. Lähtökohtana oli poistaa tai mahdollisuuksien mukaan korjata aineelliset viat ja puutteet. Kirkko tulisi kunnostaa siten, että se täyttää käyttötarkoituksensa. Tavoitteena oli rakennuksen eri aikakausien historian ja ominaispiirteiden säilyttäminen niiltä osin, kun ne muodostivat jotain arvokasta ja ajalleen tyyppillistä. Erityisesti historiallisia ja esteettisiä seikkoja tulisi painottaa. Curmanin näkemykset Lindgrenin laatiman entisointiohjelman kanssa olivat pääosin yhteneväiset. Myös Lindgrenin arkkitehtoninen linja sisustuksen uusimisen osalta oli esteettisesti miellyttävä.²⁷¹

Kirkkosalin käytävien ja penkkien ehdotettu jako oli onnistunut käytännön jumalanpalveluksen kannalta sekä historiallisesta ja taiteellisesta näkökulmasta katsottuna. Vanhan kuorin merkitseminen lattiaa nostamalla ja erityisellä penkkijärjestyksellä oli myös kannatettava ehdotus. Hyvän lopputuloksen aikaansaamiseksi oli välttämätöntä korvata 1800-luvun penkit, saarnatuoli, alttari ja urkufasadi taiteellisesti korkeatasoisemmilla. Sisustuksesta hän suositteli mallien tekemistä.²⁷²

Kirkkosalin tilavaikutelman kannalta oli urkulehterin uusiminen merkittävä kysymys. Pitkälle saliin työntyvä urkulehteri esti korkean keskilaivan tilantuntua ja

sen ikkunoiden pehmeän valon pääsyä saliin. Urkulehterin etureunan siirtäminen pari metriä taaksepäin ei Curmanin mielestä riittänyt, vaan lehteri tulisi siirtää läntisimmän pylväsparin kohdalle. Hän ehdotti lisäksi urkuparven muuttamista kaksikerroksiseksi. Ursulan kappelista urkuparvelle suunniteltua portaikkoa hän piti tilaan nähden liian suurena.

Pääkuorin maalauskoristelun ja alttarin koristeilla oli vähäinen taiteellinen arvo, mutta toisaalta ne edustivat tiettyä historiallista aikaa. Alttarilaite kaiteineen olisi kuitenkin tarpeellista vaihtaa arvokkaampiin. Curman suhtautui epäillen pääkuorin ikkunoiden lasimaalauksista järjestettyyn suunnittelukilpailuun. Lasimaalauksen myötä kontrasti heikosti valaistusta kirkkosalista ja sen takana olevasta kapeasta kuorista katoaisi. Aikaisemmin restauroitujen Tottin kappelin, Stålhandsken kappelin, Tavastin kappelin ja pääkuorin suunnitelmien tarpeellisuuden arviointi olisi syytä tehdä kirkkosalin korjausten valmistuttua.²⁷³

Korjaus- ja muutostöiden suunnitelma

Lindgrenin laatima *Tuomiokirkon korjaus ja muutostöiden ohjelma* sekä alustavat piirustusluonnokset valmistuivat joulukuussa 1923.²⁷⁴ Yleisen selostuksen ohella ohjelmaan oli kirjattu tehtävät työt rakennusosittain.

Selostuksessa Lindgren totesi, että kirkon arkkitehtoniset muodot ja osittain koristukset voitaisiin restauroida melkoisen varmoilla tuloksilla. Pyhän Ristin kap-

Pitkittäisleikkaus Lindgrenin suunnitelmalaveeraus, TKsrkA.

”Se päämäärä, minkä saavuttamiseen kirkon restaurointitöissä on pyrittävä on kirkon saattaminen sellaiseen asuun että se järjestyksessä, koristeluittensa ja muotojensa ja väriensä puolesta t.s. arkkitehtoisessa tunnelmassaan vastaa kirkon koko Suomen kulttuurihistoriaa niin uskollisesti seuraavaa ja sen moninaisia vaiheita kuvastavaa rakennus- ja kehityshistoriaa. Tämän päämäärän täydellinen saavuttaminen on tosin mahdotonta. Eri aikojen uudistukset lisäykset ja muutokset rakennuksen eri osissa ovat siksi moninaiset ja vaihtelevat, samalla kuin lukuisat tulipalot ja muut hävitykset ja ajoittainen välinpitämättömyyttä osoittava huono hoito sekä vihdoin harhaan osuneet restaurointityöt ovat arvaamattoman paljon arvokasta tuiki hävittäneet, jota on mahdoton uudestaan eloon herättää.”

(Lindgrenin selostus 12/1923)

”Mutta kuitenkin on kuluvan vuoden töitten aikana siksi paljon entisten aikojen piirteitä saatu selvitettyksi, ja jo rakennuksen arvokas ja harvinaisen kaunis arkkitehtuuri semmoisenaan antaa siksi selvät ohjeet, että tarkasti näitä huomioon ottaen ja niiden viittomaa suuntaa seuraten voidaan entisaikojen Turun tuomiokirkko joltisillakin tuloksilla elvyttää uuteen eloon, joskaan ei täydessä kauneudessaan kirkon loistoajoilta.”

(Lindgrenin selostus 12/1923)

pelissa ja kuorikäytävässä tehdyt työt osoittivat, että laastin alta saatiin loihdittua kauniita muotoja ja värejä. Korjaamalla ja konservoimalla holvit, pilarit ja seinät pääsivi varsinainen arkkitehtuuri täyteen arvoonsa ja kauneuteensa. Myös kirkon sisustus olisi mahdollista järjestää siten, että entisten aikojen historiallinen tunnelma nousisi huomattavalla tavalla oikeuksiinsa. Kirkon käyttö tulisi näistä muutoksista hyötymään ja paranemaan.²⁷⁵

Laatimissaan luonnoksissa Lindgren korosti kirkon vanhaa kuoriosaa. Sitä rikkova poikkikäytävä oli siirretty yhden holvialan verran länteen, sakariston ja itäisen asehuoneen linjalle. Asehuone oli otettu uudelleen käyttöön yhtenä uloskäyntinä. Laskemalla kirkon muuta lattiaa entiseen tasoonsa, noin 20 cm alemmas, saatiin länsipäästä polygonaalikuoriin ja siitä edelleen pääkuoriin korostuva nousu. Pääkuoria kohti lisääntyvän valon myötä rakennustaiteellinen vaikutelma olisi huomattava. Samalla se alleviivaisi rakennuksen historiallista tunnelmaa. Pääkuorin kaariaukkoon oli kuoripalkin päälle lisätty kalvaarioryhmä. Kirkon entinen triumfikrusifiksi oli esitetty palautettavaksi pääkuorin triumfikaareen. Kuorin kaunistukseksi oli entisille paikoilleen esitetty ”kuninkaanpenkkien” mukaiset juhlapenkit arkkipiispaa ja valtion päämiestä varten. Vanhan kuoriosan korostamiseksi myös saarnatuolia oli siirretty yhden holvialan verran länteen. Kuorin kaksi ensimmäistä holviväliä oli erotettu sivulaivoista sirolla kuoriaitauksen tapaisella kaiteella ja pilareihin oli kiinnitetty hautavaakunoita. Kuorin penkit olivat oveliset ja niiden korkeissa

päädyissä oli veistokoristelua. Kirkon muu penkistö rajautui selkeisiin kortteleihin ja vanhojen penkkien päädyt oli listoituksin uudelleen muotoiltu tasapäätteisiksi. Urkulehterin kaventaminen oli tilavaikutelman kannalta välttämätöntä, mutta se mahdollisti myös penkkirivien lisäämisen kirkon takaosaan. Suunnitelmissa näkyi Curmanin ehdotus kaksikerroksiseksi lehteriksi, jossa urkuja oli nostettu 3,5 metriä kuorotilan yläpuolelle. Kulku lehterille oli esitetty tornihallin ja Ursulan kappelin kautta. Kirkkosalin valaistus ehdotettiin toteutettavaksi pilarien alaosiin sovitettavilla lampeteilla. Holveista ripustettavat kruunut voisivat aikaansaada rikkaan ja kauniin lisävalaistuksen.²⁷⁶

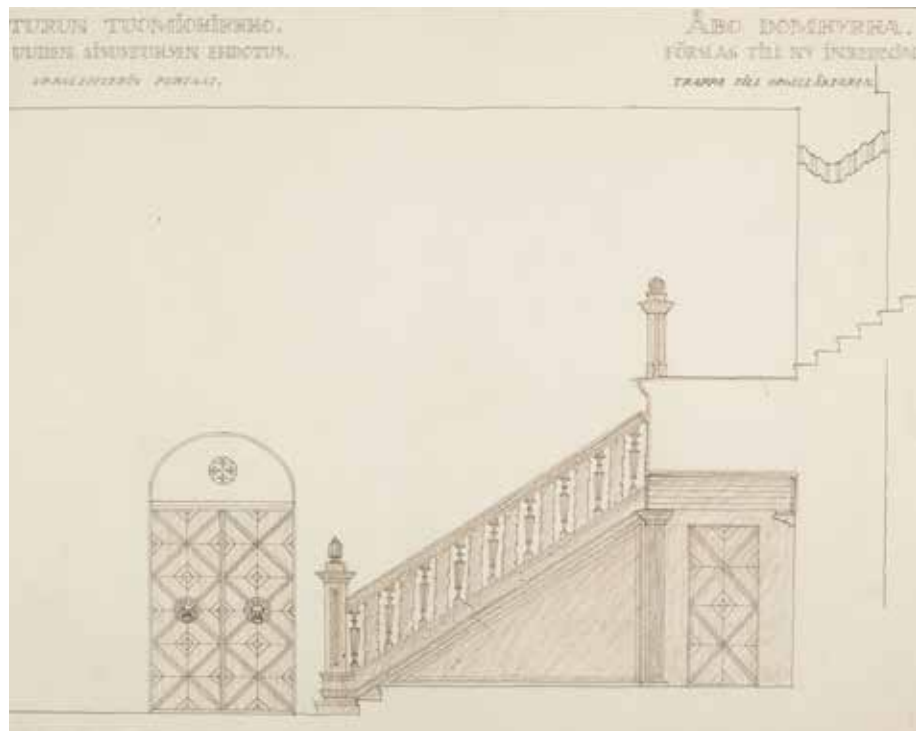
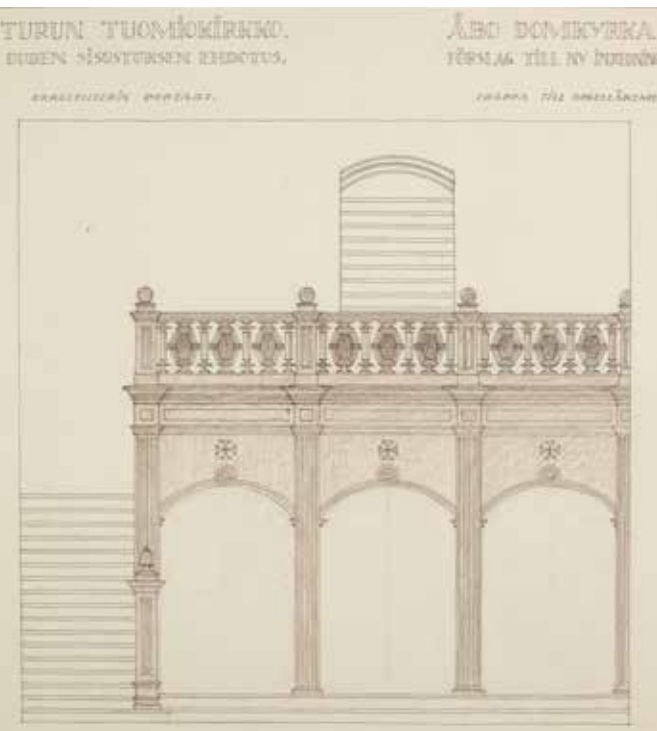
Pääkuorin osalta ohjelmassa todettiin, että sen restaurointi vaatii vielä tarkemman tutkimuksen. Kirkon nykyisestä sisustuksesta se oli kuitenkin tyylittömin. Alttarikoristus vähäarvoisine alttaritauluineen olisi korvattava uudella samoin kuin lehterikaiteet. 1800-luvun lopulla restauroituihin Kankaisten, Tottin, Stålhandsken ja Tavastin kappeleihin ei tässä vaiheessa myöskään otettu kantaa. Huonokuntoinen Tavastin kappeli oli kiireellisimmän korjauksen tarpeessa.²⁷⁷

Kijkin kappelista poistettaisiin urkulehterille johtavat portaat. Lattia uusittaisiin ja seinän alapuoli konservoitaisiin. Gezeliuksen kappelin holvit ja seinät paljastettaisiin ja sen eteen asennettaisiin uusi maalattu puuaitaus 1600-luvun mallin mukaan. Haudan päälle hankittaisiin hautakivi kirjoituksineen. Kankaisten kappelin ja pääkuorin välinen kappelisyvennyksen oviaukko muurattaisiin umpeen. Restauroituun Pyhän Ristin kappelin lattiaan sovitettaisiin hautakivet ja loppuosaan kalkkikivilaatat. Kappelin eteen asennettaisiin rauta-aita. Tähän kappeliin voitaisiin sijoittaa P. Hemmingin pyhänjäänösarkku ja muita muistoesineitä.²⁷⁸ Yhtenä periaatteena kirkon restauroimisessa oli palauttaa kirkkoon sen historiallisesti merkittävät ja arvokkaat kirkolliset esineet, kuten piispa Hemmingin pyhänjäänösarkku, triumfikrusifiksi sekä hautavaakunat.²⁷⁹

Itäinen asehuone avattaisiin uudelleen käyttöön. Sen holvit ja seinät paljastettaisiin sekä penkit poistettaisiin. Läntisen asehuoneen tuulikaappi ja ikkunan alarvoinen lasimaalaus poistettaisiin. Lisäksi lattia ja portaat asennettaisiin uudelleen. Pohjoisen sisäänkäynnin tuulikaappi poistettaisiin ja ulko-ovet uusittaisiin.²⁸⁰

Etelälehterin länsipäähän sijoitettaisiin urkulehterin eteinen ja loppuosaan Tuomiokirkkomuseo. Museoon asetettaisiin näytteille kirkollista esineistöä ja restaurointityön aikana löydettyjä mielenkiintoisia esineitä. Ursulan kappeliin sisustettaisiin puolestaan kirkon ”arkkitehtuurimuseo”. Sakariston osalta oli pohdinnassa sen käyttö pienemmissä kirkollisissa tilaisuuksissa, mikä edellyttäisi sen saattamista arvoiseensa asuun uusimalla holvien rappausten ohella koko sisustus. Lattia uusittaisiin sen alapuolelle rakennettavan pannuhuoneen takia. Kaakkoisen holvineliön alle rakennettaisiin viini- ja hopeaholvi rautabetonista. Lankkulattia kehystettäisiin kalkkikivilaatoilla. Pohjoisseinän keskelle sovitettaisiin pieni alttari, luoteisnurkkaan saarnatuolin tapainen kateederi ja länsiseinälle kaappi messukappuja varten.²⁸¹

Läntisen eteishallin arvokkuus saataisiin entistettyä, kun tuulikaappi purettaisiin.

Toteutumaton suunnitelmapiirustus etelä- ja urkulehterille johtavista portaista Ursulan kappelissa. Lindgren, TKsrkA.

Kirkkoon avautuvan kaariaukon muoto olisi hyvä ottaa esiin yläosan myöhemmän umpeen muurauksen osalta. Urkulehterin peittävä tympanon-pinta voitaisiin koristaa reliefikuvalla esim. Pyhä Yrjö lohikäärmeineen. Tark'ampujain kappeli eli Garnisonikirkko entistettäisiin myös entiseen muotoonsa purkamalla myöhemmin rakennettu uloskäytävä. Lattianalaiset holvit tutkittaisiin ja lattialle asennettaisiin kalkkikivilaatta. Holvit konservoitaisiin, seinät maalattaisiin ja ovi uusittaisiin.²⁸²

Kirkon ulkofasadi jätettäisiin pääosin nykyiseen muotoonsa. Pohjoispuolen portaali olisi kuitenkin restauroitava, kuten pääsisäänkäynnin ulko-ovet. Tornin huipun muoto ei vielä ollut kypsä alistettavaksi keskustelun ja arvostelun alaiseksi.²⁸³

Restaurointiehdotus esiteltiin vuoden 1923 lopussa Tutkimus- ja korjausvaltuuskunnan ja Isännistön kokouksessa seurakuntien edustajille, arkkipiispa Gustaf Johanssonin toimiessa puheenjohtajana. Kokonaissuunnitelmassa puututtiin vain käytännöllisiin näennäiskysymyksiin. Vanhan kuoriosan korostaminen koettiin ”lapsekkaaksi”. Sen korkeusero kirkon muun lattiataason välillä saisi ehtoolliselle tulevat ja varsinkin vanhuksat todennäköisesti kompastumaan. Saarnatuolin siirtoa ja oven avaamista sitä vastapäätä pidettiin mahdottomana siitä aiheutuvan vedon ja akustiikan takia. Lindgren harmitteli, kun ”kaikki ehdotukset nyt ovat tuomiorovastin mielestä niin kerrassaan onnistumattomia”. Restaurointiin ja valtuuskuntaan suhtauduttiin vastentahtoisesti tuomiorovasti Candolinin ja Johanssonin osalta, koska korjaustöiden takia kirkko jouduttiin sulkemaan pidemmäksi ajaksi.²⁸⁴

LINDGRENIN LUONNOKSIA

Arkkitehti Armas Lindgren (1874–1929) laati Turun tuomio-kirkon suunnittelun aikana lukuisia luonnos- ja suunnitelmapiirustuksia sekä erilaisia tutkielmia. Arkistoissa on kaikkiaan noin 500 piirustusta.²⁸⁵ Ne ovat lyijyllä piirrettyjä ja osin väritettyjä skissejä sekä laveerauksia. Toteutussuunnitelmat on piirretty tussilla. Vain osa piirustuksista on päivätty. Tarkkojen perspektiivikuvien lisäksi on Lindgrenille ominaisia tunnelmallisia luonnoksia interiööristä. Urkulehterin detalleja on piirretty luonnolliseen kokoon. Toteutuneita suunnitelmia on Turun ja Kaarinan seurakuntayhtymän ja Arkkitehtuurimuseon arkistoissa vain muutamia. Piirustusten ja luonnosten valtava määrä kertoo Lindgrenin paneutumisesta suunnittelutyöhön.

Kirkon sisustus edusti Lindgrenille ”hengetöntä eklektistä uusgotiikkaa, joka varsin vieraana vanhoille kirkoillemme, kuvaa taiteellisesti steriilin aikansa tyhjyyttä ja henkistä köyhyyttä”. Hänen mielestään koko restauroimistyö oli miltei hukkaan heitettyä, mikäli sisustusta uudelleen järjestettäessä sen erikoisosa ei suunniteltaisi paremmin Tuomiokirkkoon soveltuviksi. Tavoitteena oli kirkon historiallisen tunnelman korostaminen. Sisustuksen tyyllisenä lähtökohta oli keskiaikaisissa kirkoissa perinteisesti käytetty barokki. Lindgrenin tyylihistoriallinen tuntemus mahdollisti niiden sovittamisen hienovaraisesti kirkon interiööriin.²⁸⁶

Lindgrenin ensimmäiset luonnokset viittaavatkin tyyliään vahvasti barokkiin. Niissä on nähtävissä barokille ominaista muotorikkautta, rehevyyttä ja jyrkyyttä. Saarnatuolin korkea kaikukatos ja kapeat suiposiipiset enkelihahmot maljamaisessa alaosassa korostivat sen vertikaalisuutta. Kuorin uudet penkit olivat ovelliset ja niiden korkeissa päädyissä oli veistokoristelua. Muu penkistö rajautui ovellisiin selkeisiin kortteleihin.²⁸⁷ Työn kuluessa ja arvostelun lisääntyessä tyyli muuntui kohti aikakaudelle ominaista klassismia. Arvostelun tuoma muutos näkyy ennen kaikkea alttarilaitteessa. Vuoden 1927 luonnoksissa kehysrakenne alttaritaululle oli jäsenetty aikakauden tyylipiirteiden mukaisesti. Lindgrenin mielestä kirkon sisustuksen tyyllittömin osa oli alttarikoristus vähäarvoisine alttaritauluineen.²⁸⁸

Lindgrenin suunnitteluperiaatteita selventää vastine urkupiirustuksen arvostelijalle liittyen kierrekolonnin käyttöön goottilaisissa uruissa. Lindgren mainitsi koettaneensa välttää suunnittelutyössään doktriininomaista kuolettavaa tyyllistä sovinnaisuutta ja pyrkiensä ennemminkin syventymään tehtävän henkeen. Sen tähden hän oli käyttänyt goottilaisia sisustusarkkitehtuuriin kuuluvia esikuvia, joiden listoitukset ja profiilit saattoivat hänen mielestään kaikessa yksinkertaisuudessa olla ihmeteltävän kauniita.²⁸⁹

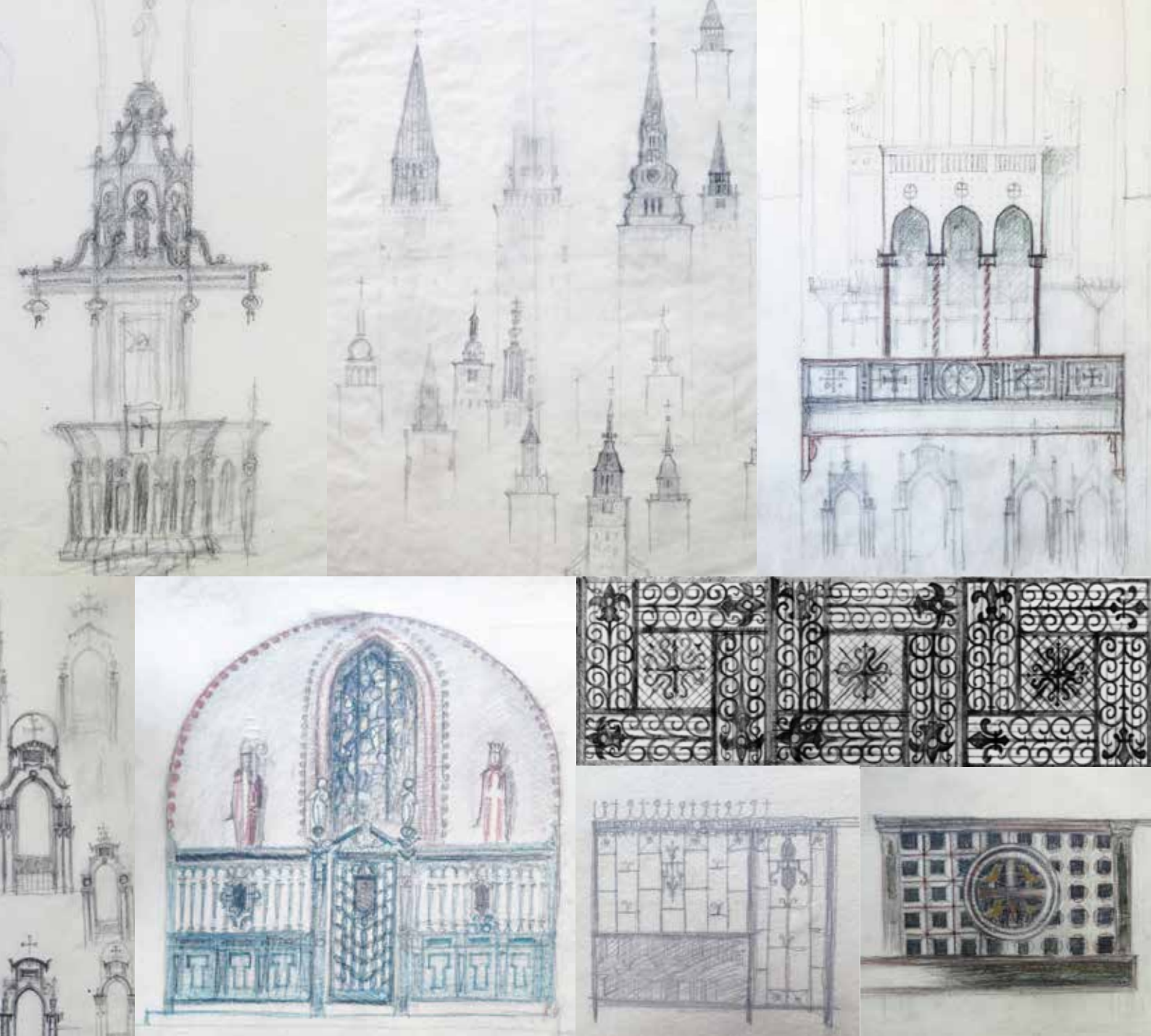
Lindgrenin näkemykset tulevat esiin myös sakariston interiöörisuunnitelmissa, joita hän joutui puolustelemaan. Luonnoksissaan Lindgren ei ollut jäljitellyt mitään historiallista tyyliä. Niihin oli vaikuttanut ainoastaan vanhemman ajan

”suhdemaailma”. Ne edustivat modernia tyyliä siten, että ne sopisivat harmonisesti yhteen ympäristönsä kanssa.

Sivukappeliensa aitauksista on lukuisia hahmotelmia. Ne saivat vaikutteita osin kirkon vanhoista rauta-aidoista. Materiaali ja koristeet määräytyivät kappeliin luonteesta. Aiheet toistuivat lattiasäleiköissä. Kirkon uusissa ovissa käytettiin vinoneliöruudutettua paneelia vanhaan tapaan. Oviluonnoksissa esiintyvät koristeaiheet jäivät toteutuksessa pois. Uusissa muuripinnoissa käytettiin ristiäihettä. Lindgren palautti kirkkoon sen tummasävyiset värit. Myös Engelin saarnatuoli ja virsinumerotaulu maalattiin rusehtavaan sävyyn.

Luonnoksissa on myös tutkielmia tornin päätteen muodosta eri tyyliäjäissa aina 1750-luvun barokkityylistä 1920-luvun

Lindgrenin luonnospöirustuksia, TKsrkA.

klassisiin. Se oli tarpeen ennen kaikkea ulko- ja sisätilan muodostaman kokonaisuuden ymmärtämiseksi.²⁹⁰

Vaikka tilajärjestelyt pääosin toteutettiin Lindgrenin laatiman restaurointiohjelman mukaan, sisustukseen liittyvät suunnitelmat jäivät pitkälti toteuttamatta kirkon sisätilojen asusta syntyneiden erimielisyyksien takia ja varojen puutteesta. Arkeologisia tutkimuksia johtanut Juhani Rinne ei hyväksynyt Lindgrenin tyyllistä yleislinjaa. Valtuuskunnan jäsen Amos Andersson, vanhan kirkkotaiteen harrastajana tuki puolestaan Lindgrenin näkemyksiä. Lindgren oli suunnitellut Anderssonin pyynnöstä Kemiön kirkon restauroinnin, joka valmistui vuonna 1922.²⁹¹

”Näitä sisustustöitä tehtäessä ei tosin voida täydellisesti palauttaa kirkkoa entiseen muotoonsa, kirkon muinaisesta sisustuksesta kun ei ole olemassa luotettavia kuvauksia, mutta käyttämällä entisaikain tyyliä esikuvana voidaan ehkä historiallinen tunnelma toteuttaa uudenkin sisustuksen puitteissa.”

(Lindgrenin selostus 12/1923)

Ensimmäinen työkausi 1923

Vuosien 1920–1922 restaurointityöt olivat keskittyneet kirkon mittauksiin ja Pyhän Ristin, Kijkin sekä Tavastin kappelien keskiaikaisten maalausten esille ottamiseen.²⁹² Seinäpinnasta irti olevien kalkkimaalausten konservointi oli aloitettu Kijkin ja Pyhän Ristin kappeleista. Painunutta lattiaa oli jouduttu väliaikaisesti korjaamaan joitain vuosia aikaisemmin. Lattian vaurioiden syiden tutkimukset oli käynnistetty kesäkuussa 1922 kirkkosalin vanhan kuorin pohjoisessa sivulaivassa ja keskikäytävällä. Samassa yhteydessä lattian alla olleet haudat tutkittiin.²⁹³

Vuoden 1923 alusta Tuomiokirkon restaurointitöiden arkkitehtinä toimineen Armas Lindgrenin vastuulla oli myös rakennustöiden ylin valvonta. Alkuvuosina korjauksiin voitiin tarvittaessa käyttää Yleisten rakennusten ylihallituksen työvoimaa. Työmaan rakennusmestarina toimi vuosina 1923–1926 turkulainen Kaarlo Kiviranta.²⁹⁴ Rakennustarvikkeiden tilaukset hoiti ylihallitus. Keskuslämmityksen teknisten asennusten johto ja valvonta kuuluivat Yleisten rakennusten ylihallituksen insinööri Rupert von Nandelstadhille ja ylihallituksen konemestareille. Arkeologisiin tutkimuksiin liittyvistä rakennus- ja korjaustöiden johdosta vastasi tohtori Juhani Rinne.²⁹⁵ Työnjakoa Armas Lindgrenin ja Juhani Rinteen välillä tarkennettiin useana vuotena, sillä tutkimuksiin liittyneet rakennus- ja korjaustyöt lomittuivat varsinaisen suunnittelutyön ja muiden rakennustöiden kanssa. Lindgrenin ja Rinteen välille syntyi mielipide-eroja työohjelmien ja työjärjestyksen yhteensovittamisesta sekä sisätilojen lopullisen tyylin ja sisustuksen määrittelemisestä.²⁹⁶

Kirkon korjaukset ja restaurointityöt suunniteltiin jaettavaksi kolmeksi työkaudeksi. Ensimmäisen kauden töiden aloitus kirkkosalissa vuonna 1923 siirtyi kuukautta myöhemmäksi seurakunnan tilaisuuksien vuoksi.²⁹⁷ Kirkon sulkeminen neljäksi kuukaudeksi osoittautui seurakunnalle liian pitkäksi ajaksi. Arkkipiispa Johanssonin mielestä tilanteeseen oli vain sopeuduttava, koska korjaustyöt olivat välttämättömiä kirkon säilymiselle.²⁹⁸ Lämmitysjärjestelmän muutostyöt oli vuoden tärkein hanke. Sakariston alle rakennettavan keskuslämmityslaitoksen rakennustyöt edistyivät odotettua hitaammin. Kaivutyöt sakariston alla veivät suunniteltua enemmän aikaa hautojen, kivisen maaperän ja kallion vuoksi. Paikalta löytyi myös kahden vanhemman sakariston perustukset. Lämpökanavien reittien kaivamista kirkkosaliin hidastivat myös lattian alle tehdyt lukuisat haudat ja maakivet, minkä vuoksi kaivantoja jouduttiin tekemään suunniteltua laajemmiksi ja myös niiden paikkaa muuttamaan.²⁹⁹ Vaikeuksista huolimatta marraskuussa oli uusi lämmitysjärjestelmä koekäytössä.³⁰⁰

Kirkkosalin sivulaivan holvit osoittautuivat huonokuntoisiksi ja niiden korjaamisella oli kiire, sillä yksi holveista oli jo sortumaisillaan. Syksyllä 1923 saatiinkin korjattua ja konservoitua kolme holvia. Pyhän Ristin kappelin korjaus- ja konservointityöt valmistuivat lukuun ottamatta uutta lattiaa. Myös sakariston seinien ja

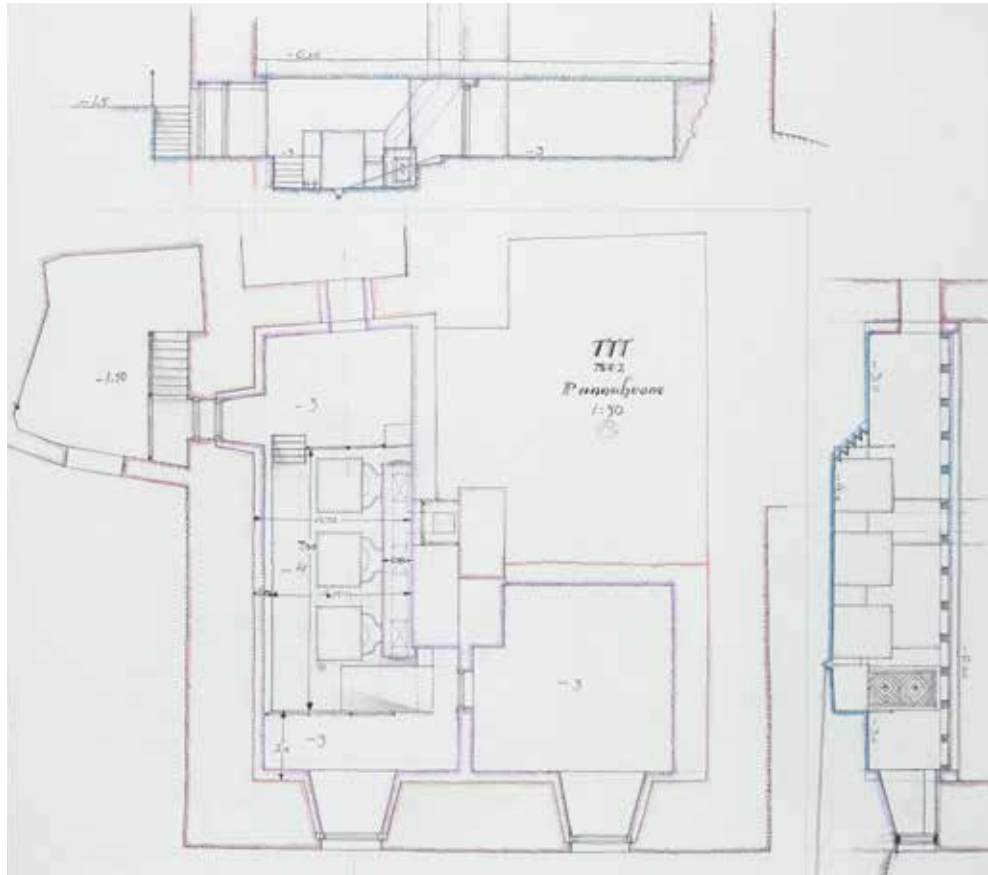
holvien konservointi ja uuden lattian rakentaminen olivat kesken.³⁰¹

Tuomiokirkkoon sijoitettavista seitsemästä lasimaalauksesta järjestettiin suunnittelukilpailu vuonna 1923. Lasimaalauksista neljän oli tarkoitus tulla pääkuoriin, kahden kirkkosaliin ja yhden Kijkin kappeliin. Palkintorahat oli lahjoittanut Amos Andersson. Ensimmäisen palkinnon jakoivat taiteilijat Magnus Enckell ja Henry Ericsson. Palkintolautakuntaankin kuulunut Ruotsin valtionantikvaari Sigurd Curman epäili lasimaalauksen muuttavan pääkuorin valaistusolosuhteita ja hävittävän hämärän kirkkosalin ja valoisan pääkuorin kontrastin. Arkkitehti-lehdessä arvosteltiin myös korkeatasoisen kilpailun ajankohtaa, koska kirkon sisustusratkaisut olivat vielä päättämättä. Lopulta lasimaalaukset jäivät toteuttamatta.³⁰²

Lämmitysjärjestelmän uusiminen

Palovaarallisen kamiinalämmityksen uusimisesta oli keskusteltu jo 1900-luvun alussa. Yhtenä sen korvaajana oli esitetty sähkölämmitystä.³⁰³ Uudelleen lämmitysjärjestelmän muutostöitä alettiin suunnitella vuonna 1923. Koneinsinööri von Nandelstadh ehdotti Ruotsin kirkkoihin tehdyn tutustumismatkan jälkeen Tuomiokirkkoon matalapaineista höyrykeskuslämmitysjärjestelmää, joka oli käytössä myös monessa ruotsalaisessa kirkossa. Sen etuna oli lämminvesijärjestelmään verrattuna, ettei se jäätynyt kovillakaan pakkasilla. Haittapuolena oli mahdollinen seinien nokeentuminen ja käytöstä johtuva ”pauke”. Nokeentuminen olisi vähäistä,

Sakariston kautta johdettiin betoni- ja tiilirakenteiset lämpökanavat kirkkosaliin ja Tavastin kappeliin. Kanavat kiersivät lattian alta paljastuneen vanhemman sakariston pylvään perustuksen. J. Rinne 1923, HK.

Kirkkoa lämmitettiin kamiinoilla 1920-luvulle asti, kunnes uusi matalapainehöyryyn perustuva lämmitysjärjestelmä otettiin käyttöön. Kattilahuone rakennettiin sakariston kellariin. K. Kiviranta 1923, Otava, JOKA ja P. O. Welin 1977, TKsrkA.

Kattilahuoneen pohja- ja leikkauspiirustukset vuodelta 1923 (oik.). A. Lindgren, TKsrkA.

jos patterit voitiin sijoittaa ikkunoiden alle.³⁰⁴ Matalapainehöyryyn perustuvassa lämmitysjärjestelmässä kuuma vesihöyry siirrettiin lämmityskattilasta putkien kautta lämpöpattereihin, joissa höyry tiivistyi lämpöä luovutettuaan vedeksi. Pattereista vesi virtasi takaisin kattilaan uudelleen höyrystettäväksi.³⁰⁵

Tutkimus- ja korjausvaltuuskunta päätyi matalapainehöyrylämmitykseen, jonka teknisestä suunnittelusta, asennusten johdosta ja valvonnasta vastasi Yleisten rakennusten ylihallitus.³⁰⁶ Arkkitehti Lindgrenin suunnitelmien mukaan rakennettiin sakariston alle polttoainetarasto ja kattilahuone, jonne sijoitettiin kaksi lämmityskattilaa. Savuputki johdettiin sakariston keskipilarin kautta ullakolle savupiipun vanhaan hormiin. Pilarin itäosaa jouduttiin asennuksen vuoksi purkamaan.³⁰⁷ Betonista valettu putkikanava johdettiin kattilahuoneesta välipohjan läpi sakaristoon. Lattian alla kanava kulki sakariston oven alta kirkkosaliin, josta se haarautui pääkuoriin ja keskikäytävälle sekä sieltä edelleen kappeleihin, asehuoneisiin ja tornihalliin. Putkikanavien alaosa oli betonirakenteinen samoin kuin sen kansikin, mutta yläosa oli muurattu tiilestä. Kanaviin asennettiin höyry- ja höyryvesiputket ja niiden yhteyteen tehtiin vesilukkokaivot.³⁰⁸ Keskuslämmityspotket ja radiaattorit eivät saaneet olla liiaksi näkyvissä ja niiden asennuksissa tuli välttää tarpeetonta kajoamista vanhoihin muureihin.³⁰⁹

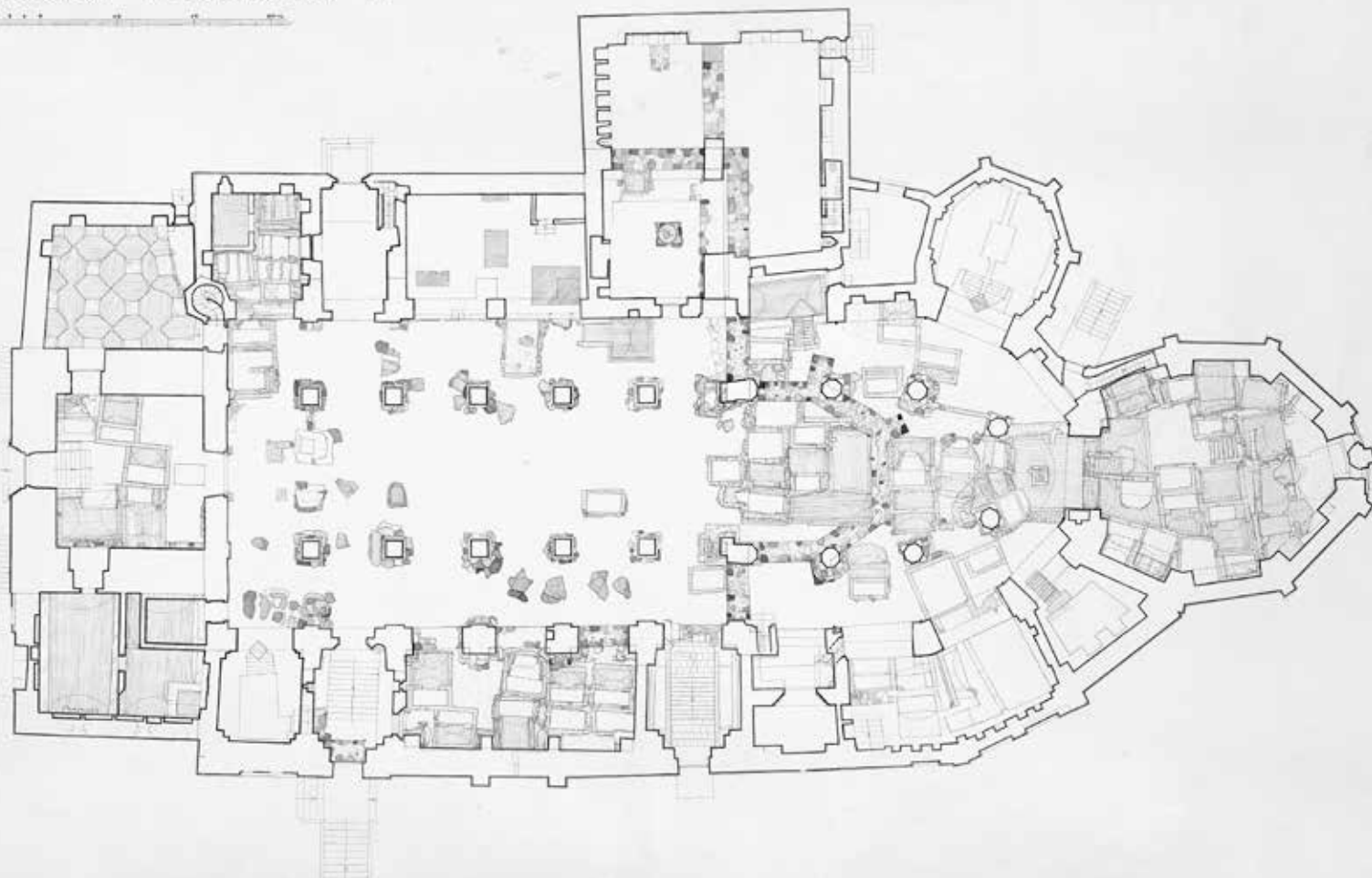
Keskuslämmitys oli jo marraskuussa 1923 koekäytössä ja radiaattoreista oli osa jo asennettu kirkkosaliin, kappeleihin ja etelälehterille. Polttoainetaraston valmistuttua

siirryttäisiin kirkkoa lämmittämään hiilellä.³¹⁰ Lopputarkastus pidettiin maaliskuussa 1924. Lämmitysjärjestelmä tuotti lämpöä tasaisesti ja yhtäaikaaisesti kirkon eri osiin. Tarkastuksen jälkeen asensi urakoitsija vielä muutamia automaattisia ilmaventtiilejä, eristi putkiston osia ja teki pieniä liitosmuutoksia lämmitysrakenteeseen. Keskuslämmityslaitteisto ja sen asennus maksoivat 330 360,90 markkaa.³¹¹ Lämpöjohtoverkon muutoksiin, radiaattoreiden asennuksiin ja maalauksiin sekä suojiin tarvittiin vielä vuonna 1926 varoja.³¹² Varsin pian 1930-luvun alussa osoittautui patterien määrän liian vähäiseksi korkean kirkkosalin lämmittämiseen. Juhani Rinne ehdotti käytävien pääkanaviin sijoitettavaksi ripapattereita ja kanavien päällykseen tehtäväksi aukkoja.³¹³

Ruotsin valtionantikvaari Curman oli ehdottanut, että samalla kun keskuslämmitystä varten tehdään kanavat, suunniteltaisiin reitit sähköjohdoille sekä vesi-, sammutusvesi- ja viemäriputkille, jotta välttyttäisiin muurien uudelleen avaamiselta ja uusien aukkojen tekemiseltä.³¹⁴ Lämminvesijohto asennettiin konehuoneeseen. Sen rakentamiseksi tarvittiin kirkkovaltuustolta 10 601,95 markkaa.³¹⁵ Eduskunnalta anottiin rahaa kirkon palopostin rakentamiseen.³¹⁶ Viemäri ja vesijohtot tarvittiin myös sakariston yhteyteen rakennettavaan wc:hen.

Pääkuorin lämpökanava. 1928, TKsrkA.

Kirkon lattian alle tehdyt haudat ja vanhat, puretut rakenteet dokumentoitiin. Pohjapiirustus KYP.

Vuosi 1924 - Tutkimusta, suunnittelua ja toteutusta

Kesällä 1924 kirkko jaettiin kahteen osaan työmaa-aikaisella väliseinällä. Työmaa-alueeksi tuli kuorin puoleinen osa kirkosta. Seurakunnan käyttöön jäi sakariston ovesta lähtien kirkkosalin länsiosa, jonne siirrettiin tilapäinen saarnatuoli ja alttari kaiteineen Tarkk'ampujain kappelista sekä kuorista penkkejä urkuparven alle. Alttaritaulu saatiin lainaksi Historiallisesta museosta.³¹⁷

Kirkkosalin itäosan telinetyöt holvien ja seinien tutkimus- ja korjaustöitä varten valmistuivat elokuun lopussa, minkä jälkeen tutkimustyöt voitiin aloittaa. Keski-laiivan 6. holvi pilareineen ja pohjoisen sivulaivan 6. sekä 7. holvi otettiin esiin ja uusittiin. Kirkkosalin itäosan lattia poistettiin. Sen alla olleet haudat ja hautaholvit mitattiin ja osittain tutkittiin. Hautaholvien heikkoja kohtia vahvistettiin ja osa lattian alustasta ehdittiin täyttää uudelleen. Sakariston puulattia valmistui kesäkuussa, mutta ikkunoiden uusiminen ja etenkin sisustustyöt jäivät odottamaan päätöstä koko kirkon sisustamisesta. Itäisen asehuoneen ja etelälehterin seinät ja holvit (6–9) otettiin esiin ja uusittiin. Pyhän Ristin kappelin lattia valmistui ja lattiaan kuuluneet hautakivet kunnostettiin sekä asennettiin paikoilleen.³¹⁸

Arkkitehti Lindgren esitteli sakariston sisustussuunnitelmat elokuussa 1924. Pohjoisseinän ikkunoiden väliin oli tarkoitus sijoittaa alttari ja sen luoteispuolelle saarnatuoli. Keskipilarin kohdalla oli paikka lukupulpetille ja kaapeille, joissa säilytettäisiin päällysvaatteita ja messukasukoita. Lisäksi sakaristoon tuli kaksi, pitkä

TURUN TUOMIOLIKIRKKO.

Sakariston piirustus

1728

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100

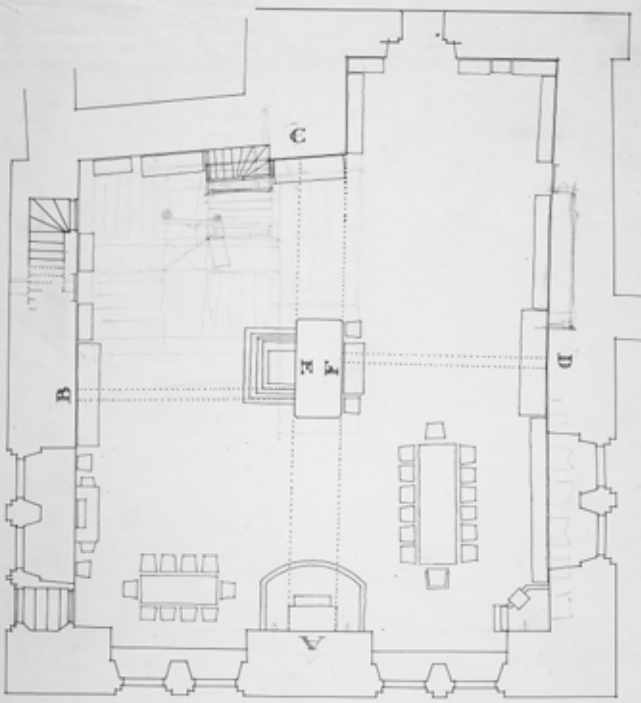

A

TURUN TUOMIOLIKIRKKO.

Sakariston piirustus

1728

pöytää ja tuoleja mm. rippikoululaisia varten. Valtuuskunnassa kaikki kannattivat suunnitelmia Juhani Rinnettä lukuun ottamatta. Lindgreniä pyydettiin teettämään pahvista siirrettävä alttari ja saarnatuoli katselmusta varten, johon kutsuttaisiin tuomiorovasti.³¹⁹

Kirkkosalin lattian korkeustasosta oli arkkitehti Lindgren tehnyt kaksi ehdotusta. Ensimmäisessä ehdotuksessa entisen pääkuorin lattia säilyisi nykyisessä tasossaan kuorikäytävän viimeiseen pylväspariin asti. Kirkon koko muu lattia laskettaisiin nykyisestä 15–18 cm alemmas. Entiseen pääkuoriin noustaisiin kaksi porrasaskelta ylös. Toisessa vaihtoehdossa edellisten lisäksi entiseen pääkuoriin rakennettaisiin ns. messualttari. Toista suunnitelmaa kannatti ainoastaan Juhani Rinne. Kirkon lattia päätettiin laskea. Kuorikäytävän lattian korkeustasosta päätös tehtäisiin myöhemmin.³²⁰

Sähkövalaistuksen asentamista Tuomiokirkkoon oli käsitelty marraskuussa 1916 kirkkovaltuuston kokouksessa.³²¹ Asia ei vielä tuolloin edennyt, vaikka vuotta myöhemmin uusiin urkuihin saatiin sähkömoottori.³²² Sähköjohtojen asentaminen lattian alle tuli ajankohtaiseksi syksyllä 1924 ennen kuin lämpökanavat voitiin peittää betonikansilla. Yleisten rakennusten ylihallituksen insinööri Torsten Kranckin laatima kustannusarvio sisälsi materiaalikulut, kirkkosalin pilarien sekä seinä- ja kattovalaistuksen, pääkuorin, kirjaston, ullakon, tornin, kappelien ja urkulehterin valaistuksen sekä voimaryhmät kuudelle moottorille. Arvioon ei sisällynyt asennuskustannuksia eikä itse valaisimia ja hehkulamppuja.³²³ Kranck laati työohjelman ja piirustukset joulukuussa 1924. Urakoitsijaksi valittiin AB Siemens-Schuckertin Sähkö Oy.³²⁴ Koska varoja asennuksiin ei ollut, siirsi seurakunta kirkon sisustukseen myöntämät varat, 150 000 markkaa, sähkötöihin ja tämän lisäksi vielä puuttuvat 50 000 markkaa.³²⁵ Sähköasennukset tarkastettiin tammikuussa 1926. Tuolloin työt olivat vielä hieman kesken.³²⁶ Pilarien ja seinien valaisimiin sähköjohdot kulkivat pääosin muurauksiin tehdyissä roiloissa.

Paloturvallisuuden parantamiseksi ylihallitus asennutti vuonna 1924 kirkkoon uudet ukkosenjohdattimet. Sakariston ja kirkon ullakon välille sekä tornin kerrokseen asennettiin palo-ovia.³²⁷ Paloturvallisuuden merkitys oli korostunut sähkösuunnitelmien yhteydessä. Tuomiokirkon paloturvallisuudesta laativat palovakuutustarkastaja Berndt Blom ja Turun palomestari C. Arell lausunnon.³²⁸

RAKENTEELLISET KORJAUKSET

Rakenteista etenkin lattiat ja holvit sekä niitä kannattelevat pilarit vaativat kunnostamista. Kirkkosalin pilarien perustuksia olivat lattian alle tehdyt hautaukset vahingoittaneet. Kirkon tiiliholveissa oli vesivuotojen aiheuttamia vaurioita etenkin keskilaivan itäosissa. Myös etelälehterin holvit olivat odotettua huonomassa kunnossa. Perustusten liikkumisen vuoksi oli halkeamia tullut eteläpuolen kappeliin väliseiniin ja niiden holveihin sekä pääkuorin seiniin.³²⁹

Pilarien perustuksia ja niiden varsia lujitettiin sementtilaastilla, jota injektointiin paineilman avulla porareikien kautta rakenteiden sisälle. Vuotopaikat tukittiin tilkitsemällä ja injektoimista jatkettiin, kunnes kaikki porauskohdat oli saatu täytettyä. Sementtilaastin annettiin kuivua rauhassa muutaman päivän, jonka jälkeen seuraava osa otettiin jälleen käsiteltäväksi.³³⁰ Kirkkosalin pohjoispuolen pilareista injektointiin kaksi ja eteläpuolen pilareista neljä. Huonoimmassa kunnossa oli saarnatuolin pilari, joka oli pullistunut keskeltä ja halkeillut.³³¹ Aivan kaikkia koloja ei saatu injektoimalla täytettyä, koska runsaiden halkeamien vuoksi tarvittavaa määrää reikiä ei voitu kerralla porata. Kustannussyistä ei injektointeja täydennetty. Gezeliuksen kappelin holvi ja seinät lujitettiin myös injektoimalla niihin sementtilaastia. Perusmuurin lujittaminen oli välttämätöntä, mutta se voitiin tehdä vasta sulan maan aikana.³³² Rakenteellisia korjauksia tehtiin keskilaivan yläosan seiniin, jotka olivat painuneet holvikaarien painosta.³³³ Sementtilaastia ei voitu käyttää näkyville jätettävien pilarien kalkkivijalustoihin, joita tulipalot olivat vaurioittaneet. Niiden paikkaamiseksi oli vaihtoehtona karkearakenteinen kotimainen tai hienorakenteinen ulkomainen kivi.³³⁴

Lattioiden rakenteellisista korjauksista on asiakirjoissa vain vähän mainintoja. Kirkkosalin lattian huonokuntoiset perustukset oli vahvistettava. Lattiarakennetta lujittivat hautaholvien uudet rautabetonikannet. Ennen lattialaattojen asennusta tehtiin laattojen alle ilmeisesti betonipohja.³³⁵ Uudet välipohjat sakaristoon ja Ursulan kappeliin tehtiin kantavana betonipalkkirakenteina samoin kuin urkulehterinkin uusi rakenne.

Korkeiden holvien ja seinien korjaaminen vaati telien rakentamista. Armas Lindgren kehitti siirrettäviä telineitä. Keskilaivan kiskohirren varassa lepäävää työtelineä voitiin siirtää hirsien välityksellä. Eteläiseen sivulaivaan tehtiin niin ikään siirrettävä teline, mutta pohjoisen sivulaivan teline jouduttiin rakentamaan kiinteänä.³³⁶

Seinien korjausmenetelmiä ei juurikaan ole kirjattu asiakirjoihin. Useasti mainitaan vain joko ”korjattu” tai ”uusittu kokonaan” ja muutamissa tapauksissa ”restauroitu”. Epäselväksi jää, tarkoitetaanko uusimisella vain saumausten ja rikkonaisten tiilien vaihtamista uusiin vai koko seinäpinnan uudelleen muuraamista. Valokuvista päätellen ainakin etelälehterin kirkkosalin puoleisessa seinässä on runsaasti uudelta näyttäviä tiiliä. Lehterin huonokuntoisten seinien uusiminen oli merkitty myös työohjelmaan. Lisäksi monien ovi- ja ikkuna-aukkojen pieliä ja holveja on muurattu kokonaan uudelleen. Keskilaivan itäosan ja eteläisen sivulaivan seinät on puolestaan merkitty restauroitaviksi.³³⁷ Seinäpilastereiden pyörösaavat ja viisiviuiset holvien vyökaarria kannattavat liseenit ja konsolit, jotka olivat monin paikoin rikkonaiset tai ne oli katkaistu, oli tarkoitus korjata ja täydentää uusilla tiilillä.³³⁸

Holvien korjaaminen oli tarkoitus tehdä nykyaikaisin konservointimenetelmin niin, että maalaukset ja holvien arvo rakennushistoriallisena muistomerkkinä säilyisivät.³³⁹ Holveja ja niiden rikkoutuneita ruoteita jouduttiin uusimaan osittain kirkkosalin sivulaivoissa ja vanhan pääkuorin keskilaivassa.³⁴⁰ Myös keskilaivan arkadikaaria korjattiin.³⁴¹ Etelälehterin neljä huonokuntoista holvia piti rakentaa osittain uudelleen samoin kuin itäisen asehuoneen holvit.³⁴² Tornihallin oviaukkoon tehtiin betonipalkki kantamaan yläosan ohutta tympanoa. Sen kattoholvia jouduttiin täydentämään uusilla tiilillä. Päinvastaiseen ratkaisuun päädyttiin Tigerstedt-Wallenstjernan kappelissa, jossa kirkkosalin puoleisen ristiholvin vaippa poistettiin kokonaan, jotta holvausta vanhemman rakennusvaiheen portaalin ja sen yläpuolen ikkunan yhteys toisiinsa saatiin paremmin esille.³⁴³

Kirkkosalin pilariin injektointiin paineilmapumpulla sementtilaastia. Työskentelyn ajaksi oli pilarin tukemiseksi asennettu sen ympärille lankkuja, jotka oli kiristetty rautavanteilla (vas. yllä). K. Kiviranta 1926, HK.

Ursulan kappelin asennettiin uusi tiililattia (oik. yllä). Rahola 1927, HK.

Keskilaivan pohjoisen holvikaaren korjaukset (vas. alla). K. Kiviranta 1925, HK.

Etelälehterin kirkkosaliin avautuvan kaariaukon pielet ennen uudelleen muuraamista vuonna 1928 (oik. alla). HK.

Toinen työkausi 1925–1927

Tammikuussa 1925 hyväksyttiin arkkitehti Lindgrenin uusi työsuunnitelma. Alkuvuonna oli tarkoitus saada valmiiksi kirkon itäosan holvit, pilarit, seinät ja lattia sekä vastaavien töiden aloittaminen kirkon länsiosassa.³⁶² Myös eteläisen sivulaivan holveja restauroitiin. Ohessa tutkittiin myös pilarien ja seinien perustuksia, joiden lujittamistyöt aloitettiin. Kesällä korjattiin keskilaivan arkadikaaria. Kaikkiaan työn alla oli 24 holvia. Tutkimuksia ja korjauksia oli vielä tekemättä yhdeksän holvin osalta. Syksyllä konservoitiin keskiaikaisia maalauksia, lujitettiin keskiosan pilareita ja korjattiin pohjoisosan maan alla olleita muurin osia.³⁶³

Kirkko oli korjausten takia kiinni, mutta tuomiorovasti Candolinin ehdotuksesta päätettiin kirkko sisustaa kesäksi väliaikaisesti jumalanpalveluksia varten.³⁶⁴ Sakariston ullakolle oli tarkoitus rakentaa Kirkolliskokouksen ja Bibliaseuran arkisto, jota varten oli arkkitehti Lindgren laatinut piirustukset. Tutkittuaan asiaa Lindgren ja Rinne päätyivät siihen, että arkiston rakentaminen oli halvinta Pyhän Ursulan kappelin ullakolle. Työt päästiin aloittamaan kesällä rakennusmestari Kivirannan johdolla ja arkisto valmistui vielä samana vuonna. Arkiston rakentaminen ei kuulunut tutkimus- ja korvausvaltuuskunnan rahoituksen piiriin.³⁶⁵ Sähkölaitteiden uusiminen oli paloviranomaisten mukaan välttämätöntä. Kesän ja syksyn aikana asennettiin valaistusta varten sähköjohtoja. Varoja tähän siirrettiin seurakunnan sisustuksen uusimista varten varatuista rahoista.³⁶⁶

Eteläisen sivulaivan seinien rappauksien poistamisella tavoiteltiin keskiaikaisia pintoja. K. Kiviranta 1926, HK.

Etelälehterin itäosa restauroinnin jälkeen. Kuvassa tutkimustöitä johtanut Juhani Rinne. K. Kiviranta 1926, HK.

Vaikka kolmannen kauden töistä oli ehditty aloittaa jo tornihallin ja Kijkin kapelin restauroiminen sekä pääkuorin lattiatyöt, oli suurin osa töistä vielä kesken tai kokonaan aloittamatta.³⁶⁷ Koska vuodelle 1926 eduskunta ei enää myöntänyt uutta rahoitusta, järjesti Amos Andersson omalla kustannuksellaan Helsingistä Turkuun ylimääräisen junan, joka toi Tuomiokirkon korjauksiin tutustumaan presidentti Relanderin, pääministeri Tulenheimon ja muita ministereitä sekä eduskunnan puhemies Vuolijoen ja kansanedustajia. Tutustumismatka tuotti tulosta ja korjauksiin saatiin varoja seuraavalle vuodelle.³⁶⁸

Vuonna 1926 Rinne halusi keskittää tutkimus- ja korjaustöiden johdon kokonaan itselleen. Hän esitti, ettei Lindgrenin palkkaaminen työnjohtaja-arkkitehdiksi ollut tarpeen. Kuluvan vuoden työt olivat yksinomaan arkeologisia tutkimuksia ja konservointitöitä. Mahdollisten arkkitehtonisten kysymysten varalta valtuuskuntaan kuului kuitenkin kaksi arkkitehtiä. ”Työssä kyllä tulee esiin paljonkin arkkitehtuuriin liittyviä kysymyksiä, mutta ne ovat sellaisia, että asianomaisen historiallinen muoto määrää sen arkkitehtonisen käsittelyn ja usein historiallinen todellisuus määrää sen sellaiseksi, joka voi mahdollisesti näyttää esteettisesti kyseenalaiselta.” Muut valtuuskunnan jäsenet puolustivat arkkitehdin tarvetta työmaalla.³⁶⁹

Kesällä korjauksiin osallistui jopa 40 työntekijää ja työt etenivät ripeästi. Kaikki kirkkosalin länsipään kuusi holvia saarnatuolin reunapylvästä urkupervelle oli tutkittu ja konservoitu. Länsipäädyn seinistä oli löytynyt maalauksia ja koristemuotoja,

HOLVIEN JA SEINÄPINTOJEN KONSERVOINTI

Tuomiokirkon seinissä ja holveissa oli sekä keskiaikaisia kalkkimaalauksia että 1800-luvun puolivälin jälkeen maalattuja koristeaiheita, joita oli tehty neljään kappeliin.³⁴⁴ Pääkuorin 1850-luvun seinämaalaukset ovat Suomessa ensimmäiset freskotekniikalla toteutetut.³⁴⁵ Keskiaikaiset kalkkimaalaukset olivat peittyneet rappaus- ja slammauskerrosten sekä seinien valkaisemiseksi tehtyjen useiden kalkkimaalikerrosten alle.³⁴⁶ Lähes kaikki seinien ja holvien pinnat käsiteltiin 1920-luvulla. Kantavana ajatuksena oli keskiaikaisen asun palauttaminen ja sen eri rakennusvaiheiden esiin tuominen kirkon sisätiloissa. Poikkeuksena oli Tuomiokirkon 1800-luvun lopulla korjatut kappelit, joista vain Tavastin kappelin keskiaikaiset maalaukset otettiin esiin. Tottin, Kankaisten ja Stålhandsken kappelit jäivät 1800-luvun asuunsa pienin muutoksin.³⁴⁷

Suurimmasta osasta kirkon sisätiloja vanhat rappaukset ja maalikerrokset poistettiin alkuperäiseen rappauspintaan asti. Ensimmäiset kokeilut tehtiin jo vuonna 1917, kun Muinaistieteellisen toimikunnan arkkitehti Alarik Tavaststjerna tutki kirkkosalin ja Kijkin kappelin pintakäsittelyitä ja niiden alta paljastuneita maalauksia. Hän jatkoi kalkkimaalauksien esille ottamista Tavastin, Pyhän Ristin (Mikael Agricolan) ja Kijkin kappeleissa vuosina 1920–1921.³⁴⁸ Juhani Rinne ohjeisti holvien ja seinien käsittelyä vuoden 1924 työohjelmassa. Mustuneet valkaisu- ja maalikerrokset piti poistaa kerros kerrokselta ja samalla tarkistaa, onko niissä koristemaalauksia. Esiin otetut maalaukset tuli kopioida ja valokuvata. Taiteellisesti ja taidehistoriallisesti arvokkaat maalaukset jätettiin paikoilleen ja konservoitiin.³⁴⁹ Työtä valvoi Juhani Rinne ja Muinaistieteellisen toimikunnan arkkitehti A. W. Rancken, joka oli käynyt tutustumassa Ruotsin kirkkojen keskiaikaisten maalausten esille ottamiseen ja konservointiin.³⁵⁰ Maalausten konservoinnin ja täydentämisen tekivät taiteilijat Oskar Niemi ja Hannes Malin sekä Karl Walter Wahlroos.³⁵¹ Ruotsin valtionantikaari Sigurd Curmanin lausunnossa todettiin, että keskiaikaisten kalkkimaalauksien konservointi on tehty ammattitaitoisesti. Maalausten joissakin osissa hänen mielestään voitiin rappauksen häivytyksellä tehdä varovaisemmin niiden yleisvaikutelman säilyttämiseksi aiheuttamatta vaurioita maalauksille.³⁵²

Konservointimenetelmistä antaa yleiskuvan Kijkin ja Agricolan kappeleiden maalauksille tehdyt toimenpiteet. Kijkin kappelissa maalausten pohja oli kauttaaltaan irti tiilimuurauksesta ja siitä oli pudonnut paloja. Maalausten pohjat kiinnitettiin ja paikattiin. Irronneisiin paloihin tehtiin reikiä, joiden kautta ruiskutettiin holvin ja rappauksen väliin kalkkivettä pehmentämään rappauksia. Tämän jälkeen painettiin palat kiinni tiilimuuraukseen, johon palat kiinnittyivät

rappauksen kovettuessa. Maalausten parhaiten säilyneet osat jätettiin käsittelemättä. Haalistuneet maalaukset vahvistettiin käsittelemättömien maalausten kanssa vastaavanlaisiksi. Puutuneet kohdat rapattiin ja maalattiin uudelleen sekä merkittiin katkoviivalla erotukseksi alkuperäisistä maalauksista. Holvien pohjaväri tasoitettiin vanhan, tummuneen sävyn mukaiseksi.³⁵³

Mikael Agricolan kappelin maalaukset ja niiden pohjat olivat paremmin säilyneet kuin Kijkin kappelissa, eikä suurin osa maalauksista tarvinnut käsittelyä. Ainoastaan muutamissa kohdissa haalistunutta maalausta vahvistettiin ja rikkoutuneita kohtia uusittiin. Holvien pohjat puhdistettiin ja käsiteltiin tasaisen värisiksi. Seinien sabluunoilla maalatut kuvat puhdistettiin esiin mekaanisesti kalkkimaalin alta.³⁵⁴

Jos kirkon seinistä ja holveista ei maalauksia löytynyt, paljastettiin alkuperäinen rappauspinta. Se korjattiin ja täydennettiin uudella rappauksella tarpeen mukaan. Uusi rappaus ei saanut poiketa väriiltään eikä vahvuudeltaan vanhasta rappauksesta. Jos myöhemmin havaittiin, että jätetty värisävy häiritsee kirkon yleistä värisopuutta, muutettiin se tutkimuksessa ja konservointitöissä selvinneeseen kirkon yleisen värisävyn vaatimalla tavalla.³⁵⁵ Kokonaan uudet holvimaalaukset teki taitelija Wahlroos Tarkk`ampujain kappelin holveihin. Niiden esikuvina olivat Rymättylän kirkon keskiaikaiset maalaukset.³⁵⁶

Kokonaan rappaukset poistettiin länsipäädyän alkuperäisistä ulkoseinistä, jotka olivat kirkon laajennusten jälkeen jääneet Ursulan ja Tarkk`ampujain kappelien sisäseiniksi.³⁵⁷ Rappauskerrosten alta esiin otettiin myös seinä, joihin oli muurattu tummanvihreiksi lasitetuilla tiilillä koristekuvioita. Nämä seinät kuuluivat Rinteen määrittelemään keskiajan toiseen rakennusvaiheeseen.³⁵⁸ Näitä entisiä ulkoseiniä on nähtävissä Kankaisten, Pormestarin ja Tigerstedt-Wallenstjernas kappeleissa sekä osassa sakariston eteläseinää ja etelälehterin pohjoisseinää. Holvien kalkkikivisistä kulmakonsoleista poistettiin maalikerrokset ja konsolit puhdistettiin.³⁵⁹ Kirkkosalissa jätettiin näkyviin vanhemmat rakennushistoriaa valaisevat yksityiskohdat ja pilarien tiilliset kulmasauvat.³⁶⁰

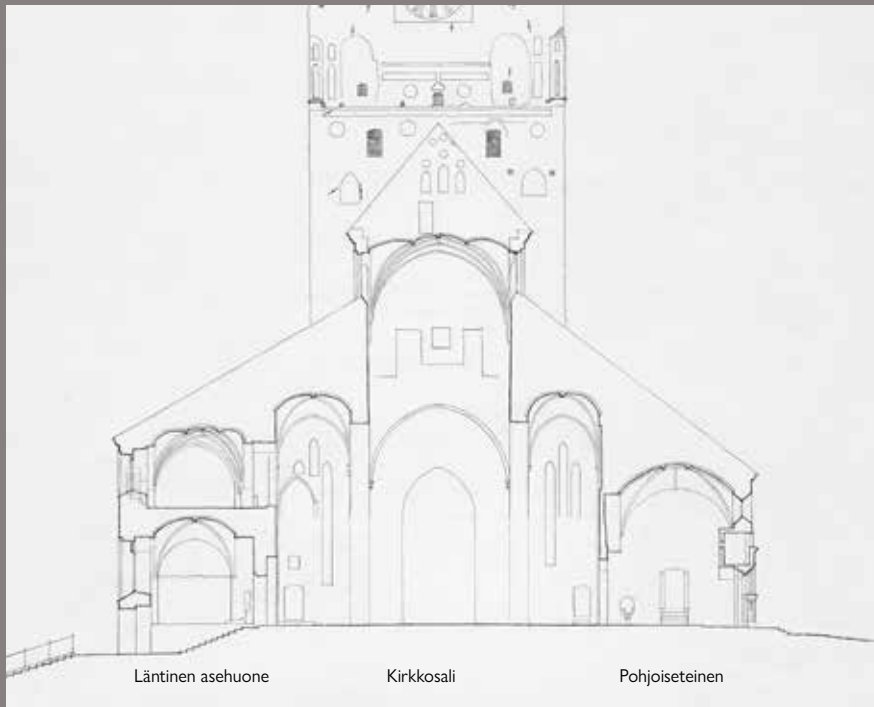
Kankaisten kappelin 1800-luvun asua pelkistettiin 1920-luvun korjauksissa. Holvin vaaleansinistä väriä muutettiin lähes mustaksi. Seinät maalattiin tummemman punaisiksi 1800-luvulla maalatun punaruskean sävyn sijaan. Huonokuntoiset ikkunanaluskoristeet maalattiin piiloon. Kirkkosalin ja kappelin välistä aukkoa pienennettiin, jolloin aukon holvissa olleet arkkitehti Carl Armfeltin mannermaisten mallien mukaan sommittelemat maalaukset hävisivät.³⁶¹

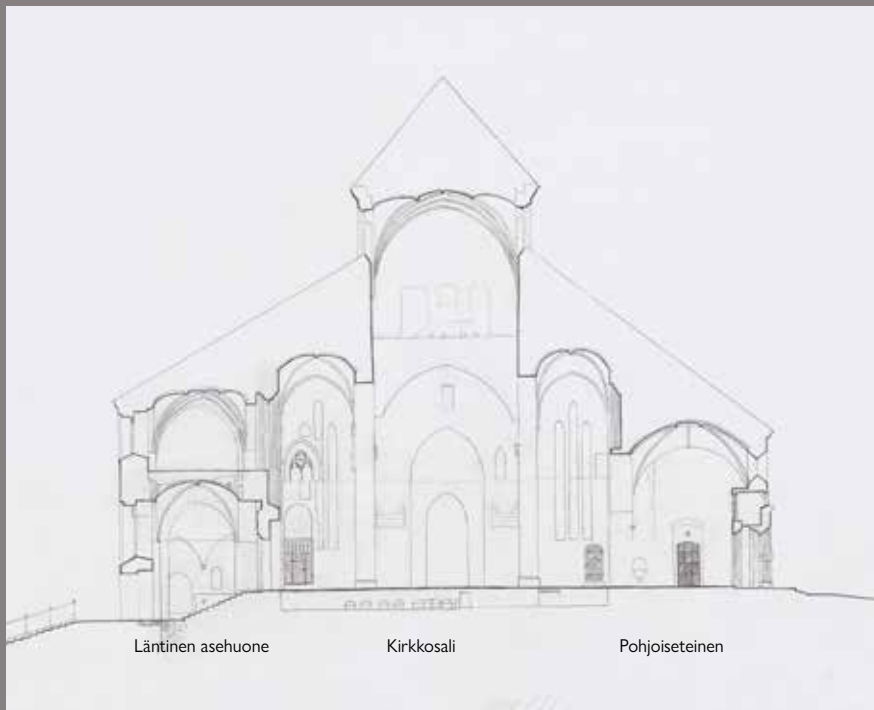
Keskilaivan holvien ja ruoteiden pinnat ennen uudelleen rappaamista. K. Kiviranta 1925, HK.

Pyhän Ristin kappelin seinä- ja holvimaalauksia ennen konservointia. J. Rinne 1924, HK.

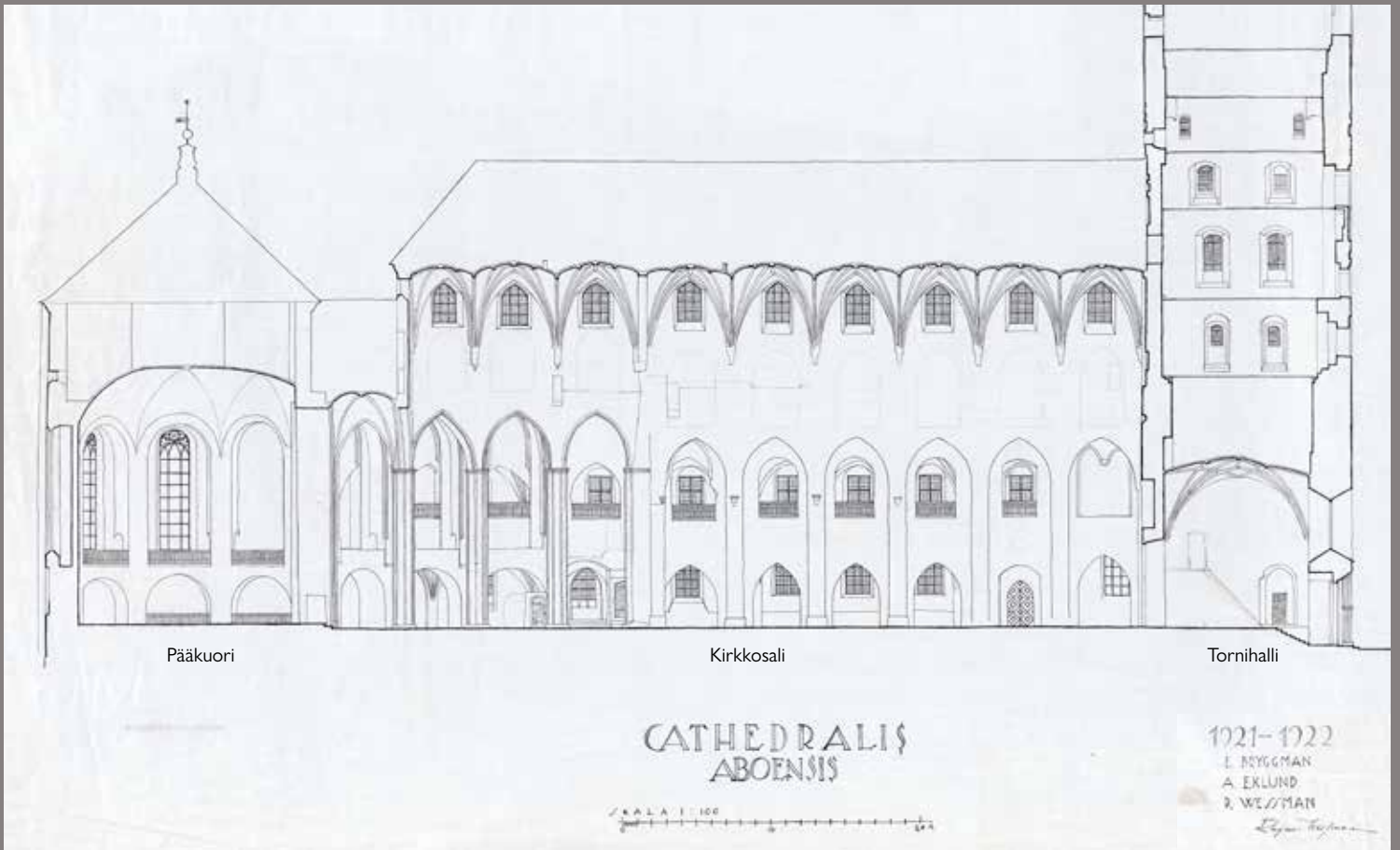
E. Bryggman 1922, KYP.

F. Vasenius 1928, KYP.

1920-LUVUN RESTAUROINTITÖIDEN DOKUMENTOINTI

Yksi restaurointitöiden tavoitteista oli palauttaa Tuomiokirkko keskiaikaiseen asuunsa. Tämä edellytti ikkuna- ja oviaukkojen umpeenmuurausten ja keskiaikaa myöhempien rakenteiden purkamista sekä esiin tulleiden yksityiskohtien ennallistamista ja tutkimuksiin perustuvien rekonstruktioiden tekemistä. Sisätilojen muutokset ja uudet rakenteet dokumentoitiin kirkon leikkauspiirustuksiin. Vertailemalla vuoden 1922 mittauspiirustuksia vuonna 1928 täydennettyihin piirustuksiin avautuu muutosten luonne ja laajuus.

R. Wessman 1922, KYP.

E. Viman 1928, KYP.

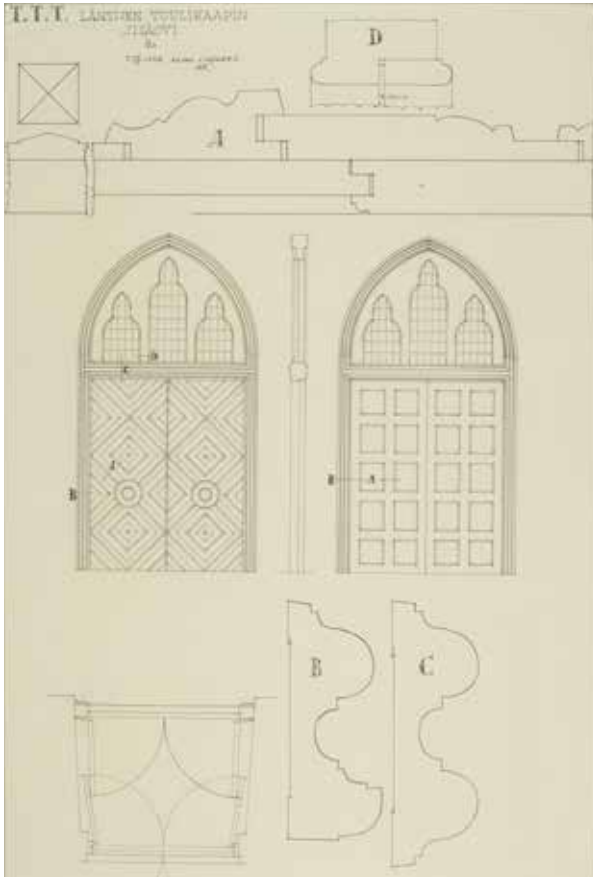

joille löytyi vastineita Ruotsin Strängnäs'n kirkosta. Korjaamatta oli vielä yhdeksän holvia ja niiden alapuoliset seinät.³⁷⁰ Saarnatuolin halkeilleen ja keskeltä pullistuneen pilarin lisäksi myös muissa pilareissa havaittiin vaurioita. Syksyllä saarnatuolin pilari, kirkkosalin pohjoispuolen pilareista kaksi ja eteläpuolen pilareista neljä lujitettiin injektioimalla sementtilaastia niiden perustuksiin ja varsiin.³⁷¹ Menetelmää oli Suomessa käytetty vasta vähän. Arkkitehti Lindgren innostui uudesta menetelmästä, koska pilarien sisustan lujittaminen perinteisin menetelmin oli osoittautunut hankaluutensa vuoksi hitaaksi ja kalliiksi.³⁷²

Virosta tilatut kirkkosalin viimeiset kalkkikivilaatat oli saatu Turkuun. Ennen asennusta oli huonokuntoiset lattian perustukset lujitettava ja kivilaattojen alle tehtävä betonipohja. Lattiaan takaisin asennettavien hautakivien yhdistäminen vaati myös tilaa, minkä vuoksi pääkuoriin päätettiin tehdä väliaikainen puulattia osiksi hajonneiden hautakivien kokoamisen helpottamiseksi.³⁷³ Työohjelmaan merkitty keskilaivan yläikkunoiden korjaus oli edennyt niin pitkälle, että eteläisivustan ikkunoihin asennettiin sisäikkunat.³⁷⁴ Tuomiorovasti Candolinin toivomien istuinpaikkojen lisäämiseksi päätettiin irtopenkkejä sijoittaa kirkkosalin yhteen pylväsväliin.³⁷⁵ Kirkkosalin korjausten arvioitiin valmistuvan keväällä 1927. Jo korjattu osa voitiin luovuttaa seurakunnan käyttöön lokakuussa 1926.³⁷⁶

Pormestarin kappelin tutkimukset ja korjaukset olivat valmistuneet. Ainoastaan uuden tiililattian asennus viivästyti hautakivien sovittamisen vuoksi. Myös

Kirkkosaliin rakennettiin väliaikainen alttari. J. Rinne 1925, TMK.

Vasemmalla läntisen tuulikaapin sisäoven luonnos vuodelta 1927. A. Lindgren, TKsrkA. Oikealla alttarin luonnos. A. Lindgren, MFA.

Tigerstedt-Wallenstjernan hautaholvi oli saatu tutkittua ja korjattua.³⁷⁷ Gezeliuksen kappelin huonokuntoinen holvi ja seinät saatiin injektointia sementtilaastilla, mutta sen muut korjaukset jäivät seuraavalle vuodelle.³⁷⁸

Korjausten työohjelma vuodeksi 1927 laadittiin opetusministeriön toivomuksesta jo huhtikuussa 1926.³⁷⁹ Lindgren luonnosteli kirkon pääkuorin uusimista vuoden 1927 aikana. Alttaritaulun kehyslaitteesta oli tehty lukuisia luonnoksia. Arvostelun myötä barokkiin viittaavat muodot olivat muuttuneet yksinkertaisemmiksi. Vuoden 1927 luonnoksissa kehysrakenne oli jäsennetty aikakauden tyylipiirteiden mukaisesti. Alttaritaulun molemmin puolin oli enkelihahmoin pätevät korkeat jalustat. Itse kehys oli porrastettu ja sen päätteeksi oli koristekatos risteineen. Taulu oli istutettu kehukseen kiertävällä kirjoitusnauhalla *Gloria. Deo. in. Excelsio. Pax. In. Mundo. Hominibus.* Alttarisommitelmaa täydensivät galleriakäytävän kaiteet balustereineen ja Kristus-monogrammeineen. Holvien freskot oli jätetty paikoilleen, mutta ilman goottilaisia arkkitehtuurikehyksiään. Lopulta pääkuori päätettiin kuitenkin jättää ennalleen.³⁸⁰

Korjauksissa keskityttiin kirkkosalin töiden loppuun saattamiseen. Ohjelmasta jäivät pois pääkuorin ohella koko kirkkosalin ja sakariston sisustuksen uusiminen. Työ laajeni puolestaan Tigerstedt-Wallenstjernan kappeliin, josta oli saatu esiin portaali ja keskiaikaisia maalauksia. Työohjelmaan sisältyivät myös kappelit, joita ei aikaisemmin ollut uusittu. Vasta tutkimusten jälkeen selviäisi 1860–1890-luvuilla

uusittujen kappeliin korjaustarve.³⁸¹ Tammikuussa 1927 laadittiin uusi kolmeen vaiheeseen jaettu työohjelma. Kaksi ensimmäistä vaihetta sisälsi välttämättömät työt kirkkosalin ja sinne johtavien sisäänkäyntien saamiseksi käyttöön. Viimeisessä vaiheessa olivat Tarkk'ampujain ja Ursulan kappeliin korjaustyöt sekä Tavastin, Tottin, Kankaisten ja Stålhandsken kappeliin kunnostaminen niin, ettei niiden nykyinen sisustus olisi ristiriidassa kirkon kokonaisuuden kanssa.³⁸²

Töitä kirkkosalissa ja pääkuorissa jatkettiin alkuvuonna 1927. Alttarikehän ulkopuolella olevien hautaholvien muurien lujittamistyöt ja hautojen tutkimusten viimeistelytyöt olivat käynnissä vielä kesällä. Pääkuorin itäseinän halkeamien korjaukset voitiin aloittaa vasta hautaholvien korjauksen ja lattian valmistumisen jälkeen. Sisäikkunoiden asennukset, lattian lujittaminen sekä holvien ja seinien puhdistaminen valmistuivat syksyllä.³⁸³ Keskilaivan restaurointitöiden eri vaiheissa esiin otettujen seinien väri päätettiin muuttaa kauttaaltaan saman sävyiseksi, minkä vuoksi kirkko oli suljettuna muutaman viikon.³⁸⁴ Kirkkosalin penkkikorttelien puulattian valmistumisen jälkeen saatiin korjatut penkit osittain asentaa kesällä takaisin, minkä jälkeen jumalanpalveluksia voitiin taas pitää kirkkosalissa.³⁸⁵

Urkulehterin uusiminen

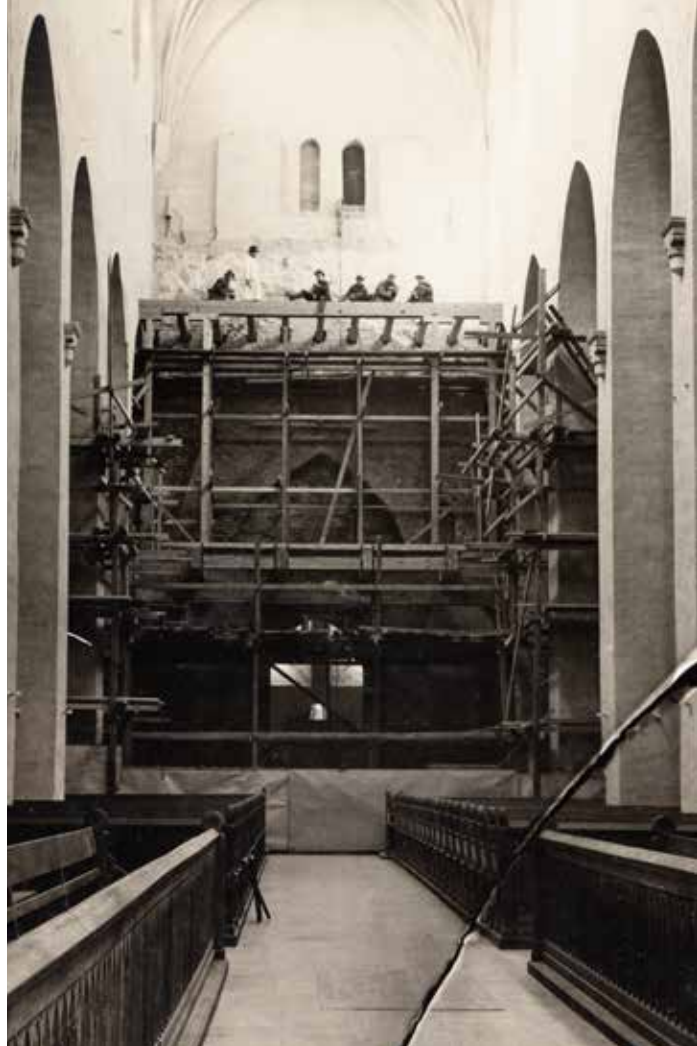
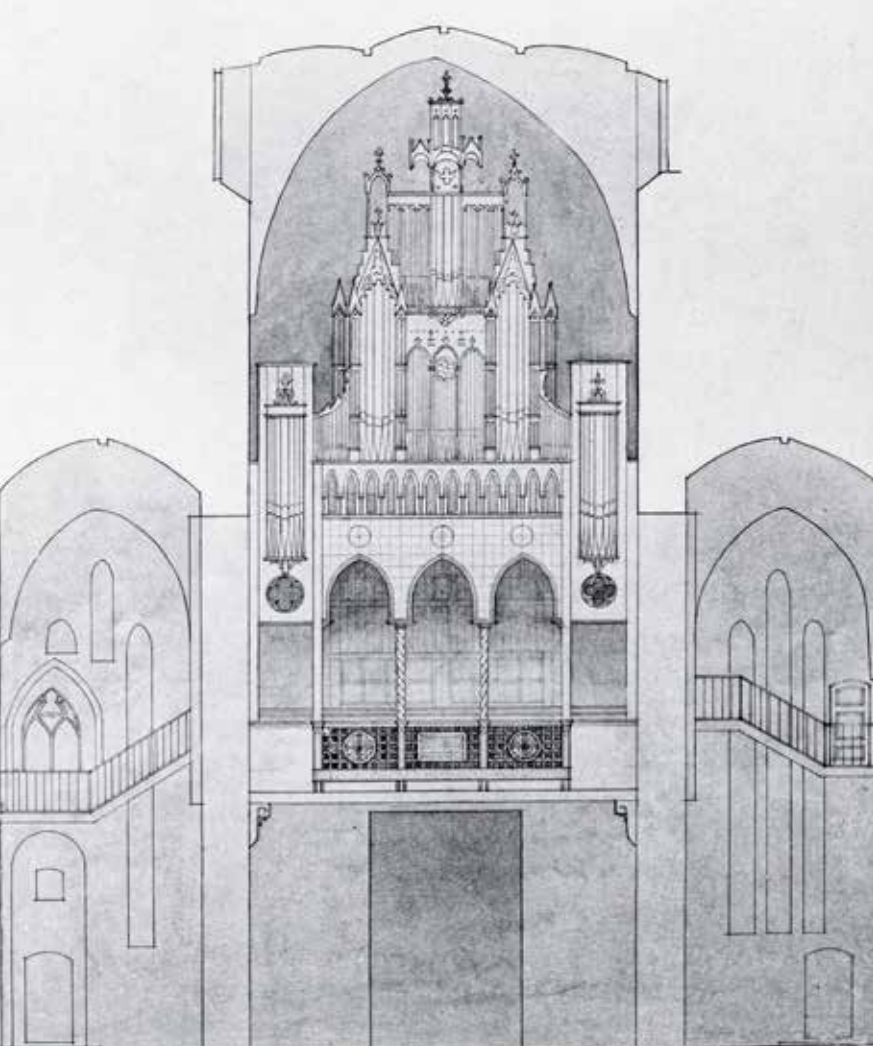
Armas Lindgren piti urkulehteriä ja urkuja sisätilojen restaurointitöiden haastavimpana kohteena. Kirkkosalin länsiosaan 1830- ja 1840-lukujen taitteessa valmistuneen urkulehterin sopivuutta kirkkoon oli arvosteltu. Pitkälle kirkkosaliin työntyvä urkulehterin rakenne pilasi ainutlaatuisen sisääntulonäkymän ja katkaisi kirkkosalin perspektiivin sekä häytti korkean keskilaivan tilantuntua ja esti ikkunoista tulevan pehmeän valon pääsyä saliin. Urkulehterin alla oleva tila oli lisäksi käyttämättömänä, vaikka kirkkosalissa lisäpenkeille oli tarvetta.³⁸⁶

Urkulehterin uusimiseen oli varattu rahaa jo lokakuussa 1924 laaditussa kustannusarviossa. Seuraavan vuoden kustannusarviota jouduttiin supistamaan, mutta urkulehterin muokkaukseen varattiin 320 000 markkaa.³⁸⁷ Urkujen siirtämiseksi Lindgren esitti kolme vaihtoehtoa, joista ensimmäisessä urut säilyisivät kirkkosalin länsipäässä, mutta urkulehteriä siirrettäisiin kuusi metriä taakse päin ja kavennettaisiin. Kuorolle oli tarkoitus varata tila etelälehteriltä. Toisessa vaihtoehdossa urut nostettaisiin ylempään ja lehteristä tehtäisiin kaksikerroksinen. Kerroksista toinen varattaisiin urkurille ja toinen kuoroille. Viimeisessä vaihtoehdossa urut oli tarkoitus siirtää etelälehterille saarnatuolia vastapäätä ja varata lehteriltä tila myös kuoroja varten. Arkkitehdit Lindgren ja Schjerfbeck sekä A. Andersson puolsivat viimeistä vaihtoehtoa. Juhani Rinne kannatti urkulehterin siirtämistä taakse päin ja nostamista sivulehtereiden tasolle, mutta ehdotti urkufasadin säilyttämistä.³⁸⁸ Valtuuskunta päätyi urkulehterin siirtämiseen taakse päin ja sen mahdolliseen nostamiseen. Kuoroille varattaisiin paikka etelälehterillä, mikäli se osoittautuisi toimivaksi.³⁸⁹

Vaikka urkulehterin ja urkujen siirtäminen katsottiin välttämättömäksi, siirtämisen ajankohdasta valtuuskunnan mielipiteet jakautuivat. Määrärahojen vähyydestä

”Koko korjaustyön aikana on valtuuskunnalla ollut selvillä, että itse tuomiokirkkorakennuksen valtavaa majesteettisuutta eikä sen arkkitehtonista kauneutta milloinkaan saada täysiin oikeuksiinsa, jos nykyinen urkulehteri ulottui kirkon länsiseinämää itse kirkkoon lähes 12 metrin laajuudelle. Siksi korjausohjelmaan on sisällytetty urkulehterin kaventaminen siihen liittyvine urkujen uudestaan sovitelluineen. Perinpohjaisen akustisen kokeilun jälkeen, missä asiantuntijoina on käytetty professori H. Klemettiä ja O. Anderssonia sekä tirehtööri V. Mikkolaa, J. Sundbergia ja Fr. Isacsonia ynnä kirkon pappia, kirkkoherra E. Kiviluotoa, on pitkällisten seurakunnan viranomaisten kanssa suoritettujen neuvottelujen ja sovitte-
telujen tuloksena aikaansaatua... se suunnitelma tämän työn suorittamiseksi, mistä meillä tänään on prof. Armas Lindgrenin laatimaan suunnitelmaan tilaisuus esittää urkujen uusi julkisivu.”

(Uusi Suomi, joulukuu 1927)

Vasemmalla urkulehterin fasadi. A. Lindgren, MFA. Oikealla uuden urkulehterin rakennustyöt vuonna 1928, HK.

ja urkujen siirtokustannusarvion puutteesta johtuen jäivät muutostyöt pois vuoden 1926 työohjelmasta. Lindgren ja tuomiorovasti Candolin olivat huolissaan, että tärkeä muutos jää tekemättä. Lindgrenin mielestä uusi urkulehteri oli merkittävä koko kirkkosalin arkkitehtuurille.³⁹⁰

Lindgrenin lukuisten luonnosten pohjalta laatima ehdotus hyväksyttiin kesällä 1927. Kaksikerroksisen lehterin arkadikaarien yläpuolelle sijoitettiin vanha urkufasadi ja alaosaan saatiin tila kuorolle. Reunojen jalkeipillistöjen avulla fasadin eri osat yhdistettiin toisiinsa.³⁹¹ Urkufasadin suunnittelussa Lindgreniä avusti Kangasalan Urkutehtaan insinööri Martti Tulenheimo.³⁹² Yhteen holvialaan lyhennetty ja pohjoisen sivulaivan kohdalta kavennettu lehteri kannatettiin kahdeksan teräsbetonipalkin varaan. Ne kiinnitettiin länsiseinään ja etupalkkiin, joka tukeutui kahteen keskiaikaiseen pilariin. Rakennesuunnitelmat laati diplomi-insinööri J. Packalén.³⁹³

Uusi Suomi -lehdessä joulukuussa 1927 julkaistut suunnitelmat joutuivat arvostelun kohteeksi. Uusi Aura -lehden kirjoittaja piti barokkiin kuuluvan kierrekolonnin käyttöä goottilaisissa uruissa täydellisenä *mixtum compositum* -tyylinä. Lindgren selosti vastineessaan *Hiukan "mixtum-compositum" tyylistä ja muusta muotoaiheen esiintyvän antiikista aina goottilaiseen arkkitehtuuriin saakka*. Vanha urkufasadi edusti puhtaan gotiikan sijaan enemmänkin "empiregotiikkaa". Suunnittelutyössään Lindgren oli yrittänyt välttää doktriininmukaista kuolettavaa tyyllistä sovinnaisuutta pyrkien syventymään tehtävän henkeen. Sen tähden hän oli käyttänyt

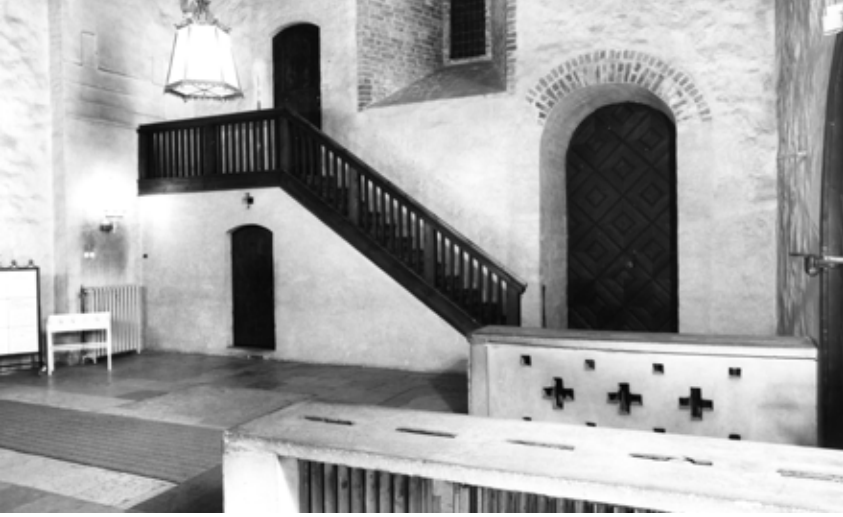

goottilaisia sisustusarkkitehtuuriin kuuluvia esikuvia, joiden listoitukset ja profiilit saattoivat hänen mielestään kaikessa yksinkertaisuudessa olla ihmeteltävän kauniita. Vastineen vastineessa todettiin Tuomiokirkon jyhkeän ja selvätyylisen ympäristön olevan sangen arka kaikelle uudelle ja doktriininmukaisuutta mahdollisuuksien mukaan välttämään pyrkivälle kokeilulle, juuri ”tehtävän henki” saattoi määrättyissä tapauksissa vaatia vankempaa doktrinäärisyyttä.³⁹⁴

Urkulehterin vuoden 1927 lopussa aloitetut muutostyöt olivat viimeisiä Tuomiokirkon restaurointitöitä. Puurakenteinen urkulehteri ja sitä kannattaneet neljä kimppupilasterien verhottua pylvästä purettiin pois. Kahdesta keskiaikaisesta pilarista purettiin urkulehterin rakentamisen aikoihin lisätyt nurkkapilasterit. Myös Kijkin kappelista lehterille johtaneet puuportaat purettiin pois. Portaiden poistaminen oli merkitty jo vuoden 1923 työohjelmaan.³⁹⁵ Etelälehterin tasoon nostetulle urkulehterille järjestettiin uusi kulku tornihalliin ja Ursulan kappeliin rakennettujen portaiden kautta.

Rakennusvaiheessa lehteriin tehtiin muutoksia sen käytöstä esitettyjen vaihtelevien näkemysten mukaan. Lehteriä laajennettiin sivulaivoihin ja vanha muokattu lehterikaide palautettiin paikoilleen. Muutokset vaikuttivat huomattavasti Lindgrenin alkuperäiseen suunnitelmaan, jossa sivulaivojen päätyseinät jäivät näkyviin.³⁹⁶

Restaurointitöiden työntekijöitä kokoontuneena kirkkosaliin. Pöydän ääressä vasemmalla ovat Juhani Rinne, tuomiorovasti Einar Candolin ja Armas Lindgren. TMK.

Vasemmalla tornihalli ja läntinen asehuone restauroinnin jälkeen vuonna 1977. P. O. Welin, TKsrkA.

Oikealla Ursulan kappelin Tuomiokirkkomuseo vuonna 1929, TMK.

Restaurointityöt päätökseen

Restaurointityöt olivat käynnissä kesällä 1927 myös kappeleiden sisätiloissa ja kirkon ulkopuolella, jossa meneillään olivat julkisivujen, pohjoisportaan ja kirkon muuraidan työt. Töihin osallistui 53 työntekijää. Sisätiloissa työt olivat käynnissä Tarkk'ampujain ja Pormestarin kappeleissa. Tarkk'ampujain kappelista tehtiin vihkikirkko, jonne tuotiin takaisin vanha saarnatuoli. Kijkin kappelista purettiin urkuparvelle johtanut käytävä ja kappelin lattia laskettiin samaan tasoon kirkkosalin lattian kanssa. Kappelin esiin otetut seinämaalaukset restauroitiin.³⁹⁷ Pääkuorin jälkeen työkohteena oli Tavastin kappeli, jonka 1800-luvun lopulla tehdyt seinämaalaukset olivat vaurioituneet ja lattia oli kostea. Lisäksi osa kappeliin kuuluneista hautamonumenteista oli sijoitettu ympäri kirkkoa. Korjausten tavoitteena oli palauttaa kappeli keskiaikaiseen asuunsa ja sovittaa siihen 1860-luvulla hankitut muistomerkit. Seinistä ja holveista poistettiin arkkitehti Ahrenbergin aikaiset rappauskerrokset, joiden alta paljastuneet keskiaikaiset holvin kalkkimaalaukset taiteilija Wahlroos restauroi.³⁹⁸ Ursulan kappelin välikatto oli purettu ja sen alkuperäinen ikkuna ennallistettu. Kappeliin oli suunnitteilla Tuomiokirkkomuseo. Urkulehteri oli valmistunut ja urkujen akustiikan testaus saatu päätökseen. Kirkon korjaustyöt olivat edenneet joulukuun puolivälissä niin pitkälle, että niiden arveltiin valmistuvan kesään 1928 mennessä.³⁹⁹

Kirkon vanhat penkit ja 1830-luvun saarnatuoli palautettiin entisille paikoilleen

syksyn 1927 aikana. Kirkkosalia täydennettiin seuraavana vuonna ilman Lindgrenin suunnitteluosuutta. Pyhän Ristin (Mikael Agricolan), Pormestarin ja Gezeliuksen kappelien rauta-aidat tehtiin Tavastin kappelin keskiaikaista aitamallia mukaillen. Pohjoislaivan puurakenteisen kuoroparvekkeen esikuvana oli Taivassalon kirkon keskiaikainen kaide. Tarkk'ampujain kappelin holvimaalausten malli oli puolestaan Rymättylän kirkosta.⁴⁰⁰

Restaurointityöt olivat vielä kesken tammikuussa 1928 kirkkosalissa, pääkuorissa, etelälehterillä, kappeleissa, tornihallissa, eteläisissä asehuoneissa ja pohjoiseteisessä sekä sakaristossa. Työt saatiin loppuun eduskunnan ja seurakunnan myöntämin varoin. Urkujen muutostyöt veivät eniten aikaa.⁴⁰¹ Urkufasadin sai valmistaakseen porvoolainen Puuseppätehdas A. Kaukos arkkitehti Lindgrenin suunnitelmien mukaan. Kangasalan urkutehdas teki vanhojen urkujen purkamisen, uudistamisen sekä takaisin laittamisen. Urkuihin hankittiin uusia osia ja soittopöytää suurennettiin. Uudelleen asennus ja soinnutus valmistui lokakuussa.⁴⁰²

Opetusministeriön takaraja korjaus- ja tutkimustöiden loppuun saattamiselle oli 1.10.1928. Varsinaiset korjaustyöt saatiin määräaikaan mennessä valmiiksi. Ainoastaan kirkkosalin lattiaan asennettavia hautakiviä puuttui ja Tavastin kappelin hautamonumenttien korjaukset olivat tekemättä. Pääkuorin ikkunapielien täydennyksiin tarvittavia muototiiliä ei ollut vielä saatu tiilitehtaalta. Valaistuskysymys oli edelleen ratkaisematta ja runsas löytöaineisto luetteloimatta ja konservoimatta.⁴⁰³ Korjaustöiden lopputarkastus pidettiin 4. joulukuuta.⁴⁰⁴ Arkkitehti Lindgrenin suunnittelema kirkon yhtenäinen sisustus jäi toteuttamatta.⁴⁰⁵ Varojen puutteessa paikoilleen jäivät myös väliaikaiseksi tarkoitettut sähkölamput, jotka oli asennettu pilareista poistettujen vanhojen kaasuväläisimien tilalle.⁴⁰⁶

Kirkko vihittiin uudelleen käyttöön 17.6.1929. Samalla vietettiin kaupungin ja kirkon 700-vuotisjuhlaa.⁴⁰⁷ Tuomiokirkkomuseo oli saanut tilat Ursulan kappelista ja etelälehteriltä, jonne oli sijoitettu messukasukoita ja Juhani Rinteen tutkimuksien perusteella tehdyt kirkon pienoismallit.⁴⁰⁸

RESTAUROINNIN JÄLKEISET MUUTOKSET

Tuomiokirkon 1920-luvun tutkimusten julkaisemista suunniteltiin heti restaurointitöiden valmistuttua. Vuonna 1929 ilmestyneeseen kuvapainotteiseen kirjaan Juhani Rinne oli kirjoittanut lyhyen selostuksen kirkon historiasta ja restauroinneista. Suurin osa kirjan kuvista oli Heinrich Ifflandin valokuvaamia. Rinteen kolmiosainen kirjasarja Tuomiokirkosta julkaistiin vasta vuosina 1941–1952.⁴⁰⁹ Arkkitehti Armas Lindgren menehtyi lokakuussa 1929. Hänen laaja kokoelmansa Tuomiokirkon korjauksiin liittyvistä piirustuksista ja kipsimalleista siirrettiin opetusministeriön päätöksellä Tuomiokirkkomuseoon 1930-luvulla.⁴¹⁰

Turun seurakuntien kirkkohallintokunta oli esittänyt Tuomiokirkon pääkuorin ja sivulaivojen holvien lämmöneristämistä. Pääkuorin holvin päällinen oli jäänyt lämpöeristämättä 1920-luvulla, koska sen holvi ei kestänyt lisäpainoa. Lisäeristystä toivottiin myös sivulaivojen holveihin. Muinaistieteellisessä toimikunnassa todettiin, ettei eristäminen tuo toivottua tulosta keskilaivan suurten ikkunoiden ja ns. säästöaukkojen vuoksi. Toimikunta esittikin vuonna 1932 A. Raholan suunnitelman, jossa keskilaivan yhden tiilen paksuiset ns. säästöaukot lämpöeristettäisiin sahapuruista, lastuista ja savesta tehdyillä levyillä.⁴¹¹

Tuomiokirkko säästyi sodanaikaisilta pahoilta vaurioilta. Ainoastaan sen ikkunoita särkyi talvisodan pommituksissa. Tammikuussa 1940 noin kymmenen metrin päähän kirkosta pudonnut pommi rikkoi osan pääkuorin ja tornihallin ikkunoista sekä eteläsivun ikkunat ja urkulehterin takana olleen ikkunan. Tammikuun lopun ja helmikuun pommituksissa särkyi lisää ikkunoita. Kirkon alttarimaalaus, arvoesineitä ja tekstiilejä oli siirretty muualle turvaan. Lasimaalaukset oli irrotettu ja niille oli tehty suoja tornihalliin. Hautamuistomerkeille, joita ei voitu siirtää, rakennettiin suojat. Sakariston alla sijainnut pannuhuone ja sen eteinen varustettiin väliaikaiseksi pommisuojaiksi jumalanpalveluksiin osallistujia varten.⁴¹²

Sodan jälkeen saatiin päätökseen kirkon sisätilojen valaistuskysymys. Valaisimista oli pyydetty tarjousta jo 1930-luvun alussa tanskalaiselta Louis Poulsen & Co -yritykseltä ja turkulaiselta Akso Oy:ltä. Vastineeksi seurakunnan esittämille kynttiläkruunuille valtionarkeologi C. A. Nordman ehdotti 1940-luvun lopussa kutsukilpailun järjestämistä valaisimien suunnittelusta.⁴¹³ Kirkon väliaikaiseksi tarkoitettut hehkulamput korvattiin vuonna 1954 Paavo Tynellin suunnittelemissa valaisimilla, jotka tilattiin Idman Oy:ltä. Paavo Tynell laati vielä vuonna 1958 valaistussuunnitelman pääkuoriin.⁴¹⁴ Valaistuksen ohella toinen pitkään jatkunut epäselvyys koski kirkon omistussuhteita. Asia saatiin ratkaistua viimein vuonna 1959, minkä jälkeen kirkko on kuulunut Turun ja Kaarinan seurakuntayhtymälle.⁴¹⁵

Arkkitehti Erik Bryggman laati Tarkk² ampujain kappelin sisustussuunnitelmat vuonna 1942. Altтари oli sijoitettu sisäänkäyntiä vastapäätä pohjoisseinälle. Samalla seinustalla oli saarnatuoli. Suunnitelmat saivat seuraavana vuonna Muinaistieteellisen toimikunnan hyväksynnän. Uudistuksia ei toteutettu, sillä Bryggman laati

Kirkkosalin pilareihin asennetut hehkulamput korvattiin vuonna 1954 Paavo Tynellin suunnittelemissa valaisimilla. H. Othman 1965, TMK.

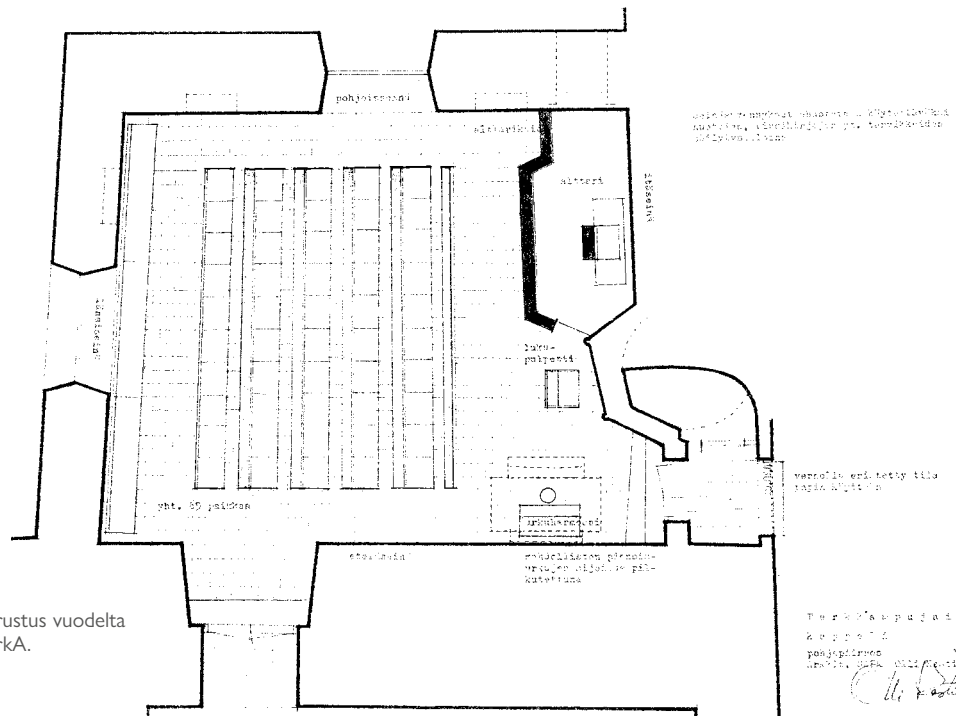

vuonna 1955 saarnatuolin ja penkkien osalta uudet suunnitelmat.⁴¹⁶ Bryggmanin kuoleman jälkeen hänen toimistossaan työskennellyt arkkitehti Olli Kestilä laati kokonaan uudet suunnitelmat vuonna 1959. Tyyliltään ne poikkesivat Bryggmanille ominaisesta 1940-luvun romantiikasta. Alttari oli pohjoisseinän sijaan esitetty itäseinälle. Saarnatuolin korvasi alttarin viereen siirretty lukupulpetti. Sisustus toteutettiin Kestilän suunnitelmien pohjalta vuonna 1963. Kirkkosaliin johtavan oven edustalta erotettiin jalopuuseinällä pieni ”sakaristo”. Ilmeisesti sisäänkäyntismyygiin lisättiin suunnitelmien mukainen puinen lasiovi. Kappeliin asennettiin tiililaattalattia ja sen alle lattialämmitys. Tilaan hankitut irtotuolit olivat nahkapäällysteiset.⁴¹⁷ Kappeli oli saksalaisen ja ruotsalaisen seurakunnan käytössä 1970-luvulle saakka.⁴¹⁸

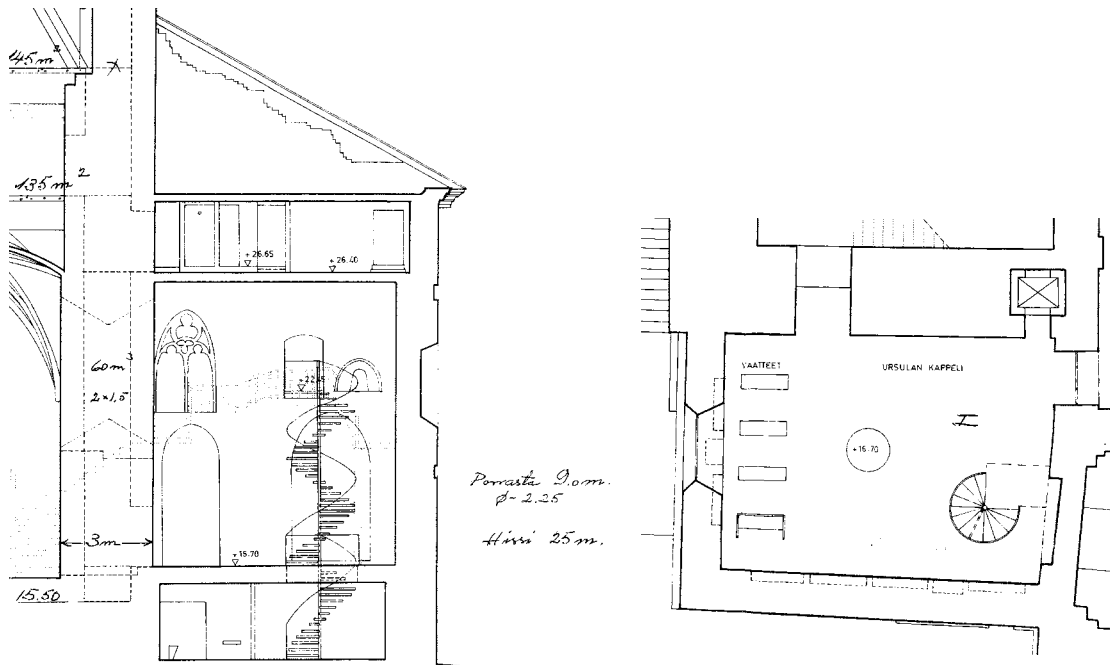
Vaikka Tuomiokirkko oli säästynyt yli sadan vuoden ajan tulipaloilta, heräsi huoli kirkon paloturvallisuudesta 1960-luvun alussa. Torniin ja ullakolle, joissa oli palovaarallisia puurakenteita, asennettiin sprinklerilaitteisto vuonna 1961.⁴¹⁹ Tornin rakenteista laaditun tutkimuksen jälkeen todettiin paloturvallisuuden parantaminen ja tukirakenteiden vahvistaminen välttämättömäksi lähivuosina.⁴²⁰ Tornin huippu sai uuden kuparikatteen vuonna 1968.⁴²¹ Sisätilojen täydennys- ja muutostarpeita alkoi esiintyä eri puolilla kirkkoa. Pormestarin kappeliin asennettiin 1950-luvun lopulla Paul Ott’in rakentama viisi äänikertainen urkupositiivi.⁴²² Arkkitehti Lauri Sipilä suunnitteli 1960-luvun alussa Kijkin kappelin puuveistoksille uudet jalustat.⁴²³ Hän laati myös suunnitelmat pääkuorin alttarikaiteen korottamisesta ja sen edustan muutoksista vuonna 1961.⁴²⁴ Kuorin ikkunoihin asennettiin uudet ranskalaiset antiikkilasit vuonna 1965.⁴²⁵

Arkkitehti Pekka Pitkänen laati 1960-luvun alussa alustavia suunnitelmia aputilojen sijoittamisesta Ursulan kappeliin. Tornihallin viereinen Tuomiokirkkomuseon

Tarkk’ampujain kappelin kunnostus vuonna 1963 (vas.). TMK. Pyhän Ristin kappelin alttarikaide. P. O. Welin 1977, TKsrkA.

Tarkk'ampujain kappelin pohjapiirustus vuodelta 1963. Arkkitehti Olli Kestilä. TKsrkA.

Ursulan kappelin alustavia suunnitelmia vuodelta 1967. Arkkitehti Pekka Pitkänen. TKsrkA.

tila oli luontevin paikka yleisön vaatesäilytys- ja wc-tiloille, jotka kirkosta puuttuivat. 1920-luvulla restauroidun kappelin säilyttämiseksi tutkittiin aputilojen sijoittamista myös sen alapuoliseen holvattuun kellaritilaan. Lisäksi tutkittiin varastojen sijoittamista torniin ja sen eteläseinään kuilun avaamista tavarahissiä varten. Tämä olisi vaatinut keskiaikaisten rakenteiden rikkomista. Pyhän Ristin (Mikael Agricolan) kappeliin toteutettiin arkkitehti Pekka Pitkäsen vuonna 1965 suunnittelema väliaikainen alttari kaiteineen. Eteläseinää vasten sijoitettu alttarikaide myötäili kappelin muotoa. Alttari oli käytössä 1970-luvun korjauksiin asti.⁴²⁶

1970-LUVUN PERUSKORJAUS

TAUSTAA

1970-luvun neuvottelukunta ja rakennustoimikunta

Tuomiokirkon huoltoon ja käyttöön liittyvien aputilojen puuttuminen sai 1960-luvulla Tuomiokirkkotoimikunnan kartoittamaan sisätilojen korjaus- ja muutostarpeita. Kirkosta puuttuivat henkilöstön sosiaalitalat ja yleisöä palvelevat tilat. Museoesineille tarvittiin myös asianmukaiset säilytystilat. Vaihtamalla vanhat urut pienempiin saataisiin esiintymistilaa ja kanttorille sekä urkurille huone ahtaalle urkugarville.⁴²⁷ Ajankohtaiseksi oli tullut sakariston sisustuksen uusiminen. Keskusteluja oli käyty pitkään pääkuorin muutoksista ja alttarin mahdollisesta siirtämisestä pois pääkuorista.⁴²⁸ Paloturvallisuuden kannalta tärkeintä oli sähköasennusten uusiminen ja palokatkojen rakentaminen ullakolle. Valaisimia oli tarpeen lisätä, sillä niitä oli 1950-luvulla asennettu liian vähän erityisesti kappeleihin ja lehtereille. Suunnitteilla oli ikkunoiden vaihtaminen kappeleissa, joissa se oli vielä tekemättä. Vanhentuneen lämmitysjärjestelmän muutoksen myötä oli varauduttava lattioiden avaamiseen ja uusimiseen.⁴²⁹

Vuonna 1964 kirkkohallitus oli hylännyt suunnitelman Ursulan kappelin sisustamisesta kastettavien ja vihkimiseen valmistautuvien huoneeksi. Muinaistieteellinen toimikunta katsoi, että lukuisat erilliset osasuunnitelmat tulisivat ennen pitkää aiheuttamaan Tuomiokirkon arkkitehtonisen kokonaisilmeen ja rakennustaiteellisen asun pirstoutumisen.⁴³⁰

Valtioneuvosto asetti Turun tuomiokirkon korjausten neuvottelukunnan kesäkuussa 1971. Sen puheenjohtajana oli arkkipiispa Martti Simojoki ja jäseninä edustajat opetus- ja valtionvarainministeriöistä, rakennushallituksesta, Museovirastosta, Turun evankelisluterilaisesta seurakunnasta sekä Turun kaupungilta. Neuvottelukunnan tuli laatia korjaussuunnitelma ja kustannusarvio sekä selvittää kustannusten jakoa valtion, seurakunnan ja Turun kaupungin kesken.⁴³¹ Neuvottelukunnan päätehtäväksi tuli valvoa korjauksia. Rakentamisesta vastasi seurakunta, joka nimitti vuonna 1976 rakennustoimikunnan. Sen puheenjohtajana toimi hallintojohtaja Unto Rastimo ja sihteerinä rakennusjohtaja Matti Leimu.⁴³² Museovirastosta toimikuntien ja eri jaosten työskentelyyn osallistuivat valtionarkeologi C. J. Gardberg, osastopäällikkö Antero Sinisalo, arkkitehdit Maija Kairamo ja Heikki Havas sekä asiantuntijoina FM Marja Terttu Knapas ja konservaattori Pentti Pietarila.⁴³³ Tavoitteena ei ollut restauroida kirkkoa, vaan saada se vastaamaan nykyajan toiminnallisia ja teknisiä vaatimuksia. Lähtökohtana oli vanhan säilyttäminen ja arvostaminen sekä saattaa päätökseen 1920-luvulla kesken jääneet työt.⁴³⁴

EHDOTUS TURUN TUOMIOKIRKON KORJAUSOHJELMAKSI 24.11.1971

A. Rakennustekniset korjaus- ja muutustyöt

- Perustusten vahvistaminen
- Tornin osastointi
- Keski- ja sivulaivojen vesikaton ja kattorakenteiden uusiminen
- Holvin lämpöeristäminen ja suojaaminen
- Kulkuyhteyksien rakentaminen torniin (hissiyhteys, portaat)
- Tornin yläosan tukirakenteiden vahvistaminen
- Yleisötilojen rakentaminen (vaatetilat n. 100 hengelle, wc-tilat, kastelapsen huone, morsiamen huone)
- Urkulehterin uusiminen (tila uusille pääuruille, kuoro- ja orkesteritila, Yleisradion ääni- ja valaistustarkkaamot, kirkkomuusikkojen huone, oleskelu- ja vaatetilat kuorojen ja orkesterien jäsenille, porras- tai mahdollisesti hissiyhteyden saaminen urkulehterille)
- Julkisivujen kunnostaminen
- Lämmityslaitoksen uusiminen ja ilmastointi
- Ikkunoiden osittainen uusiminen
- Ovien osittainen uusiminen
- Kirkon jokapäiväistä käyttöä palvelevien tilojen rakentaminen (henkilökunnan sosiaalitilat, siivousväline- ja tarpeistovarastot, tuolivarastot, ulkoalueiden puhtaana-pitovälineiden varasto)
- Sakariston ullakon sisustaminen varastotiloiksi (teräsbetoninen väli- ja yläpohja, lämpöeristys)
- Sähköverkoston täydellinen uusiminen
- Muut edellisistä johtuvat rakennustekniset työt (lattiapäällysteiden osittainen uusiminen, seinäpintojen puhdistus, sprinkler-laitteiston uudelleenjärjestely)
- Ympäristön kunnostus

B. Entistämistyöt

- Pääkuorin entistäminen
- Stålhandsken kappelin entistäminen
- Tottin kappelin entistäminen
- Kankaisten kappelin entistäminen
- Sakariston entistäminen
- Eri kappeleissa olevien kiinteiden hautamuistomerkkien kunnostaminen
- Muualla kirkossa olevien seinämaalauksen entistäminen

C. Sisustustyöt

- Uuden alttarin rakentaminen keskiaikaisen alttarin kohdalle
- Pääkuorin sisustuksen uusiminen
- Penkkien korvaaminen tuoleilla
- Uuden saarnatuolin rakentaminen
- Uusien pää- ja kuoriurkujen rakentaminen
- Äänentoistolaitteiden uusiminen
- Kirkon muun sisustuksen uusiminen (virsitaulut, veistosten jalustat)
- Sakariston uudelleen sisustaminen
- Tornikappelin eli Ursulan kappelin sisustaminen yleisötiloiksi
- Valaistuksen uusiminen kaikissa tiloissa
- Uuden säilytysholvin rakentaminen
- Museotilojen sisustaminen (tilat vanhoille kirkkotekstiileille ja -kalleuksille, tilat Tuomiokirkon rakennushistoriallisille muistomerkeille), rakennusfragmentit
- Tarkk'ampujain kappeli (urkujen vaihto pienempiin, äänieristyksen parantaminen)

SUUNNITTELU

Esisuunnitelma

Neuvottelukunnan tehtävänä oli määritellä tulevien korjauksien laajuutta ja täsmentää 1960-luvulla asetettuja tavoitteita. Vuoden 1971 lopulla oli sisätilojen korjaustarpeet ja kohteet täsmentyneet.⁴³⁵

Korjaustöiden suunnitelmien taustaksi tutustuttiin restauroituihin kirkkoihin Pohjoismaissa ja Keski-Euroopassa. Yksi tärkeimmistä kysymyksistä oli, miten näissä kirkkoissa oli paloturvallisuus ja rakenteelliset asiat järjestetty. Opintomatkoilta saatujen kokemusten perusteella suunnittelutavoitteita tarkennettiin. Hissin rakentamisesta urkugarville ja holvien suojaamisesta teräsbetonirakenteella luovuttiin. Saarnatuoli päätettiin korjata ja Pormestarin kappeli sisustaa uudelleen. Myös sakariston ullakon käyttöönottoa tuli suunnitelmissa tarkastella.⁴³⁶ Säilyttävän restauroinnin periaatteita huomioimalla saatiin merkittäviä kustannussäästöjä.⁴³⁷

Suunnittelutyö aloitettiin syksyllä 1974 suunnittelijoiden valinnan jälkeen.⁴³⁸ Vuoden 1975 alussa valmistuneen korjausten esisuunnitelman laati Arkkitehtitoimisto Pitkänen-Laiho-Raunio. Rakennesuunnittelusta vastasi Insinööritoimisto Kalevi Narmala Ky, Lvi-suunnittelusta Insinööritoimisto Leo Maaskola ja sähkösuunnittelusta Insinööritoimisto Risto Mäenpää. Suunnitelmiin liittyneet maaperätutkimukset teki Turun Pohjatekniikka Oy.⁴³⁹

Esisuunnitelmassa korostettiin, että lopullisten ratkaisujen löytäminen edellytti perusteellisen suunnittelun lisäksi useampien eri vaihtoehtojen tutkimista. Seurakuntien toiminnallisten tavoitteiden edellyttämät muutokset oli sijoitettu siten, etteivät ne aiheuttaisi kirkon antikvaaristen arvojen tuhoutumista. Uudet toiminnalliset tilat oli ehdotettu paikkoihin, joissa ei jouduttaisi muuttamaan historiallisesti arvokkaita rakennusosia. Osa teknisistä tiloista oli suunniteltu kokonaan kirkon ulkopuolelle maanpinnan alle.⁴⁴⁰

Eri aikojen interiöörejä ja esineistöjä käsiteltiin kokonaisuuksina. Ne oli tarkoitus säilyttää sellaisenaan huolimatta niiden taiteellisesta epätasaisuudesta. Joitakin kokonaisuuteen sopimattomia osia ehdotettiin poistettaviksi ja uusittaviksi. Konservointityöt oli tarkoitus tehdä Museoviraston alaisena tai sen valvonnassa. Korjaustyön aikana tutkittaisiin kirkon rakennushistoriaa.⁴⁴¹ Paloturvallisuuden parantamiseksi esitettiin ullakon osastoimista antikvaarisista arvoista huolimatta. Vesikattorakenteita esitettiin huonon kuntosensa ja paloturvallisuuden takia uusittaviksi liimapuorakenteisina. Aikataulun osalta tavoitteena oli supistaa kirkon käytölle aiheutuvat haitat mahdollisimman vähäisiksi.⁴⁴²

Kokonaissuunnitelma

Vahvistettu pääpiirustussarja on päivätty maaliskuussa 1976. Suunnitelmat kehittyivät työn aikana. Päivitetyt pääpiirustukset ovat tammikuulta 1977. Suunnitelmat laadittiin yhteistyössä Museoviraston arkkitehti Maija Kairamon ja Museoviraston

asettaman työryhmän kanssa.⁴⁴³

Päätilojen merkittävimmät tilalliset muutokset koskivat Ursulan kappelia, sakaristoa, etelälehteriä ja kirkkosalin urkulehteriä. Sivutilojen tilamuutokset liittyivät sakariston ullakko- ja kellarituloihin, ruiskuhuoneeseen sekä maanalaiseen laajennukseen. Näissä myös rakenteelliset muutokset olivat suurimmat. Tornihallissa, Tarkk'ampujain kappelissa, Pormestarin kappelissa ja Pyhän Ristin kappelissa muutokset liittyivät pääosin niiden sisustukseen.⁴⁴⁴

Maanalaiseen laajennusosaan sakariston ja Kankaisten kappelin väliin saatiin uusi tekninen keskus lämmönjakohuonetta sekä sähkö- ja sprinklerkeskusta varten. Yhteydet uusiin tiloihin ratkaistiin nk. ruiskuhuoneen kautta. Laajennuksen myötä sakariston kellarikerroksesta vapautui tiloja muuhun käyttöön. Entisen lämmityskeskuksen paikalle sijoitettiin henkilökunnan sosiaalitalat sekä rippilasten pukeutumistila albakaappeineen ja holvi säilytystä varten. Neljään tilaan jaetulle ullakolle suunniteltiin tilat museon esineistön kunnossapitoa ja rakennusfragmenttien säilytystä varten. Näkyvin muutos sakaristossa oli ulkoseinän vierestä pukeutumistiloihin johtava avokierreporras ja uudet kalusteet.⁴⁴⁵

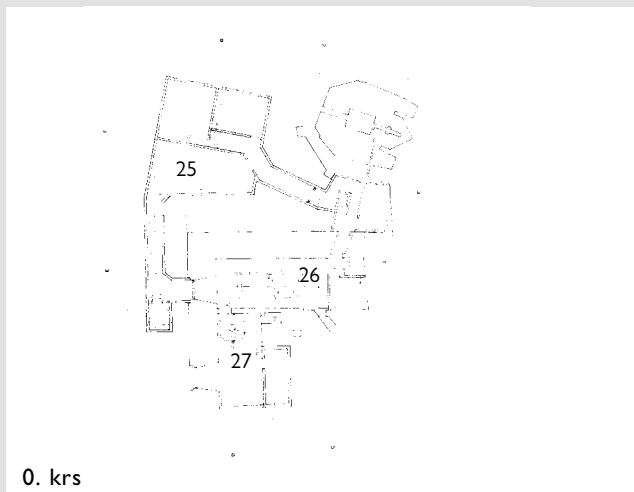
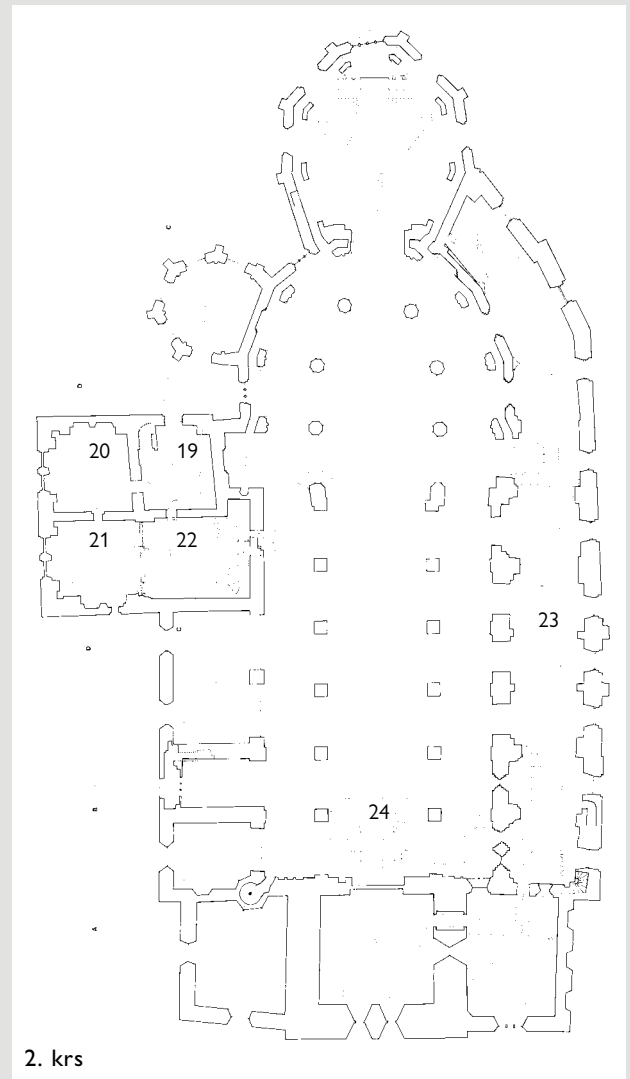
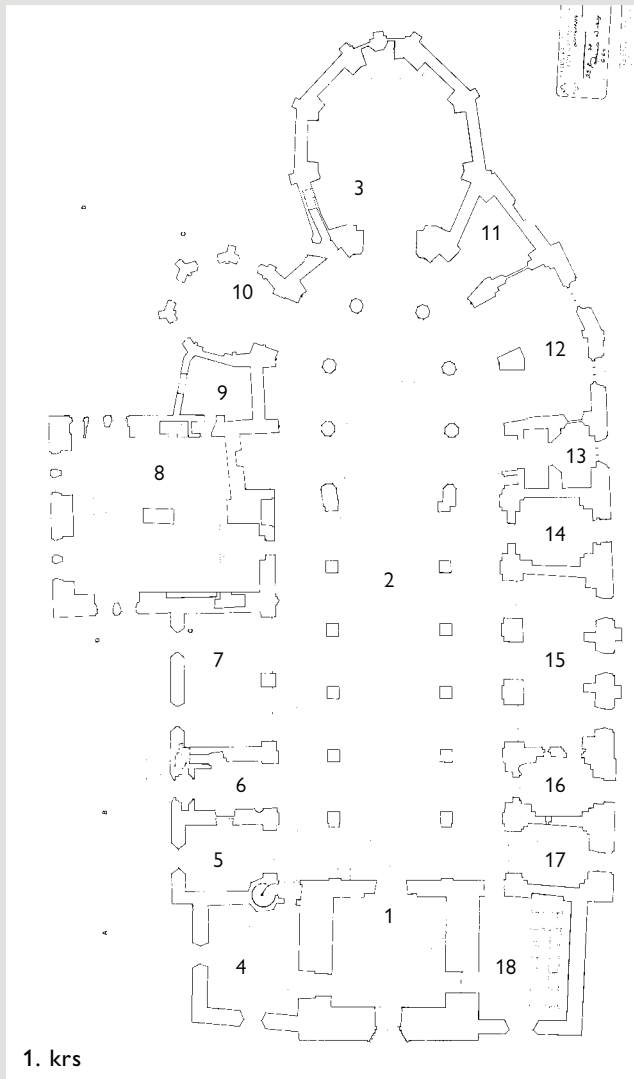
Ursulan kappeliin päätettiin sijoittaa yleisöä palvelevat wc-tilat sekä morsiamen ja kastelasten huone. Ne ratkaistiin erillistilana kappelin keskelle. Etelälehterin porrastajärjestelyissä hyödynnettiin 1920-luvun tornihalliin sijoitettua porrasta, joka johti Ursulan kappelin siltarakenteelle portaineen. Etelälehterin oli tarkoitus toimia edelleen Tuomiokirkkomuseona. Ensimmäisissä suunnitelmissa lehterille ajateltu urkurin huone siirrettiin urkuparvelle. Urkulehterin toiminnalliset muutokset vaikuttivat urkujen jäsentelyyn. Lehteritasolle piti saada riittävästi tilaa kuorolle ja orkesterille. Urkujen soittopöytä sekä selkäpillistö nostettiin omalle tasolleen kuoro- ja orkesteritilan yläpuolelle.⁴⁴⁶

Vesikattorakenteet päätettiin pääosin uusiksi ja julkisivujen pahimmat vauriot korjata. Tornin rakenteita piti vahvistaa. Paloturvallisuuden parantamiseksi ullakotilojen ja kirkon tornin osastointi erillisiksi paloalueiksi oli välttämätön. Vuonna 1976 laadittua rakennustapaselostusta täydensivät lukuisat toteutuspiirustukset. Kalustesuunnitelmat muodostivat oman laajan kokonaisuuden.

Teknisistä muutoksista kivihiilellä toimivan höyrylämmitysjärjestelmän tilalle päätettiin asentaa kaukolämpöverkkoon liitetyt lämmityslaitteet. Sähköasennuksien ja äänentoistolaitteiden uusiminen oli tullut myös ajankohtaiseksi.

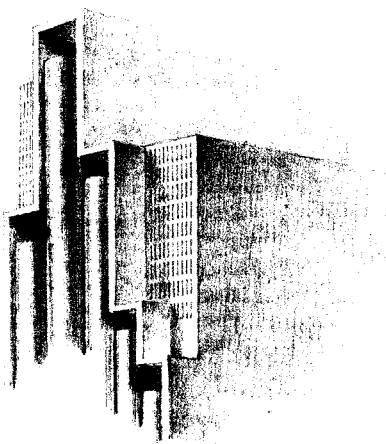
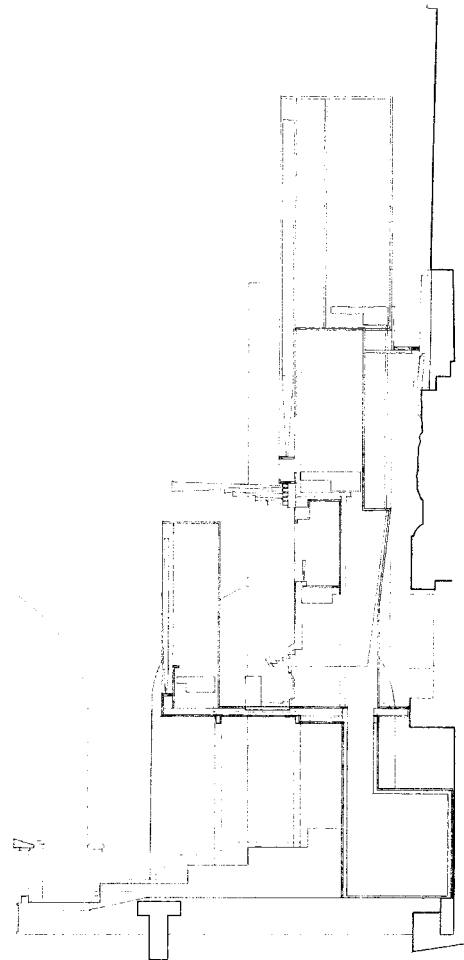
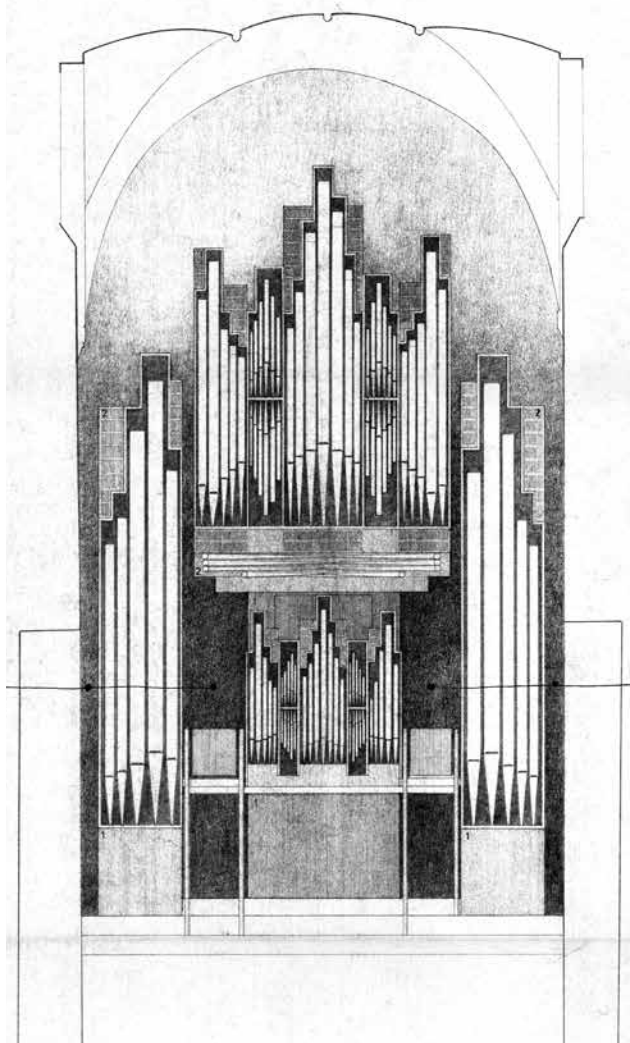
”Tämänkertainen työ on ollut 20-luvun restaurointia täydentävä peruskorjaus, jonka yhteydessä kirkkoon rakennettiin eräitä toiminnan ja tekniikan edellyttämiä tiloja ja kalusteita. Korjaustyön yhteydessä on suoritettu lisäksi tarpeelliset konservointityöt.”

(Arkkitehtitoimisto Pitkänen-Laiho-Raunio, ARK 1980)

1. Eteishalli	14. Itäinen asehuone
2. Kirkkosali	15. Pormestarin kappeli
3. Pääkuori	16. Läntinen asehuone
4. Tarkka-ampujain kappeli	17. Stålhandsken kappeli
5. Kijkin kappeli	18. Ursulan kappeli
6. Pohjoinen eteishalli	19. Konservointilaitos/työskentelytila
7. Tavastin kappeli	20. Konservointilaitos/pesutila
8. Sakaristo	21. Fragmenttivarasto
9. Ruiskuhuone	22. Sakariston ullakko
10. Kankaisten kappeli	23. Etelälehteri
11. Tottien kappeli	24. Urkulehteri
12. Pyhän Ristin kappeli	25. Tekniset tilat
13. Tigerstedt-Wallenstjernan kappeli	26. Sosiaaltilat
	27. Rippilasten pukeutumistila

Pääpiirustussarjan pohjapiirustukset vuodelta 1977. Ark.tsto Pitkänen-Laiho-Raunio, TKsrkA.

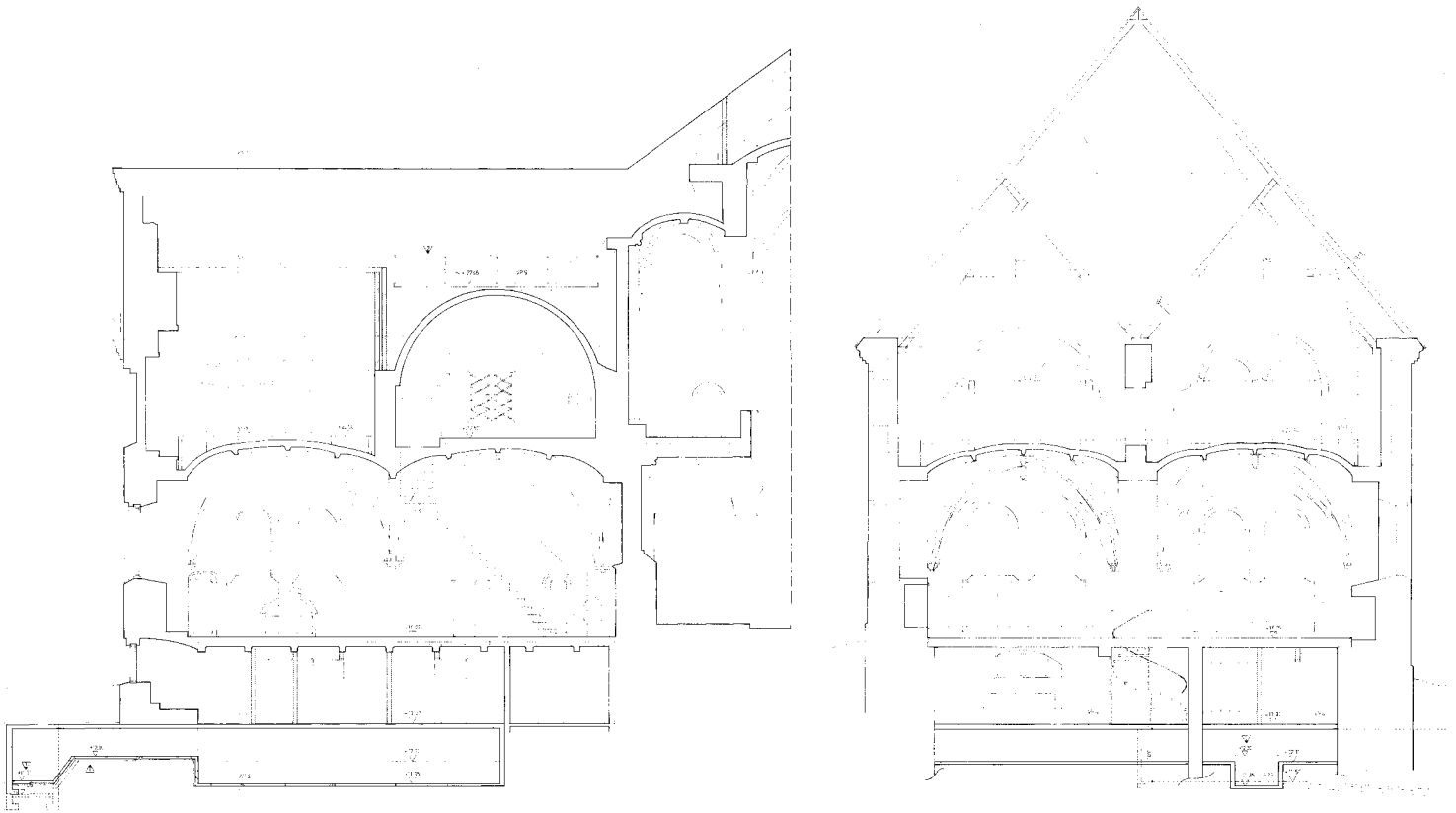
Urkufasadin projektio ja detalji sekä leikkaus urkulehteristä, ark 601, 602, 3–2. Ark.tsto Pitkän-Laiho-Raunio, TKsrKA.

Urkulehteri

Urkulehterin toiminnalliset muutokset vaikuttivat uusien urkujen jäsentelyyn, kun lehteritasolle tarvittiin riittävästi tilaa kuorolle ja orkesterille. Urkujen soittopöytä sekä selkäpillistö nostettiin omalle tasolleen kuoro- ja orkesteritilan yläpuolelle.⁴⁵⁰ Urkufasadista laadittiin erilaisia vaihtoehtoja.⁴⁵¹ Suunnitteluun osallistuivat arkkitehtien lisäksi professori Enzio Forsblom ja urkurakentaja Veikko Virtanen.⁴⁵² Uruista valmistettiin pienoismalli niiden tarkastelua varten.⁴⁵³

Urkulehterille suunniteltiin myös muusikoiden työ- ja lepohuone, jota oli pohdittu myös etelälehterin länsipäähän. Se ratkaistiin noin metrin verran sisäänkäyntitasoa alempana ”tilana tilassa”, samaan tapaan kuin Ursulan kappelin uudet tilat. Huoneen edustalle saatiin tila kuorolaisten päällysvaatteita varten.⁴⁵⁴

1920-luvun urkulehterin betonirakenteet päätettiin säilyttää alustavista suunnitelmista poiketen. Alemmalle tasolle sijoitetun työ- ja lepohuoneen kohdalta jouduttiin yksi pituussuuntainen palkki poistamaan.⁴⁵⁵ Betonipalkiston päälle suunniteltiin porrastuva puukoroke, jonka alle saatiin sijoitettua ulosvedettävät, pyörillä kiskoja pitkin liikkuvat kuoro- ja orkesterikorokkeena käytettävät tasot. Urkulehterin kaiteena päätettiin hyödyntää 1850-luvun kaidarakennetta, jota oli muokattu jo 1920-luvulla. Lehterikaiteen korkeudesta laadittiin useampia vaihtoehtoja.⁴⁵⁶ Lehterin rapattu alapinta jäsennettiin kenttiin rappaukseen tehtävin urin.⁴⁵⁷

Sakariston pitkittäis- ja poikittaisleikkaukset, ark 105 ja 106. Ark.tsto Pitkänen-Laiho-Raunio, TKsrkA.

käytössä tilat tuli palo-osastoida. Museoviraston mukaan kattovaihtoehdossa holvit olisi pitänyt muurata tiilestä. Rakennesuunnittelija Narmalan selvitysten jälkeen päädyttiin betoniin tynnyriholveihin.⁴⁶⁰

Ruiskuhuoneen uusi yhteys ratkaistiin kaksivartisella portaalla teknisten tilojen uuteen laajennusosaan ja sakariston alapuolelle sijoitettaviin henkilökunnan sosiaalitiloihin. Osa lattiastasosta suunniteltiin samaan korkeuteen sakariston lattiapinnan kanssa kuorokorokkeiden ja muiden kirkkosalissa tilapäisesti käytettävien esineiden säilytystilaksi. Tasolta avattiin kulkuyhteys sakaristoon ja ullakolle johtavaan portaaseen. Sprinklerikeskus siirrettiin tekniseen keskukseen. Muutokset vaativat ruiskuhuoneen lattian kaivamista sekä wc-tilan ja kellariin johtavan portaan purkamista.⁴⁶¹

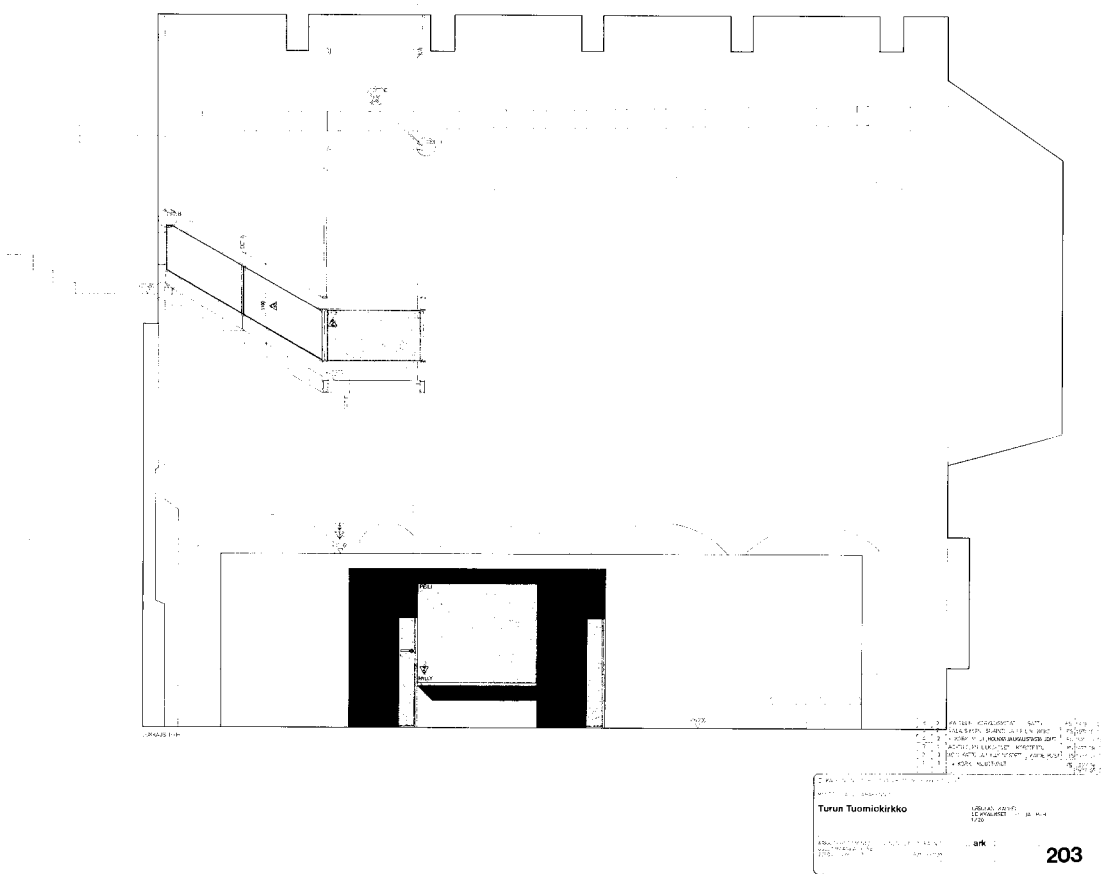
Ursulan kappeli

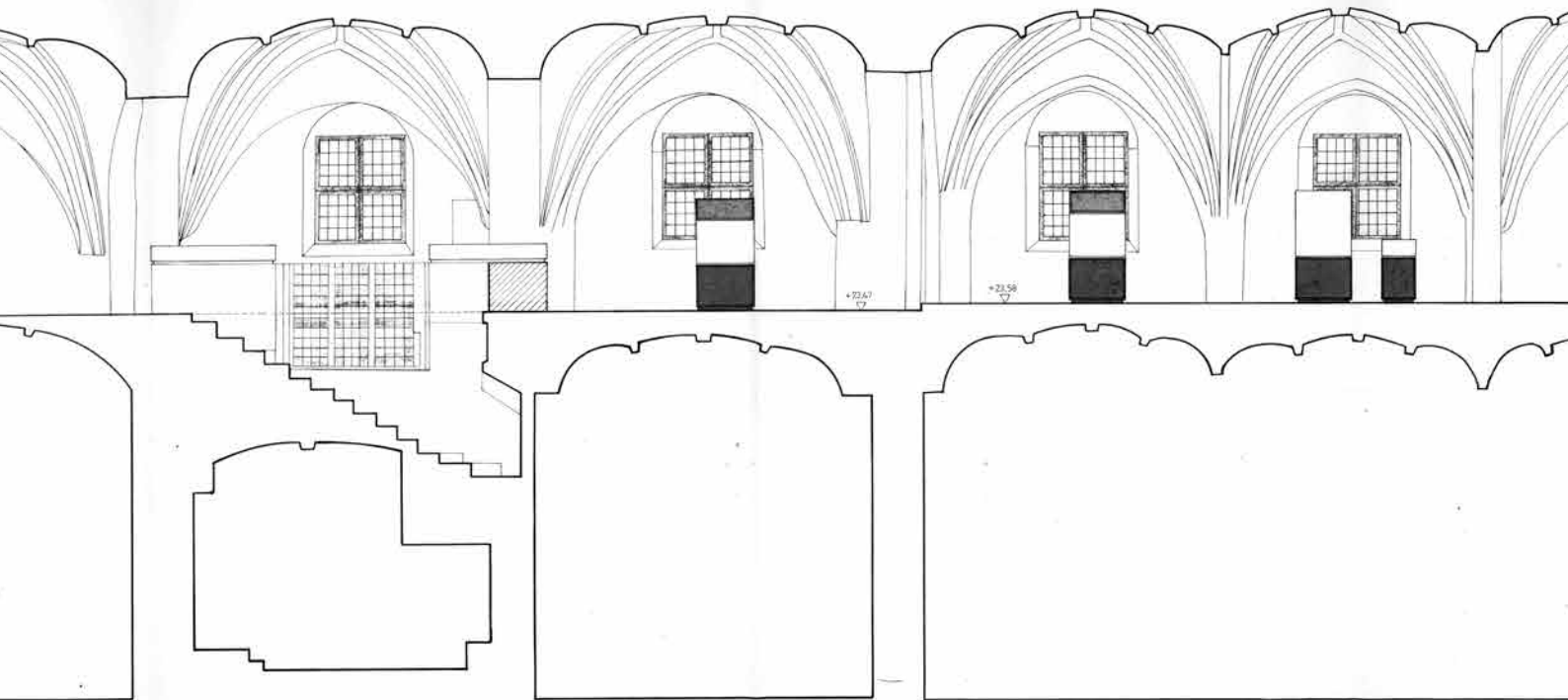
Tornihallin viereiseen Ursulan kappeliin päätettiin sijoittaa yleisöä palvelevat vaate- ja wc-tilat sekä morsiamen ja kastelasten huone. Ne ratkaistiin ”tilana tilassa” 1920-luvulla restauroituun korkeaan kappeliin, jota oli muokattu jo useassa vaiheessa. Kappelin kautta etelälehterille johtavasta kulkuyhteydestä sekä uusien tilojen sijoittelusta laadittiin useita vaihtoehtoja, joita tutkittiin myös pienoismallin avulla.⁴⁶²

Lehterin porrasta luonnosteltiin sekä kierreportaana että kaksivartisena. Näissä vaihtoehtoissa tornihallin puoleinen vanha porras oli purettu pois. Käynti etelälehterille ratkaistiin lopulta kappelin katosta ripustetulla teräsrakenteisella kulkusillalla ja tornihallin vanhaa porrasyhteyttä hyödyntäen.⁴⁶³

Kappelin yläpuoliseen varastoon sijoitettiin rakennusfragmentit. Alapuolinen kellari, johon oli käynti ulkopuolelta, säilyi varastona. Vanhat holvit saatiin säästettyä, kun sisäpuolista yhteyttä tilojen välille ei avattu.

Ursulan kappelin leikkauspiirustuksessa ”tila tilassa” ja etelälehterille johtava teräsrakenteinen kulkusilta, ark 203. Ark.tsto Pitkänen-Laiho-Raunio, TKsrkA.

Ote pitkittäisleikkauksesta Tuomiokirkkomuseon kohdalta, ark 505. Ark.tsto Pitkänen-Laiho-Raunio, TKsrkA.

Tuomiokirkkomuseo

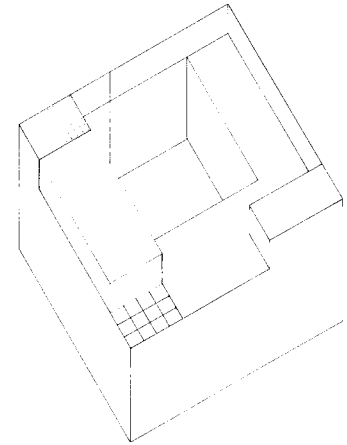
Etelälehterille 1920-luvulla sijoitettu Tuomiokirkkomuseo uudistettiin. Museo-kokoelmaa varten suunniteltiin vitriinit, joihin voitiin järjestää esineiden vaatimat ilmastointiolosuhteet. Pitkänomaiseen tilaan vapaasti sijoitetuilla vitriinilasikoilla ohjattiin näyttelykiertoa. Messinkirunkoisia ja tammipintaisia lasikkoja suunniteltiin kaikkiaan kahdeksaa eri kokoa. Holvatun tilan valaistuksena oli vitriineihin liittyvät messinkivalaisimet. Itäpään kahteen suureen lasikkoon sijoitettiin kirkkotekstilit. Pienoismalleja varten suunniteltiin jalustat. Tuomiokirkkomuseon näyttelysuunnitelman laati professori Riitta Pylkkänen.

Tutkijoille tarkoitettu varastonäyttely päätettiin sijoittaa Ursulan kappelin ullakkohuoneeseen, joka oli muutettu kirkolliskokouksen arkistoksi 1920-luvulla. Ullakkohuoneeseen sijoitettiin metalliesineet ja rakennusfragmentit, jotka eivät vaatineet erityisolosuhteita.⁴⁶⁴

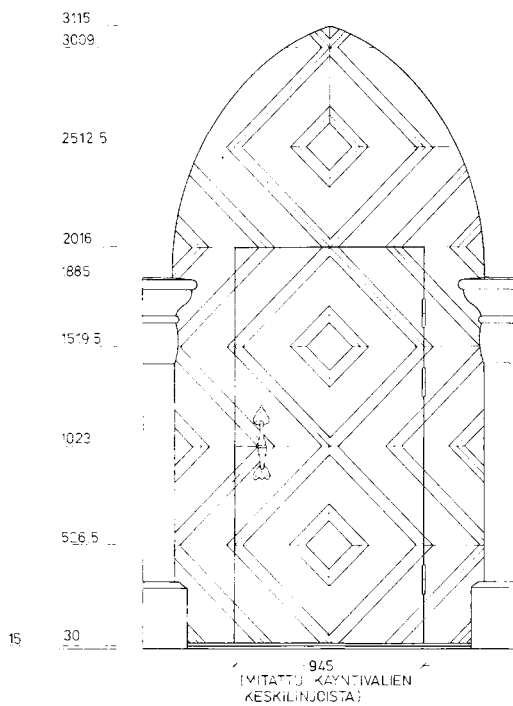
Eteishallit ja asehuoneet

Tornihallin eli eteishallin porras ja sen alla oleva siivousvälinevarasto päädyttiin säilyttämään, kun yhteys etelälehterille saatiin portaan kautta parhaiten järjestettyä. Sisäänkäyntiportaan graniittiaskelmat ja käsijohteet piti uusia. Tavoitteena oli kaidemuurien madaltaminen ja irrottaminen seinistä sekä niiden päällystäminen kalkkikivilaatoilla. Samalla pääulko-ovi kunnostettaisiin ja tuulikaapin sisäoven yläosa tehtäisiin kiinteäksi. Eteishalliin suunniteltiin infopiste vahtimestarille neuvonta- ja esitepöytineen. Se toimisi myös valvomona, jossa voitiin seurata yleisön liikkumista kirkossa.⁴⁶⁵

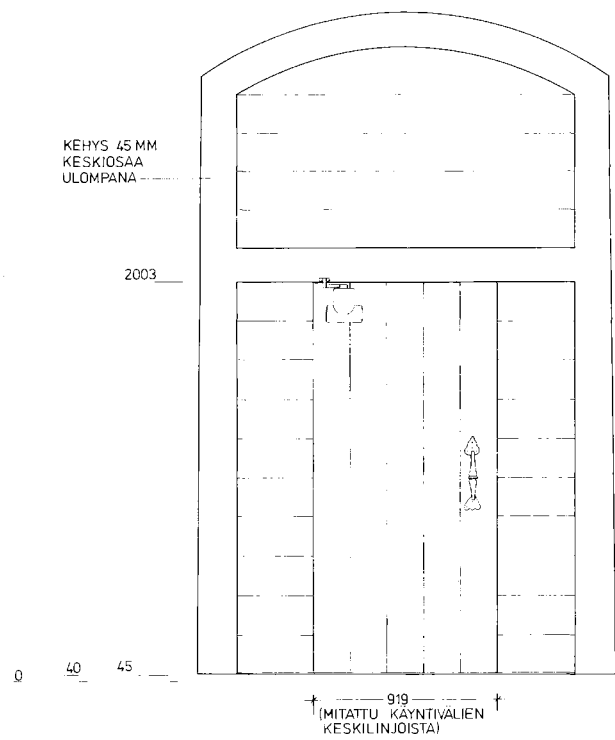
Pohjoiseteinen suunniteltiin esteettömäksi korottamalla tuulikaapin lattia samaan tasoon kirkkosalin kanssa. Samalla ulko-ovea oli tarpeen leventää ja siirtää sitä sisäänpäin. Uusi vinoneliöruudutettu paneeliovi suunniteltiin vanhan mallin mukaan. Läntisen asehuoneen porrasaskelmat päätettiin uusia graniitista ja niihin kiinnittää uudet teräskaitteet sekä askelmien päät pyöristää. Itäisen asehuoneen portaaseen suunniteltiin uusi kaide. Molempien eteishallien olemassa oleviin kaidemuureihin sijoitettiin radiaattorien tilalle kiertoilmapuhaltimeet. Muurien säleikköjä oli tarpeen muuttaa teknisten asennusten takia.⁴⁶⁶

Eteishallin infokalusteen aksonometriapiirustus. Ark.tsto Pitkänen-Laiho-Raunio, TKsrkA.

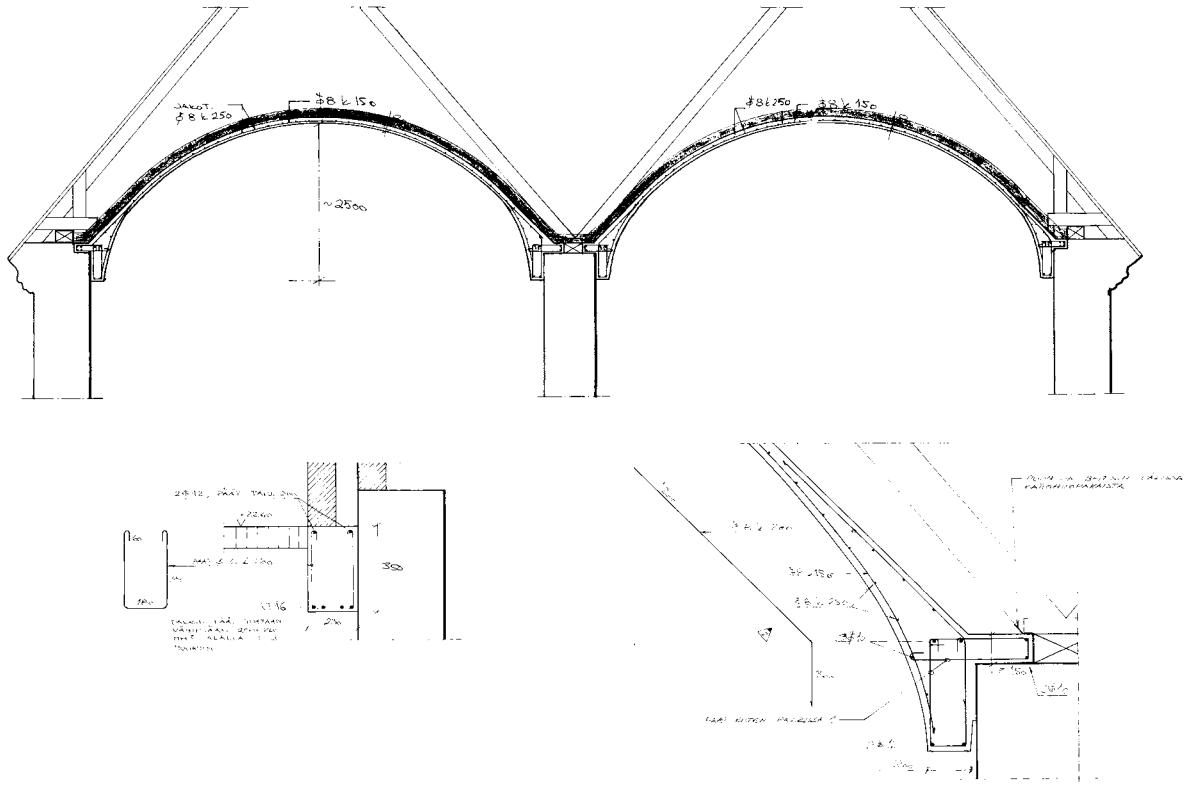

ULKOPUOLI 1/20

SISÄPUOLI 1/20

Pohjoisen sisäänkäynnin uusi ovi, ark 401. Ark.tsto Pitkänen-Laiho-Raunio, TKsrkA.

Rakenne ja LVIS

Sakariston ullakon betoniholvien rakenne, rak B54.
Ins.tsto Kalevi Narmala, TKsrkA.

Sisäpuolen rakenteet

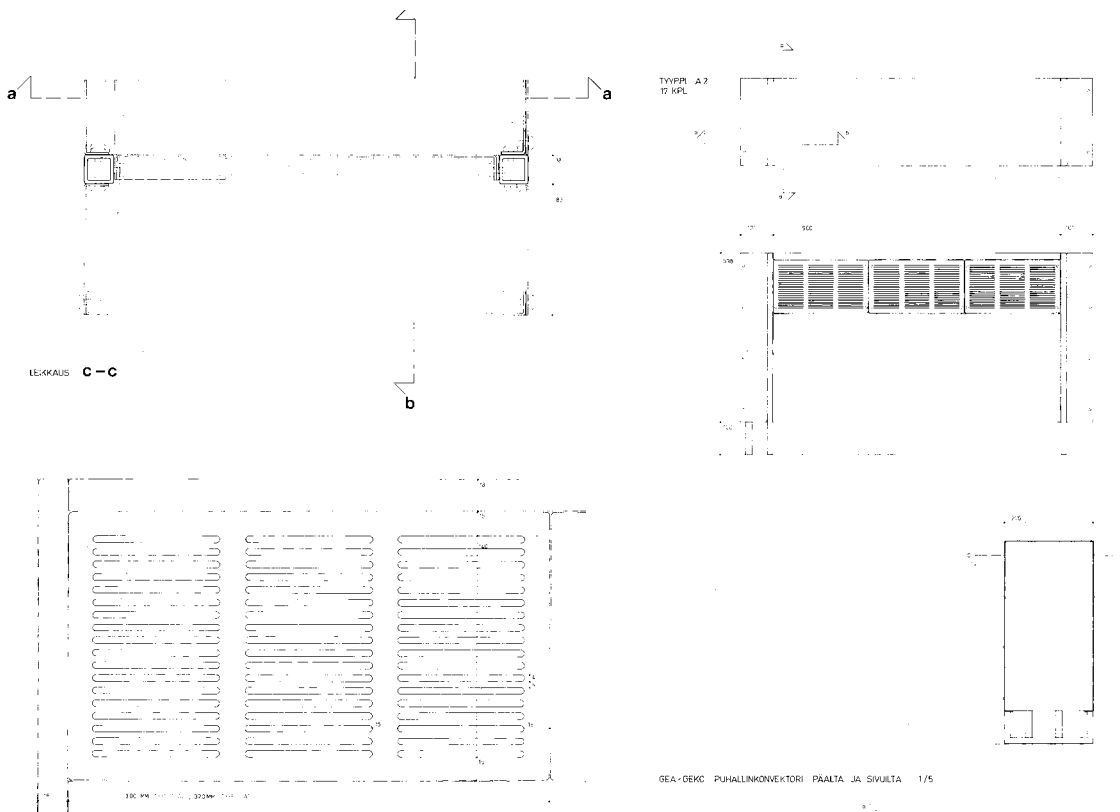
Sisätilojen osalta uusia rakenteita suunniteltiin pääosin Ursulan kappeliin, sakaristoon, ruiskuhuoneeseen ja tekniseen keskukseen. Rakenteiden korjaukset liittyivät puolestaan 1920-luvulla rakennetun urkulehterin teräsbetonirakenteen muokkaukseen, etelälehterin lattiarakenteen uusimiseen ja vanhojen rakenteiden vahvistamiseen.

Sakariston kellarin kantavat teräsbetoniset pilarilaatat oli mahdollista tukea kallioon. Ruiskuhuoneen ala- ja välipohjiksi suunniteltiin teräsbetonilaatat. Sakariston ullakon koillis- ja luoteisosan tilat päädyttiin kattamaan betonirakenteisilla tynnyriholveilla. Ursulan kappelissa uudet seinärakenteet päätettiin muurata tiilestä ja sisäkatto valaa betonista. Kappelin kautta suunniteltu kulkuyhteys ratkaistiin teräsrakenteisena siltarakenteena, joka ripustettaisiin 1920-luvun betonivälipohjasta.

LVI-järjestelmät ja asennukset

Maan alle suunniteltuun uuteen tekniseen keskukseen sijoitettiin lämmönjakuhuone sekä sähkö- ja sprinklerikeskus. Vuonna 1923 asennettu kivihiehellä toimiva höyryjärjestelmä korvattiin uusilla lämmityslaitteilla, jotka liitettiin kaukolämpöverkkoon. Lämpöputket voitiin sijoittaa 1920-luvun korjauksessa lattian alle valettuihin kanaviin.

Radiaattoreiden sijaan päätiloihin suunniteltiin lattialle asennettavat puhallinkonvektorit. Eteishallissa ja asehuoneissa kiertoilmapuhaltimet integroitaisiin osaksi porras- tai seinärakenteita ja Pyhän Ristin (Mikael Agricolan) kappelissa ne sijoitettaisiin puolestaan vanhaan lattiasyvennykseen. Ursulan kappeliin ja tornihalliin suunniteltiin lattialämmitystä, joka liitettäisiin Tarkk'ampujain kappelin olemassa olevaan lattialämmitysverkostoon. Joihinkin tiloihin, kuten Kankaisten kappeliin

asennettaisiin konvektorityyppisiä radiaattoreita. Kirkkosalin lämmitys ratkaistiin puhallinkonvektorien lisäksi penkkien alle sijoitettavilla ”lämmitysputkilla”.⁴⁶⁷ Suunnitteluvaiheessa todettiin, että lattialämmityksen asentaminen kirkkosalin penkkien alle oli teknisesti mahdollista. Se olisi kuitenkin vaatinut penkkien puukorokkeiden poistamista, jotka olivat olennainen osa kirkon sisustusta.⁴⁶⁸

Kirkkosalin koneellinen poisto suunniteltiin järjestettävän kolmesta pisteestä (pohjoissivun kuoroparvekkeelta, Tottin kappelin ullakkoportaasta ja urkujen takaa torniin johtavasta aukosta). Ursulan kappelin wc-tiloihin, sakariston sosiaalityötiloihin ja tekniseen keskukseseen suunniteltiin myös koneellinen poistoilma. Korvausilma otettaisiin eteishallien avoimien ovien kautta. Lähtökohtana oli, että hiljaisen äänen takia koneet voisivat olla päällä tilaisuuksien aikana. Sakariston sosiaalityötilat varustettiin lisäksi koneellisella tuloilmalla.⁴⁶⁹ Vesi- ja viemäripisteet päädyttiin keskittämään Ursulan kappelin yleisöwc-tiloihin, sakaristoon, sakariston ullakon konservointitiloihin ja kellarin sosiaalityötiloihin sekä tekniseen keskukseseen.⁴⁷⁰

Ote puhallinkonvektorin suunnitelmasta. Ark.tsto Pitkänen-Laiho-Raunio, TKsrkA.

Sähköjärjestelmät ja valaisinratkaisut

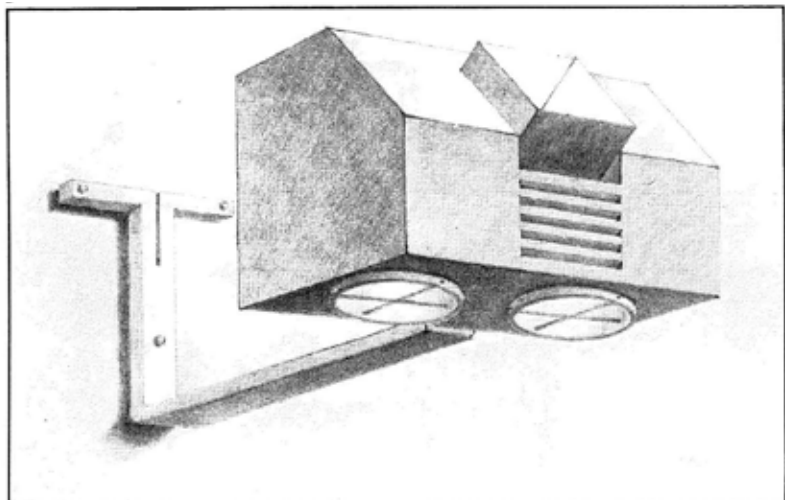
Kirkon kaikki sähköjärjestelmät ja äänentoistolaitteet oli tarpeen uusia. Uudistukset liittyivät ennen kaikkea kokous-, juhla- ja nähtävyysskäyttöön. Teknisen ohjauskeskuksen sijoittaminen sakaristoon oli toimivin ratkaisu. Sinne oli mahdollista keskittää myös automaattitoiminnot. Sähkökeskukset voitiin puolestaan sijoittaa pienempinä osakeskuksina mm. Ursulan kappeliin.

Äänilaitteiden suunnittelun tavoitteena oli hyvän ja selkeän kuuluvuuden sekä äänen oikean tulosuunnan lisäksi kirkon tilantunnon säilyttäminen. Äänilaitteet päätettiin toteuttaa harkitusti sijoitetuilla pitkillä ja lyhyillä äänipilareilla.⁴⁷¹ Sähkösuunnittelija Risto Mäenpää tutustui alkuvuodesta 1977 Lyypekin tuomiokirkon ja Marienkirchen valaistus- ja äänentoistoratkaisuihin.⁴⁷²

Yksi merkittävimmistä suunnittelukysymyksistä oli kirkkosalin valaiseminen. Vuonna 1954 asennettuja Paavo Tynellin seinävalaisimia pidettiin häiritsevinä, ja penkkeihin toivottuja lukuvaloja ei arkkitehtonisesti pidetty mahdollisena.⁴⁷³ Tavoitteena oli parantaa kirkkosalin kokonaisvalaistusta tuomalla esiin kirkon arkkitehtonisia ja taiteellisia arvoja sekä nostaa valoisuuden tasoa penkkialueilla. Suunnittelun edetessä järjestettiin useita mallikatselmuksia. Vaihtoehtoina tutkittiin epäsuoraa valaistusta eli holvien valaisemista. Muita vaihtoehtoja oli holveista ripustettava valaistus, vanhojen kovaäänisten paikka tai päälaivan yläikkunoiden käyttö. Yhtenä vaihtoehtona oli Tynellin valaisinten korvaaminen uusilla. Katselmusten perusteella todettiin, että valaisimien sijoittaminen holvikonsolin yläpuolelle ei epäsuorassa valaistuksessa ollut mahdollista.⁴⁷⁴ Valaistuksessa tuli huomioida, että pimeänä aikana lehteriholvien lisäksi tuli olla valaistuna muutkin yläosan aukot ja sivukappelit. Lisäksi tarvittiin täydentäviä valaisimia valaisemaan seinäsyvennyksiä ja pääkuorin kaarisyvennysten maalauksia.⁴⁷⁵

Holveista ripustettavia valaisinkruunuja pidettiin hyvänä ratkaisuna tasaisen valon saamiseksi holveihin ja lattiaan sekä huollon kannalta. Niitä oli esitetty päälaivaan jo 1920-luvulla Lindgrenin toimesta. Arkkitehti Pitkäsen mukaan kruunut muodostaisivat liian voimakkaan ja hallitsevan elementin keskilaivaan. Valaisimet tuli sijoittaa seinille, jotta tilavaikutus ei särkyisi.⁴⁷⁶ Kirkkosalin valaistukseksi ehdotettiin pilareihin kiinnitettäviä valaisimia, joilla holvien valaisemisen lisäksi hoidetaan myös lukuvalaistus.⁴⁷⁷ Keskustelua käytiin myös Tynellin valaisimista, jotka Museovirasto halusi säilyttää. Ne oli suunniteltu arkkitehtuurin osaksi valaisemaan harkitusti, eikä irrallisiksi esineiksi.⁴⁷⁸

Päätilojen erikoisvalaisimet suunniteltiin arkkitehti Ola Laihon toimesta. Samaan sarjaan kuului seinä- ja lattiavalaisimia sekä ripustettavia valaisimia. Sakaristossa ja Tarkk'ampujain kappelissa päätettiin säilyttää vanhat messinkikruunut ja sakaristossa Paavo Tynellin seinävalaisimet 1950-luvulta. Sivutiloihin voitiin asentaa vakiomallisia valaisimia.

Aksonometria arkkitehti Laihon suunnittelemasta seinävalaisimesta. Ark.tsto Pitkänen-Laiho-Raunio, TKsrkA.

KORJAUSTYÖT 1976–1982

Tuomiokirkon korjaustyöt jakautuivat rakennusteknisiin muutoksiin ja korjauksiin, sisätilojen konservointitöihin ja sisustuksen muutoksiin. Sakariston ja ruiskuhuoneen viereen maan alle rakennetun teknisen keskuksen työt aloitettiin arkeologisilla tutkimuksilla toukokuussa 1976. Riikka Vaurion johdolla tehtyjen tutkimusten jälkeen lokakuussa voitiin aloittaa varsinaiset rakennustyöt. Seuraavana keväänä valmistuneen teknisen keskuksen urakoitsijana oli Rakennus-Ruola Oy.⁴⁷⁹ Tuomiokirkon ulko- ja sisäpuolen korjaustyöt käynnistyivät keväällä 1977. Pääurakoitsijana oli Rakennusyhtiö Hartela ja töiden valvojana toimi rakennusmestari Reino Saarinen.⁴⁸⁰ Kirkko oli suljettuna korjausten vuoksi 16 kuukauden ajan.⁴⁸¹ Rakenteelliset korjaukset saatiin valmiiksi vuoden 1978 aikana. Kirkko vihittiin uudelleen käyttöön 2.6.1979. Sisustustöitä jatkettiin vielä vuonna 1980. Tuolloin otettiin käyttöön uudet urut.⁴⁸² Turun tuomiokirkkomuseon avajaisia vietettiin toukokuussa 1982. Samalla päättyi myös neuvottelukunnan työ.⁴⁸³ Korjauskustannukset olivat noin 22 miljoonaa markkaa, josta valtio maksoi 72 % ja seurakunta 28 %. Turun kaupunki vastasi töistä katualueilla ja kirkon ympäristössä.⁴⁸⁴

Korjaus- ja konservointityöt alkavat 1977

Uuden vesikaton rakentaminen ja kirkon sisätyöt päästiin aloittamaan, kun teknisen keskuksen runkotyöt ja putkikanaali sakariston pohjoispäädyn kautta kellaritilaan valmistuivat maaliskuussa 1977. Kirkko suljettiin yleisöltä maaliskuun puolivälissä. Korjaustöiden vuoksi poistettiin kirkkosalista penkit ja lattiakorokkeet sekä aloitettiin pääurkujen ja sähkölaitteiden purkaminen. Tuomiokirkkomuseon tyhjentäminen esineistöstä oli aloitettu jo syksyllä 1976. Kirkon lattiat avattiin lämpökanavien kohdalta lämpöjohtojen poistamiseksi. Sakaristosta purettiin 1920-luvulla asennettu lattia ja pannuhuoneesta lämmityslaitteet.⁴⁸⁵ Purku- ja korjaustöiden edetessä suunnittelua tarkennettiin samanaikaisesti tilaratkaisujen ja detaljien osalta. Ruiskuhuoneen lattian kaivutyöt aloitettiin keväällä. Sen yhteyteen oli tulossa kulku uuteen tekniseen keskukseseen ja sakaristoon.⁴⁸⁶

Kuparikaton ja sen rakenteiden uusiminen sekä ulkoseinien korjaukset aloitettiin keväällä. Samalla korjattiin ulkopuolelle pystytetyiltä rakennustelineiltä kirkkosalin yläikkunoita. Museoviraston konservaattori Pentti Pietarila oli kartoittanut jo alkuvuodesta niiden kunnan. Keski-aikaisten ikkunoiden rakenne päätettiin säilyttää entisenlaisena. Ikkunoiden puitelistat uusittiin galvanoiduilla lattateräksillä. Korjauksiin käytettiin mahdollisimman paljon vanhaa lasia, varsinkin kun väriltään ja laadultaan sopivaa uutta lasia oli vaikea saada. Eteläsiivon ikkunoiden puuosat maalattiin ja puitteisiin asennettiin saranat.⁴⁸⁷ Vesikatto valmistui saman vuoden syksyllä. Kattotöiden yhteydessä korjattiin keskilaivan räystäät.⁴⁸⁸

Jo suunnitteluvaiheessa oli ymmärretty, että korjausten kohteena oli yksi tärkeimmistä Suomen rakennushistoriallisista muistomerkeistä ja ainoa keskiaikainen

Kirkkosalin työt aloitettiin purkamalla urut ja avaamalla lattian alla olleet lämpökanavat. Samaan aikaan tutkittiin myös salin valaistusratkaisuja. P. O. Welin 1977, TKsrkA.

basilikakirkko.⁴⁸⁹ Se edellytti varautumista tutkimuksiin, korjausten antikvaariseen valvontaan ja dokumentointiin. Tehtävään palkattiin tutkimussihteeri Riikka Vaurio, joka yhteistyössä Museoviraston kanssa vastasi arkeologisista ja rakennushistoriallisista tutkimuksista sekä antikvaarisesta valvonnasta.⁴⁹⁰ Kirkon sisäosien valokuvausdokumentointi tilattiin turkulaiselta valokuvaaja Per-Olof Weliniltä, jolla oli pitkä kokemus vastaavanlaisista tehtävistä keskiajan linnoissa. Koska tavoitteena oli säilyttää mahdollisimman paljon alkuperäistä, konservointitöillä oli merkittävä osuus sisäosien korjauksissa. Niitä ohjeisti ja valvoi Pentti Pietarila.⁴⁹¹ Koska kivimateriaaliin perehtyneitä tekijöitä ei Suomessa juurikaan ollut, palkattiin kalkkikivisten hautamonumenttien konservointiin puolalaisia konservattoreita. Turkulaiset konservattorit vastasivat kirkon seinien ja kattojen maalauskoristelujen konservoinnista.⁴⁹²

Telinetornin pystyttäminen mahdollisti keskilaivan holvien korjaus- ja konservointityöt. Pinnat imuroitiin ja puhdistettiin kumiliinoilla. Keskilaivan itäosan maalaukset otettiin näkyviin entistä paremmin. Holvien vesivaurioilta näyttäneet, tummentuneet kalkkimaalaukset konservoitiin. Halkeamista suurimmat täytettiin injektoimalla ja pienemmät halkeamat paikattiin käsityönä laastilla. Paikkausjäljet häivyttiin ja tasoitettiin kalkkimaalilla. Työstä vastasi Maalausliike S. Vuojolainen.⁴⁹³ Kirkkosalin 1880-luvulla valmistuneet penkit kunnostettiin syksyllä. Huonokuntoisimmat penkit lähetettiin puusepälle korjattavaksi. Loppuvuodesta päästiin aloittamaan myös saarnatuolin konservointi. Sen 1920-luvulla muutetut värisävyt oli päätetty palauttaa alkuperäisiksi.⁴⁹⁴

Pitkään suunnitteilla ollut urkujen ja urkuparven uusiminen aloitettiin myös ensimmäisenä korjausvuonna. Vanhat rakenteet purettiin tarvittavilta osin ja purkutöiden aikana saatiin suunnitelmia tarkennettua. Uusi betonilaatta valmistui ennen vuoden loppua.⁴⁹⁵

Keväällä aloitetut Kijkin ja Stålhandsken kappeliin konservointityöt valmistuivat syksyllä. Niiden seinä- ja kattomaalaukset puhdistettiin sekä irtonaisia pintoja kiinnitettiin alustansa. Tarvittaessa keskiaikaisia maalauksia vahvistettiin kalkkimaalilla ja 1800-luvun maalauksia temperamaaleilla. Tämän jälkeen konservointitöitä jatkettiin pääkuorissa, Tavastin ja Kankaisten kappeleissa.⁴⁹⁶

Vanhoja lämpökanavia hyödynnettiin uusissa talotekniikka-asennuksissa. Lämpö- ja vesiputkien runkolinjat sekä kaapeloinnit saatiin sijoitettua kirkkosalin kanaviin niiden ahtaudesta huolimatta. 1920-luvulla rakennetut kanavat oli ennen asennuksia puhdistettu, ja niihin oli tehty uudet betonipohjat. Vaurioiden havaitsemiseksi ja paikantamiseksi rakennettiin kanaviin tarkastusluukkuja. Kirkko liitettiin Turun kaupungin kaukolämpöverkkoon syyskuussa 1977. Tekninen keskus laiteasennuksineen oli lähes valmis marraskuun alussa.⁴⁹⁷ Puhallinkonvektoreiden putkitus tehtiin valmiiksi, mutta itse konvektorien asennusta lykättiin, koska ne olisivat kolhiintuneet ja tomu olisi saattanut vahingoittaa niiden koneistoa.⁴⁹⁸

Vuoden työohjelmaan kuuluivat sakariston ullakon ja kellarin muutostyöt, jotka olivat kesällä edenneet niin pitkälle, että sakariston kalkkikivilattia varten

Ursulan kappelin etelälehterille johtava kulku-yhteys on vielä purkamatta (vas.). P. O. Welin 1977, TKsrkA.

Sakariston ullakon länsiosassa ei ollut välipohjia ennen muutostöitä. Tukipilarin kohdalle muurattiin väliseinä ja umpeen muuratut ikkunat avattiin (oik. yllä). P. O. Welin 1977, TKsrkA.

Ilmanvaihtokanavat asennettiin holviullakolle (oik. alla). P. O. Welin 1979, TKsrkA.

tehtiin eteläosasta puuttunut betoninen välipohja. Sakariston ja kellarin välisten kierreportaiden ja holvin laudoitustyöt olivat käynnissä lokakuussa. Portaiden rakenteen vuoksi jouduttiin välipohjan betoniholvia uusimaan suunniteltua enemmän. Kellarin muuraustyöt saatiin valmiiksi joulukuussa, jolloin sen rappaustyöt voitiin aloittaa.⁴⁹⁹ Samaan aikaan tehtiin muutostöitä sakariston ullakolla, jonne rakennettiin lisää huoneita. Uusien betoniholvien aiheuttaman lisäkuorman vuoksi sakariston keskipilariin injektoitiin sementtilaastia. Ullakon muuraustöiden valmistuttua päästiin välipohjia rakentamaan vuoden lopussa.⁵⁰⁰

Tuomiokirkkomuseona toimineen Ursulan kappelin sisustus purettiin kesäkuussa. Museoesineet oli siirretty pois jo edellisenä vuonna.⁵⁰¹ 1920-luvulla asennetun tiililattian tilalle vaihdettiin kalkkikivilaatat, mitä ennen lattian pohja betonoitiin. Tekniset asennukset valmistuivat marraskuussa, minkä jälkeen päästiin aloittamaan wc- ja aputilojen muuraustyöt ja betonirakenteisen katon teko.⁵⁰²

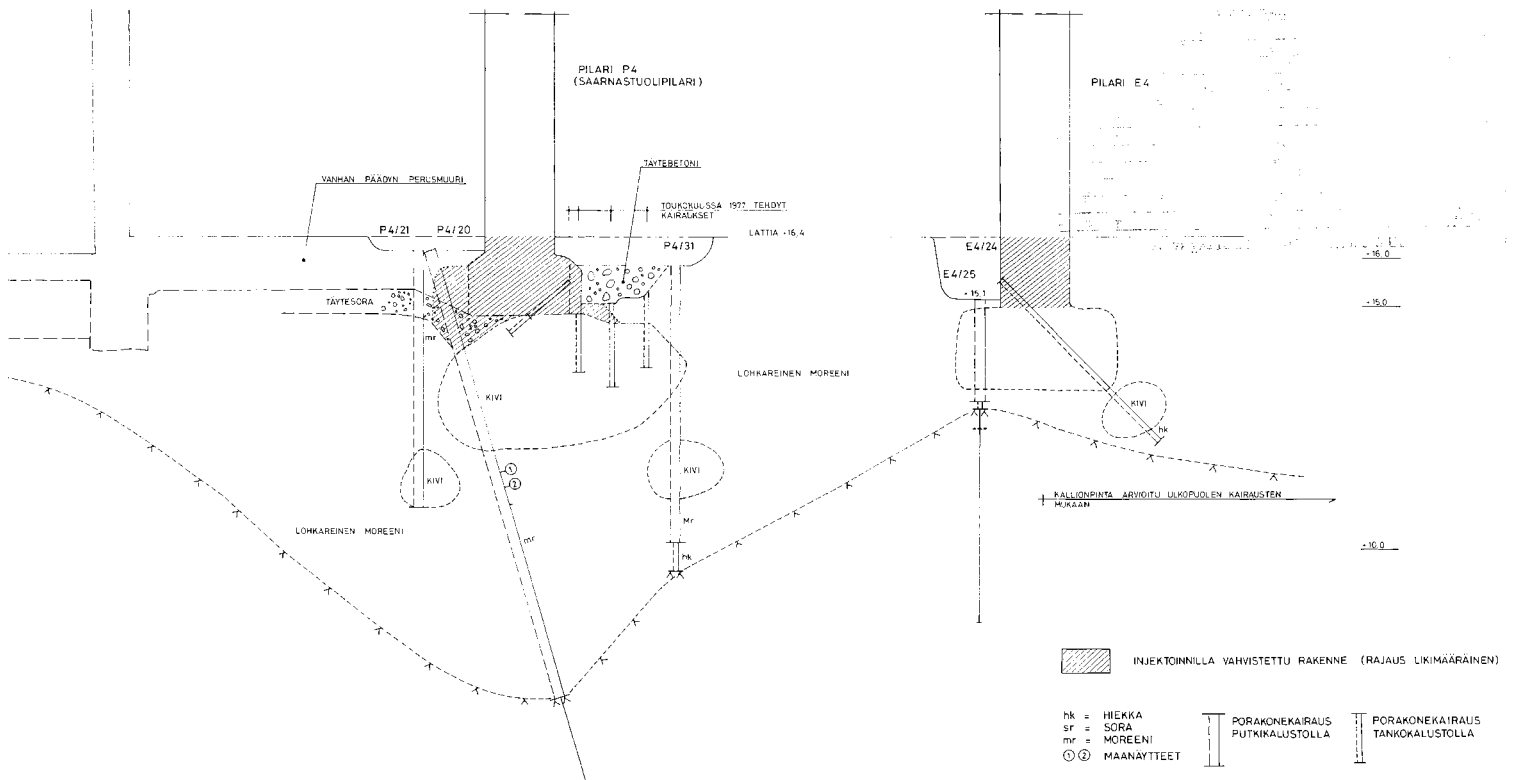
Työkausi 1978–1979

Työkauden tavoitteena oli avata kirkko syksyllä 1979 seurakunnan käyttöön. Sitä ennen oli rakenteelliset korjaukset, talotekniikan asennukset ja kirkkosali saatava valmiiksi. Harjannostajaisia päästiin viettämään 13.4.1978. Samana päivänä järjestettiin lehdistölle ja kutsuvieraille tiedotustilaisuus, jossa esiteltiin kirkon korjaustöiden etenemistä.⁵⁰³ Taloteknisten töiden loppukatselmukset pidettiin saman vuoden lokakuussa. Kirkkosalin lämmityspotket kiinnitettiin penkkien alle näkymättömiin. Eripuolille kirkkoa sijoitettiin lämminilmakonvektoreja, joiden suojakuoret valmistettiin arkkitehtien erikoissuunnitelmien mukaan. Vanhentuneet 1920-luvun sähköasennukset uusittiin kokonaan. Johdotuksissa pyrittiin välttämään uusien reittien tekemistä keskiaikaisiin rakenteisiin. Työkauden päätyttyä oli ilmanvaihto koneellistettu ja äänentoistolaitteet uusittu.⁵⁰⁴

Kirkon rakenteelliset korjaukset olivat lähes valmiit vuoden 1978 lopulla. Eteläpuoleisten kappeleiden seinissä ja holveissa havaittuja halkeamia vahvistettiin injektoimalla sementtilaastilla ja tukemalla eteläinen ulkoseinä kirkkosalin sisäseinään teräksisin vetotangoin. Näkyviin jääneiden seinäankkurien päiden suunnitelmat laati arkkitehti.⁵⁰⁵ Saarnatuolin kohdalla olevien pilariparien perustusta ja vartta oli vahvistettu jo 1920-luvulla. Pilarien pohjatutkimusten jälkeen niiden perustukset lujitettiin injektoimalla. Työt valmistuivat tammikuussa 1978. Saarnatuolin viereisen pilarin perustuksen sisäosat oli muurattu pienistä kivistä. Kivien väliset

Harjannostajaisia vietettiin huhtikuussa 1978 kirkkosalissa (vas.). Hede Foto, 13.4.1978, TKsrkA.

Kirkkosalin lattiarakennetta eteläisen pilari nro 4:n kohdalla (oik.). P. O. Welin 1977, TKsrkA.

Saarnatuolin viereisen pilariparin injektointisuunnitelma. Pohjatekniikka Oy 1977, TKsrkA.

tyhjätilat täytettiin sementti-injektioinnilla. Muilta osin pilarin lujittaminen tehtiin vain siirtolohkareen päältä. Kattopintojen ja holvien puhdistuksen yhteydessä oli saarnatuolin pilariparin yläpuolella olleet halkeamat injektioitu. Perustuksen vahvistamisen jälkeen ei enää uusia halkeamia havaittu.⁵⁰⁶

Sisätilojen työt etenivät myös nopeasti, minkä vuoksi tarvetta oli sakariston ja sen varastojen sekä sosiaalitilojen, valaistuksen ja penkkien korjausten yksityiskohtien suunnitelmille.⁵⁰⁷ Kirkkosalin valaistus valmistui useiden mallikokeilujen jälkeen. Ola Laihon suunnittelemaat valaisimet neuvottelukunta oli hyväksynyt toukokuussa 1978.⁵⁰⁸ Poistettavien penkkikorttelien kohdalle tehtiin kalkkikivilattia ja näkyviin jääneet puiset hautakansilaatat korvattiin kalkkikivilaatoilla. Uusien lattialaattojen kiinnitykseen käytettiin sementtilaastia, koska kalkkilaastilla ei saatu tarpeeksi lujaa kiinnitystä. Penkkikorttelit valmistuivat elokuussa. Saarnatuolin maalaustyöt ja kirkon lattian huonokuntoisten laattojen uusiminen olivat myös pitkällä. Kirkko voitiin ottaa jumalanpalveluskäyttöön jo syyskuussa 1978, vaikka vielä kesken olivat pääkuorin ja sivukappelleiden konservointityöt sekä kappelleiden valaisinratkaisut. Kirkon aukioloa rajoitettiin arkipäivisin kappelleiden korjaustöiden vuoksi.⁵⁰⁹

Ensimmäisenä työvuonna aloitettuja pääkuorin konservointitöitä jatkettiin keväeseen 1979 asti. Sen seinät ja holvit puhdistettiin. 1850-luvulla maalattujen freskojen konservointia hidastivat halkeilleet seinät ja rapautuneet maalaukset. Halkeamia täytettiin marmorijauhon ja liiman seoksella. Suurimmat paikkaukset

tehtiin freskokalkilla. Altтарin lattiarakenne uusittiin. Puhdistetun ja uuden maali-pinnan saaneen alttarilaitteen maalaukset konservoitiin. Pääkuorin huonokuntoisia lattialaattoja vaihdettiin uusiin. Kokonaan uusittiin galleriakäytävän lattia ja sen kaiteet maalattiin sisäpuolelta.⁵¹⁰

Yksi huomattavimmista töistä oli kirkkosalin urkugarven lattiarakenteen uusiminen ja pääurkujen asennustyö. Osa rakennemuutoksista johtui parvelle rakennetusta muusikoiden työ- ja lepo huoneesta. Betonipalkiston päälle rakennettiin puinen, porrastuva koroke. Musiikkiasiantuntijoiden toiveesta urkugarven lattia tehtiin puusta, joka heijasti äänen vapaasti kirkkosaliin. Lattian pintamateriaaliksi valikoitui tammi sen kestävyden vuoksi.⁵¹¹ Museovirasto puolsi vanhan lehterikaiteen säilyttämistä, koska sen muoto ja alkuperäinen väritys sopi yhteen saarnatuolin sekä virsinumerotaulujen ja niiden numerokaappien värityksen kanssa.⁵¹² Urkujen selkällistä laskettiin urkurakentajan toivomuksesta 40 cm alemmaksi aikaisemmista suunnitelmista poiketen. Puusepäntiike J. N. Virtanen pystytti urkujen rungon, asensi soittopöydän ja omalle erilliselle tasolle selkäpositiivikaapin. Äänikertojen esiäänitys oli tehty suurelta osin urkutehtaalla ja lopullinen äänitys aloitettiin

Pääkuorin 1850-luvulla maalattuja freskoja konservoimassa Tapio Hiltunen (vas.). P. O. Welin 1979, TKsrkA.

Pääurkuja rakennetaan lehterille lokakuussa 1978 (oik.). A. Salminen, TKsrkA.

Sakariston ullakolle rakennettiin konservointitilat (oik. yllä). Yksi huoneista jäi kylmävarastoksi, jonne saatiin sijoitettua ilmanpoiston imukammio ja kulku holviullakolle (vas.). P. O. Welin 1979, TKsrkA.

Kirkon kaikki äänentoiston ja valaistuslaitteiden kytkimet sekä kontrollitaulut sijoitettiin sakaristoon. Kuvassa ylivahtimestari Esko Järvimäki (oik. alla). A. Salminen, TKsrkA.

Tuomiokirkossa marraskuussa 1979. Pääurkujen liturgin säästyksestä vastaava kauko-osasto sijoitettiin pääalttarin taakse. Sitä soitetaan pääurkujen soittopöydästä.⁵¹³

Sakariston ullakolle valmistui kaksi uutta huonetta. Niihin tehtiin betonirakenteiset tynnyriholvit ja lattiarakenteet liimapuusta. Lisää valoa huoneisiin saatiin avaamalla pohjoisseinän ikkunoiden umpeenmuuraukset. Ikkunakomeroitten edessä oleviin lattiasyvennyksiin sijoitettiin lämpöpatterit. Toiseen huoneista asennettiin tulevaa käyttöä varten tarpeellinen vesipiste. Sähköjohdotukset sakariston ullakolle saatiin tehtyä ruiskuhuoneen kautta sprinklerinousun vieressä.⁵¹⁴ Ainoa kulku ullakolle oli sakariston muurinsisäinen portaikko. Huonokuntoiset askelmat jouduttiin muuraamaan uudelleen tiilistä. Kylmävarastoon tehtiin metallirakenteinen kierreporras ja kulkusilta, josta päästiin vesikaton ja holvien väliseen tilaan. Korkeasta tilasta löytyi myös paikka kirkkosalin ilmanpoiston imukammioille. Ullakon kolme muuta huonetta sisustettiin kirkkotekstiilien konservointitilaksi.⁵¹⁵

Henkilökunnan sosiaalitilat, kirkon kassaholvi ja rippilasten pukeutumishuone valmistuivat sakariston kellariin. Uusi kulku sosiaalitiloihin tehtiin ruiskuhuoneen kautta. Turvallisuussyistä kellarin ikkunoihin asennettiin kalterit ja uloimmat lasi-

ruudut tehtiin laminoidusta lasista.⁵¹⁶ Ruiskuhuoneen muutostöitä tehtiin samaan aikaan kellarin töiden kanssa. Sakariston seinät ja holvit puhdistettiin, mutta keskuspilari päädyttiin puhdistamisen sijaan rappaamaan uudelleen. Sakariston ikkunapuitteet kunnostettiin. Sisäpuolen ikkunoiden tilalle asennettiin uudet ikkunat ilman vinoja välipuitteita. Ruotsalaisista kivilaatoista tehtyyn lattiaan merkittiin 1920-luvun tutkimuksissa löytynyt vanhan sakariston paikka ja sen keskipylväs.⁵¹⁷ Sakariston sisustus uusittiin lähes kokonaan. Boman Oy:n valmistamat kiintokalusteet saatiin asennettua syksyllä 1978 paikoilleen. Muusta sakaristosta seinämällä erotettu valvomo sijoitettiin kirkkosalin puoleiselle sivulle. Sen puinen seinäke päätettiin jakaa osiin, jotta se voitiin huoltotöiden ajaksi nostaa pois.⁵¹⁸ Muussa sisustuksessa huomioitiin sakariston moninainen käyttö.

Tarkk'ampujain kappelin 1960-luvulla valmistunutta sisustusta muutettiin. Äänieristyksen parantamiseksi rakennettiin lisäovi kappelin ja kirkkosalin väliseen oviaukkoon. Muutostöiden aikana havaittiin lattialämmityksessä vuotokohta, jota ei onnistuttu paikantamaan. Lämmitystä varten päätettiin asentaa putkitus yhdelle puhallinkonvektorille. Kappeliin varattiin myös lattiapistorasiat sähkölämmitystä varten.⁵¹⁹

Ursulan kappelin muutos Tuomiokirkkomuseosta eteistilaksi toi pitkään kaivatut wc-tilat yleisölle ja valmistautumishuoneen morsiamille ja kastettaville lapsille. Keskelle kappelia sijoitetut tilat jättivät näkyviin keskiaikaiset seinät ja niiden eri

Etelälehterille tehtiin uusi lattiapalkisto.
Hede-Foto 1978, TKsrkA.

rakennusvaiheista kertovat fragmentit. Pohjoisseinä konservoitiin, muut seinät puhdistettiin kuten kirkkosalissakin ja itäseinä jätettiin käsittelemättä. Kulku etelälehterille säilyi itäseinällä, mutta puurakenteinen lehteri korvattiin teräsra-kenteisella kulkusillalla. 1920-luvulla asennettu tiililattia vaihdettiin kivilattiaksi, jonka kalkkikivilaatat hankittiin Ruotsista. Yleisölle tarkoitettu naulakko ja puhelin sijoitettiin pohjoisseinälle.⁵²⁰

Tottin, Pyhän Ristin (Mikael Agricolan) ja Tigerstedt-Wallenstjernan kappeleiden seinät ja holvit puhdistettiin ja konservoitiin. Pormestarin kappelin pinnat tarvitsivat vain puhdistuksen. Kappeli sisustettiin kastetoimituksia varten. Sinne tehtiin alttari kaiteineen, joka tarvittaessa voitiin siirtää kirkkosaliin. Huonokuntoisia lattiatiliiä korvattiin Ursulan kappelista puretuilla tiilillä. Jo ensimmäisenä työvuotena oli Kankaisten kappelin lattia uusittu kokonaan ja Tavastin kappelin huonokuntoisia lattialaattoja vaihdettu.⁵²¹ Kappeleiden hautaholvien kunnostusta, tuuletusta ja arkujen hyllyjen rakentamista käsiteltiin neuvottelukunnassa vuonna 1978. Vain historiallisesti arvokkaat metalli- ja kangaspäällysteiset arkut sekä puuarkuista vain historiallisesti merkittävät päätettiin säilyttää. Säilytettävälle arkuille tehtiin paikalla rakennetut telineet. Korjauskohteeksi otettiin Tottin, Stålhandsken, Kankaisten ja Kijkin kappeleiden hautaholvit. Niihin asennettiin säädettävät tuuletusaukot ja pistorasiat valaistusta sekä lämmitystä varten.⁵²²

Itäisen ja läntisen asehuoneen sekä pohjoiseteisen holvit ja seinät puhdistettiin sekä lattialaatat uusittiin. Läntinen asehuone sai lisäksi uudet portaat. Myös tornihallin seinät ja holvit puhdistettiin. Sen koko lattia ja neljä hautakiveä uusittiin.⁵²³ Tornihalliin teetettiin vahtimestaria varten palvelutiski ja Emil Wickströmin veistäjä Mikael Agricolan pronssipatsas siirrettiin sinne Pormestarin kappelista.⁵²⁴

Etelälehterin uusi kulkuyhteys tornihallin ja Ursulan kappelin kautta museoon valmistui vuonna 1978 ja uusien lattioiden rakentaminen aloitettiin. Etelälehterin vanhat tukirakenteet purettiin ja tilalle rakennettiin uudet liimapuupalkeista. Puulattiaan tehtiin huoltoluukut jokaiseen holviväliin. Museovitriinien kohdalla lattialaudat jätettiin irrotettaviksi sähköasennuksia varten. Lehterin keskiosaan lattialaudoituksen alle päätettiin asentaa vesi- ja viemäriputket, joista niitä voitiin jakaa tarvittaviin paikkoihin. Lehteriin liittyvän galleriakäytävän lattia päätettiin tehdä samanlaisesta laudasta kuin kirkkosalin penkkien aluslattia. Putkistojen huoltamisen helpottamiseksi lattiasta tehtiin helposti avattava.⁵²⁵ Museon suunniteltu avaaminen yleisölle viivästyi osittain sen vuoksi, että esineiden konservointi oli kesken ja osittain siksi, että etelälehteri tarvittiin urkurakentajien työtilaksi.⁵²⁶

Vuoden 1979 loputtua olivat korjaustyöt saatu valmiiksi lukuun ottamatta Tuomiokirkkomuseota ja sen varastotiloja. Sisätilojen töistä kesken olivat pääurkujen asennustyö ja Tarkk'ampujain kappelin urkujen toimitus sekä asennus, Tuomiokirkkomuseon kalusteiden hankinta ja museonäyttelyn pystytys. Turun kaupungin ja Tuomiokirkon 750-vuotis juhluvuoden yhteydessä vietettiin kirkon korjaustöiden päätösjuhlaa 2.6.1979. Riikka Vaurio oli laatinut vuosien 1976–1979 korjaustöistä raportin.⁵²⁷

Viimeistelytööt ja museon avajaiset 1980–1982

Keskeneräisiä sisustustöitä jatkettiin vielä vuosina 1981 ja 1982. Tavoitteena oli saada urkugarven, Tuomiokirkkomuseon ja Tarkk’ampujain kappelin sisustustyöt valmiiksi. Korjauskausi huipentui uusien urkujen käyttöönottoon vuonna 1980 ja Tuomiokirkkomuseon avajaisiin kaksi vuotta myöhemmin.

Vuonna 1979 aloitettu urkujen asennustyö saatiin päätökseen, kun Urkurakentamo Veikko Virtanen Ky:n valmistamat urut vihittiin käyttöön 10.8.1980. Uudet 75-äänikertaiset urut edellyttivät huomattavia muutoksia urkugarvelle. Urkujen suunnittelijana ja rakentamisen valvojana toiminut professori Enzo Forsblom piti urkujen äänitystä harvinaisen onnistuneena. Erityistä kiitosta sai urkujen soitto- ja hallintakoneisto, joka edusti korkeaa kansainvälistä tasoa.⁵²⁸

Tarkk’ampujain kappelin 8-äänikertaiset urut valmistuivat myös vuonna 1980. Urkurakentamo Veikko Virtanen Ky:n valmistamat urut oli suunniteltu vanhoja urkuja pienemmiksi myös korkeudeltaan, kuitenkin niiden äänikerran pysyessä samana. Vieraskielisiä ja kuurojen jumalanpalveluksia varten oli kappelin alttari-rakenne ja saarnatuoli uusittu. Kirkkosalista kappeliin siirrettiin tuolit ja kappelin vanhat tuolit puolestaan sijoitettiin urkugarvelle.⁵²⁹

Käyttöön vihityn kirkon viimeistelytöitä jatkettiin kesäkuussa 1979. Kirkkosalin ja kappeleiden 450 tuolia päätettiin pitkän pohdinnan jälkeen kunnostaa. Ne oli suunnitellut arkkitehti Lindgren 1920-luvulla. Uusien kirkkoon sopivien tuolien löytäminen osoittautui hankalaksi ja erityisesti kirkkoon sopivien siirrettävien

Kirkkosalin uudet urut (vas.). A. Salminen 1981, TKsrkA.

Pormestarin kappeliin sijoitettiin siirrettävä alttari (oik.). A. Salminen 1981, TKsrkA.

Kirkkosali restauroinnin jälkeen. Lähetyskyynttelikkö on arkkitehti Ola Laihon suunnittelema (vas.). A. Salminen 1983, TKsrkA.

Presidentti Koivisto tutustumassa Tuomiokirkkomuseoon (oik.). A. Salminen 1982, TKsrkA.

istuumien sekä suunnittelu että valmistus liian kalliiksi.⁵³⁰ Pormestarin kappeliin tehty ja siirrettäväksi tarkoitettu alttari oli käytössä osoittautunut liian matalaksi. Neuvottelukunta pyysi vielä rakennustoimikuntaa tutkimaan, voisiko alusrakennetta korottamalla saada sen näkyvyyttä parannettua silloin, kun se oli käytössä kirkkosalissa. Seurakunnan toive pääalttarin siirtämisestä pysyvästi sen keskiaikaiselle paikalle, nykyiseen kirkkosaliin, oli jäänyt toteutumatta.⁵³¹ Urkurakentaja Veikko Virtaselta pyydettiin tarjous kuoriurkujen siirtämisestä noin puoli metriä kauemmas pääkäytävästä. Urkujen siirrolla tavoiteltiin kirkon yleisnäkymän parantamista ja yhden penkkirivin lisäämistä. Korjaustöiden aikana olivat vuonna 1973 valmistuneet kuoriurut päässeet pahoin pölyntymään ja niiden puhdistaminen oli välttämätöntä.⁵³²

Peruskorjausten aikana tutkittiin lattian alle tehtyjen hautaholvien ja vanhan viinikellarin kosteusvaurioiden syitä. Koska kirkkoa ympäröivä maaperä oli kuiva, todennäköinen syy oli kondenssi-ilmiö, johon vaikutti ilmankosteus, hautaholvien lämpötila ja holvien tuuletuksen ilmavirran suunta. DI Dick Björkholtz laati kosteudenseurantaohjelman, jossa tarkkailtiin Kankaisten ja Tavastin kappelien kosteusolosuhteita. Toimenpiteinä jälkimmäisen kappelin lattian lämpöeristystä lisättiin ja parannettiin hautaholvin tuuletusta.⁵³³

Tuomiokirkkomuseon suunnitteluun ja rakenteisiin oli haettu oppia Belgiaan ja Ranskaan suuntautuneilta opintomatkoilta. Neuvottelukunnan tehtäviin kuului myös Tuomiokirkon historiallisesti arvokkaiden esineiden konservointi. Ennen

näiden töiden aloittamista oli tutustuttu Rooman Unescon ja Vatikaanin konservointilaitoksiin.⁵³⁴ Museon arkkitehtisuunnittelusta vastasivat Ola Laiho ja Mikko Pulkkinen. Näyttelysuunnitelman laati professori Riitta Pylkkänen. Etelälehterille sijoitettiin turkulaisen U. J. Saari Ky:n valmistamat näyttelyvitriinit, joiden turvallisuuteen ja kosteusolosuhteisiin kiinnitettiin erityisesti huomiota. Ursulan kappelin yläkerran varastotiloihin saatiin museon asianmukaiset säilytyskaapit ja hyllyt.⁵³⁵ Museo luovutettiin 26.5.1982 Turun evankelis-luterilaisille seurakunnille ja samalla vietettiin museon avajaisia. Neuvottelukunnan 11 vuotta kestänyt toiminta päättyi joulukuussa 1982.⁵³⁶

Peruskorjauksen jälkeiset työt

Tuomiokirkossa on tehty peruskorjauksen jälkeen lähinnä tekniikkaan ja paloturvallisuuteen liittyviä uudistuksia. Ullakolle asennettiin vuonna 1998 uudet paloilmäsimet.⁵³⁷ 1960-luvulla torniin ja ullakolle asennetun sprinklerilaitoksen uusiminen aloitettiin vuonna 1999 vanhan laitoksen purkamisella. Insinööritoimisto Markku Kauriala Oy:n suunnittelema uusi sprinklerijärjestelmä otettiin käyttöön seuravan vuoden alussa.⁵³⁸ Urkulehterille sijoitettu pääurkujen ohjausjärjestelmä jouduttiin uusimaan vuonna 1997. Lähes 30 vuotta vanhat äänentoistolaitteet saivat väistyä vuonna 2005 uusien tieltä.⁵³⁹

Pääkuorin sisustusta täydennettiin vuonna 1986 arkkitehti Ola Laihon suunnitteleamalla kastemaljalla, johon käytettiin Tuomiokirkon puretusta kuparikatosta talteen otettua hopeaa ja kultaa. Kalkkikivijalustan päällä teräskehikon varassa lepävään maljan pohjalle istutettiin rubiini. Kuparikatosta saatua materiaalia käytettiin myös Laihon suunnittelemaan alttarikrusifiksiin, joka valmistui vuonna 2009.⁵⁴⁰ Peruskorjauksen jälkeen sisätilat säilyivät lähes muuttumattomina vuoteen 1998 asti. Tuolloin poistettiin Arkkitehtitoimisto Laiho-Pulkkinen-Raunion suunnitelmien mukaan kirkon etuosasta penkkikortteleita. Ne korvattiin irtotuoleilla ja penkkien puulattian tilalle asennettiin kivilaatat.⁵⁴¹ 2020-luvulla ovat Pyhän Ristin ja Pormestarin kappelien interiöörit sisustuksen osalta pirstaloituneet. Mikael Agricolan kappeliksi vuonna 2007 nimetystä Pyhän Ristin kappelista on tehty lasten tila alttareineen. Pyhiinvaelluskeskus on saanut tilat Pormestarin kappelista. Myös Kijkin hautakappeli on otettu uuteen käyttöön. Siellä järjestetään vaihtuvia taidenäyttelyitä.⁵⁴²

Vuosituhanen alussa julkisten tilojen saavutettavuuden parantaminen on nousut keskeiseksi tavoitteeksi. Turun tuomiokirkossa saavutettavuus oli huomioitu jo 1970-luvun lopun peruskorjauksen yhteydessä. Uudistuksia tehtiin vielä vuonna 2007, kun Ursulan kappeliin rakennettiin esteetön wc järjestelemällä sen wc-tiloja uudelleen. Samalla kulkua tornihallista Tarkk'ampujain ja Ursulan kappeleihin parannettiin lattialuiskilla.⁵⁴³ Sakariston ullakolle 1970-luvun peruskorjauksessa sijoitettu kirkkotekstiilien konservointilaitos toimi Tuomiokirkossa lokakuuhun 2007 asti.⁵⁴⁴ Ursulan kappelin kellariin avattiin vuonna 1995 kesäkahvila. Domcafé'n toiminnalla tuetaan seurakunnan lähetystyötä.⁵⁴⁵

Etelälehterin Tuomiokirkkomuseo uudistettuna peruskorjauksen jälkeen. TKsrkA.

NYKYTILA

KIRKON INTERIÖÖRIN KERROSTUMAT

Kirkkosalin katedraalimainen holvattu interiööri on muotoutunut 650 vuoden aikana. Useiden tulipalojen seurauksena kirkkoa on jouduttu rakentamaan uudestaan ja samalla sitä on laajennettu. 1500-luvun alussa kolmilaivainen holvattu kirkkotila klerestorioikkunoineen oli keskiaikaisessa muodossaan suurin piirtein valmiiksi rakennettu. Se täydentyi vielä yhdellä kappelilla ja sisätiloja uudistettiin 1600–1700-luvuilla.

Tuomiokirkon restaurointien ketju sisätilojen osalta alkaa Turun palosta, jonka seurauksena uusi sisustus tehtiin uusgotiikan tyyliin. 1800-luvun loppupuolella alkanut kiinnostus tyylihistoriallisiin restaurointeihin näkyy nykyään ennen kaikkea kolmessa hautakappelissa. Vastareaktionäköille 1920-luvun restaurointi perustui rakennusarkeologisiin tutkimuksiin ja mittauksiin. Kirkon keskiaikaista asua entistettiin laajalti ja tavoitteena oli tunnelman palauttaminen. Interiöörin osalta viimeisin kerrostuma on 1970-luvun peruskorjauksesta, joka pääosin liittyi tilojen sisustukseen ja teknisiin asennuksiin. Restaurointinäkemysten muuttuminen vuosisatojen saatossa tulee hyvin esille kirkon rakennushistoriassa.

Kirkkosali 1890-luvulla. Ståhlberg, TMK.

Kirkkosali 1920-luvun restauroinnin jälkeen. TKsrkA.

KESKIAJALTA 1820-LUVULLE

Kirkkotilassa näkyvät eriaikaisten rakentajien Ruotsista, Baltiasta ja Pohjois-Saksasta tuomat vaikutteet. Kolmilaivaisen hallikirkon basilikaksi 1460-luvulla muurrannut Pietari Kemiöläinen oli tekijöistä tunnetuin. Rakennusvaiheet erottuvat pilareissa ja holveissa. Vanhimmat nelikulmaiset pilarit ovat 1300-luvulta. Kuorin kahdeksankulmaiset pilarit tiilisine nurkkasauvoineen ja holvien koristemaalatu ruoteet liittyvät 1400-luvun polygonaalikuoriin. Pääkuorin pitkänomainen kahdeksankulmainen muoto on 1480-luvulta. Se oli esikuvana viereiselle 1600-luvun kappelille. Ruodeholveja ja konsoleita 1300–1600-luvuilta on useita eri tyyppiä.

Holvien ja seinäpintojen keskiaikaisia maalauksia on otettu esiin ja entistetty 1920-luvulla. Uskonpuhdistuksesta alkaen eri korjausvaiheissa rappausten alle peittyneet maalaukset säilyivät useissa tulipaloissa. Kirkon kalkkivilatit vaurioituivat suureksi osaksi vuoden 1827 tulipalossa.

Kirkon nykyiset ovet, ikkunat ja kiinteä sisustus ovat Turun palon jälkeiseltä ajalta. Sitä ennen interiööriä olivat uskonpuhdistuksen jälkeen muokanneet barokin vaikutteet. Neljän kappelin palossa säilyneet takorauta-aidat portteineen ovat edustava kokonaisuus 1400–1600-luvuilta. Keskiaikaisen kirkkotilan kannalta merkittävät puuveistokset ovat nykyisin esillä Tuomiokirkkomuseossa.

1. Keskiaikaisia hautakiviä on nostettu kappelien seinä vasten. Pormestarin kappelissa on vanhimmat, 1200-luvun lopun hautakivet. Ne levenevät yläpäästään.
2. Piispa Konrad Bitzin hautakivi 1480-luvulta on muiden seinille nostettujen hautakivien tavoin asetettu mustalle kivijalustalle ilmeisesti 1920-luvulla.
3. Keskiaikainen hautakivi Agricolan kappelin 1920-luvulla uusitussa kalkkivilatissa.
4. Polygonaalikuorin lasitetuilla tiilillä muodostetut seinien vinoruutukuviot liittyivät alun perin julkisivupintoihin.
5. Kirkkosalista etelälehterille nousevan portaan holvi on muurattu kalanruotokuvioon.

6

8

10

7

9

6. Sivulaivojen 1300-luvun alkupuolen risti-holveja on korostettu holvikaaria rajaavalla ohueella viivalla ja ornamenttikuvioilla. Ruoteiden koristeina on myös lilja- ja ruusukuvioita, puhtauden ja Tuomiokirkon suojelupyhimyksen Neitsyt Marian vertauskuvia.
7. Tigerstedt-Wallenstjernan kappelin figuureja kuvaavissa maalauksissa on esitetty Jeesus ja rukoileva Maria.
8. Kijkin kappelin tähtiholvien kalkkimaalaukset ovat ilmeisesti 1470-luvulta. Holvit on maalattu köynnöskuvioin ja nauhaornamentein. Väleissä on Neitsyt Marian symboleita mm. ruusukkeita. Maalaukset otettiin uudelleen esiin 1920-luvulla.
9. Keskilaivan pilareissa on aikaisempia holveja kannattaneet kalkkikivestä muotoillut nk. kynäkonsolit.
10. Tavastin kappelin kahdeksansakaraisten tähtiholvien maalauskoristelu keskittyy holvi-vaippoihin, joita rajaavasta mustasta viivasta nousee pieniä kolmiapiloita. Ruoteet on maalattu poikkeavasti punaisiksi tai vihreiksi. Tähtiholvien keskiaikaiset kalkkimaalaukset on otettu esiin 1920-luvulla.

Lattia-, seinä- ja kattopinnat

Ensimmäinen maininta kirkon kalkkikivilattiasta on vuodelta 1791. Ennen Turun paloa lattiat olivat öölantilaista kalkkikivilaattaa ja ilmeisesti tiililaattaa. Muurinsisäiset portaat oli muurattu tiilistä. Kalkkikivestä tehdyt lattiat vaurioituivat suureksi osaksi kuumuuden takia. Lattian vanhoja hautakiviä on kuitenkin säilynyt, ilmeisesti ylempänä olleen lattian alla. Keski- ja keskiaikaisia hautakiviä on nostettu osittain esille seinää vasten Tavastin, Pormestarin ja Mikael Agricolan kappeleissa.

Rapatut ja kalkkimaalatut ruodeholvit ovat peräisin 1300–1600-luvuilta. Vanhimmat holvit ovat sivulaivojen risti-holvit 1300-luvun alkupuolelta. Pääkuorin viimeisin holvi on 1600-luvun alusta. Korjausten yhteydessä holviruoteiden profiilien muodot muuttuivat. Alkuperäisiä holveja on otettu 1920-luvulla esiin kirkkosalin ohella Tornihallin, Kijkin, Tavastin, Mikael Agricolan ja Tigerstedt-Wallenstjernan kappeleissa. Varhaisimpien holvien konsolit tehtiin kalkkikivestä. Portaiden holveja on muurattu tiilestä kalanruotokuvioon. Osassa seinä on näkyvissä lasitetuilla tiilillä muodostettuja vinoruutokuvioita. Alkuaan ne olivat julkisivupintaa.

Seinien ja holvien kalkkimaalaukset korostavat arkkitehtonisia muotoja. Ne ovat vanhimpia Suomen mantereella säilyneitä. Väreinä ovat tavanomaiset punaisen ja harmaan sävyt. Sivulaivojen maalaukset ovat taidokkaammin tehtyjä kuin keskilaivan maalaukset. Vain muutamissa sivukappeleissa maalaukset peittävät sekä seinät että holvit. Korkeatasoisia henkilö- ja hahmo- ja sisätiläisiä maalauksia on säilynyt vain kappeleissa. Keski- ja sivulaivojen kuviot on maalattu alkuperäiselle kalkkipinnalle ja ne ovat holvien ajalta.

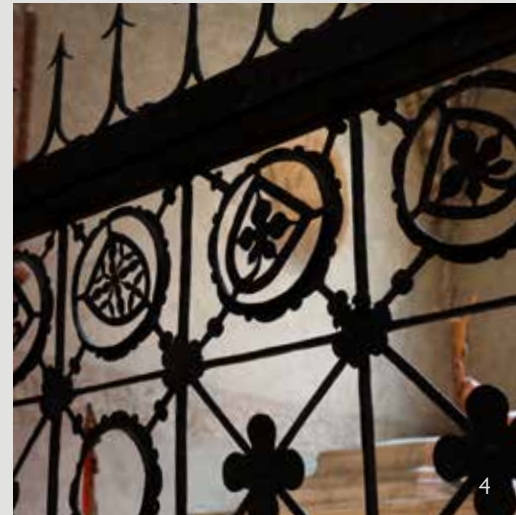
1

2

3

4

Täydentävät rakenteet ja sisustus

Tigerstedt-Wallenstjernan kappelin keskiaikaisessa kuoriportaalissa on rikasta tiiliornamentiikkaa. Friisi on muurattu muototiilistä. Ne on otettu esiin rappausten alta. Ikkunoiden goottilaistyyliisiä kalkkikivipuitteita on säilynyt kirkon entisessä länsijulkisivussa, joka on osa Ursulan kappelin nykyistä itäseinää. Suippokaari-ikkunan kivipuitteet ovat parhaiten säilyneet alkuperäisessä asussaan. Mikael Agricolan kappelin ja pohjoiseteisen pyöreikkunoiden kalkkikivipuitteet nelisoppikuvioineen on osittain ennallistettu 1920-luvulla, kun umpeen muuratut ikkunat avattiin.

1400–1600-lukujen takorauta-aitoja portteineen on säilynyt Kijkin, Tavastin, Tigerstedt-Wallenstjernan ja Stålhandsken kappeleissa. Tavastin kappelin vaakunalla varustettu takorauta-aita on näistä vanhin. Harvinaislaatuksen aidan munkkilatinaa olevan tekstin mukaan Maunu Tavast teetti aidan vuonna 1425. Se on vanhin taidetuo- te Suomessa, joka on varustettu vuosiluvulla. Rauta-aitojen ja porttien alaosassa on vinottain asetettujen neliötankojen muodostama ruutuaihe. Yläosien koristeaiheet on tehty vanneraudasta.

Kirkon rautaovien ajoituksesta ei ole tarkkaa tietoa. Sakariston oven lukko on vuodelta 1772, mutta ovi on todennäköisesti lukkoa myöhäisemmältä ajalta. Tuomio- kirkkomuseossa on esillä pronssinen ovirengas keskiajan lopulta, joka on ilmeisesti

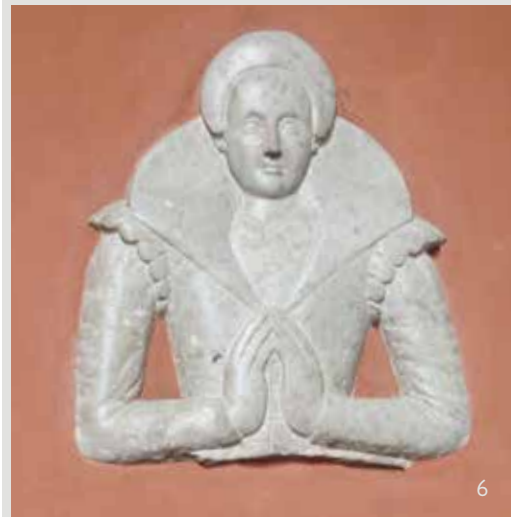
1. Kirkkosalin länsipäädyn goottilaistyylinen ikkuna kalkkikivipuitteineen avautuu nykyään Ursulan kappeliin.
2. Tavastin kappelin aita jakautuu portin ohella kolmeen pystyosaan, jotka on jaettu vaakasuuntaisesti. Portin yläosassa on vinottain sijoitettu liljaristi, jonka keskellä on Tavast-suvun vaakuna, haarniskoitu käsivarsi. Kahdesta aidasta oikeanpuoleinen on ilmeisesti myöhempien korjaustöiden yhteydessä asennettu väärin päin.
3. Tigerstedt-Wallenstjernan kappelin julkisivuun alkuaan liittynyt goottilaistyylinen kuoriportaali on voimakkaasti profiloitu. Portaalia entistettäessä sitä täydennettiin uusilla tiilillä.
4. Kijkin kappelin 1400-luvun takorauta-aidassa on vaakunoita ja kirjaimia. Aidan yläreunan vaakunoissa on kuvattuna mm. tyylielty viininlehti ja liljankukka. Portin oven kukkorsteen keskellä on aiheina liekehtivä sydän ja viinirypäleterttu.

5

7

6

8

9

5. 1400-luvun alun kastemalja on valmistettu Särkisalon Förbyn kalkkikivestä. Sen jalusta on 1970-luvulta. Vihkiristein ja apilanlehtikaarin koristettu malja on sijoitettu oletetulle keskiaikaiselle paikalleen.
6. Hautamuistomerkkiin kuulunut kalkkikivireliefi on ilmeisesti ainut tosipohjainen kuva Kaarina Maununtyttärestä.
7. Tuomiokirkkomuseossa esillä oleva vanha kaappi sijaitsi alkuaan sakaristossa. Yläreunastaan kaareva neliosainen kaappi on kehystetty puuleikkauksin.
8. Sakariston ja kirkkosalin välisen oven lukko on vuodelta 1772. Se on ilmeisesti siirretty nykyiseen oveen.
9. Piispa Hemmingin pyhänjäännösarkun on oletettu valmistuneen vuonna 1514, mutta sen vanhimmat puuosat ovat jo 1400-luvulta. Sitä on jäsennetty goottilaisin aihein. Puuleikkauksin koristellun rakennelman sisällä on basilikanmuotoinen arkku. Alun perin ilmeisesti pääkuorissa sijainnut pyhänjäännösarkku siirrettiin myöhemmin sakariston takahuoneeseen.

kuulunut pohjoisportaalin ulko-oveen. Renkaan keskellä olevaa leijonanpäätä ympäröi viiniköynnös.

Keskiajalta säilynyt seinäkaappi on nykyään Tuomiokirkkomuseossa. Sen paikalla sakariston seinäsyvennyksessä on 1920-luvulla tehty rekonstruktio alkuperäisestä kaapista. Sakariston muiden seinäkomeroitten ovet sekä Gezeliuksen ja Tarkk'ampujain kappeliin ovet on tehty keskiaikaisten mallien mukaan 1920-luvulla.

Kirkon pääoven viereen sijoitettu gotlantilaistyylinen kivinen kasteallas on 1400-luvun alusta. Piispa Hemmingin pyhänjäännösarkku sekä keskiaikaiset puuveistokset säilyivät palon aikana sakaristossa. Pyhänjäännösarkku palautettiin kirkkoon 1920-luvulla ja se sai paikan Gezeliuksen kappelista. Aiemmin kirkkosalissa ja kappeleissa sijainneet puuveistokset ovat esillä Tuomiokirkkomuseossa.

1600-lukua edustaa Stålhandsken ja Tottin hautakappeliin reliefit ja muistomerkit. Vanhin niistä on Kaarina Maununtyttären kalkkikivireliefi Kankaisten kappeliin seinällä.

1830–1850 LUKUJEN RESTAUROINTI

Turun palon seurauksena alkanut interiöörin restaurointi oli ensimmäinen suurehko uusgootilaistyylinen projekti Suomessa. Samanaikaisesti sitä voidaan pitää varhaisimpana historiallisen rakennuksen restaurointina. Suunnitelmat laadittiin Intendentinkonttorissa arkkitehti C. L. Engelin johdolla. Tavoitteena oli toiminnallisesti ja taiteellisesti laadukas kokonaisuus. Intendentinkonttorin ohella suunnitteluun osallistuivat eri vaiheissa ruotsalainen arkkitehti C. G. Blom Carlsson ja Turun lääninarkkitehti G.T. Chiewitz. Kansainvälisten vaikutteiden myötä työ jatkui 1800-luvun puolivälissä pääkuorin maalauskoristelulla taiteilija R. W. Ekmanin toimesta. Maalaukset on jäsenetty osaksi arkkitehtuuria.

Intendentinkonttorin suunnitelmissa eksteriööri ja interiööri saivat yhtenäisen goottilaisen asun. Tornin huipun muoto vaikutti sisustuksen muotokieleen. Engelin suunnittelema saarnatuoli edustaa aikakaudelle tyyppillistä uusgootiikkaa. Ennen kaikkea uusi tyyli näkyi Engelin toteutumattomassa alttarin kehyslaitteessa. Pääkuori on useamman arkkitehdin ja taiteilijan laatima kokonaisuus 1800-luvun puolivälistä. Se toteutettiin muotokieleltään huomattavasti Engelin suunnitelmia rikkaampana.

1. Pääkuorin kattoholvin ruoderakennetta kuvaava maalaus on liitetty osaksi arkkitehtuuria.
2. Kuuden entisen alttarikomeron maalaukset esittävät tapahtumia Kristuksen elämästä.

3. Pääkuoriin johtavan kaariaukon maalauksissa Martti Luther ja Pohjolan apostoli Ansgar on esitetty goottilaistyylisiin kehyksiin.
4. 1830-luvun kalkkivilaattoja on säilynyt paikoitellen pääkuorissa ja kirkkosalissa. Laatat on pääosin uusittu 1920-luvun restauroinnissa lattiaa avattaessa.
- 5–6. Pääkuorin galleriakäytävän vanhoja rappauspintoja puhdistettiin palon jälkeisessä korjauksessa.

Lattia-, seinä- ja kattopinnot

Turun palon jälkeen tehdyistä lattia-, seinä- ja kattopintojen korjauksista ei ole tarkkaa tietoa. Kuumenemisen takia tuhoutuneet kalkkivilatit uusittiin. Tässä vaiheessa kirkon lattiaa ilmeisesti laskettiin ja vanhat hautalaatat saatiin esiin. Palon aiheuttamia vaurioita seinä- ja kattopinnoissa korjattiin rappaamalla niitä uudestaan ja maalaamalla kalkilla sekä osittain puhdistamalla.

Selkeimmin uusi asu näkyy pääkuorin maalauskoristelussa. Ensimmäiset freskotekniikalla tehdyt seinämaalaukset Suomessa toteutettiin vuosina 1850–1854 hovimaalari R. W. Ekmanin johdolla. Kuudessa entisessä alttarikomerossa on esitetty tapahtumia Jeesuksen syntymästä ylösnousemukseen. Galleriakäytävän kohdalla olevat kaksi seinämaalusta liittyvät kuvitteellisesti historiaan. Sisääntulokaaren pieliin on maalattu uskonpuhdistaja Martti Luther ja Pohjolan apostoli Ansgar. Maalaukset on yhdistetty koristeaiheihin osaksi arkkitehtuuria. Kattoholviin on maalattu illusorinen goottilaistyylinen ruoderakenne, jonka takaa avautuu taivas enkeleineen.

Täydentävät rakenteet ja sisustus

Ovet ja ikkunat uusittiin pääosin palon jälkeen. Läntisen pääoven goottilaistyylinen pariovi on arkkitehti P. J. Gylichin suunnittelema. 1800-luvulta on säilynyt vanhoja rautalevyillä päällystettyjä puuovia. Muurinsisäisten portaiden ovien ajoituksesta ei ole kuitenkaan varmuutta. Pääkuorin ikkunassa on säilynyt etsattuja värilaseja vuodelta 1854. Suurin osa ikkunalaseista tuhoutui talvisodan aikana.

Sisustuksen osalta 1800-luvun alun kerrostumaa edustaa arkkitehti Engelin suunnittelema saarnatuoli. Se erottuu kirkkosalissa värityksensä puolesta. Valkeaksi maalatun saarnatuolin arkkitehtonista jäsentelyä on korostettu kirkkaansinisellä värillä ja kultauksilla. Virsinumerotaulut ja niiden numerokaapit on maalattu samoilla sävyillä.

Altтарin kehyslaite sekä pääkuorin, urkulehterin ja etelälehterin kaiteet 1850-luvulta täydentävät kirkon uusgoottilaista sisustusta. Niiden muotomaailma ja väritys on 1820-lukua rikkaampaa. Altтарikokonaisuuteen kuuluu myös arkkitehti Engelin johdolla suunnitellut kullatut kandelaaberit.

Altтарin kehyslaite sekä pääkuoria kiertävän galleriakäytävän kaide ovat ruotsalaisen arkkitehti Blom Carlssonin suunnittelemat. Ne on valmistanut Turussa toiminut ruotsalainen ornamenttikuvanveistäjä Carl Wennerström, joka toteutti myös saarnatuolin. Blom Carlssonin suunnittelemaan kokonaisuuteen kuului myös 1920-luvulla purettu

1. Pääsisäänkäyntiovi edustaa tyyliltään 1840-luvun uusgootikkaa. Ootrattu ovi on kunnostettu viimeksi 1970-luvun peruskorjauksessa.
2. Oven suippokaarinen yläosa 1800-luvun puolivälistä on varastoituna ullakolle. Se liittyy ilmeisesti arkkitehti Blom Carlssonin suunnittelemiin oviin ja tuulikaappeihin.
3. Pääkuorin ikkunoissa on värilasit. Pohjoisessa ikkunassa on säilynyt etsatut värilasit 1850-luvulta.
4. Palo-ovet ovat rautapellillä päällystettyjä puuovia. Suurin osa ullakoille johtavista ovista on ilmeisesti peräisin 1830–1850-luvuilta.
5. Pääkuorin galleriakäytävää kiertää goottilaistyylinen kaide. Urkulehterillä on säilytetty vastaavanlainen kaide, vaikka lehteri on uusittu kahteen kertaan. Etelälehterin kaiteet poikkeavat näistä kaiteista koristeaiheiltaan.
6. C. L. Engelin suunnittelema pylvään kannattama saarnatuoli tukeutuu päälaivan pilariin, jonka ympärille portaat kiertyvät. Saarnatuolin alkuperäistä vastaava väritys on palautettu 1970-luvun peruskorjauksessa.

7

9

8

10

11

7. Pääkuorin alttarikaiteen valurautainen osa koostuu nelisoppikuvioista. Keskimmäistä ympyrää kehystää orjantappurakuunu ja sen keskellä on ehtoolliskalkki ja neljä naulaa.
8. Pääkuorin seinäsyvennyksen eli entisten alttarikomeroitten valurautakaiteet koostuvat kolmilehdykkäkaarista.
9. Virsinumerotaulut on sijoitettu päälaivassa pylväisiin ja sivulaivoissa seinille. Taulut on laskettavissa alas harmaaksi maalatun "pilariterin" sisällä olevaa vajeria pitkin. Kaikkiaan tauluja on neljä kappaletta.
10. Säilytyskaappeja virsitaulujen numeroille on yhteensä kolme kappaletta sivulaivoissa ja polygonaalikuorissa.
11. Alttarin kehyslaitetta on jäsenetty arkkitehtonisin aihein. Kolmiopäädyn ja taulua kehystävien kimpupilasteriparien päätteenä on tornimaiset huipukkeet.

urkulehteri. Sen kaiteen osia on hyödynnetty nykyisen urkulehterin kaiteessa. Alttaritaulu on ruotsalaisen hovi-intendentti Fredrik Westinin maalaama.

Ullakolla on varastoituna aikakauden purettuja rakennusosia, kuten ovia ja puurakenteisten tuulikaappien seinämiä.

Alttarikaide ja entisten alttarikomeroitten edessä olevat matalat valurauta-aidat ovat lääninarkkitehti G. T. Chiewitzin suunnittelemat. Kirkolliset kuvat on integroitu osaksi arkkitehtonista jäsentelyä.

Tarkk'ampujain kappelin messinkisen kattokruunun on kirkkoa varten valmistanut vuonna 1828 tukholmalainen A. L. Herndahl.

1800-LUVUN LOPUN RESTAUROINTI

1860–1890-lukujen restaurointi näkyy selkeänä kerrostumana kolmen kappelin sarjassa. Ne edustavat aikakauden kiinnostusta historiallisiin muistomerkkeihin kansallisen identiteetin vahvistajina. Kankaisten kappeli uudistettiin sinne sijoitettavaa Kaarina Maununtyttären marmorisarkofagia varten. Tavastin, Stålhandsken ja Tottin kappeleissa merkkihenkilöiden vanhat hautamuistomerkit olivat jo valmiina, mutta ne olivat kunnostuksen tarpeessa. Suunnitelmat eivät perustuneet rakennushistoriallisiin tutkimuksiin. Uudistuksien suunnitteluun osallistuivat Turun tuomiokirkon muinaismuistojen palauttamiskomitean ohella taitelija W. Swertschkoff sekä arkkitehdit Th. Decker, Jac. Ahrenberg ja C. Armfelt. Koristemaalareina toimivat K. Hellstén ja R. Ekstam.

Uudistuksien esikuvana oli arkkitehti Viollet-le-Ducin Pariisin Notre Dame katedraalin restaurointi. Tottin kappeli sai vaikutteita myös Pohjoismaiden keskiaikaisista kirkoista. Hautakappeleiden seinä- ja kattopinnot on jäsennetty rikkailla maalauskoristeluilla. Tummasävyiset seinät korostavat lasimaalausikkunoiden värikylläisyyttä. Renessanssityyliset pyöreät vaakunat täydentävät kokonaisuutta. Keskiaikaiseen asuun 1920-luvulla palautetussa Tavastin kappelissa on edelleen jäljellä lasimaalausikkunat ja suuret puiset vaakunakilvet.

1. Kankaisten kappelin seinäpaneeli maalauskoristeluineen ja penkkeineen 1800-luvun lopulta on Jac. Ahrenbergin suunnittelema ja N. Bomanin valmistama.
2. Shakkiruutukuvioidessa kalkkikivilattiassa on Kankaisten kappelin hautaholviin johtava valurautaluukku.
3. Kankaisten kappelin holveja kannattavat tummiksi maalatut pilasterit jäljittelevät kiveä. Siniseksi maalattu holvi on koristeltu lehtikullatuin kruunuin. Esiin otot ovat peräisin 1970-luvulta.
4. Tottin kappelin kattoholvissa on maalattuja monogrammeja hiekankehtaisella pohjalla.

5

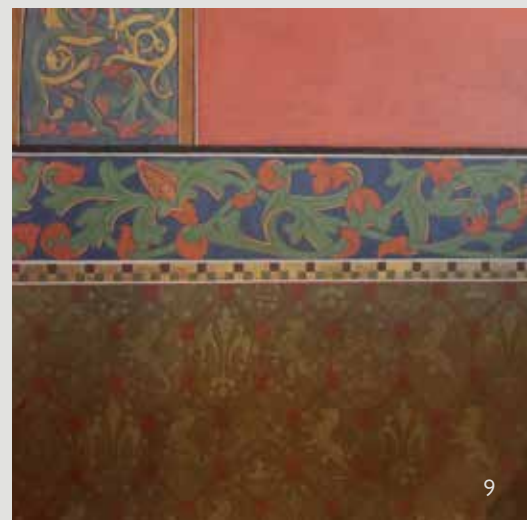
8

6

7

9

5. Kankaisten kappelin kaariaukon smyygipinnoissa on paneelikorkeuteen saakka maalattu nelisoppikuvioita leijonineen.
6. Tammiluukku rautaheloineen on Ahrenbergin 1880-luvulla suunnittelema.
7. Tottin kappelin puupaneelin yläpuolisissa seinissä on punaisia neilikoita vaaleansinisellä pohjalla. Maalaukoristelu on arkkitehti Ahrenbergin suunnittelema.
- 8–9. Stålhandsken kappelin seinä- ja kattopintojen maalaukset perustuvat ranskalaisiin esikuviin.

Lattia-, seinä- ja kattopinnot

1800-luvun lopun kalkkikivilattioita on Tavastin, Stålhandsken ja Tottin kappeleissa. Shakkiruutukuvio koostuu harmaista ja punaruskeista laatoista. Diagonaaliladonta huonetilaan nähden on ominainen 1800-luvun lopulle. Kankaisten kappelin lattia on uusittu 1970-luvulla kokonaan ja Tavastin kappelin lattia osittain. Tottin kappelin lattialaatat noudattavat samaa väritystä, mutta niiden epäsymmetrinen ladontakuvio poikkeaa muista. Hautaholvin lattialuukku on tammea.

Kankaisten, Stålhandsken ja Tottin kappeliin seinä- ja kattopinnot on käsitelty kauttaaltaan sablona-maalatuilla ornamenteilla. Koristekuviot on sommiteltu Viollet-le-Ducin planssikirjasta saadiin aihein. Seinät on jäsennetty alapaneelleilla, jotka Stålhandsken kappelissa on toteutettu maalaamalla. Kankaisten ja Tottin kappeliin puupaneloinnit ovat Ahrenbergin suunnittelemat. Kankaisten kappeliin paneelointi penkkeineen on 1600-luvun tyylinen. Tottin puupaneelin koristeaiheet viittaavat Västeråsin tuomiokirkkoon. Seinäpintoja on kehystetty boordein ja ornamenttinauhoin. Ikkunasmyygit ja kaariaukkojen sivut ovat myös koristemaalattuja.

Kankaisten ja Stålhandsken kappeliin holveissa on sinisellä pohjalla lehtikullattuja kruunuja ja tähtiä. Stålhandsken tähtihoivin ruoteissa on köynnösaiheista maalaukoristelu. Tottin holveissa koristekuviona on Åke Tottin monogrammi.

1

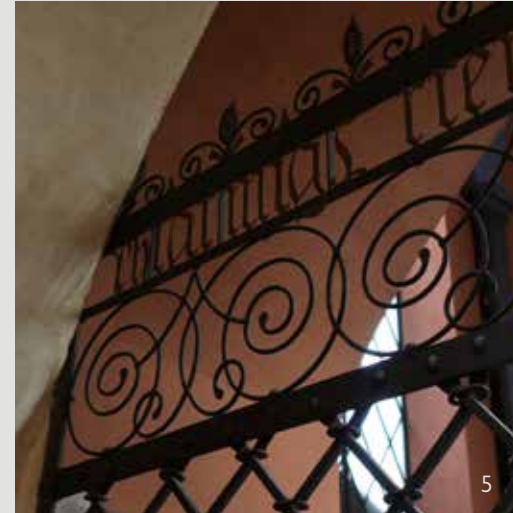
3

4

2

5

Täydentävät rakenteet ja sisustus

1800-luvun lopun täydentävät rakenteet ja sisustus liittyvät pääosin Stålhandsken, Tottin, Kankaisten ja Tavastin kappelien restaurointeihin. Niiden ohella on muissa tiloissa ovia, ikkunoita ja kalusteita, joiden ajoituksesta tai suunnittelijoista ei ole varmuutta.

Kankaisten ja Tottin kappelien taotut rauta-aidat portteineen ovat arkkitehti Ahrenbergin suunnittelemat. Ne saivat vaikutteita Tuomiokirkon kappelien keskiaikaisista rauta-aidoista. Alaosien ruutuaihe koostuu vinottain asetetuista neliötangoista. Yläosissa on köynnösaiheista koristelua. Rauta-aidan lisäksi Ahrenberg suunnitteli Tottin kappelin ullakolle johtavan kulkusillan, oven ja hautaholvin puuluukun heloineen. Ne saivat vaikutteita Pohjoismaiden keskiaikaisista kirkoista.

Tavastin, Kankaisten ja Stålhandsken kappelien lasimaalausikkunat esittävät sukuvaakunoita tai symboloivat historiallisia tapahtumia. Venäläis-suomalaisen taiteilija W. Swertschkoffin lahjoittamat ja suunnittelemat lasimaalaukset on valmistettu Saksassa 1870-luvulla. Tigerstedt-Wallenstjernan kappelin ikkunoiden eteen ripustetut vaaku-na-aiheiset lasimaalaukset ovat Salomo Wuorion ateljeen valmistamat 1910-luvulla.

Seinävaakunoita on Tavastin ja Tottin kappeleissa. Kappeleihin haudattujen pyöreät renessanssityyliset puuvaakunat on veistetty 1800-luvun lopulla Swertschkoffin ateljeessa Firenzessä kuvanveistäjä Carl Magnus von Wrightin toimesta. Tigerstedt-Wal-

1. Kirkkosalin pohjoisseinän kaarioven peileissä on uusgotiikalle ominaista jäsentelyä.
2. Sakariston tuulikaapin kulumistaan pyöristetystä puupaneeliovesta on koristeelliset helat.
3. Tottin kappelin ullakolle johtavassa kulkusillassa ja lautaovessa on keskiaikaisia piirteitä.
4. Tornihallissa on säilynyt vanha penkki. Se on alkuaan ilmeisesti ollut etelälehterillä.
5. Kankaisten kappelin rauta-aitaan on kirjoitettu virren säkeet. Portissa on koristeena kolme kruunua.

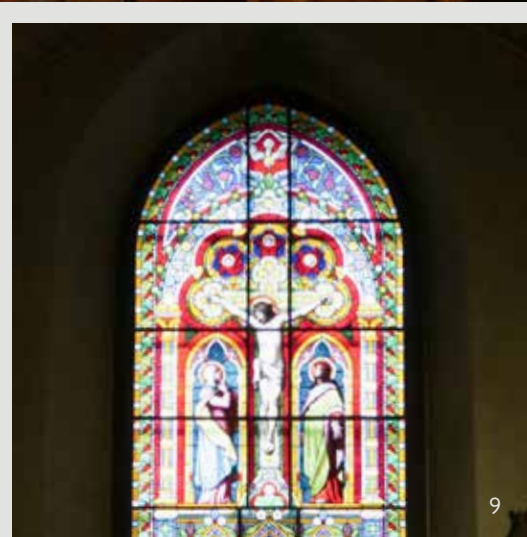
6

8

7

9

6. Tavastin kappelissa on säilynyt 1800-luvun lopun puuvaakunat, vaikka tila on palautettu keskiaikaiseen asuun.
7. Tottin kappelin rauta-aita sai vaikutteita Stålhandsken 1600-luvun rauta-aidasta.
8. Penkkirivit on sijoitettu maalatulle puukorokkeelle. Tammipenkien päät on koristeltu puuleikkauksin.
9. Tavastin kappelin lasimaalausikkunat ovat 1800-luvun lopulta.

lenstjernan kappelin seinävaakunat ovat vuodelta 1912, kuvanveistäjänä Johann Friedl.

Nykyiset avoimet penkkikorttelit ovat vuodelta 1884. Ne korvasivat vuoden 1827 palon jälkeen tehdyt ovelliset penkkikorttelit. Niiden umpinaiset etu- ja takakaiteet on jäsenetty goottilaisin arkadein. Puupenkit ovat lakattua ja petsattua tammea, väli- ja suojalaudat ovat mäntyä. Penkkien alle asennetut lämpöputket ovat 1970-luvun restauroinnista. Kunnostuksen yhteydessä penkkien selkänojaan on tehty muutoksia ja kaiteisiin lisätty hyllyt virsikirjoja varten. Samassa yhteydessä lattian puukorokkeet on uusittu. Kirkkosalin penkit on irrotettu pilareista niitä lyhentämällä. Polygonaalikuorin penkit on poistettu peruskorjauksen jälkeen.

1

2

3

4

1920-LUVUN RESTAUROINTI

1920-luvun restaurointi oli yhdistelmä laajaa teknistä korjausta, tutkimusten mukanaan tuomaa keskiajan palauttamista sekä kirkkotilan tunnelman vahvistamista. Arkkitehtina oli Armas Lindgren ja rakennusarkeologisista tutkimuksista vastasi Juhani Rinne. Lindgrenin lähtökohtana sisustuksen osalta oli uusia hengenön uusgotiikka soveltaen siihen kirkon menetetyt barokkiajan puukoristetyylin henkeä ja sävyä. Lindgrenin suunnitelmat jäivät pääosin toteutumatta, osittain varojen puutteesta.

Restaurointi perustui laajoihin rakennushistoriallisiin tutkimuksiin. Tavoitteena oli kirkon rikkaan historian esiin nostaminen, sen omien keskiaikaisten piirteiden ja yksityiskohtien korostaminen ilman ulkomaisia tyyllilainoja. Interiööriin palautettiin sen arkkitehtuurin ominaispiirteitä ja tunnelmaa ennallistamalla uudelleen avattuja ovi- ja ikkuna-aukkoja sekä entistämällä holvien ruoteita ja rappausten alta paljastettuja kalkkimaalauksia. Goottilaisen katedraalin tilallisuutta ja valoisuutta parannettiin purkamalla 1800-luvun urkulehteri ja puurakenteiset tuulikaapit. Historiaa nostettiin esiin merkitsemällä vanhan kuorin ja sakariston paikat lattiaan. Uudet ovet ja rauta-aidat tehtiin pääosin kirkosta löytyneitä malleja mukaillen. Seinäkomeroitten ovia ja ikkunoiden kalkkikivipuitteita ennallistettiin. Tuomiokirkkomuseoon asetettiin esille vanhaa kirkkotaidetta.

1. Tarkk'ampujain kappelin holvin kasviaiheiset kalkkimaalaukset (taitelija K. Wahlroos) perustuvat Rymättylän keskiaikaisen kirkon kattomaalauksiin.
2. Ursulan kappelin betonista valettu palkkikatto on 1920-luvulta. Vanhan vinsin kohdalla on puuluukku.
3. Pormestarin kappelin tiililaattalattia 1920-luvulta perustuu ilmeisesti keskiaikaisiin tiililattioihin.
4. Kirkkosalin vanha kuori on merkitty lattiaan vapaamuotoisin kalkkikivin.

5. Tornihallin porrasaskelmien rusehtava linoleum-matto on 1920-luvulta. Portaiden etupinnat on petsattu ruskeiksi.
6. Lindgrenin käyttämää seinään muurattua ristiaihetta on jäljellä enää Tornihallissa ja pohjoiseteisessä.
7. Kirkkosalin pohjoissivun valurautaisissa kansistoissa on kahta eri kuviota.
8. Umpeenmuurattujen ikkunoiden paikat on Ursulan kappelissa esitetty seinärappaukseen.
9. Mikael Agricolan kappelin patterisyvennyksen päällä on valurautainen ritiläkansi.

Lattia-, seinä- ja kattopinnat

Kirkkosalin ja pääkuorin kalkkivilattiaa uusittiin vanhan mallin mukaan uusien tekniikkakanaalien takia. Vanhan viisisivuisen kuorin paikka on merkitty lattiaan vapaamuotoisin kalkkikivin. Mikael Agricolan ja Tigerstedt-Wallenstjernan kappeliin kalkkivilaatat ovat 1920-luvulta. Tiililaattaa on käytetty Kijkin, Pormestarin ja Tarkk'ampujain kappeleissa. Jälkimmäisessä tilassa 1920-luvun laatat uusittiin kokonaan 1960-luvulla. Tiililaatta perustui ilmeisesti keskiaikaisiin lattioihin. Lattiaan upotettujen patterisyvennysten päällä on valurautaiset ritiläkannet. Mikael Agricolan kappelissa ja kirkkosalissa on koristeaiheiset kannet, asehuoneissa neliöritilä on asennettu diagonaalisesti lattiaan nähden.

Keskiaikaisten seinä- ja kattomaalausten esiin ottaminen myöhempien rappauskerrosten alta oli 1920-luvun restauroinnin laaja kokonaisuus. Mikael Agricolan, Tigerstedt-Wallenstjernan, Pormestarin ja Tavastin kappelissa holvien ja seinien rappaukset poistettiin kokonaan. Samalla saatiin esiin holviruoteiden vanhat profiloinnit. Keskiaikaisten ikkunoiden ja ovien smyygejä entistettiin umpeenmuurauksia avattaessa. Tigerstedt-Wallenstjernan keskiaikaista tiiliportaalia täydennettiin. Tornihallin ja pohjoiseteisen seiniin muurattua, Lindgrenin restauroinnille ominaista, ristinmallista aukkoa oli alkuun myös asehuoneissa.

Tarkk'ampujain kappelin holvien kasviaiheiset kalkkimaalaukset ovat taitelija K. Wahlroosin käsialaa. Niiden esikuvana oli Rymättylän keskiaikaisen kirkon holvimaalaukset. Ursulan kappelin betonipalkkikatto edustaa 1920-luvun uudempaa rakennustekniikkaa.

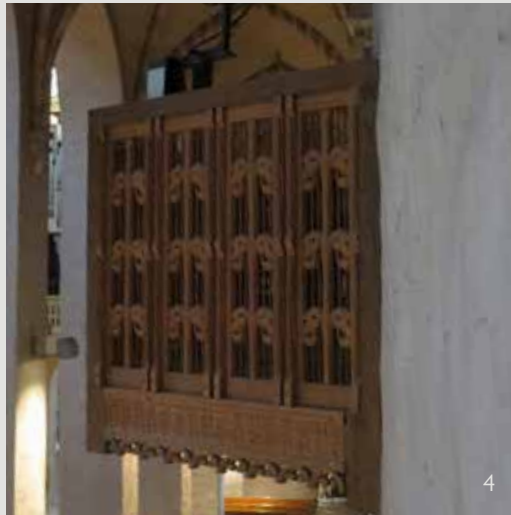
1

3

2

4

5

Täydentävät rakenteet ja sisustus

1920-luvun restauroinnista on säilynyt täydentäviä rakenteita, vaikka Lindgrenin toteutuneet rakenteet eivät muodosta enää selkeää kokonaisuutta. Tornihallissa on jäljellä Tuomiokirkkomuseoon johtava puuportaitikko. Porras liittyi aikanaan Ursulan kappelin lehterirakenteisiin, jotka oli suunniteltu Tuomiokirkkomuseota varten.

Kaariaukkoihin sijoitetut uudet puuovet tehtiin kirkon vanhaa ovimallia mukaillen. Massiivisissa tummaksi petsatuissa paneelioissa on vinoneliökuviointi. Osaan tiloista rekonstruointiin keskiaikaisen mallin mukaisia ovia. Sakariston syvennyksen kaarevareunainen seinäkaappi tehtiin säilyneen mallin mukaan. Osa ovista on arkkitehti Lindgrenin suunnittelemia. Kaikkien ovien, esimerkiksi Gezeliuksen kappelin, osalta ei ole tarkkaa tietoa suunnittelijasta.

Keskiaikaisia ikkunoita ennallistettiin niitä uudelleen avattaessa. Lyijypuitteisiin asennettiin värilaseja. Tigerstedt-Wallenstjernan ja pohjoiseteisen pyöröikkunoiden kalkkikivipuitteet rekonstruointiin säilyneiden osien avulla. Etelälehterin ja kirkkosalin väliseen entiseen ikkuna-aukkoon palautettiin osittain puuttuvia tiiliruoteita, jotka otettiin osaksi kaiderakennetta.

1920-luvun takorauta-aitoja portteineen on Mikael Agricolan, Pormestarin ja Gezeliuksen kappeleissa ja kirkkosalin länsiseinällä. Portit tehtiin vanhojen mallien

1. Tuomiokirkkomuseoon johtavassa ovelsa on kohokuviona Lindgrenin käyttämä ristiaihe.
2. Sakariston seinäkomeroiden puuovet on rekonstruoitu keskiaikaisten mallien mukaan.
3. Lindgrenin suunnittelemat vanhaa mallia mukailevat ovet muodostavat selkeän kerrostuman. Ovien paneelointi koostuu vinoneliöistä. Niissä on erikoissuunnitellut vetimet.
4. Pohjoislaivan puurakenteisen kuoroparvekkeen esikuvana oli Taivassalon kirkon keskiaikainen kaide.
5. Ursulan kappelin tiilismyygit entistettiin umpeenmuurattua ikkunaa avattaessa.

6

9

7

8

6. Ursulan kappelin rauta-aidassa yläosan ruutukentän yläpuolella on latinankielinen teksti ja vaakahirsi.
7. Kirkon interiööriin sopivat kevytrakenteiset irtotuolit ovat sävyiltään rusehtavat.
8. Mikael Agricolan kappelin rauta-aidan idänpuoleisessa portissa ympyrän kuviona on Pyhä Katariinan teiliipyörän katkelma ja miekka.
9. Etelälehterin kaide koostuu ikkunan ennallistetuista tiiliruoteista, niiden päälle olevasta kaidepuusta sekä väleihin asennetuista neliöteräksistä. Kaiteen korotus on jälkeen päin lisätty.

mukaan. Lindgrenin ja Juhani Rinteen osuudesta porttien suunnitteluun ei ole tietoa. Gezeliuksen kappelin, Agricolan kappelin ja Pormestarin kappelin rauta-aidat kuuluvat samaan sarjaan. Ne ovat matalampia ja pelkistetympiä kuin niiden keskiaikaiset esikuvansa. Aidat koostuvat vinottain asetettujen neliötankojen muodostamista ruuduista, joissa koristeena on erilaisia symboleita. Kirkkosalin länsiseinän aidat portteineen ovat korkeammat ja ne on jäsenneily samalla tavalla. Muista poiketen niiden yläosassa on vaakahirsi. Etelälehterillä on lisäksi kaksi porttia. Urkulehterin ruutuihin jaetussa portissa on vinoristit. Galleriakäytävän yläreunastaan kaareva ja vaakasuuntaisesti kolmeen jaettu portti koostuu pystytangoista.

Restauroinnissa kirkon interiöörien väryitys muutettiin tummasävyiseksi. Rusehtavia sävyjä oli korostettu kultauksilla. Muutos näkyi ennen kaikkea täydentävissä rakenteissa. Myös saarnatuolin sekä virsinumerotaulujen ja niiden numerokaappien väryitys uudistettiin. Alkuperäinen väryitys entistettiin 1970-luvulla.

Lindgrenin suunnittelemissa irtokalusteista on jäljellä sirot tuolit, joita nykyään näkee käytettävän kirkkosalin ohella eri puolilla rakennusta. Tuoleja teetettiin 1970-luvulla lisää saman mallin mukaan.

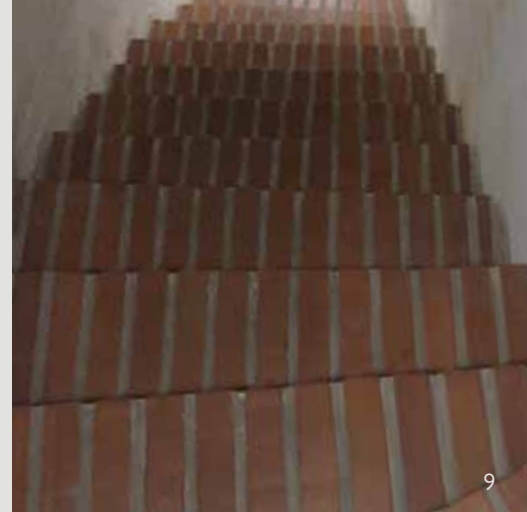
1970-LUVUN TÄYDENTÄVÄ PERUSKORJAUS

1970-luvun peruskorjauksessa kirkkoon rakennettiin toiminnan ja tekniikan edellyttämiä tiloja sekä suunniteltiin uusia kalusteita. Peruskorjaus oli jatkoa osittain kesken jääneelle 1920-luvun restauroinnille. Merkittävimmät muutokset koskivat sisustusta ja teknisiä asennuksia. Suunnittelusta vastasi Arkkitehtitoimisto Pitkänen-Laiho-Raunio.

Lopputuloksena oli interiöörin kokonaisvaltainen ja selkeä kerrostuma sisustuksen ja teknisten asennusten osalta. Kirkkosalissa se näkyy ennen kaikkea pääurkujen fasadissa ja kuoriuruissa sekä kappelien alttarikalusteissa. Muissa tiloissa toimintaa varten räätälöidyt ”arkkitehtoniset” kalusteet jäsentävät tiloja. Päätilojen erikoissuunniteltu valaisinsarja yhdistää tilat toisiinsa.

Modernisti muotoillut uudet rakennusosat, kalusteet ja varusteet ovat harmoniseen kontrastiin perustuva uusi aikakerrostuma. Ursulan kappeli muodostaa vanhaan tilaan selkeästi oman kokonaisuutensa. Tuomiokirkkomuseossa ja sakaristossa kalusteet jäsentävät tilaa. Ovien ja kalusteiden muotokieli on aikakaudelleen tyyppillistä modernismia, jossa näkyy arkkitehtien ajaton kädenjälki.

1. Ursulan kappelin kulkusilta portainen ja kaiteineen on teräsrakenteinen.
2. Ursulan kappelin valmistautumistila saa luonnonvaloa teräsrakenteisen kattoikkunan kautta.
3. Sakariston kalkkivilattiaan on merkitty varhaisemman sakariston pylvään paikka.
4. Yleisöwc-tilojen avattavat alakatot koostuvat uritetuista levyistä.
5. Yleisöwc-tiloissa lattioiden klinkkerilaatat on asennettu diagonaalisesti tilaan nähden.

6. Sakariston ullakon tynnyriholvatut betonikatot ovat maalaamattomia.
7. Sivutilojen käytävillä ja sosiaalituloissa on tiilenväriäinen klinkkerilaatta (100 x 100 mm), jalkalista on samaa laattaa.
8. Tuomiokirkkomuseon lattiat ovat petsattua lauttaa. Holvikaarien kohdalla ja reunoilla on kalkkivilaatta.
9. Sakariston ullakolle johtavat muurinsisäiset portaat on muurattu tiilestä vanhan mallin mukaan.
10. Tornihallin rapatut betoniset kaiderakenteet on päällystetty kalkkivilaatoilla.

Lattia-, seinä- ja kattopinnot

Päätilojen kuten tornihallin, sakariston ja pohjoiseteisen kokonaan uusituissa kalkkikivilattioissa materiaali säilyi entisellään. Ursulan kappelissa tiililaatat vaihdettiin kalkkikiveksi. Kirkkosalissa ja pääkuorissa on osittain uusittuja laattoja. Vanhan mallin mukaiset neliölaatat ovat ruotsalaista kalkkikiveä. Läntisen asehuoneen graniittiportaat ja osin myös kalkkivilaatat ovat peruskorjauksen ajalta. Etelälehterille johtava terässilta portaineen on päällystetty neulahuopamatolla. Kellarin käytävillä ja henkilökunnan sosiaalituloissa on käytetty klinkkerilaattaa. Etelälehterillä sekä sakariston ja Ursulan kappelin ullakolla on petsattuja puulattioita, urkulehterillä puolestaan savutammiparketti. Sakariston kokoushuoneessa (entisessä työtilassa) on poikkeuksellisesti muovimatto.

Päätilojen seinä- ja kattopinnot säilyivät pääosin ennallaan. Niissä suoritettiin osittain konservoivia toimenpiteitä. Lisäksi tehtiin teknisiin asennuksiin liittyviä korjaustöitä. Kirkkosalin ja kappeleiden seinät ja holvit puhdistettiin liasta imurilla ja erityisillä kumi-liinoilla. Keskilaivan holvien alkuperäiset maalausfragmentit konservoitiin näkyviin lian alta. Pääkuorin freskojen konservointi oli laaja ja aikaa vievä työ.

Sakariston ullakolle rakennetut tynnyriholvit ovat betonipintaisia. Kellarituloissa betonikattopinnot on pääosin tasoitettu. Alakattoja on käytetty vain wc-tiloissa.

Täydentävät rakenteet ja sisustus

Pääosa 1970-luvun ovista on laakaovia. Sakariston ja Ursulan kappelin tammiviilutetuissa ovissa on messinkihelat. Sivutiloissa ovet ovat peittomaalattuja puuvia tai teräspalo-ovia. Niissä on kromatut vakiomalliset helat. Tarkk'ampujain kappelin erikoissuunniteltu teräslasiovi on sovitettu vanhaan kaariaukkoon. Sen avulla smygyväliin saatiin muodostettua tuulikaappi.

Tarkk'ampujain, Mikael Agricolan ja Pormestarin kappeleissa on kirkollisiin toimituksiin suunnitellut kalusteet. Pääkuorin kastemalja on lisätty muutamia vuosia myöhemmin. Tuomiokirkkomuseon vitriinit ja näyttelypöydät ovat viimeistelty kokonaisuus, joka ohjaa näyttelykiertoa. Myös sakariston tiloissa ja varastoissa kalusteita on käytetty tilan jakajina. Ahtaissa tiloissa ikkunasmyygejä on hyödynnetty sijoittamalla niihin kiinteät penkit. Kalusteiden materiaalina on pääosin petsattu tammiviili ja helat ovat messinkiä. Varastojen kalusteissa on käytetty lakattua mäntyä.

Pääosa valaisimista on arkkitehdin suunnittelemia erikoisvalaisimia. Seinä-, katto- ja lattiavalaisimet muodostavat muotoilunsa puolesta yhtenäisen sarjan.

1. Tarkk'ampujain kappelin lasiovi on jaettu siroin teräsprofiilein.
2. Sakariston wc-tilan oven yläreunat on pyöristetty vanhan mallin mukaan.
3. Seinäkomeroiden ovet Tarkk'ampujain kappelissa ovat pystylautaa 1920-luvun mallin mukaan.
4. Mikael Agricolan, Pormestarin ja Kijkin kappeleissa sekä Tuomiokirkkomuseossa, pohjoiseteisessä ja asehuoneissa on holveista ripustetut valaisimet.
5. Kirkkosalissa valaisimet on asennettu seinille. Ne valaisevat sekä suorasti että epäsuorasti. Lisäksi niihin liittyy kohdevalaisimia.

6

8

7

6. Pormestarin kappelin alttari ja alttarikaide on suunniteltu siirrettäväksi tarvittaessa kirkkosaliin.
7. Sakariston kasukkakaapisto jakaa tilaa toiminnallisesti. Seinäsvulla on naulakko ja liukuovien takana vesipiste. Toisella puolella on kaapisto ja vitriini messukasukoille. Kaapiston päädystä on peili.
8. Kastemaljan teräsrunko kiinnittyy kalkkikivijalustaan. Hopeamalja on tehty 1830-luvun vesikatkon kuparipellin hopeasta ja kullasta. Maljan keskellä on upotettu rubiini.
9. Museon lasivitriinien jalustaosot ovat tammiviilua. Vitriinit on viimeistelty messinkikehyksin. Valaistuksena on kiinteät messinkivalaisimet.
10. Muusikkojen huoneen sisus on kauttaaltaan puuta.
11. Ursulan kappelin kiinteän neliönmallisen penkin kalkkikivijalustaa kiertää tamminen istuinosa.

9

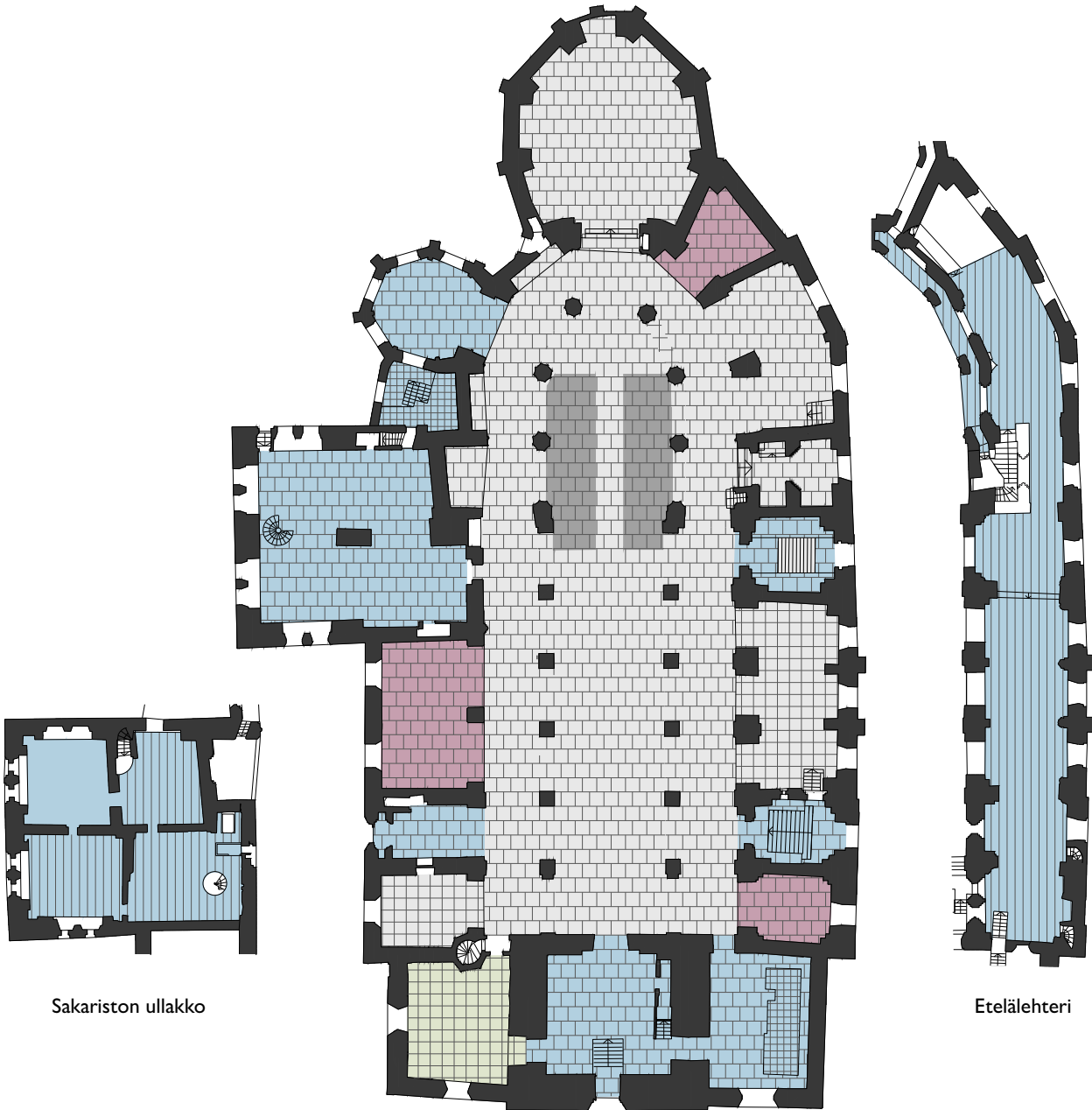

10

11

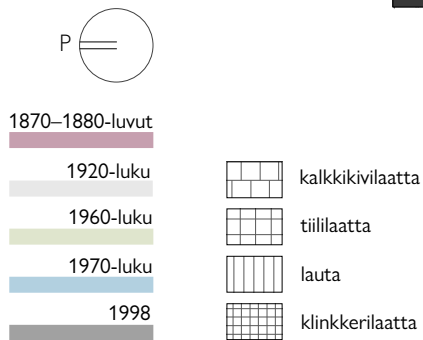
LATTIOIDEN AJOITUSKAAVIOT

Sakariston ullakko

Etelälehteri

1. kerros

Kirkon lattiatasot ja materiaalit ovat vaihdelleet vuosisatojen saatossa. Nykyiset lattiamateriaalit ovat pääosin 1870–1970-luvuilta.

Itäinen asehuone

Kirkkosali

Tavastin kappeli

Kirkkosali

Kirkkosali

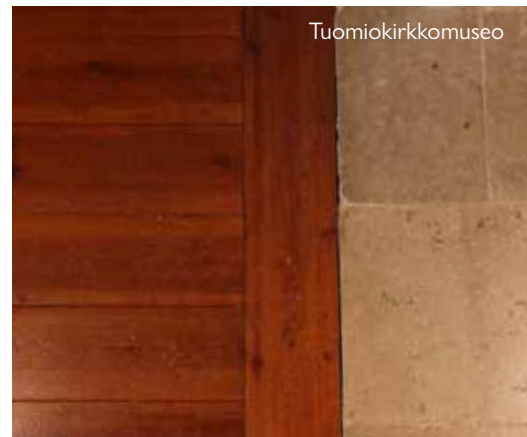
Agricolan kappeli

Pormestarin kappeli

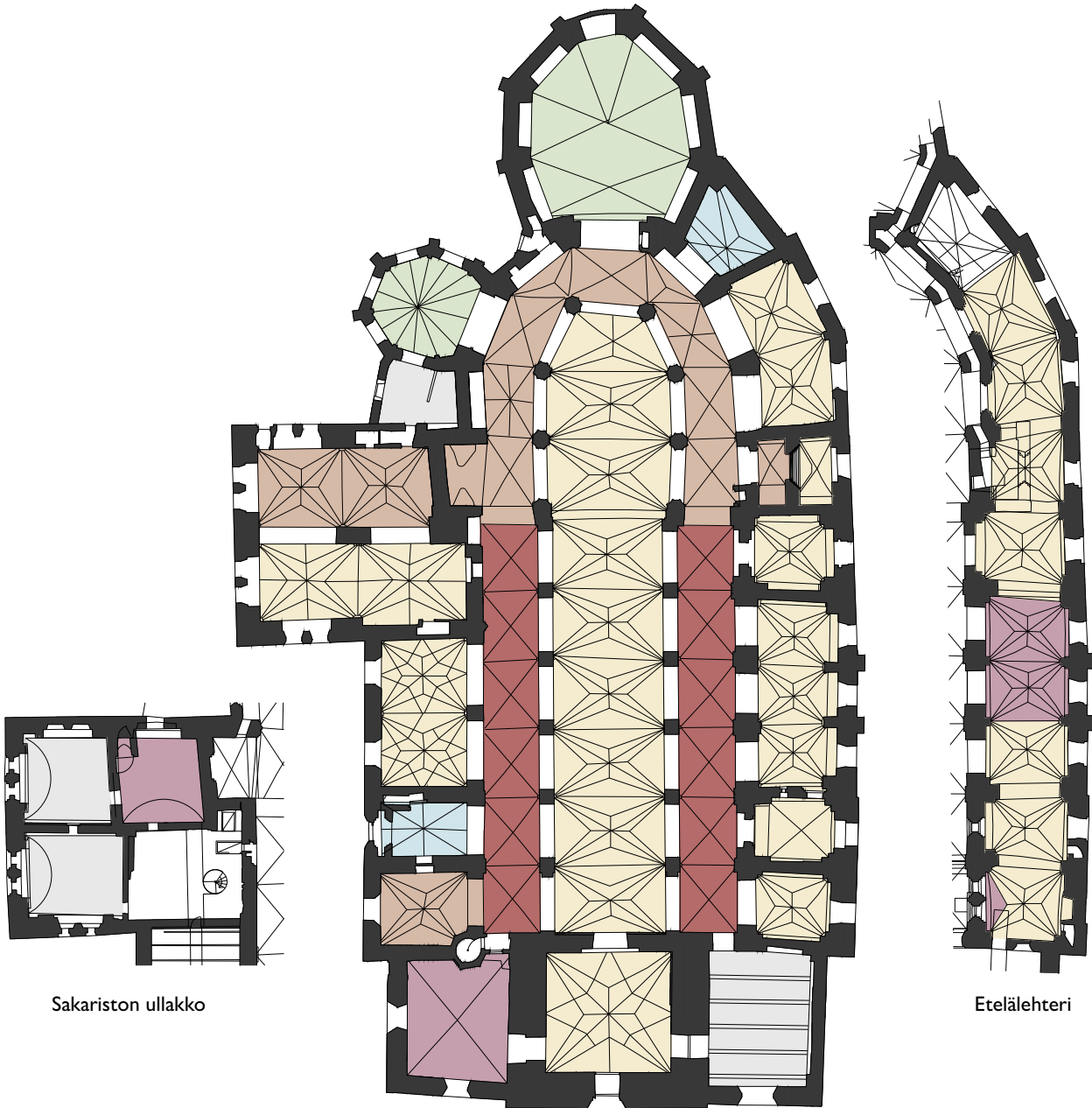

Tarkk'ampujain kappeli

Tuomiokirkkomuseo

HOLVIEN AJOITUSKAAVIOT

Sakariston ullakko

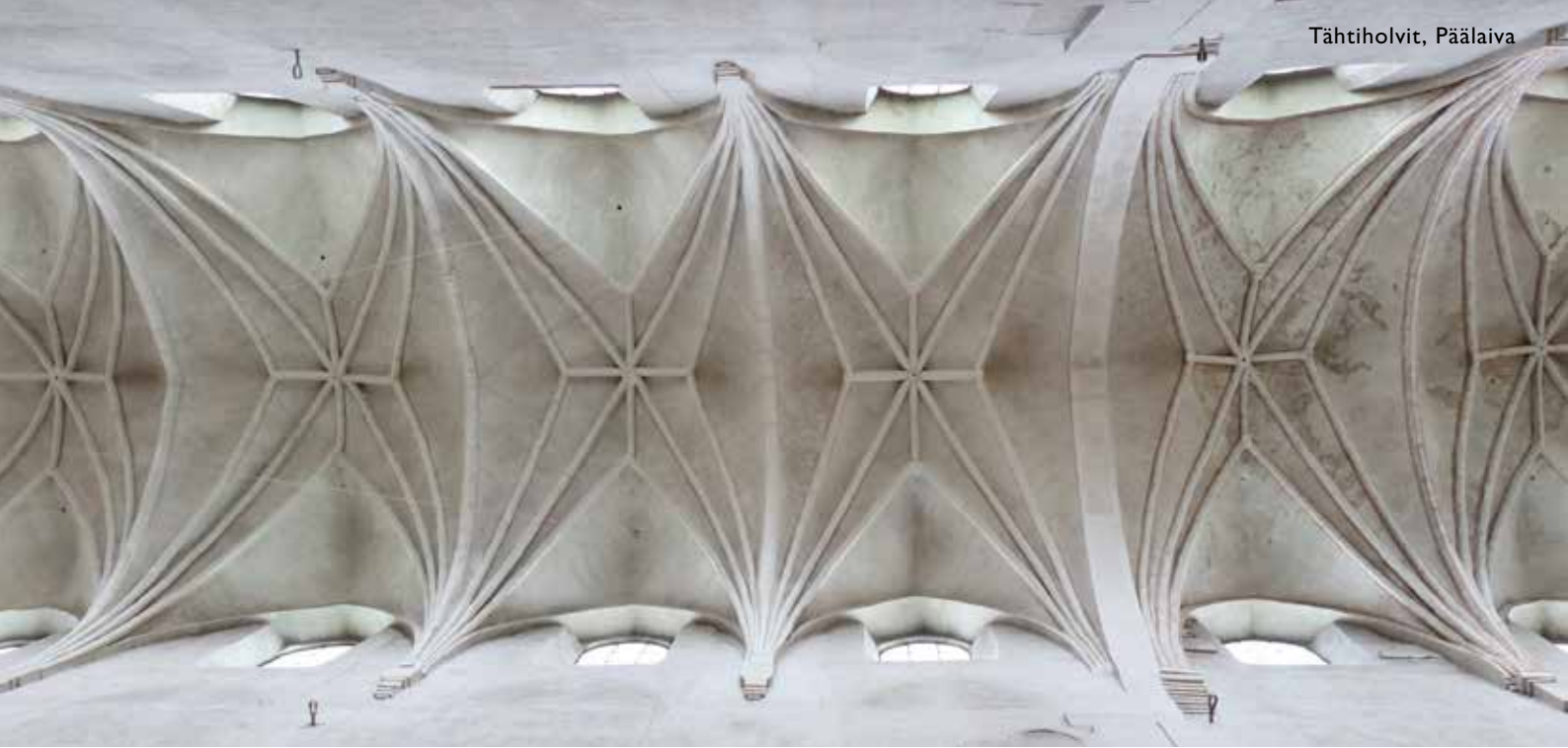
Etelälehteri

1. kerros

- 1300-luku
- 1400–1450-luvut
- 1460–1490-luvut
- 1500-luku
- 1600-luku
- 1800-luku
- 1920–70-luvut

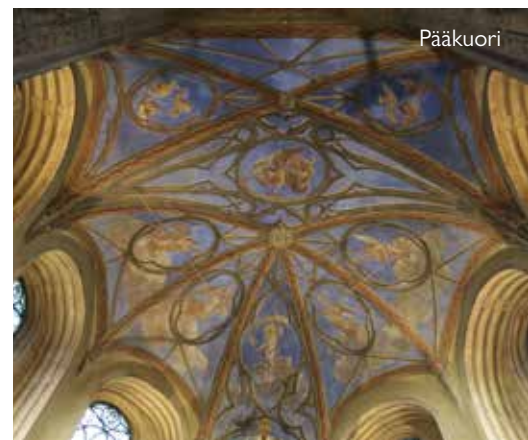
Tuomiokirkon holvit keskiajalta 1800-luvulle saakka muurattiin tiilestä. Betonirakenteiset yläpohjat ovat 1920- ja 1970-luvuilta.

Tähtiholvi, Kijikin kappeli

Tähtiholvi, Stålhandsken kappeli

Pääkuori

Tähtiholvi lakiruoteilla, Sakaristo

8-jakoinen tähtiholvi, Tornihalli

Rengasholvi, Pohjoiseteinen

Ristiholvi, Läntinen asehuone

Ristiholvi, Tigerstedt-Wallenstjernan kappeli

Kankaisten kappeli

RAKENNUSTEKNIikka

RAKENNETEKNIikka

Länsitornillisen ja kolmilaivaisen basilikakirkon kantava tiilirunko on tehty valumuurina keskiajalla useassa eri vaiheessa kiviperustuksen varaan. Kirkkosalin ja länsitornin alimmat osat sekä osa sakariston seinistä on kivirakenteisia valumuureja. Suorakaiteen muotoista runkhuonetta on laajennettu sen sivuille rakennetuilla kappeleilla, eteishuoneilla ja länsitornilla sekä itäpäädyn kahdeksankulmaisella kuorilla. Myös niiden tiiliseinät ovat valumuureja. Runkohuoneen pohjoissivulle on lisätty 1600-luvulla kuusikulmainen kappeli ja 1700-luvulla ruiskuhuone. Sakariston alle rakennettiin 1920-luvulla betonirakenteinen pannuhuone ja polttoainetarasto. Tilat korvattiin 1970-luvulla maan alle Kankaisten kappelin ja sakariston väliin rakennetulla laajennuksella, jonne sijoitettiin tekninen keskus.

Alapohjat

Kirkkosalin alapohjarakenteeseen on tehty useita muutoksia. Pysyvän lattian rakentaminen oli mahdollista vasta, kun hautaaminen kirkon alle kiellettiin vuonna 1784. Merkittävimmät muutokset alapohjiin on tehty 1920- ja 1970-lukujen korjauksissa. Lämmitysjärjestelmän muutostöiden yhteydessä kirkkosaliin tehtiin 1920-luvulla sorakerroksen päälle betonialapohja, jonka päälle asennettiin kalkkikivilaatat. Lattian alle asennettiin tiili- ja betonirakenteiset lämpökanaalit. Niiden kansia uusittiin vuonna 1978. Samalla uusittiin penkkirivien puulattiat. Sakariston 1920-luvulla rakennetuissa kellareissa on kantavat teräsbetoniset pilarilaatat, jotka tuettiin kalliioon. Ruiskuhuoneen alapohjana on 1970-luvulla tehty teräsbetonilaatta.

Holvit ja yläpohjat

Kirkkosalin eriaikaiset holvit muodostavat geometrisen verkoston. Keskilaivan tähtiholveja kannattelevat nelikulmaiset ja kahdeksankulmaiset tiilipilarit. Ne on muurattu kiviperustusten tai maakivien varaan. Nelisakaraiset tähtiholvit on tehty 1460-luvulla keskilaivan korottamisen yhteydessä. Holvit tukeutuvat kilpi- ja vyökaariin, mutta niiden suurin paino kohdistuu konsoleihin. Sivulaivojen ja keskilaivan välissä olevat kaariaukot muodostavat arkadin. Sivulaivojen ristiholvit tukeutuvat pilareihin ja pilastereihin. Alkuaan ulkoseinien pilastereiden kohdilla olleista tukipilareista eli kontreforeista on enää osa jäljellä. Sivulaivan ristiholvit ovat kirkon ensimmäisestä rakennusvaiheesta 1300-luvulta.

Sakaristossa, tornihallissa, itäisessä asehuoneessa ja kappeleissa on keskiaikaiset tähtiholvit lukuun ottamatta Tarkk'ampujain kappelia, jonka ristiholvi on tehty 1700-luvulla tai 1800-luvun alussa. Kankaisten kappelin holvi on 1650-luvulta. Tuomiokirkon tähtiholveissa esiintyy kahta eri variaatiota. Suurin osa niistä on

nelisakaraisia, joiden kannat tai konsolit tukeutuvat huoneen nurkkiin. Nelisakaraisista tähtiholveista hieman poikkeava sakariston holvit, joissa on tähtien yli kulkevat ns. lakiruoteet. Tornihallin ja Tavastin kappelin holvit ovat kahdeksansakaraisia tähtiholveja. Niiden konsolit tai kannat ovat huoneen nurkkien lisäksi seinien keskipisteessä.

Keskiaikaisia ristiholveja on Tigerstedt-Wallenstjernan kappelissa ja läntisessä asehuoneessa. Pääkuorissa on 1600-luvulla valmistuneet ristiholvit, joihin liittyy alttarin kohdalla kupolimainen holvin osa. Ursulan kappelin kellareissa on keskiaikaiset ja sakariston ullakon kappelissa 1800-luvun tiilestä muuratut tynnyriholvit.

1920-luvulla uusissa välipohjissa otettiin käyttöön teräsbetonirakenteet. Sakariston alle rakennetuissa tiloissa ja Ursulan kappelissa on teräsbetonirakenteiset laattapalkistot. Ruiskuhuoneen välipohjana on 1970-luvun teräsbetonilaatta. Sakariston ullakon kaksi tilaa katettiin 1970-luvulla betonirakenteisilla tynnyriholveilla.

Tornin huipun vesikate on vuodelta 1968. Kirkon muiden osien vesikattojen puurakenteet ja kuparipeltikate uusittiin 1970-luvun lopulla. Kattorakenteet tehtiin painekyllästetyistä liimapuupalkeista. Turun palon jälkeen valmistuneita kattotuoleja on tornin ohella vielä jäljellä pääkuorissa ja muutamia eteläisessä sivulaivassa.

Seinämuurit ja aukot

Kantava valumuurirakenne muodostuu tiilestä tai kivistä muuratuista ulko- ja sisäpinnoista, joiden väli on täytetty laastilla ja kivillä. Eteläisen kappelisarjan ulkoseiniä on tuettu 1970-luvun lopulla kirkkosalin seinään teräksisillä vetotangoilla. Pääkuorin ja Kankaisten kappelin vetotangot on asennettu 1800-luvulla. Sakariston arkistoholvin seinät ovat teräsbetonia. Vanhan ja uuden seinän väliin on jätetty ilmarako. Ullakon seiiniä täydennettiin 1970-luvulla tiilimuurauksella. Teknisen keskuksen seinät ovat tiili- ja betonirakenteisia. Paloturvallisuuden parantamiseksi kirkon ullakko on jaettu muuratuilla väliseinillä useaan palo-osastoon. Aikaisemmin kirkon ullakko oli ollut yhtä suurta yhtenäistä tilaa. Ursulan kappelin 1970-luvun wc-tilojen tiiliseinät ovat irti keskiaikaisista seinämuureista. Ne on tuettu teräsbetonipalkeilla ja -laattalla kellariholvin seiiniin.

Kantaviin tiiliseiniin on avattu uusia ovi- ja ikkuna-aukkoja eri aikoina. Vanhoja aukkoja on muurattu umpeen jo keskiajalla kappeleiden rakentamisen yhteydessä. Keskiäikäisten alkuperäiset ikkuna-aukot muurattiin umpeen ja korotettuun seinään tehtiin uudet 1460-luvulla. Ensimmäisen rakennusvaiheen kapeat ja korkeat ikkuna-aukot olivat suippokaarisia. Keskiajalla muurattiin myös pyörökaarisia ja pyöreitä aukkoja. 1920-luvun korjauksissa umpeen muurattuja ikkuna-aukkoja avattiin ja palautettiin keskiaikaiseen asuunsa. Uusia ulosjohtavia oviaukkoja avattiin Tarkk'ampujain kappelin pohjoisseinään keskiajan jälkeen ja sakariston itäseinään 1800-luvulla.

Muut rakenteet

Keskiaikaiset muurinsisäiset portaat ovat tiilirakenteisia. Sakariston kellariin johtava betonirakenteinen kierreporras ja ullakon tiiliportaati on uusittu 1970-luvulla. Ursulan kappelin silta portaineen on teräsrakenteinen. Nykyinen urkuparvi on peräisin 1970-luvun peruskorjauksesta. Siinä yhteydessä säilytettiin urkulehterin 1920-luvun tukirakenteet, jotka suunniteltiin urkulehterin kaventamisen yhteydessä. Ne ovat Suomen varhaisimpia teräsbetonirakenteita. Betonipalkiston päälle rakennettiin puinen, porrastuva koroke.

TALOTEKNIikka

Nykyinen talotekniikka on peräisin 1970-luvun peruskorjauksesta. LVI-suunnittelusta vastasi Insinööritoimisto Leo Maaskola Ky ja sähkösuunnittelusta Insinööritoimisto Risto Mäenpää. Kirkkoon asennettiin osittain koneellinen ilmanvaihto. Keskuslämmitys-, vesi- ja viemäri- sekä sähköjärjestelmät uusittiin. 1920-luvun korjauksen aikaisen keskuslämmitysjärjestelmän nk. matalapaineinen höyrylämmityksen tilalle asennettiin kaukolämpöverkkoon liitetyt lämmityslaitteet. Lattianalaiset betoni ja tiilikanavat hyödynnettiin uusissa asennuksissa. Maan alle rakennettuun tekniseen keskukseen sijoitettiin lämmönjakohuoneen lisäksi sähkö- ja sprinklerikeskus. Lämmönjakohuoneessa on kaukolämmön alajakokeskus vuodelta 2003.

LVI-järjestelmät

Koneellinen poistoilma on järjestetty kirkkosalin lisäksi Ursulan kappelin yleisöwc-tiloista ja valmistautumishuoneesta, muusikkojen huoneesta urkulehterillä, sakariston alapuolisista tiloista sekä teknisestä keskuksesta. Sakariston alapuolisissa tiloissa on lisäksi koneellinen tuloilma. Kirkkosalin ilma vaihtuu kaksi kertaa tunnissa. Hiljaisen äänen takia koneet voivat olla päällä myös tilaisuuksien aikana.

Vesikiertoinen lämmitysjärjestelmä koostuu puhallinkonvektori-, kiertoilmakojen ja patterilämmityksen ohella lattialämmityksestä ja kirkon penkkeihin kiinnitetyistä lämpöputkista. Kirkkosalia lämmitetään penkkien istuinosa-alueiden alapuolisten lämpöputkien lisäksi eri puolille sijoitetuilla puhallinkonvektoreilla. Kappelleissa ja etelälehterillä on myös vastaavanlaiset lattiakonvektorit. Eteishalleissa konvektorit on integroitu kaiderakenteisiin ja tasanteisiin. Pääsisääntäytymisen tuulikaapissa on kiertoilmapuhallin. Tornihallissa ja Ursulan kappelissa on puolestaan lattialämmitys. Tarkk'ampujain kappelin 1960-luvulla asennettu lattialämmitys ei ole toiminnassa. Sivutiloissa on pääasiassa levypattereita ja sakariston ullakolla sähköpatterit.

Vesi- ja viemäriasennukset on keskitetty Ursulan kappeliin ja sen kellariin sekä sakaristoon ja sen ullakolle ja kellariin, Urkulehterin muusikkojen huoneessa on pesuallas. Pääosa vesikalusteista on 1970-luvun korjauksen ajalta. Ursulan kappelin wc-tiloihin on tehty muutoksia vuonna 2007.

Sähköjärjestelmät

Nykyiset sähköjärjestelmät ovat pääosin peräisin 1970-luvun korjauksesta. Tekninen ohjauskeskus on sijoitettu sakaristoon. Sähkökeskukset on sijoitettu pienempinä osakeskuksina eri tiloihin. Äänentoistolaitteita on viimeksi uusittu vuonna 2005. Poistumisopasteet on lisätty 2000-luvun alussa ja paloilmamaisimet uusittu vuonna 2022.

Päätilojen valaisimet ovat Arkkitehtitoimisto Pitkänen-Laiho-Raunion suunnittelema erikoisvalaisimia. Sivutiloissa on käytetty osittain vakiomallisia valaisimia. Vanhoja messinkikruunuja on sakaristossa ja Tarkk'ampujain kappelissa. Sakaristossa on myös Paavo Tynellin suunnittelema valaisimia 1950-luvulta.

1. Päätilojen lämmitys on hoidettu pääosin puhallinkonvektoreilla. Niissä on erikoisuunnitellut kuorirakenteet.
2. Kirkkosalin ja Mikael Agricolan kappelin patterisyvennysten päällä on valurautaiset kannet 1920-luvulta.
3. Kirkkosalin penkkien alapuoliset lämpöputket on asennettu 1970-luvulla.
4. Sakariston lattian alla on tekniikkakanaali.
5. Tuomiokirkon lattiarasia.
6. Erikoisuunniteltuun valaisinsarjaan kuuluu seinä-, lattia- ja kattovalaisimien ohella myös Tuomiokirkkomuseon vitriinien valaisimet.

SISÄTILAT

Sisätilojen inventointiosuudessa on kartoitettu nykytilaa, siihen johtaneita eri rakennusvaiheita sekä tehtyjä muutoksia ja korjauksia. Inventointi perustuu paikan päällä tehtyihin havaintoihin sekä arkistolähteiden pohjalta arvioituihin muutoksiin. Pohjatietoina on käytetty kirjallisuus- ja arkistolähteitä mm. säilyneitä valokuvia, asiakirjoja sekä dokumentointi- ja suunnitelmapiirustuksia. Seurakunnan arkiston ”huonekansioihin” on koottu tietoja erityisesti 1920-luvun restauroinnin ja 1970-luvun peruskorjauksen muutostöistä. Yleisluonnehinnan lisäksi on käyty läpi tilojen päävaiheet. Pitkän ajanjakson takia on keskitytty oleellisimpiin muutoksiin. Korjaus- ja muutosluetteloon on kirjattu merkittävimmät arkistolähteistä löytyneet tiedot. Monivaiheisen rakennuksen säilyneisyyttä ei ole verrattu mihinkään tiettyyn aikakauteen. Viimeisin 1970-luvun peruskorjauksen aikainen kerrostuma on poikkeuksellisen hyvin säilynyt.

Inventoinnissa on painotettu alla olevissa kaavioissa värillä merkityjä tiloja. Rakennusvaihekaavioiden pohjana ovat Tietoa Finland Oy:n laatimat mittauspiirustukset. Tilanumerointi on laadittu tätä selvitystä varten.

INVENTOIDUT TILAT

Painotetut tilat merkitty värillä

0. KERROS

- 001 Tiilivarasto
- 002 Kesäkahvila
- 003 Varasto
- 004-011 Henkilökunnan sosiaalitilat
- 012-017 Tekniset tilat

1. KERROS

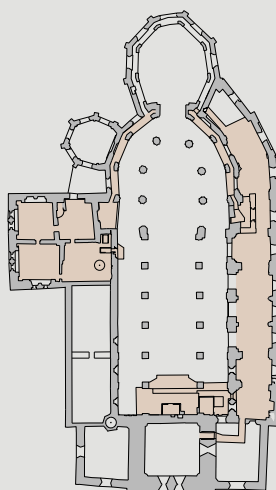
- 100 Tornihalli
- 101 Kirkkosali
- 102 Pääkuori
- 103 Kijikin kappeli
- 104-105 Pohjoiseteinen
- 106 Tavastin kappeli
- 107 Sakaristo
- 109 Gezeliuksen kappeli
- 110 Kankaisten kappeli
- 111 Tottin kappeli
- 112 Mikael Agricolan kappeli
- 113 Tigerstedt-Wallenstjernan kappeli
- 114 Itäinen asehuone
- 115 Pormestarin kappeli
- 116 Läntinen asehuone
- 117 Ståhlhandsken kappeli
- 118-122 Ursulan kappeli
- 123 Tarkk'ampujain kappeli

2. KERROS

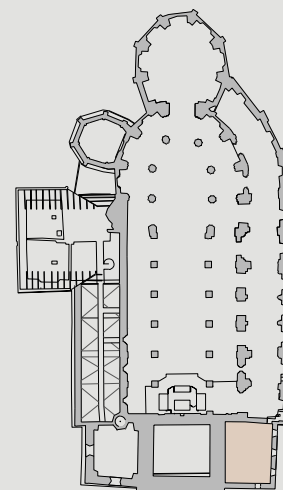
- 201-202 Urkulehteri
- 203 Etelälehteri (Tuomiokirkkomuseo)
- 205-208 Galleriakäytävä
- 209-212 Sakariston ullakko

3. KERROS

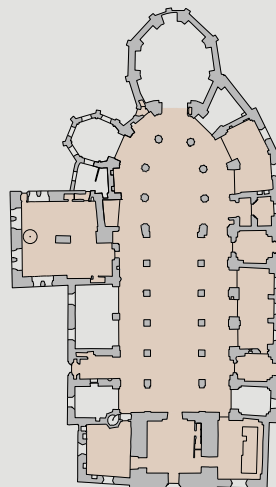
- 302 Ursulan kappelin ullakko

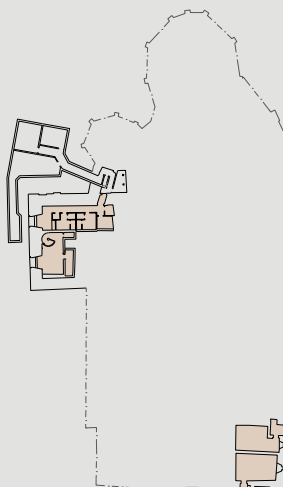
2. krs

Ullakkokrs

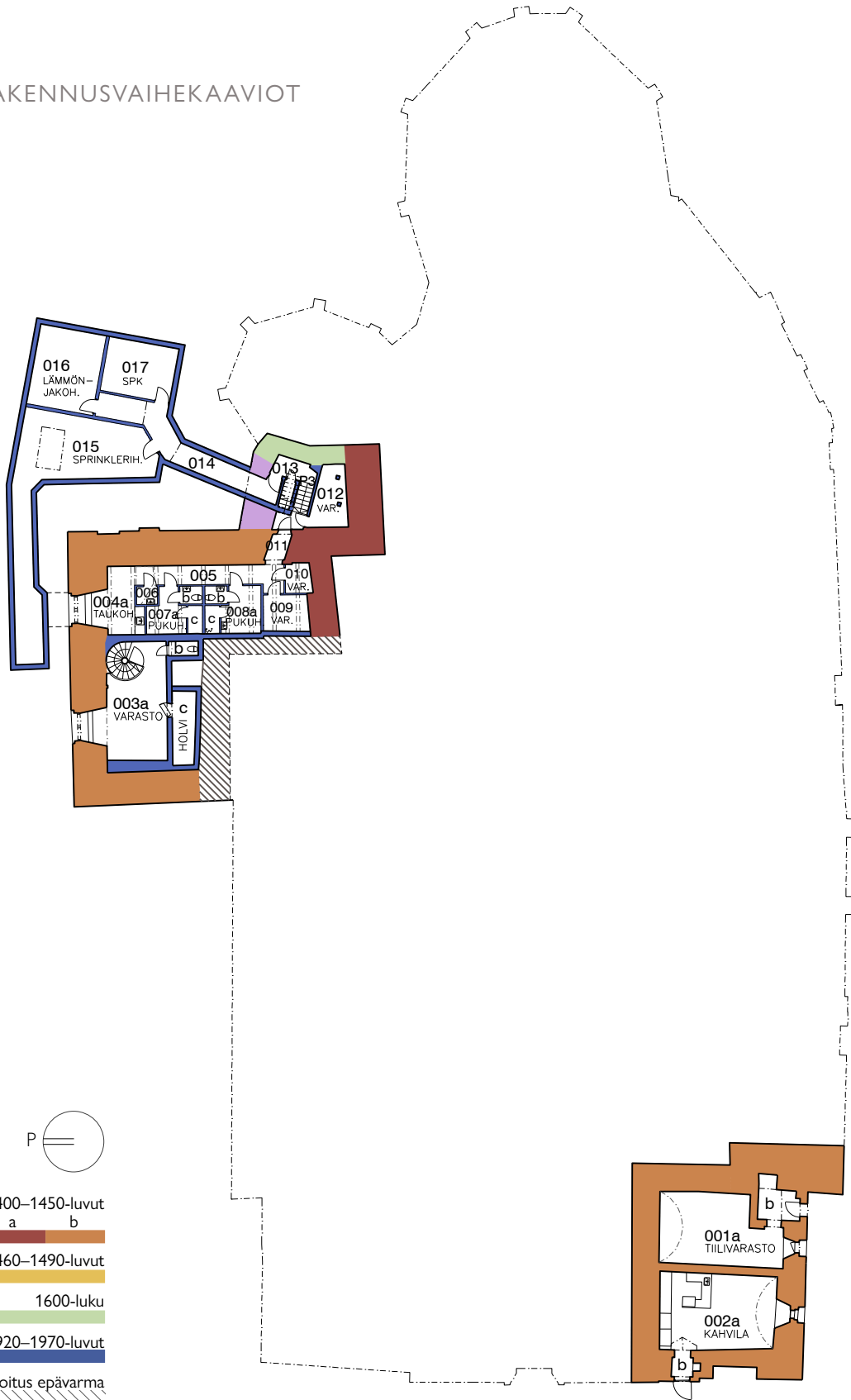
1. krs

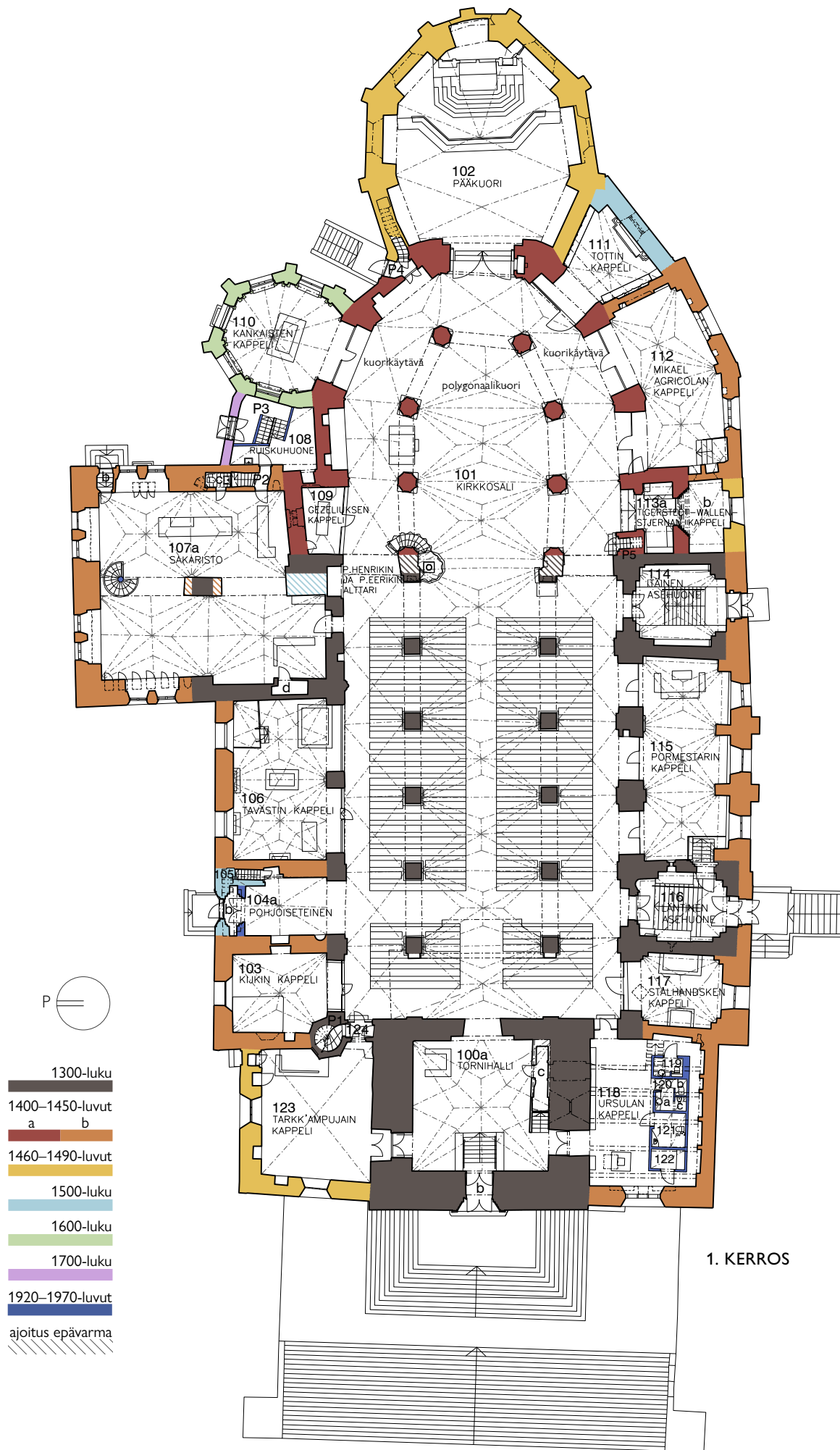
0. krs

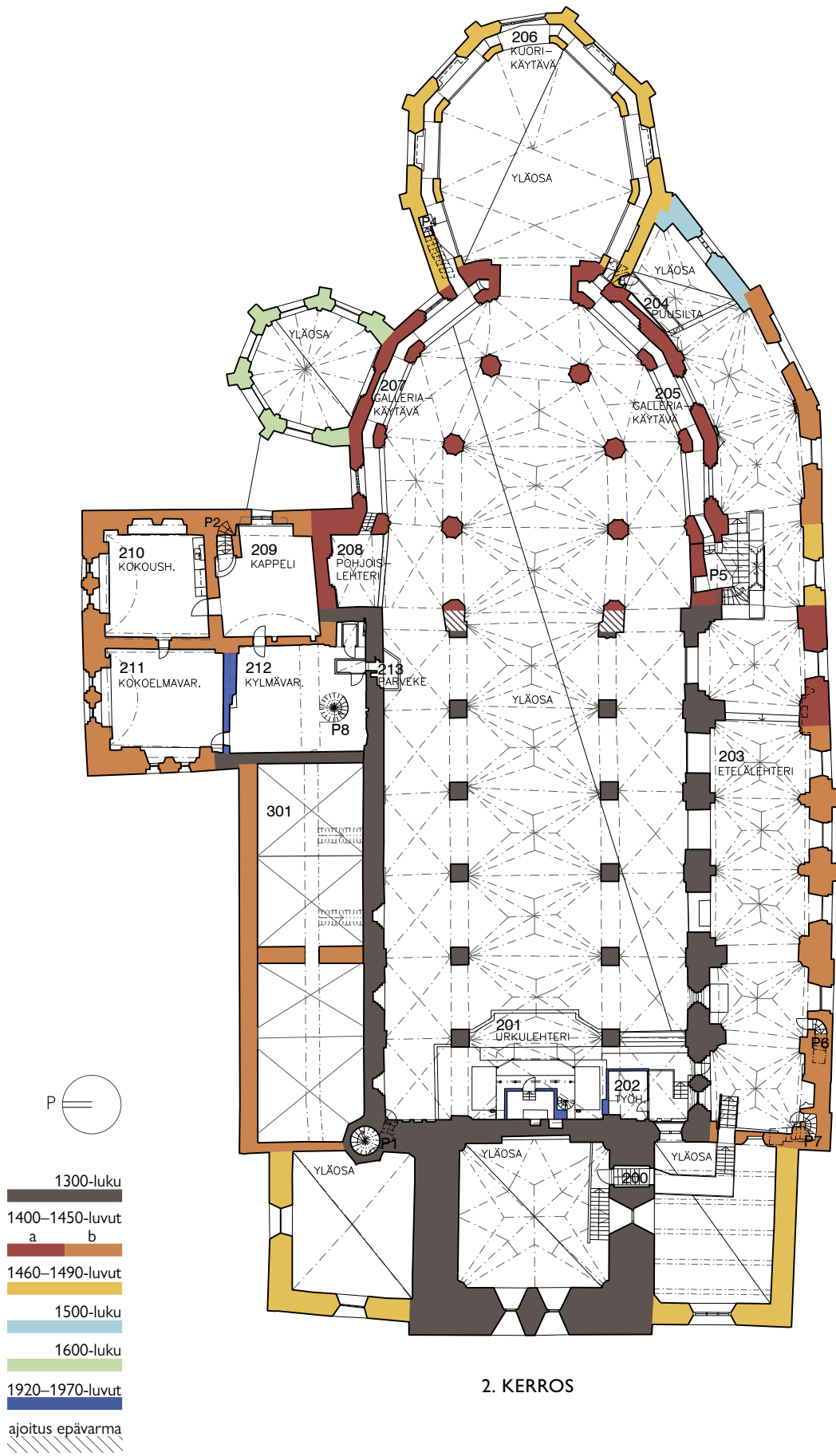

RAKENNUSVAIHEKAAVIOT

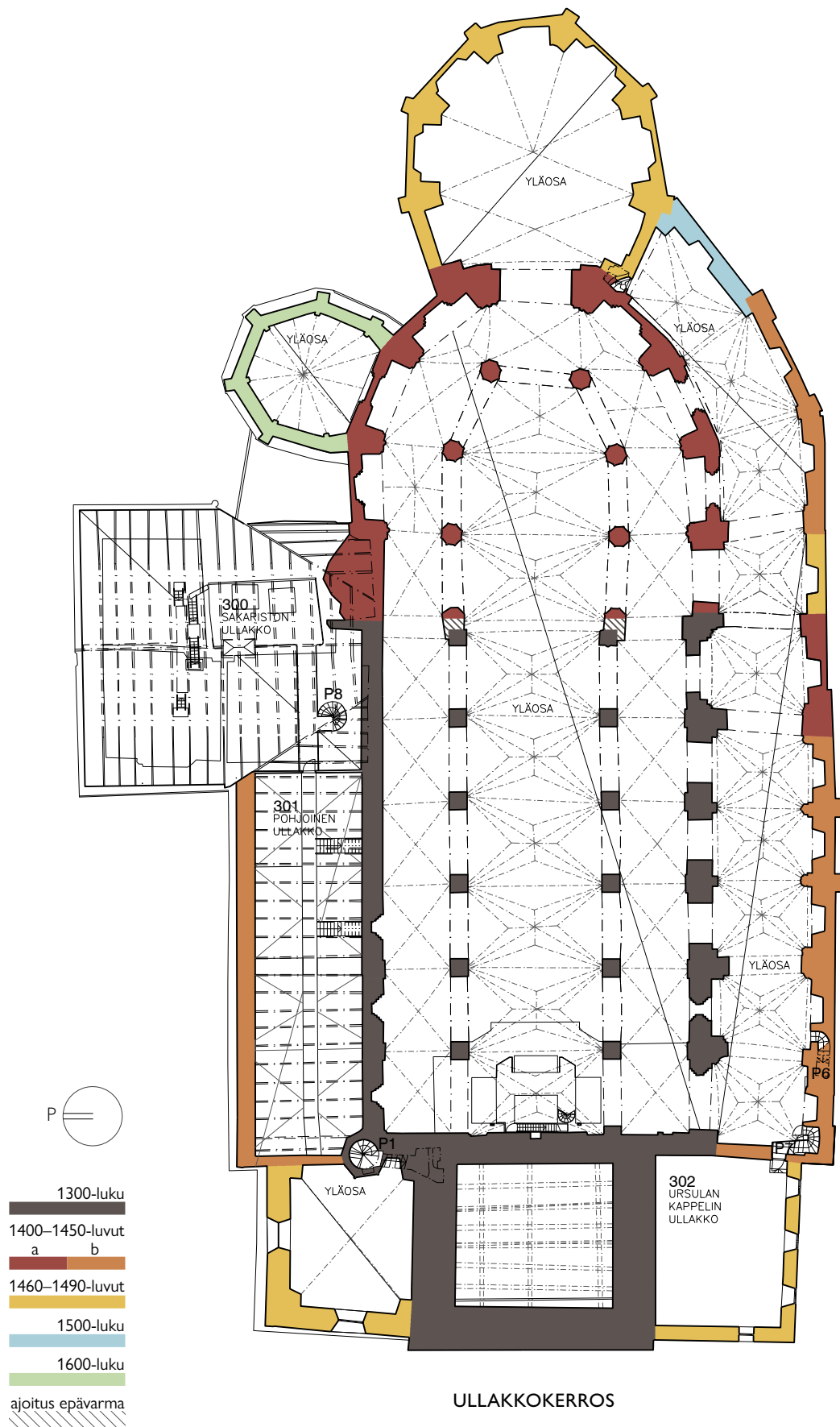

KELLARIKERROS

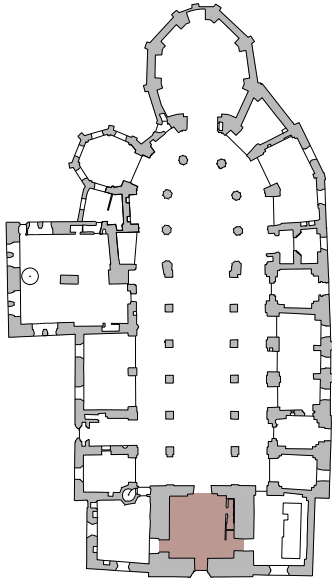

2. KERROS

100 TORNIHALLI

Tornihalli eli länsieteinen on rakentamisestaan saakka toiminut kirkon eteistilana. Nykyisin se on yleisön pääsisäänkäynti. Pohjamuodoltaan neliönmallisesta hallista on kirkkosalin ohella käynti Tarkk'ampujain kappeliin, Ursulan kappeliin ja portaikkoa pitkin edelleen Tuomiokirkkomuseoon ja urkulehterille.

Keskiaikaisen tornin kivistä muurattu alin kerros on peräisin 1300–1400-luvuilta. Torni rakennettiin aiottua suurempana ja kirkkosalia vasten olevassa seinässä on näkyvissä käyttämättä jääneet sidetiilet. 1400-luvun puolivälin jälkeen muurattu tähtiholvi on muodoltaan 8-jakoinen. Se korvasi ilmeisesti alkuperäisen ristiholvin. Länsiseinässä on kaksi korkeaa suippokaari-ikkunaa ja eteläseinässä yksi samanmallinen. Niiden ikkunasmyygit ovat tiilipintaiset.

Sisäänkäyntiportaat johtavat seinämuurin syvyisen tuulikaapin edustalta tornihallin nykyiselle lattiatasolle, joka on peräisin 1600-luvun muutoksesta. Alkuaan alemmalla tasolla olevasta hallista noustiin portaita pitkin kirkkosaliin. Portaan kaidarakenteissa on molemmin puolin puhallinkonvektorit. Lämmitysjärjestelmän ratkaisu on peräisin 1920-luvulta. Betoniset kaidarakenteet 1970-luvun peruskorjauksesta korvasivat muuratut tiilirakenteet, joissa oli ristinmuotoiset aukot.

Kirkkosaliin johtaneen portaalin tilalle rakennettiin 1600-luvulla korkea kaariaukko. Ursulan kappelin oviaukko on avattu 1450-luvulla kappelin rakentamisen yhteydessä. Samalla viereinen eteläseinän ikkuna muurattiin umpeen. Vastaavasti Tarkk'ampujain kappeliin johtava oviaukko on avattu keskiajan lopulla. Kaikkia alkuperäisiä oviaukkoja on myöhemmin muutettu.

Tornihalli on nykyisin pitkälti siinä asussa, jonka se sai 1920-luvun restauroinnin aikana tehdyssä perusteellisessä kunnostuksessa. Vanhat rappauspinnat on otettu esiin myöhempien lisäyksien alta. Pohjoisseinältä on saatu esiin keskiaikaisia maalusfragmenteja. Kirkkoon johtavan kaariaukon muoto on palautettu. Urkulehterin

takia umpeen muurattu aukon yläosa on avattu noin 30 cm:n syvyyteen. Oviaukon yläpuolisen betonipalkin avulla on ylemmän osan ohut tympanonmuuri saatu kannatettua. Ursulan kappelin puoleinen, 1450-luvulla umpeenmuurattu ikkuna on avattu ja sen tiilismyygit korjattu.

Hallin eteläseinää vasten rakennettua suoravartista portaikkoa pitkin on Ursulan kappelin kautta käynti etelälehterin Tuomiokirkkomuseoon ja urkulehterille. Alkuperäiseen läntiseen ulkoseinään avattu portaikon oviaukko on ilmeisesti keskiaikainen. Smyygin alataso on muokattu kaltevaksi ja uudelleen rakennetut porrasaskelmat verhottu kivilaatoilla. Portaikon avulla on saatu yhteys toiseen kerrokseen ratkaistua siten, että Ursulan kappeli säilyi yhtenäisenä tilana. Tornihalli ja Ursulan kappeli muodostivat 1920-luvulla kokonaisuuden, jossa sisätiloja oli jäsennetty ulkotilan tavoin. Samaa ajatusta on jatkettu Ursulan kappelin muutoksissa 1970-luvulla.

Portaikon puurakenteinen kaide on petsattu tummanruskeaksi. Portaan alla on siivouskomero. Oven yläpuolella on ristinmuotoinen muurattu aukko. Sama koristeaihe oli aikoinaan sisäänkäyntiportaan kaiderakenteissa. Ristinmuotoisia aukkoja on jäljellä kaksi, joista toinen on pohjoiseteisen entisen oven päällä.

Mikael Agricolan rintakuva siirrettiin tornihalliin Pormestarin kappelista 1970-luvun peruskorjauksessa. Se on kopio Emil Wikströmin veistoksesta vuodelta 1910.

Pintamateriaalit

Sisäänkäyntiportaan graniittiaskelmat ovat peräisin 1920-luvulta. Siinä yhteydessä porrasta siirrettiin lisätilan saamiseksi oven eteen. Askelmien etureunat on pyöristetty. Lattian nykyiset ruotsalaiset kalkkikivilaatat ovat peräisin 1970-luvun peruskorjauksesta. Ne korvasivat 1920-luvun kalkkikivilattian, joka puolestaan oli koottu kirkosta muualta siirretyistä kalkkikivilaatoista. Vanhaa kalkkikivilaattaa on jäljellä portaikon alapuolisessa siivouskomerossa. Luoteiskulmassa on vanha hautakivi 1600-luvulta, kolme muuta hautakiveä on uusittu 1970-luvulla. Tuomio-kirkkomuseoon johtavan portaikon askelmat on päällystetty ilmeisesti linoleumilla ja niiden ulkoreunassa on teräslistat. Portaan pystypinnat ovat petsattua puuta. Pääsisäänkäynnin tuulikaapissa on kumimatto, lattia on ilmeisesti graniittia.

Seinien nykyiset rappauspinnat on otettu esiin 1920-luvulla, kun myöhemmät lisäykset poistettiin vanhimpaan rappauspintaan saakka. Rappauksista on siinä vaiheessa osin täydennetty vanhan rappauksen tasoon. Samalla esiin saadut fragmentaariset kalkkimaalaukset on konservoitu. Ulkoseinän ikkunoiden alkuaan esillä olleet tiilipinnat on myös otettu esiin. Kattoholvin rappaus ja ruoteiden kalkkimaalaukset ovat peräisin 1920-luvun vauriokorjauksista.

Ovet ja ikkunat

Kirkkoon johtava uusgootilaistyylinen pääovi on vuodelta 1842. Kaupunginarkkitehti P. J. Gylichin suunnittelema ovi kuului alkuaan laajempaan kokonaisuuteen kirkkosalin tuulikaappien ja ovien kanssa. Se on ainut tästä vaiheesta säilynyt ovi. Tummanruskeaksi 1920-luvulla petsattu ovi oottrattiin uudelleen 1970-luvulla. Tuulikaapin vinoneliöruudutettu paneeliovi on 1920-luvulta. Oven suippokaarinen yläosa muutettiin kiinteäksi 1970-luvulla. Länsiseinän ikkunoiden sisäläsit ovat 1920-luvulta.

Sisäoivet ovat pääosin peräisin 1920-luvun vaiheesta. Ursulan kappeliin johtavan oviaukon yläosan umpeenmuuraus on avattu 1920-luvulla ja samassa yhteydessä smyygi on entistetty. Ursulan ja Tarkk'ampujain kappeleihin avautuvat identtiset vinoneliöruudutetut paneeliovet. Koristeellisten vetimien lehdykkäosat ovat taotut. Tuomiokirkkomuseon ja siivouskomeron tummaksi petsatut paneeliovet kuuluvat myös 1920-luvun vaiheeseen. Tuomiokirkkomuseon oven kehystetyssä kentässä on kohokuviona puuristi ja vanha painike on säilynyt. Siivouskomeron ovi on uusittu 1970-luvulla vanhan mallin mukaan. Ovien lukkoja on myöhemmin uusittu.

Sisustus, valaisimet, tekniset asennukset

Tornihallin infopisteen neuvonta- ja esitepöytä muodostaa kompaktin noppamaisen kalusteen. Tammiviilupintaisen kalusteen vitriinit on viimeistelty messinkilistoin ja heloin. Kaluste kuuluu 1970-luvun selkeälinjaiseen kalustesarjaan. Pöytää on myöhemmin osin muokattu.

Vanhat vaaleanharmaiksi peittomaalatut puupenkit ovat peräisin etelälehteriltä, josta ne siirrettiin nykyiseen paikkaansa 1970-luvulla. Tilassa on lisäksi vakiovalmisteisia ilmoitustauluja.

Holvin lyhtymäinen riippuvalaisin on ilmeisesti 1920-luvulta. Tuulikaapissa on vanha ”suutarinlampun” mallinen riippuvalaisin.

Tornihallin puhallinkonvektorit on integroitu sisäänkäyntiportaan kaidarakenteisiin. Ratkaisu on sama kuin 1920-luvulla, mutta konvektorien tilalla oli ripaputkipatterit. Kaidarakenteiden aikanaan tiilestä muuratut suojarakenteet on muutettu betonisiksi ja niiden päällä on kalkkikivitasot. Portaiden käsijohteena on teräsputki. Lisäksi tilassa on lattialämmitys. Tuulikaapin välioven kiinteään yläosaan on asennettu kiertoilmapuhallin.

VARHAISVAIHEET

Kirkon runkokuonetta täydennettiin keskiajalla rakentamalla länsitorni. Sen eteistilana toiminut alaosa muurattiin kivistä noin 18 metriä korkeaksi. Alkuperäiseen rakennussuunnitelmaan kuulunut torni tehtiin aiottua suurempana ja runkokuoneseen seinään jätetyt sidetiilet jäivät käyttämättä. Tornin rakentamisen C. J. Gardberg on ajoittanut 1300-luvun alkupuoliskolle ja Markus Hiekkänen sata vuotta myöhemmäksi. Tornia korotettiin melko pian sen valmistumisen jälkeen tiiliosalla.¹ Nykyisen korkeuinen halli oli alkuaan mahdollisesti ristiholvattu.² 1400-luvun puolivälin jälkeen muurattu tähtiholvi on muodoltaan 8-jakoinen.³ Holvin ruoteisiin maalattiin punaisia ja siniharmaita ornamentteja. Seinien keskiaikaista maalauksista jäljellä on enää fragmentteja pohjoisseinässä. Hallista nousiin portaita pitkin kirkkosaliin, jonka suippokaarinen sisäänkäynti on ollut nykyistä korkeampi.⁴ Tornihallin länsiseinässä on korkeat suippokaariset pari-ikkunat, joiden pielet on muurattu tiilistä. Länsiseinän niin ikään tiilipielineen ikkuna muurattiin umpeen 1450-luvulla Ursulan kappelin rakentamisen yhteydessä. Samaan aikaan avattiin oviaukko eteläseinään. Keskiajan lopulla avattiin vielä pohjoisseinään ovi, joka johti uuteen kappeliin.⁵ Kaikkia alkuperäisiä oviaukkoja on myöhemmin muutettu.

Lattia korotettiin nykyiseen tasoonsa 1600-luvulla ja kirkkosaliin sekä kappeleihin johtaneet portaat purettiin. Lattian korottaminen mahdollisti hautaholvien muuraamisen lattian alle. Samaan aikaan kirkkosaliin johtaneen portaalin tilalle rakennettiin korkea kaariaukko.⁶ Kaupunginarkkitehti P. J. Gylich suunnitteli uuden länsiportaalin puuovineen ja tornihalliin graniittiportaat, jotka valmistuivat vuonna 1842.⁷

Tornihalli kunnostettiin 1920-luvulla perusteellisesti. Vaurioitunut kattoholvi ja ruoteet korjattiin uusilla tiilillä. Ne rapattiin ja ruoteiden kalkkimaalaukset maalattiin uudestaan. Seinien rappauserrokset poistettiin vanhimpaan rappaukseen saakka. Esiin saadut fragmentaariset kalkkimaalaukset konservoitiin. Seinien uusi rappaus tehtiin vanhan säästetyn rappauksen tasoon. Lattian alla sijainneet hautaholvit kunnostettiin. Hautojen tutkimusten jälkeen ruumisarkut asetettiin takaisin. Osiin hajonneet hautalaatat kiinnitettiin betonilaattoihin ja asennettiin takaisin. Lattia tehtiin uudestaan muualta kirkosta siirretyistä kalkkivilaatoista. Sisäänkäynnin portaita siirrettiin noin 65 cm huoneeseen päin lisätilan saamiseksi uudelle sisäovelle. Portaiden molemmille puolille asennettiin lämpöpatterit, jotka verhottiin muuratulla tiilirakenteella. Lämmin ilma pääsi huoneeseen ristinmuotoisista aukoista ja rei'itetystä betonilaattakannesta. Tuomiokirkkomuseoon ja urkulehterille rakennettiin uusi portaikko, jonka alle sijoitettiin siivouskomero. Sen seinät muurattiin tiilestä ja oven yläpuolelle

Eteläseinä 1928, HK.

tehtiin ristinmuotoinen aukko. Portaikon kaide tehtiin puusta. Eteläseinän museoon ja urkuparvelle johtavaa ovikäytävää muokattiin kaltevaksi ja uudelleen rakennetut porrasaskelmat verhottiin graniittikivillä. Museoon ja urkulehterille johtava oviaukko sai uuden puuoven.

Kirkkoon johtava kaariaukko avattiin noin 30 cm:n syvyyteen. Siihen muuratun portaalin ovi pielineen poistettiin. Oviaukon yläpuolelle tehtiin betonipalkki kannattamaan aukon ylimmän osan täyttävää ohutta tympanonmuuria. Ursulan kappeliin johtavan oviaukon pielet entistettiin ja siihen asennettiin uusi ovi. Pääsisäänkäynnin sisäpuolelle tehtiin uudet pariovet. 1840-luvun ulko-ovi korjattiin ja maalattiin tummanruskeaksi.

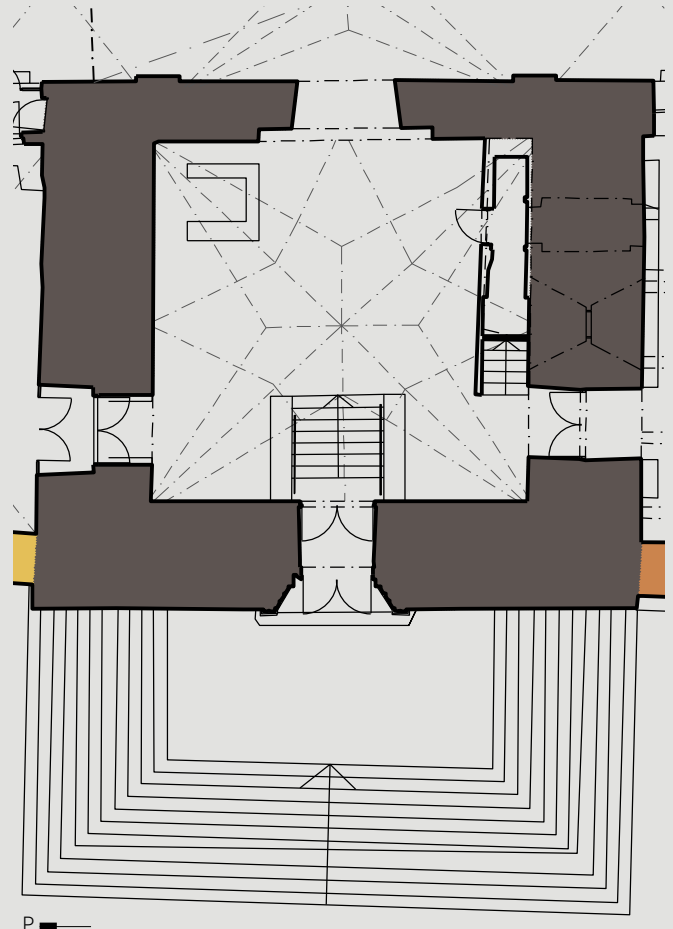
Läntisestä pari-ikkunasta poistettiin smyygien rappaukset. Alkuaan esillä olleet tiilipinnat korjattiin ja jätettiin näkyviin. Ikkunoihin lisättiin sisälasit, jotka asennettiin etsisiin rautakarmeihin. Eteläseinän ikkunan umpeenmuuraus poistettiin ja ikkunakomeron tiilipinnat korjattiin. Ikkunan uudet rautakarmit varustettiin lyijypuitelaseilla.

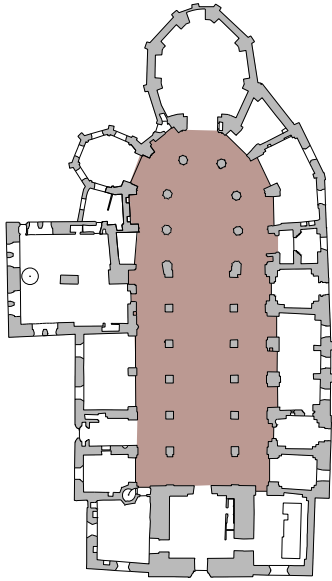
P. O. Welin 1977, TKsrkA.

KORJAUKSET JA MUUTOKSET

- Keskiaika** Kivirakenteinen eteishalli sai 1400-luvun puolivälin jälkeen 8-jakoisen tähtiholvin. Länsiseinän ikkuna muurattiin umpeen 1450-luvulla.
- 1600-luku** Lattiaa nostettiin noin metrin verran ylemmäs. Kirkkosaliin johtanut portaali purettiin ja sen tilalle rakennettiin korkea kaariaukko.
- 1840-luku** Länsiportaaliin asennettiin P. J. Gylichin suunnittelema puuovi graniittipielineen ja kahdeksan porrasaskelmaa. Kirkkosalin ja tornihallin väliin asennettiin puuovi.
- 1923–1928** Lattia päällystettiin vanhoilla kalkkivilaatoilla. Eteläseinän viereen muurattiin urkulehterille ja Tuomio-kirkkomuseoon johtavat portaat. Holvi korjattiin ja rapattiin uudelleen. Seinien paksuja rappauserroksia poistettiin ja esiin saadut kalkkimaalaukset konservoitiin. Seinät rapattiin uudelleen. Eteläseinän ikkunan umpeenmuuraus avattiin. Kappelisiin ja urkuparvelle johtaviin sisäänkäynteihin asennettiin uudet ovet. Halliin sijoitettiin radiaattorit.
- 1950-luku** Itäseinälle asennettiin kaksi P. Tynellin valaisinta.
- 1977–1979** Lattiaan asennettiin ruotsalaiset kalkkivilaatat. Huonokuntoisia hautakiviä vaihdettiin uusiin kalkkivisiin. Holvit ja seinät puhdistettiin. Siivouskomeron ovi uusittiin vanhan mallin mukaiseksi. Ulko-ovi kunnostettiin ja siihen palautettiin tammiooraus. Sen graniittipielet hiekkapuhallettiin. Ovisyvennyksen asennettiin kiertoilmapuhallin. Seinille kiinnitettiin erikoissuunnitellut valaisimet. Holvin vanha kattovalaisin jätettiin paikoilleen (Arkkitehtitoimisto Pitkänen-Laiho-Raunio).
- 2007-luku** Ursulan ja Tarkk'ämpujain kappeliin edustoille lattialuiskat (LPR-arkkitehdit Oy).

101 KIRKKOSALI

Kolmilaivainen holvattu kirkkosali ilmentää gotiikan pyrkimyksiä kohti korkeuksia, valoa ja avaruutta. Pilarit, suippokaaret ja holvit kuvaavat ylöspäin suuntautuvaa voimaa. Kirkkosali polygonaalikuorineen on tilallisesti poikkeuksellisen monimuotoinen. Vaikutelmaa rikastuttavat galleriakäytävät, salin päätteessä oleva erillinen pääkuori, sivulaivoihin avautuvat kappelit ja etelälehteri. Länsiseinän päätteessä on urkulehteri. Korkeutta keskilaivalla on kaikkiaan 24 metriä ja sen pituus pääkuorin kaariaukkoon saakka on 55,5 metriä. Salissa on nykyisin yhteensä 900 istuinpaikkaa irtotuolien kanssa. Paikkamäärä on vuosien saatossa vähentynyt poistettujen penkkien ja purettujen lehterien myötä. Kirkollisten toimitusten lisäksi salissa järjestetään konsertteja ja muita esityksiä. Polygonaalikuoriin on mahdollista sijoittaa siirrettävä alttari ja esiintymiskorokkeita. Kuorissa on pienoisurut.

Kirkkosalin holvattu interiööri on muotoutunut keskiaikana neljässä vaiheessa laajennusten seurauksena. Eri rakennusvaiheiden kerrostumat ovat edelleen nähtävissä. Kolmilaivainen holvattu kirkkotila klerestorioikkunoineen oli keskiaikaisessa muodossaan suurin piirtein valmiiksi rakennettu 1400-luvun lopulla. Keskiajan jälkeen tilalliset muutokset ovat olleet vähäisiä, mutta ulkoasu on muuttunut lehterien ja sisustuksen osalta. Urkulehteriä on uusittu vuoden 1827 palon jälkeen kolmeen kertaan. Kirkkosalin nykyasu on pääosin peräisin 1920-luvun restauroinnista. Urkulehteri ja tekniset asennukset ovat puolestaan 1970-luvun peruskorjauksesta.

Keskilaivan kuuden pilariparin muodostamat arkadit sisääntulosta saarnatuolille saakka kuuluvat kirkon ensimmäiseen rakennusvaiheeseen. Jykevät neliömäiset pilarit ovat sivuiltaan noin 1,2 metriä. Suippokaariaukkoja kehystävät maalatut rajaukset. Pilareiden kalkkikivikonolit, nk. kynäkonolit, noin 8,5 metrin korkeudessa kannattivat aikoinaan päälaihan 1340-luvulla rakennettuja holveja, jotka kuuluivat osana kolmilaivaiseen hallikirkkoon. Sivulaivojen holvit ovat peräisin

tästä vaiheesta. Saarnatuolin pilariparin kohdalla on ollut triumfikaariaukko, joka on johtanut viisisivuisen, ensimmäiseen pääkuoriin. Kaariaukon tiiliprofiloinnista on näkyvässä pilarin juuressa 1920-luvulla tehtyihin tutkimuksiin perustuva rekonstruktio. Sisääntulossa urkulehteri sijoittuu ensimmäiseen pilariväliin, johon lehteriä kantava 1920-luvun betonirakenne tukeutuu. Vaakapalkisto peittyi nykyään rapatun pinnan taakse.

Osana valoisa korkeaa pääläivää on pilareiden rajaama seitsensivuinen polygonaalikuori 1400-luvun alkupuolelta. Siitä tuli osa kirkkosalia, kun alttari siirrettiin vuonna 1649 nykyiseen pääkuoriin, alkuaan Kaikkien Pyhien kappeliin. Polygonaalikuori eli entinen pääkuori erottuu selkeästi muuten vaikutelmaltaan arkaaisessa pääläivässä. Oktogoninmalliset tiilisauvalliset pilarit ja holveja kannattavat maljamaiset kalkkikivikonsolit eroavat kirkkosalin alkuperäisistä rakenteista. Kuorikäytävä ja kuorin galleriakäytävä suippokaari-ikkunoineen ovat säilyneet osana kirkkosalia. Nykyisen pääkuorin ja kirkkosalin välinen kaariaukko on vuodelta 1682.

Pääläivan nelisakaraiset tähtiholvit ja suippokaariset klerestorioikkunat, molemmilla sivuilla yhdeksän ikkunaa sekä päätyikkuna, ovat peräisin 1460-luvun korotuksesta, kun pääläiva ja sen päätteenä ollut polygonaalikuori muutettiin basilikaksi. Ikkunoiden alapuolisissa seinäpinnoissa näkyvät 1920-luvulla urin

”piirretyt” umpeen muurattujen alkuperäisten ikkunoiden paikat. Muista saliin avautuneista kapeista suippokaari-ikkunoista jäljellä ovat ennallistettuina eteläseinän länsiosan ikkunat ja pohjoisseinän kolme ikkunaa sekä länsiseinän kaksi umpeen muurattua ikkunaryhmää. Eteläisen sivulaivan länsipäässä on 1920-luvulla avattu kalkkikivipuitteinen ikkuna. Se muurattiin melko pian umpeen, kun Ursulan kappeli valmistui.

Salin sivuille 1420–1460-lukujen laajennusvaiheessa rakennetut kappelit aukeavat kirkkotilaan kaariaukkojen välityksellä, jotka avattiin sivulaivojen ikkunoiden paikalle. Pohjoissivustalla on neljä korkeaa suippokaarista aukkoa. Eteläisivustalla on puolestaan kuusi matalampaa kappeleihin avautuvaa kaariaukkoa. Niiden yläpuolella kilpikaarien kohdalla on 1460-luvun suuret kaariaukot, jotka avautuvat kappelien yläpuolelle rakennetulle lehterille. Avoimet kappelit on erotettu kirkkosalista rauta-aidoin ja portein. Neljä niistä on keskiaikaisia ja uusimmat 1920-luvulta.

Polygonaalikuorissa on jäljellä kaksi lattiatasoon ulottuvaa seinäsyvennystä. Alkuaan alttarikomeroita oli kaikkiaan seitsemän. Kankaisten ja Gezeliuksen kappelien välissä oli Pyhälle Yrjänälle omistettu alttari.⁸ Syvennyksen kaareissa on keskiaikaisia köynnösmaalauksia ja lattiatasossa 1920-luvun valurautainen säleikkö. Pääkuorin viereisen seinäsyvennyksen kohdalla on lähetyssynttelikkö.

Sakariston ja Gezeliuksen kappelin välissä on pieni alttarikomero, jonka pie-

lien ja holvikaaren kasviaiheiset kalkkimaalaukset otettiin esiin 1920-luvulla. Sen vuonna 1400 vihitty alttari oli omistettu kirkon suojelupyhimys Pyhälle Henrikille ja Pyhälle Eerikille. Myöhemmin keskiajalla alttarilla on voinut rukoilla Neitsyt Mariaa ja pyhimyksiä, jotka oli haudattu valtakunnan muihin kirkkoihin tai luostareihin. Alttarikomeroon siirrettiin 1990-luvulla kuvanveistäjä Antero Ruotsalaisen Ylösnousemus-krusifiksi, joka on vuodelta 1972.⁹ Sakariston oven yläpuolella on puurakenteinen kuoroparveke 1920-luvulta. Sen kaide on rekonstruktio Taivassalon kirkon kuoriaidasta.

Kirkkosaliin johtaa neljä sisäänkäyntiä. Ne olivat käytössä jo keskiaikana, mutta mikään niistä ei ole säilynyt alkuperäisessä asussaan. Pääsisäänkäynti on tornihalista. Esteetön sisäänkäynti on järjestetty pohjoiseteisen kautta. Sen keskiaikainen oviaukko kirkkosaliin suurennettiin kaariaukoksi, kun pohjoiseteinen rakennettiin. Läntinen ja itäinen asehuone toimivat nykyisin pääosin varapoistumisteinä. Läntinen asehuone oli keskiajalla pääsisäänkäyntinä ja itäisen asehuoneen sisäänkäynti oli tarkoitettu papistolle.

Pääkuorin viereisessä alttarikomerossa on myöhemmin avattu *nk. Piispan ovi*, joka johtaa pienen välikön kautta ulos.¹⁰ Väliköstä muurinsisäinen porras nousee pohjoiselle galleriakäytävälle. Tigerstedt-Wallensstjerneran kappelin viereinen ovi johtaa nk. kuoritornin toiseen kerrokseen ja nykyään edelleen eteläiselle galleriakäy-

tävälle ja etelälehterille. Vastaava kuoritorni on sijainnut kirkkosalin pohjoispuolella. Kirkkosalista on lisäksi käynti pohjoispuolen sakaristoon.

Polygonaalikuorin toisen kerroksen tasolla on tukipilastereiden läpi kulkeva galleriakäytävä. Se on yhteydessä myös pääkuoria kiertävään vastaavaan käytävään. Pohjoisen galleriakäytävän jatkeena on nykyisin kuoritornin toinen kerros. Ristiholvattuun kerrokseen nouseaan kirkkosalin galleriakäytävältä muutaman porraskelmen verran. Askelmat muurattiin, kun nykyisen Gezeliuksen kappelin holvia korotettiin. Samassa yhteydessä jouduttiin korkean suippokaari-ikkunan alaosa lyhentämään. Länsiseinään avattiin oviaukko, josta kuljettiin sakariston ullakolle. Aukon kohdalle sijoitettiin keskiajan jälkeen kamiina, joka on myöhemmin poistettu.¹¹

Kirkkosali jäsenyy penkkikortteleiden jakamiin pitkittäis- ja poikittaiskäytäviin. Polygonaalikuorista 1990-luvulla poistetut penkit ovat mahdollistaneet laajemman esiintymistilan. Kuoriurut vuodelta 1973 on sijoitettu pohjoispuolen pilariväliin jättäen avoimet näkymät eteläpuolen sivukappeleihin. Urkuparven alle 1920-luvulla lisätyt penkkirivit korvasivat kappeleista poistetut penkit. Keskikäytävän puolella ne ovat lattialaatan verran eri linjassa etummaisena penkkikorttelin kanssa. Tilan kannalta merkittävät penkkikorttelit ja saarnatuoli ovat Turun palon jälkeiseltä ajalta. Saarnatuolin kanssa samaan aikaan kuuluvat virsitaulut ja niiden nu-

merokaapit. Länsipäässä pääsisäänkäyntioven vierellä on keskiaikainen Särkisalon kalkkikivestä valmistettu kastemalja. Samalla paikalla on sijainnut jo keskiajalla kastemalja.¹²

Nykyinen lattiataso on alkuperäistä keskiaikaista tasoa noin metrin verran ylempänä. Korotuksen myötä lattian alapuolelle saatiin hautapaikkoja. Lattia koostuu eriaikaisista kalkkikivilaatoista ja hautakivistä. Viisisivuinen kuorin paikka on merkitty 1920-luvulla lattiaan erivärisillä ja vapaamuotoisilla kalkkikivilaatoilla. Polygonaalikuoria kiertävän käytävän muoto korostuu eri koordinaatistossa olevien laattojen takia. Keski- ja sivulaivoissa penkkikortteleiden kohdalla on puurakenteiset korokkeet.

Kirkkosalin seinä- ja holvipinnat ovat pääosin 1920-luvulla saamassaan asussa. Paksujen rappauskerrosten alta esiin otetut arkadien profiilit, pilarien tiiliset kulmasauvat sekä holvien kalkkimaalaukset korostavat arkkitehtonisia muotoja. Keski-laivassa on näkyvissä holvipintojen esille otetut fragmentaariset kalkkimaalaukset. Sen itäosan ruoteiden maalauskoristelu on uusittu. Sivulaivojen holveissa on esiin otettuja maalauksia. Tutkimuksissa paljastuneet keskiaikaista rakennushistoriaa valaisevat yksityiskohdat luovat kerroksellisuutta.

Tekniset järjestelmät ovat peräisin 1970-luvun korjauksesta. Lämpö- ja vesiputkien runkolinjat sekä kaapeloinnit asennettiin 1920-luvun lämpökanaaviin.

Pintamateriaalit

Kalkkikivilattia koostuu eriaikaisista laatoista sekä hautakivistä. Pääosin neliönmuotoiset kalkkikivilaatat ovat harmaan ja punaruskean värisiä. Ne on ladottu limittäin. Penkkikortteleiden kohdalla on 1970-luvulla uusitut puurakenteiset korokkeet. Ponttilaudasta tehtyjen korokkeiden alla on sekä betonia että kalkkikivilaattoja. Puuluukuista on käynti lattian alle. Galleriakäytävän ja pohjoisen lehterin lattiat ovat ruskeaksi petsattua lautta. Galleriakäytävän pilasterien aukkojen kohdalla on tiili ja eteläpuolen entisen kuoritornin kohdalla kalkkikivilaatta.

Kalkkikivilaatat ovat pääosin 1920-luvun restauroinnista, kun lattiaa avattiin lämmityskanaalien rakentamista varten. Myös vanhoja laattoja käytettiin uudelleen. Uusitut laatat olivat Virossa. Kirkkosalin ensimmäinen kalkkikivilattia oli ilmeisesti vuodelta 1791. Sen aikaiset laatat olivat gotlantilaista kalkkikiveä. Kalkkikivilaattoja oli uusittu todennäköisesti laajalti jo Turun palon jälkeen. 1970-luvun uusitut laatat ovat ruotsalaista kalkkikiveä. Siinä vaiheessa kalkkikivilattioita avattiin vain sen verran kuin tekniikka-asennusten vuoksi oli välttämätöntä. Lisäksi huonokuntoisia laattoja vaihdettiin uusiin. Polygonaalikuorin purettujen penkkikorttelien kohdalle tehty kalkkikivilattia on 1990-luvun lopulta. Lattiakanaalien kohdalla on kalkkikivestä tehtyjä lattialuokkuja ja rei'itettyjä laattoja. Pohjoissivulla on patterisyvennyksen kohdalla suuret valurautasäleiköt 1920-luvulta.

Rapatut ja kalkkimaalatut seinä- ja holvipinnat ovat pitkälti siinä asussa, jonka ne saivat 1920-luvun restauroinnissa. Arkadien suippokaariaukkojen profiilit, oktagonipilareiden tiiliset kulmasauvat sekä holvien kalkkimaalaukset on otettu esiin paksujen rappausten alta. Samalla seinien myöhemmät korjausrappaukset on poistettu ja halkeamat korjattu. Vanhaa rappausta on jätetty näkyviin ja uusi rappaus sovitettu sen mukaan.

Keskiläivässä itäosan ruoteiden maalauskoristelu on uusittu. Sen holvipinnoissa on esille otetut fragmentaariset kalkkimaalaukset. Sivulaivojen holveissa on myös esiin otetut maalaukset. Keskiläivän itäosan tummentuneita kalkkimaalauksia on konservoitu 1970-luvulla. Samassa yhteydessä seinät ja holvit on puhdistettu ja niiden halkeamat paikattu laastilla. Sakariston johtavan oviaukon graniittikivipielet ovat vuodelta 1805. Galleriakäytävän tukipilasterien kaariaukkojen smyygit ovat osittain tiilipintaiset. Muilta osin pinnat ovat rapattuja.

Sisustus

Vuonna 1837 valmistunut saarnatuoli sekä virsitaulut ja niiden numerokaapit kuuluvat 1800-luvun alkupuolen uusgoottilaiseen kerrostumaan. Kirkkosalin penkit ja saarnatuoli on viimeksi kunnostettu 1970-luvun peruskorjauksessa. Siinä yhteydessä saarnatuolin sekä virsinumerotaulujen ja -kaappien alkuperäinen väritys 1830-luvulta entistettiin. 1920-luvun restauroinnissa ne oli maalattu tummasävyisiksi. Kalkkikivinen kastemalja on peräisin keskiajalta. Sen jalusta on uusittu 1970-luvulla.

Tyyliltään uusgoottilaiset penkkikorttelit ovat vuodelta 1884. Kortteleiden umpinaiset etu- ja takakaiteet on jäsenetty goottilaisin arkadein. Puupenkit ovat lakattua ja petsattua tammea. 1970-lukujen kunnostuksessa selkänöjien välilauta uusittiin ja niiden alle asennettiin lämpöputket. Samalla penkkien alla olevat puukorokkeet uusittiin.

Kaksoispilarin juureen sijoitettu saarnatuoli koostuu pylvään kannattamasta maljamaisesta alaosasta, pilaria kiertävästä portaasta ja kupolin mallisesta kaikukatoxesta. Arkkitehtonisesti jäsenetty alaosa ja porraskaide koostuvat suippokaarisista profiloituista arkadeista. Sinisiksi maalattuihin kenttiin alkuaan suunniteltuja apostolifiguureja ei toteutettu. Katoksen goottilaiset huipukkeet ja alaosan reunusaihe liittävät saarnatuolin alttarin kehyslaitteeseen. Valkealla ja sinisellä maalattua saarnatuolia on korostettu kultauksin.

Virsinumerotaulut ja niiden numerokaapit ovat tyyliltään uusgoottilaiset. Virsitauluja on polygonaalikuorin oktagonimallisissa pilareissa (2 kpl) sekä sivulaivojen seinillä (2 kpl). Virsinumerotaulut ovat alaslaskettavissa numeroiden kiinnittämistä varten. Virsitaulujen numerokaappeja on kolme kappaletta. Saliin on lisätty yksi virsinumerotaulu 1970-luvulla.

Pääsisäänkäynnin ja asehuoneiden ovien molemmilla puolilla on teräslipaat (6 kpl) diakoniatyötä varten. Rappauspintaan kiinnitettyt lipaat ovat ilmeisesti 1800-luvun puolivälistä.

Polygonaalikuorissa sijaitsevat 20-äänikertaiset kuoriurut vuodelta 1973. Ne ovat urkurakentaja Veikko Virtanen Ky:n rakentamat.

Ovet ja ikkunat

Kirkkosaliin avautuu itäisen ja läntisen asehuoneen pariovet, sakariston ovi sekä etelälehterille ja pohjoislehterille johtavat ovet. Asehuoneiden ja sakaristojen ovet on käsitelty kyseisten tilojen kohdalla.

Pohjoissivun välikköön johtavassa pariovessa on uusgoottilaista jäsentelyä. Se on ruskeaksi petsattu. Etelälehterille johtaa rautalevyillä päällystetty puuovi. Molemmat ovet ovat ilmeisesti 1830–1850 luvuilta.

Eteläisen sivulaivan suippokaari-ikkuna ja pari-ikkuna sekä länsipäädyn kalkkikivipuitteinen ikkuna on rekonstruoitu 1920-luvun tutkimuksissa löytyneiden rakennusfragmenttien perusteella. Pohjoisen sivulaivan kolmen ikkunan yläosat on ennallistettu.

Klerestorioikkunat ovat suippokaarisia ja ne jakautuvat pystysuuntaisesti kolmeen ja vaakasuuntaisesti neljään osaan. Kirkkosalin itäpään siviikkunat ovat sisäpuitteelliset ja niissä on kaksinkertaiset lasit. Keskilaivan yläosan ikkunat ovat yksinkertaiset. Ne on kunnostettu 1970-luvun peruskorjauksessa. Korjauksiin käytettiin mahdollisimman paljon vanhaa lasia. Eteläsivun ikkunoiden puuosat maalattiin ja puitteisiin asennettiin saranat.

Valaisimet ja tekniset asennukset

Seinävalaisimet on sijoitettu pilareiden molemmille puolille noin seitsemän metrin korkeuteen kalkkikivikonsolien alapuolelle. Sivulaivojen seinillä ne ovat matalammalla. Kaikki seinävalaisimet kuuluvat 1970-luvulla erikoissuunniteltujen valaisimien sarjaan, jotka valaisevat myös epäsuorasti. Urkulehterin alapinnassa on rappauspintaan upotetut valaisimet. Galleriakäytävällä on irrallisia kohdevalaisimia, jotka on asetettu konvektorien päälle. Äänentoistolaitteet on sijoitettu neliöpilareiden länsisivulle epäsymmetrisesti. Kirkkosalissa on käytössä induktiosilmukka.

Lattiamalliset puhallinkonvektorit on asennettu salin takaseinälle ja eteläisen sivulaivan kappeliin kaariaukkoja vasten. Galleriakäytävällä konvektorit on sijoitettu kaidetta vasten.

VARHAISVAIHEET

Kirkkosali on muodostunut keskiajalla usean rakennuskauden aikana. Ensimmäisessä vaiheessa tiilirakenteinen kirkkosali ulottui nykyisen saarnatuolin pilaririville asti. Salin sisäkatto oli ilmeisesti puurakenteinen. Kirkkosali holvattiin kolmilaivaiseksi hallikirkoksi C. J. Gardbergin tulkinnan mukaan 1340-luvulla. Kirkkosalissa on nähtävissä tiiliholveja kannattelevat viisi pilariparia ja pilasterit sekä sivulaivojen ristiholvit. Keskilaivan holveista ovat jäljellä kalkkikivestä veistetyt ns. lyijykynäkonsolit.¹³ Saliin avautuneista kapeista, suippokaarisista ikkunoista on ennallistettu eteläseinän länsiosan ikkunat ja pohjoisseinän kolme ikkunaa. Länsiseinässä on näkyvissä kaksi umpeenmuurattua alkuperäistä ikkunaryhmää. Nykyisen saarnatuolipilarin kohdalla on ollut viisisivuisen pääkuoriin avautuva triumfikaari, jonka tiilipielestä tehtiin 1920-luvulla rekonstruktio saarnatuolipilarin alaosaan. Pitäjänalttari ja pappisalttari ovat sijainneet pilarien kohdilla.¹⁴ Pilareissa on nähtävissä vielä niihin liittyneet komerosyvennykset. Markus Hiekkasen tulkinnan mukaan tiilikirkko rakennettiin vasta 1400-luvun alussa, jolloin kirkkosali holvattiin kolmilaivaiseksi.¹⁵ Kirkkosalin lattia oli alkuaan noin metrin nykyistä alempana. Sitä korotettiin jo keskiajalla.¹⁶

Uutta pääkuoria rakennettaessa purettiin kirkkosalin sivulaivojen itäseinät. Pääkuorista tuli osa kirkkosalia, kun pääalttari siirrettiin vuonna 1649 Kaikkien Pyhien kappeliin.¹⁷ Vanhan

pääkuorin kahdeksansivuiset ja tiilisuavalliset pilarit eroavat kirkkosalin alkuperäisistä pilareista. Pääkuorin galleriakäytävä suippokaarisine ikkunoineen ja kuorikäytävä ovat säilyneet osana kirkkosalia. Lattiatason seitsemästä alttarikomeroista jäljellä on enää kaksi. Gardbergin tulkinnan mukaan pääkuori valmistui 1400-luvun alkupuolella. Hiekkanen tarkensi rakennusajan 1430–1440-luvuille.¹⁸ Tigerstedt-Wallenstjerman kappelin viereinen ovi johtaa ns. kuoritornin toiseen kerrokseen. Vastaava kuoritorni on sijainnut kirkkosalin pohjoispuolella. Sen ensimmäinen kerros on nykyisin Gezeliuksen kappeli. Kuoritornit on rakennettu heti pääkuorin jälkeen. Saman rakennusvaiheen aikana on eteläisen sivulaivan länsipäähän avattu uusi kalkkikivipuitteinen ikkuna. Se muurattiin melko pian umpeen, kun Ursulan kappeli valmistui.¹⁹

Kirkon 1420–1460-lukujen laajennusvaiheen aikana rakennettiin kirkkosalin sivuille kappeleita. Sivulaivojen ikkuna-aukkojen kohdille avattiin korkeat suippokaariset aukot eli arkadit, joiden kautta kulku kappeleihin järjestettiin. Kirkon keskilaiva muutettiin basilikaksi 1460-luvulla. Alkuperäiset keskilaivan ikkunat muurattiin umpeen. Keskilaivan korotettuihin sivuseiniin tehtiin nykyiset ikkuna-aukot. Uudet holvit muurattiin nelisakaraisiksi tähtiholveiksi. Keskilaivan ja pääkuorin holvit saivat näin yhtenäisen alun ja korkeuden, kun pääkuorikin muutettiin samaan aikaan basilikaksi.²⁰ Eteläisen sivulaivan

Kirkkosalin lattian muutustyöt penkkien poiston jälkeen. P. O. Welin 1998, RHO.

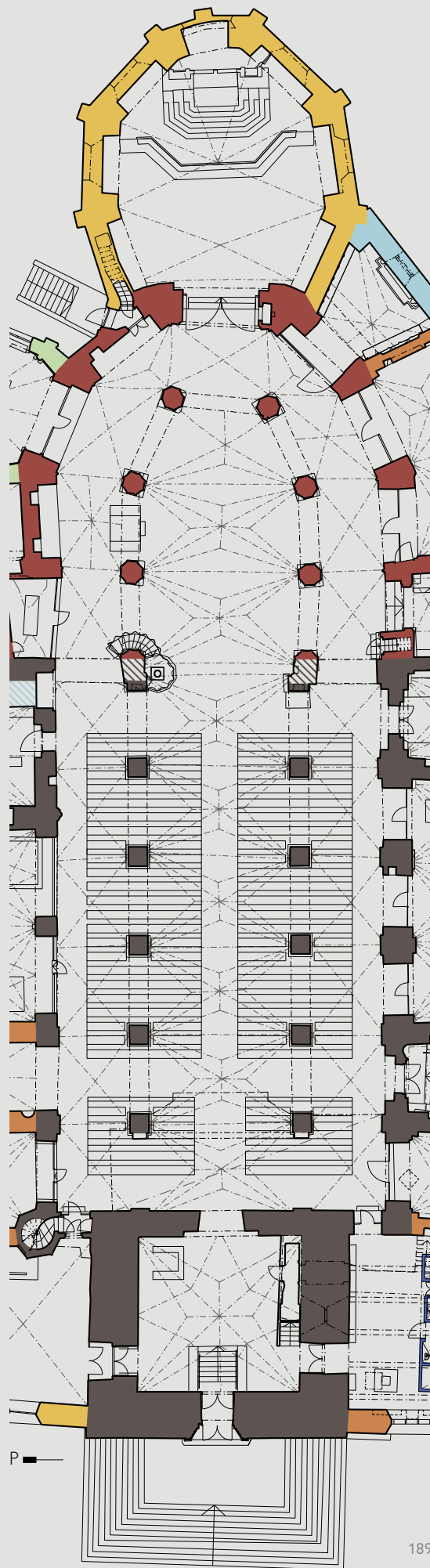
kilpikaarien kohdalle avattiin suuret kaariaukot lehteriin, joka oli rakennettu kappelien yläpuolelle.²¹ Kirkkosalin länsipäähän avattiin kaariaukot 1500-luvun alussa länsitornin pohjoispuolelle rakennettuun kappeliin ja 1400-luvun puolivälissä valmistuneeseen Ursulan kappeliin.²² Pohjoisseinän pienen kuoroparvekkeen kaide on Taivassalon kirkon kuoriaidasta.²³

Keskiajalla kirkkosaliin oli neljä sisäänkäyntiä: kaksi eteläseinässä ja yksi länsiseinässä sekä pohjoisseinässä. Yksikään näistä ei ole säilynyt alkuperäisessä asussaan. Jälkimmäistä sisäänkäyntiä muutettiin 1400–1500-lukujen taitteessa, kun sen eteen rakennettiin pohjoiseteinen ja vanha oviaukko kirkkosaliin suurennettiin arkadikaareksi. Pääsisäänkäynti kirkkoon oli keskiajalla läntisen asehuoneen kautta. Itäinen asehuone oli tarkoitettu papistolle. Länsipäädyn sisäänkäynti on ollut nykyistä kapeampi ja matalampi.²⁴

Uskonpuhdistuksen myötä tehdyistä kirkkosalin sisustusmuutoksista ei ole säilynyt mitään lukuisten tulipalojen vuoksi. Kirkkosaliin hankittiin saarnatuoli, penkit ja urut 1500-luvun lopulla. Saarnatuoli on sijainnut ilmeisesti samassa paikassa kuin nykyinenkin saarnatuoli.²⁵ Pääalttari siirrettiin Kaikkien Pyhien kappeliin vuonna 1649. Kirkkosalin ja Kaikkien Pyhien kappelien väliin tehtiin nykyinen kaariaukko vuonna 1682.²⁶ Kirkkoon hautaaminen kiellettiin vuonna 1784. Kirkkosaliin asennettiin gotlantilaisesta kalkkikivestä lattia vuonna 1791.²⁷

Turun palon jälkeisessä restauroinnissa interiöörin asu muutettiin usgoottilaiseksi. Umpinaiset, ovelliset penkkikorttelit valmistuivat vuonna 1829 ja saarnatuoli 1837. Saarnatuolia vastapäätä tehtiin kolmen arkadikaaren pituinen lehteri. Käsiyöläislehteri purettiin vuonna 1884 ja kirkkosaliin tehtiin nykyiset ovettomat penkit.²⁸ Urkulehteri rakennettiin 1830-luvun lopulla ja uudet urut valmistuivat vuonna 1842. Kahden pilarivälin pituinen urkulehteri muodosti sisäänkäyntiin pilarihallin. Pohjoiseteisen ja läntisen asehuoneen sisäänkäyntien eteen rakennettiin tuulikaapit. Kirkkoon tilattiin vuonna 1828 kymmenen erikokoista messinkistä kynttiläkrunua. Vuonna 1863 kirkkoon asennettiin kaasuväläistys.²⁹

Kirkkosalin 1920-luvun restauroinnissa avattiin koko kirkkosalin lattia osittain sen huonon kunnon ja osittain lämpökanaalien rakentamisen vuoksi. Lattian alapuoliset hautaholvit korjattiin ja niihin tehtiin rautabetonikannet. Holvaamattomat haudat katettiin samanlaisilla kansilla. Jokaiseen hautaholviin jätettiin luukulla varustettu aukko. Kaikki arkkuhautaukset dokumentoitiin. Lattiaan asennettiin takaisin alkuperäisiä ja osittain uusittuja hautakiviä. Tutkimuksissa paljastuneen viisisivuisen kuorin paikka merkittiin lattialaatoituksesta erottuvalla kiveyksellä. Uudelle lämmitysjärjestelmälle tehtiin betonirakenteiset kanaalit, joista lämpöputket johdettiin kappeleihin ja kirkkosalin länsipäädyn radiaattoreihin. Vanhan pääkuorin seinäsyvennyksiin asennettiin lattiaan metalliritilät radiaattoreiden suojaksi.³⁰ Lattiaa uusittiin Virosta hankituilla kalkkikivilaatoilla. Ne asennettiin hautaholvien ja lämpökanaalien betonikansien päälle. Muualle laattojen alle tehtiin ilmeisesti betonipohja. Penkkikorttelien puulattiat uusittiin.³¹

KORJAUKSET JA MUUTOKSET

Kirkkosalin vanhimman osan pilareita lujitettiin injektoimalla niihin sementtilaastia. Saarnatuolin pilaripariin tehtiin myös rautabetonivahvistukset. Keskilaivan kuoriosan ja sivulaivojen huonokuntoiset holvit vahvistettiin ja korjattiin kauttaaltaan. Sakariston kohdalla oleva pohjoisseinä lujitettiin betonirakenteella. Keskilaivan yläosan irtonaiset ja putoamassa olevat täytemuurit painonjakokaarien alapuolella kiinnitettiin paikoilleen. Korjausten jälkeen 1800-luvulla keskilaivan siniin asennetut vetotangot voitiin poistaa.³²

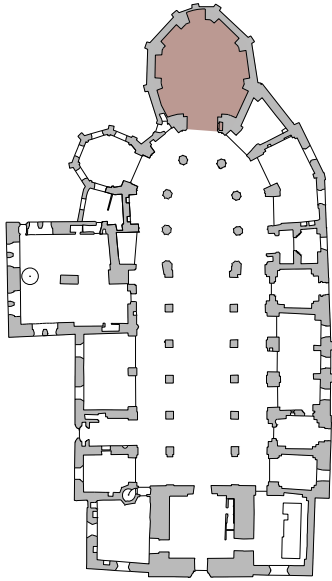
Paksujen rappauskerrosten alta otettiin esiin arkadiprofiilit, pilarien tiiliset kulmasauvat sekä holvien kalkkimaalaukset. Seinien korjausrappaukset poistettiin ja seinien halkeamat korjattiin. Vanha rappaus jätettiin näkyviin, missä se oli mahdollista ja uusi rappaus sovitettiin vanhan mukaan. Keskilaivassa vain itäosan ruoteiden maalauskoristelu uusittiin. Sen holvin pintojen esille otetut fragmentaariset kalkkimaalaukset jätettiin näkyviin. Keskilaivan holveissa ei itäosaa lukuun ottamatta havaittu jälkiä maalauskoristelusta. Sivulaivojen holvien kaikki esiin otetut maalaukset jätettiin näkyviin. Muutamissa itäosan holveissa ei maalauksia havaittu. Holveja on mahdollisesti korjattu 1600-luvulla tai myöhemmin. Kirkon vanhemmat rakennushistoriaa valaisevat yksityiskohdat jätettiin esiin. Eteläisen sivulaivan suippokaarinen ikkuna ja pari-ikkuna sekä länsipäädyn kalkkivipuitteinen ikkuna rekonstruointiin säilyneiden rakennusfragmenttien avulla. Pohjoisen sivulaivan kolmen ikkunan yläosat ennallistettiin.³³

Kirkkosalin ikkuna-aukkoihin asennettiin sisäikkunat ja vanhan kuoriosan eteläikkunat uusittiin kokonaan. Kunnostetut 1880-luvulta peräisin olevat penkit sijoitettiin takaisin paikoilleen. Urkulehterin kohdalle lisättiin kaksi uutta penkkiriviä, jotka korvasivat eteläisistä kappeleista poistetut penkit.³⁴ Saarnatuoli ja virsinumerotaulun kaappi saivat tumman värityksen. Numerotaulun pohja maalattiin valkoiseksi.³⁵

Keskiaika	Kirkkosali holvattiin kolmilaivaiseksi 1340-luvulla. Keskilaivan holvit korotettiin ja kirkosta tuli basilika vuonna 1466. Eteläseinän yläosaan avattiin valmistuneelle lehterille kaariaukot 1400-luvun jälkipuoliskolla.
1500-luku	Kirkkosaliin tehtiin penkit ja saarnatuoli.
1600-luku	Pääkuorista tuli osa kirkkosalia, kun pääalttari siirrettiin Kaikkien Pyhien kuoriin vuonna 1649. Kirkkosalin ja Kaikkien Pyhien kappelin väliin tehtiin nykyinen kaariaukko vuonna 1682.
1700-luku	Kirkkoon hautaaminen kiellettiin vuonna 1784. Kirkkosaliin asennettiin gotlantilaisesta kalkkikivestä lattia vuonna 1791.
1805	Kirkkosalin ja sakariston välinen oviaukko sai graniittikivipielet.
1827–1840	Ovelliset penkkikorttelit valmistuivat vuonna 1829 ja saarnatuoli vuonna 1837. Vastapäätä saarnatuolia rakennettiin käsityöläislehteri.
1863	Kirkkosali sai kaasuvalot.
1877	Kirkkosaliin asennettiin lämmityskamiinat.
1880-luku	Seinät puhdistettiin ja maalattiin. Sali sai uudet, tammipuiset penkit. Käsityöläislehteri purettiin.
1923–1928	Lattiaan vaihdettiin uusia kalkkikivilaattoja ja penkkikortteleihin tehtiin uudet korotetut puulattiat. Hautakivet asennettiin takaisin lattiaan ja osa niistä uusittiin. Viisisivuisen kuorin paikka merkittiin keskilaivan lattiaan. Kamiinat purettiin pois ja lattian alle tehtiin lämpökanaalit sekä asennettiin radiaattorit kirkkosalin länsiosaan ja vanhan kuorin seinäyvennyksiin lattian alle. Kirkkosalin vanhimman osan pilareita ja pohjoisseinää sakariston kohdalla lujitettiin sementtilaastilla. Keskilaivan itäosan ja sivulaivojen huonokuntoiset holvit korjattiin. Aiemmat korjausrappaukset poistettiin holveista, seinistä ja pilareista. Seinät ja holvit rapattiin uudelleen niiltä osin, missä vanhaa rappausta ei voitu säästää. Holvien kalkkimaalauksia ja keskiaikaisia ikkunoita otettiin esiin. Eteläisen sivulaivan ja länsipäädyn ikkunoita rekonstruointiin. Penkit kunnostettiin ja asennettiin takaisin.
1950-luku	Pilareihin asennettiin P. Tynellin valaisimet.
1968	Pohjoislaivaan sijoitettiin kirkkolaiva.
1973	Polygonaalikuorin pilariväliin lisättiin kuoriurut.
1977–1979	Huonokuntoisia lattialaattoja vaihdettiin uusiin. Radiaattorien tilalle asennettiin konvektorit ja penkkien alle lämpöputket. Seinien ja holvien halkeamien korjausten jälkeen pinnat puhdistettiin ja paikkamaalattiin. Keskilaivan itäosan holvien kalkkimaalaukset konservoitiin. Saarnatuolin pilariparien perustukset lujitettiin injektoimalla. Talotekniikka ja äänentoistojärjestelmä uusittiin. Penkit ja saarnatuoli kunnostettiin. Virsikirjataulun ja saarnatuolin väritys palautettiin alkuperäisiksi. Pilareihin asennettiin valaisimet (Arkkitehtitoimisto Pitkänen-Laiho-Raunio).
1998	Kirkkosalin etuosasta poistettiin kiinteät penkit ja ne korvattiin tuoleilla.

102 PÄÄKUORI – KAIKKIEN PYHIEN KAPPELI

Keskilaivan päätteenä on valoisa kahdeksansivuinen pääkuori, joka saa luonnonvaloa viiden korkean kaari-ikkunan kautta. Tilallisesti moniulotteista kuoria kiertää toisen kerroksen tasolla galleriakäytävä. Sen alapuolella on kuusi kaarisyvennystä freskomaalauksineen. Rikkaasti maalauskoristellun pääkuorin sisustus on tyyliältään uusgotiikkaa.

Kirkkosalin itäpäähän rakennettu Kaikkien Pyhien kappeli vihittiin käyttöön vuonna 1485. Kappeli poikkeaa muista keskiajan kappeleista sen kahdeksankulmisen ja korkean muotonsa vuoksi. Sen ulkoseinissä on alttarisyvennykset. Niiden yläpuolella on tukipilasterien läpi kulkeva galleriakäytävä samalla korkeudella polygonaalikuorin käytävän kanssa. Pilastereiden väleissä on galleriaan avautuvat pyörökaari-ikkunat. Näistä kaksi on myöhemmin muurattu umpeen. Uusi kappeli yhdistettiin pääkuoriin kaariaukolla, jota laajennettiin nykyiseen kokoonsa vuonna 1682. Holvit tuettiin seinien tukipilastereihin.³⁶ Kappelin nykyistä korkeammat holvit sortuivat 1500-luvun puolivälin tulipalossa. Uusi holvi rakennettiin 1620-luvun lopulla.³⁷ Pääalttari siirrettiin vuonna 1649 Kaikkien Pyhien kappeliin, josta tuli pääkuori.³⁸ Kirkkosalin ja pääkuorin välisen kaaren muutostöiden jälkeen valmistui porras pääkuorin galleriakäytävälle. Kulku portaaseen oli polygonaalikuorin entisestä alttarikomerosta, johon avattiin myöhemmin myös *Piispan oveksi* kutsuttu uloskäynti.³⁹

Pääkuori sai nykyisen asunsa Turun palon jälkeisissä 30-vuotta kestäneissä korjauksissa. Alttaritaulun uusgoottilainen kehysrakenne 1830-luvulta on ruotsalaisen arkkitehti Carl Gustaf Blom Carlssonin suunnittelema ja koristeveistäjä Carl Wennerströmin toteuttama. Alttaritaulu vihittiin lopullisesti käyttöön marraskuussa 1834.⁴⁰ Alttarikokonaisuutta täydentävät arkkitehti Engelin suunnittelemat kullatut kandelaaberit vuodelta 1843.⁴¹ Alttarin goottilaistyylinen valurautakaide nelisop-

piornamentteineen sekä kaarisyvennysten matalat kaiteet ovat lääninarkkitehti G. T. Chiewitzin suunnittelemat.⁴² Pääkuorin seinien vetotangot on asennettu viimeistään 1860-luvulla. Arkkitehti Berner oli todennut jo 1730-luvun lopulla välttämättömäksi seinien sitomisen ankkureilla.⁴³ Pääkuorin viimeisimmät lisäykset ovat arkkitehti Ola Laihon suunnittelema kastemalja vuodelta 1986 ja alttarikrusifiksi vuodelta 2009.

Pääkuorin vuonna 1854 valmistuneet maalaukset ovat Suomen ensimmäiset freskotekniikalla tehdyt, taiteilijana Robert Wilhelm Ekman.⁴⁴ Maalausohjelman laati tuomiorovasti Edman. Kuuteen kaarisyvennykseen sijoitettujen maalausten aiheina ovat Kristuksen kärsimykset. Alttarikomeroiden kaksi yläpuolista maalausta liittyvät kuvitteellisesti historiaan. Eteläsivulla Pyhä Henrik kastaa suomalaisia Kupittaaan lähteellä ja pohjoissivulla Mikael Agricola luovuttaa Raamatun suomenkielisen käännöksen Kustaa Vaasalle. Sisääntulokaaren pielen kuva-aiheina ovat uskonpuhdistaja Martti Luther ja Pohjolan apostoli Ansgar. Kattoholviin on maalattu goottilaistyylinen ruoderakenne, jonka takaa näkyy sinitaivas enkeleineen.

Kalkkikivilattia (n. 440 x 440 mm) on pääosin peräisin 1920-luvulta. Tuolloin lattia avattiin lämmityskanaalien rakentamista varten. Lattiassa on vanhoja hauta-laittoja. Huonokuntoisia kalkkikivilaattoja on uusittu 1970-luvulla. Altтарin porrastuksia on muutettu viimeksi 1970-luvulla. Portaat on päällystetty kokolattiamatolla.

Siinä yhteydessä myös portti on kunnostettu. Pääkuorin pyörökaari-ikkunoiden yläosassa on koristeellinen ”ruususto” ja alaosa jakautuu neliöruutuihin. Ulkopuolella on värilliset ”antiikkilasit” ja lyijylistat, jotka ovat kiinni metallijaotuksessa.⁴⁵ Pohjoisikkunassa on säilynyt vuoden 1854 korjauksessa asennettuja Nuutajärven lasitehtaan valmistamia etsattuja värilaseja.⁴⁶ Alttarin takana oleva ikkuna jakautuu tiilipuitteilla neljään pystyosaan.

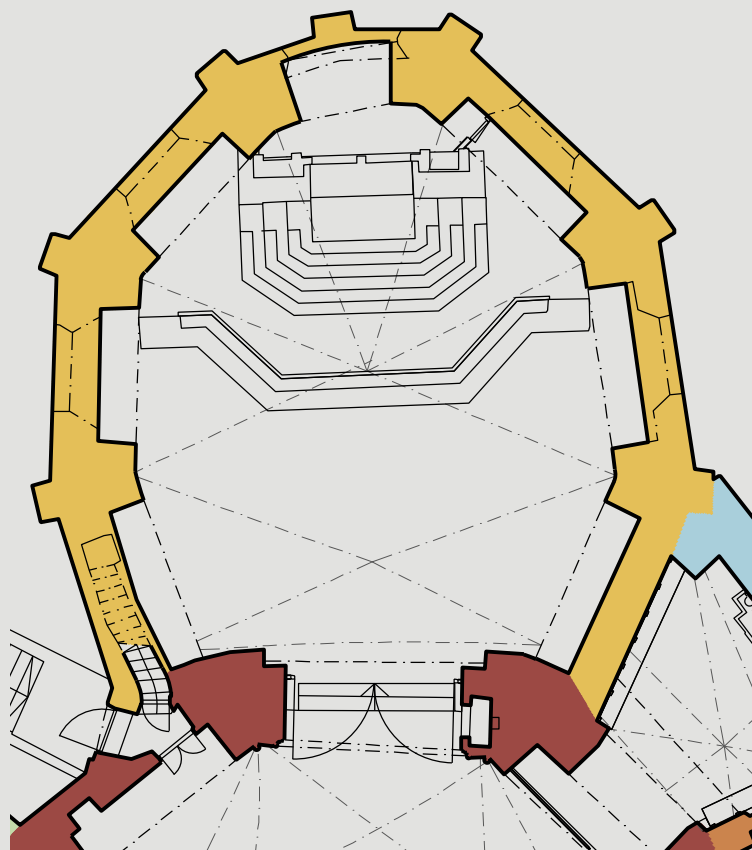
Galleriakäytävän ruskeaksi petsatut puulattiat ovat peräisin 1970-luvulta. Siinä yhteydessä myös galleriakäytävän kaide on maalattu sisäpuolelta. Pohjoissivulla on tiililattia, jota on osittain uusittu. Kohdevalaisimet ja pilarikaiuttimet sekä lattialle puisten ikkunapenkkiä alle asennetut puhallinkonvektorit ovat myös peräisin 1970-luvun peruskorjauksesta. Kaariaukon piilien alas laskettavien kohdevalaisimien vinssit on asennettu galleriakäytävän seinään. Galleriakäytävältä johtaa kapea tiiliporras kirkkosalin tasolla olevaan välikköön, josta on käynti kirkkosaliin nk. Piispan oven kautta ja lisäksi suoraan ulos.

KORJAUKSET JA MUUTOKSET

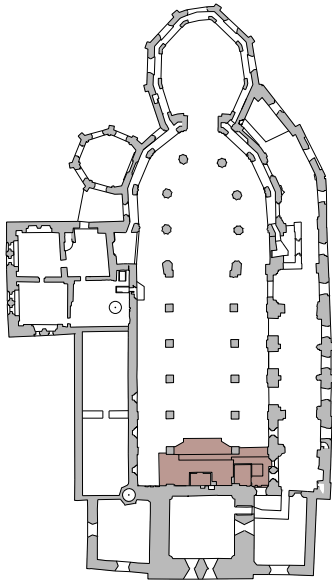
- Keskiaika Lounaisikkuna muurattiin 1500-luvun alussa umpeen uuden kappelin rakentamisen yhteydessä.
- 1500-luku Kattoholvi sortui joko vuoden 1546 tai vuoden 1576 tulipalossa.
- 1600-luku Uusi kattoholvi valmistui 1620-luvun lopulla. Kuoriin siirrettiin vuonna 1649 pääalttari. Luoteisseinän ikkuna muurattiin umpeen vuonna 1654. Kirkkosalin ja pääkuorin kaariaukko laajennettiin nykyiseen korkeuteensa vuonna 1682. Kirkko sai ensimmäisen alttaritaulunsa vuonna 1699. Altтарin taakse seinään maalattiin laskostettu verho.
- 1838 Altтарitaulun kehysrakente on arkkitehti Carl Gustaf Blom Carlssonin suunnittelema ja alttaritaulu hovi-intendentti Fredrik Westinin maalaama.
- 1843 Kullatut kandelaaberit. (Arkkitehdit C.L. Engel ja A.W. Arppe.)
- 1922–1928 Lattian alla olleet haudat dokumentoitiin. Hautaholvit korjattiin lattiaa kantaviksi. Seinien pahimmat halkeamat korjattiin. Holvit ja seinät freskomaalauksineen puhdistettiin ja korjattiin. Kuorikaide maalattiin. Lattiaan asennettiin kalkkikivilaatat. Kuoriin sijoitettiin radiaattorit.
- 1854 R. W. Ekmanin maalaamat Suomen ensimmäiset freskotekniikalla toteutetut katto- ja seinäfreskot valmistuivat. Ikkunoihin vaihdettiin Nuutajärven lasitehtaan valmistamat etsatut väri lasit.
- 1940 Talvisodan pommituksissa pääkuorin ikkunoista osa särkyi.
- 1965 Altтарitaulu konservoitiin. Neljään ulkopuolen ikkunaan vaihdettiin ranskalaiset antiikkilasit.
- 1976–1979 Altтарikorokkeen rakenteet uusittiin. Altтарikaide kunnostettiin ja siihen lisättiin ehtoollispikarien säilytystaso. Puuportti korjattiin. Portaaseen tehtiin puinen irtoluiska. Seinät ja holvit puhdistettiin. 1850-luvulla maalatut freskot konservoitiin. Huonokuntoisia lattialaattoja vaihdettiin uusiin. Galleriakäytävän lattia uusittiin kokonaan ja sen kaiteet maalattiin sisäpuolelta. Radiaattorien tilalle asennettiin konvektorit (Arkkitehtitoimisto Pitkänen-Laiho-Raunio).
- 1986 Uusi kastemalja, arkkitehti Ola Laiho (Arkkitehtitoimisto Pitkänen-Laiho-Raunio).
- 2009 Altтарikrusifiksi, arkkitehti Ola Laiho (LPR-arkkitehdit Oy).

Altтарin korjausta vuonna 1927. J. Rinne, HK.

201 URKULEHTERI

Keskilaivan juhlavana päätteenä on urkufasadi, lehterin ulottuessa myös molempiin sivulaivoihin. Urkulehteri on tarkkaan suunniteltu kompakti kokonaisuus, jossa urkujen ohella on tilat kuorolle ja orkesterille sekä erillinen muusikkojen työ- ja lepohuone. Urkulehterin kolme viimeisintä vaihetta ovat 180 vuoden ajan vaikuttaneet tilallisesti eniten kirkkosaliin. Nykyiset 75-äänikertaiset urut otettiin käyttöön vuonna 1980.

Kirkkosalin keskiaikaisista uruista ei ole säilynyt tietoa. Urkujen hankkiminen oli 1460-luvun lopulla ajankohtaista, mutta varmasti ei tiedetä, saiko Tuomiokirkko tuolloin urut.⁴⁷ Länsiseinällä, jossa nykyinen urkulehteri sijaitsee, oli jo keskiajalla kaksi parveketta. Alkuperäisen länsiportaalin yläpuolella oli noin viiden metrin korkeudella lattiatasosta parveke, joka oli keskilaivan levyinen. Sen rakentamisen Juhani Rinne päätteli liittyvän urkujen hankintasuunnitelmiin. Parveke on poistettu portaalin muutostöiden yhteydessä 1600-luvun alussa. Länsiseinään tuettuna oli noin 15 metrin korkeudessa toinen parveke, jonne kuljettiin länsitornin portaikkoa pitkin. Parvekkeen tasolla oli sivulaivojen kohdalla pyörökaariset aukot, joiden kautta päästiin parvekkeelta holviullakolle.⁴⁸

Ensimmäinen kirjallinen lähde kirkkosaliin hankituista uruista on 1570-luvulta.⁴⁹ Tulipaloissa tuhoutuneiden urkujen tilalle jouduttiin hankkimaan uudet urut vuosina 1652 ja 1666. Urut sijaitsivat todennäköisesti kirkkosalin länsiseinän vieressä lähellä nykyistä urkuparvea. Kirkossa oli vuoden 1681 tulipalon jälkeen vain positiiviurut.⁵⁰ Kirkkosalin länsiosaan rakennettiin vuonna 1727 urkulehteri, jonne saatiin lahjoituksena 32-äänikertaiset urut. Ne olivat käytössä vuoden 1827 tulipaloon asti.⁵¹

1840-luvulla valmistunutta kahden kaariaukon pituista puurakenteista urkulehteriä kannatti neljä pylvästä. Lehterin ja fasadin suunnitteli arkkitehti Blom

Carlsson. Sen sai valmistaakseen koristeveistäjä Wennerström. Maalaustyön teki turkulainen maalarioltermanni Carl Gustaf Söderstrand ja kultaukset tukholmalainen Carl Engström. Kulkurakenteille järjestettiin Kijkin kappeliin rakennettua puuportaikkoa pitkin. Tukholmalainen Gustaf Andersson rakensi lahjoitusvaroin 54-äänikertaiset urut, jotka vihittiin käyttöön kesäkuussa 1842.⁵²

Kirkkosalin 1920-luvun korjauksissa uusi urkulehteri rakennettiin samaan tasoon etelälehterin kanssa. Kantava palkkirakenne valettiin betonista. Kijkin kappelin puuportaat purettiin, kun uusi kulkuyhteys tehtiin Tornihalliin ja Ursulan kappeliin rakennettujen portaiden kautta.⁵³ Varauloskäynti järjestettiin länsiseinän oviaukon ja tornin portaiden kautta alas.⁵⁴ Arkkitehti Lindgrenin suunnitteleman urkufasadin valmisti Puuseppätehdas A. Kaukos. Kangasalan urkutehdas uudisti vuonna 1917 asennettuja urkuja.⁵⁵

1970-luvun peruskorjauksessa urkujen uusimisen myötä oli tarpeen uusia koko urkulehteri. Lehteriä kantavat 1920-luvun betonirakenteet jätettiin paikoilleen. Ne edustavat maamme varhaisimpia teräsbetonisia tukirakenteita. Alemmalle tasolle rakennetun muusikoiden huoneen takia jouduttiin yhtä palkkia lyhentämään. Palkiston päälle rakennettiin porrastuva koroke.⁵⁶

Urkulehterin nykyinen jäsentely toiminnallisesti kahteen kerrokseen vastaa pitkälti 1920-luvun ratkaisua. Soittopöytä sekä selkäpillistö on nostettu teräspilareiden

varaan lehteritason kuoro- ja orkesteritilan yläpuolelle. Selkäpillistön tasolla on myös erillinen tila solistille. Sen edessä on teräskaide. Tasojen välillä on kierreporras. Puhallinkonehuone on sijoitettu ylätasolle. Urkujen takaa johtaa kapeat suoravartiset avoportaat ylempille huoltotasolle. Ne toimivat poistumisportana länsitorniin. Lehteritasolla, porrastusten alla on ulosvedettävät kuorokorokkeet.

Lehterin kaiteena on 1840-luvun goottilaistyylinen puukaide, jota on uudelleen koottuna säilytetty eri korjauksissa. Pystytolppiin on palautettu alkuperäiset lehtikoristeet, jotka 1920-luvun restauroinnissa poistettiin. Lisäkaide on tehty pyöröteräksestä. Urkulehterin rapattu alapinta on jaettu kenttiin urituksin. 1920-luvulla näkyvissä olleet betonipalkit peittyvät rappauspinnan taakse.

Urkufasadin pää- jalkio- ja selkäpillistöt on jäsennetty kolmelle eri tasolle keskiläivän muotoa myötäillen. Muotokieleltään ne erottuvat kirkkosalin arkkitehtuurista. Urkufasadi on arkkitehti O. Laihon ja urkurakentaja V. Virtasen suunnittelema.⁵⁷

Urkulehterille on käynti samassa tasossa olevan etelälehterin kautta. Muutaman porraskelmen alempana on kuutiomainen huonetilä muusikkoja varten. Se on ratkaistu ”tilana tilassa”. Muusikkojen huoneen kiinteät kalusteet on integroitu osaksi tammiviilutettua kokonaisuutta. Urkulehterin 1970-luvulla toiminnallisesti viimeistellyt kalusteet ovat hyvin säilyneet.

Urkulehterin tasoeroja ennen 1920-luvun muutosta. TMK.

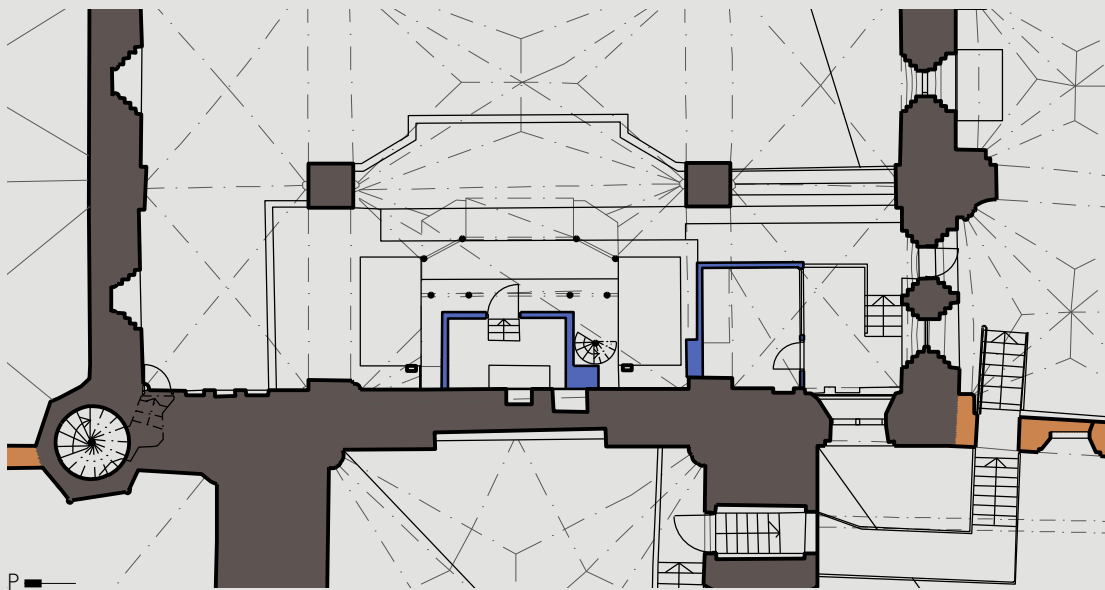
Urkulehteri 1920-luvun restauroinnin jälkeen. 1942, TMK.

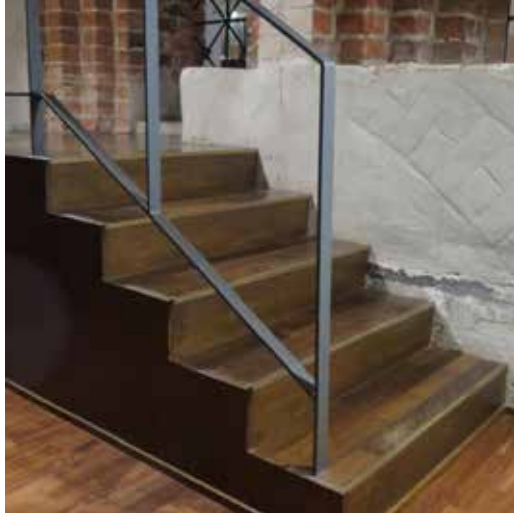

1920-luvulla uusitun urkukarven betonirakenne. P. O. Welin 1977, RHO.

KORJAUKSET JA MUUTOKSET

- 1500-luku Kirkkosaliin hankittiin urut 1500-luvun lopulla.
- 1600-luku Kirkkoon hankittiin vuonna 1652 urut, jotka tulipalon jälkeen korvattiin uusilla uruilla vuonna 1666. Urut tuhoutuivat vuoden 1681 tulipalossa.
- 1727 Kirkkosalin länsiosaan rakennettiin urkulehteri, jonne sijoitettiin lahjoituksena saadut 32-äänikertaiset urut.
- 1842 Urkulehteri valmistui ja 54-äänikertaiset urut vihittiin käyttöön (arkkitehti Blom Carlsson).
- 1917 Lehterille asennettiin Kangasalan urkutehtaanrakentamat 67-äänikertaiset urut.
- 1923–1928 Urkulehterin 1840-luvulla rakennetut puurakenteet ja kantavat pylväät purettiin. Niiden tilalle tehtiin kantava betonipalkkirakenne. Uusi kulku järjestettiin tornihallin ja Ursulan kappelin kautta sekä varauoskäynti tornin portaiden kautta. Vuonna 1917 asennettuja urkuja uudistettiin. Uuden urkufasadin suunnitteli arkkitehti Armas Lindgren. Yläosassa käytettiin vuoden 1842 hankittujen urkujen osittain uusittua fasadia.
- 1977–1980 Vanhat urut ja urkufasadi purettiin. Yhtä 1920-luvulla rakennettua betonipalkkia lyhennettiin, kun paikalle rakennettiin muusikoiden työ- ja lepohuone. Palkiston päälle tehtiin porrastuva koroke. Urkurakentaja Veikko Virtasen rakentamat 75-äänikertaiset urut otettiin käyttöön vuonna 1980 (Arkkitehtitoimisto Pitkänen-Laiho-Raunio).

Pintamateriaalit

Lattia ja kuorokoroke on tummaksi petsattua tammisauvaparkettia, nk. savutammea. Kuorokorokkeen etupinta on tammiviilua. Ulosvedettävissä korokkeissa on pyörät liukukiskoineen. Kierreportaan askelmat ovat massiivitammea. Urkujen ylätasolla on neulahuopamatot.

Urkufasadin levyinnat ovat maalattua ja osin pystysuuntaisesti rei'itettyä puuta. Ne erottuvat vaaleanharmaina taustalle jäävistä viilupinnoista. Jalkiotornien alapään paneelit ovat uritettua tammiviilua. Kuoro- ja orkesteritilan alapinta on osin tammiviilua.

Muusikoiden työ- ja lepo huoneen seinä- ja kattopinnat ovat kauttaaltaan tammiviilutettua paneelia.

Ovet ja ikkunat

Muusikoiden huoneen äänieristetyssä tammiviiluovessa on messinkihelat. Huoneessa on väliseinäikkunan lisäksi kattoikkuna rautalankasilla. Väliseinäikkunan edessä on pystysuuntaiset puusäleet. Puhallinkonehuoneen palo-ovi ja huoltoportaan kapea ovi ovat tammiviilutettuja.

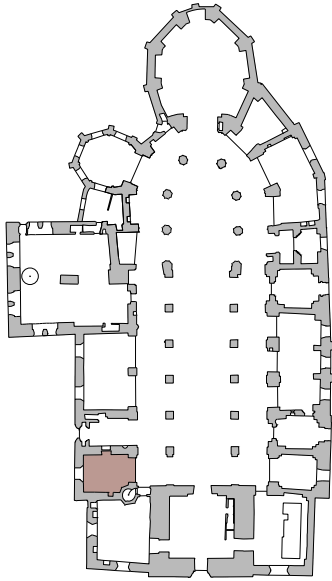
Sisustus, valaisimet ja tekniset asennukset

Kanttorin säädettävä pöytä on kiinteä. Kaiteen yhteydessä on kirjateline.

Muusikkojen huoneen kiinteät kalusteet (työpöytä kannen alle integroituine pesuallaineen, laveri, kirjalokero, nuottikaappi) ovat tammiviilua. Laverin alla on laatikostot.

Urut on valaistu sivuilta kirkkosalin pilareihin kiinnitetyillä pitkillä terästangoilla. Urkuparven alapinnassa on kuoroa varten upotetut lieriömäiset valaisimet häikäisysojineen. Lehterillä, muusikkojen huoneessa ja sen edustalla on 1970-luvun erikoissuunnitellut seinävalaisimet.

103 KIJKIN KAPPELI

Johannes Kastajalle ja evankelista Johannekselle omistettu kappeli on toinen pohjoispuolen keskiaikaisista kappeleista.⁵⁸ Se kuuluu hallikirkon laajentumisvaiheessa rakennettuihin pohjois- ja eteläpuolen kappeleihin. Tähtiholvattu Kijkin kappeli on Tuomiokirkon värimaailmaltaan rikkaimpia keskiaikaisia kappeleita. Vastakkaisen Stålhandsken kappelin kanssa ne edustavat eriaikaisia restaurointeja. Nykyisin Kijkin kappelissa järjestetään vaihtuvia taidenäyttelyitä.⁵⁹

Kappelin rakentamisen Juhani Rinne ja C. J. Gardberg ajoittavat 1440-luvulle ja Markus Hiekkänen 1450-luvulle.⁶⁰ Siitä käytettiin 1600-luvun alkupuolella nimeä Brinkkalan kappeli ja vuosisadan lopulla nimeä Munckin kappeli sinne haudattujen henkilöiden mukaan. Nykyinen nimi Kijkin kappeli on peräisin 1700-luvulta, jolloin kauppias Johan J. Kijk osti kappelin hautapaikat ja rakennutti niiden päälle hautarakennuksen. Sitä on jäsenetty pilasterein ja profiililistoin. Porrastettu katto on holvattu. Gardberg tulkitsi kappelin sijainnin ja alttarien perusteella sen Tuomiokirkon kastekappeliksi, vaikka itse kastaminen on tapahtunut kappelin vieressä kirkkosalissa.⁶¹

Keskiajalla ainoa kulku kappeliin oli kirkkosalin kaariaukon kautta. Keskiajalta peräisin olevaan takorauta-aitaan on kuvattu kolme vaakunaa ja kirjaimia. Portin yläosassa on terälehtien kehystämä ympyräkuvio, jonka keskellä on hedelmällisyyttä kuvaavat viinirypäletertut ja rakkauden symboli liekehtivä sydän.⁶² Kappelin sisäpuolella on näkyvissä runkokuoneen porrastornin tiiliseinää. Keskiaikaisesta alttarista on säilynyt itseinässä sen molemmilla puolilla olleet seinäkomerot, joista toinen on tehty runkokuoneen kontreforin kohdalle. Altтарin paikalle avattiin 1840-luvulla oviaukko pohjoiseteiseen. Seinän parrunkolat ovat peräisin samaan aikaan rakennetusta puuportaikosta, joka johti kaariaukon yläosasta urkulehterille. Oviaukko muurattiin umpeen ja portaikko purettiin 1920-luvun muutostöissä.⁶³ Alttareihin

liittyvät länsiseinän komero ja ikkunaseinän kaksi komeroa, joista toinen on jäänyt hautarakennuksen taakse. Johannes Kastajan ja Johannes Evankelistan alttarin lisäksi kappelissa oli alttarit myös synnyttäjien suojelupyhimykselle Margareetalle ja taitelijoiden suojelupyhimykselle Veronikalle.⁶⁴

Tähtiholvin, seinien ja ikkunasmyygin keskiaikaiset kalkkimaalaukset otettiin esiin 1920-luvulla myöhempien rappauskerrosten alta. Holvin vaipoissa on maalattuja lehtiköynnöksiä ja ruoteiden väleissä Neitsyt Mariaan liitettyjä tähtiä ja ruusukkeita. *Pyhän Veronikan hikiliinaa* esittävä maalaus on kuvattu seinän pyöreään komeroon. Ikkunaseinän maalaus kirjaa kantavasta pyhimyksestä on tulkittu esittävän Johannes Kastajaa.⁶⁵

Lattiaa laskettiin 1920-luvulla noin 1,5 metriä alemmaksi, sen alkuperäiseen korkeustasoon, ja päällystettiin tiililaatoilla.⁶⁶ Lattiaan sijoitettiin 1600-luvun hautakiviä, joista osa on uusittu.⁶⁷ Lattian päälle on asetettu kalkkikivestä tehty piscina, jonka kautta keskiajalla kaste- ja vihkivesi johdettiin pois.⁶⁸ Seinään kiinnitetyt kohdevalaisimet ja lattiakonvektori on asennettu 1970-luvun peruskorjauksessa.

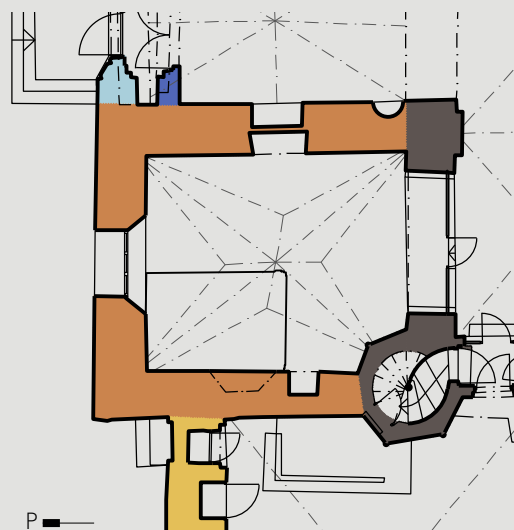

Portaat urkulehterille 1928. HK.

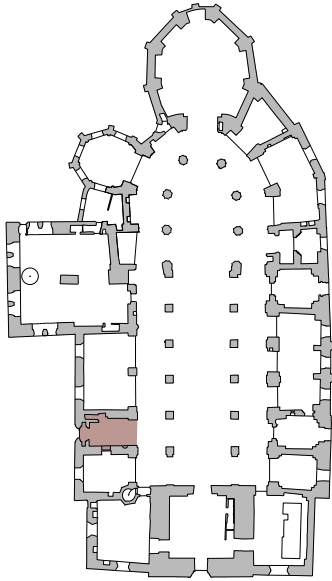

KORJAUKSET JA MUUTOKSET

- 1600-luku Kappelista tuli hautakappeli.
- 1840-luku Kulku uudelle urkulehterille järjestettiin Kijkin kappeliin rakennettua puuportaikkoa pitkin. Pohjoiseteisestä avattiin kulku kappeliin.
- 1922–1928 Urkulehterille johtaneet portaat poistettiin. Lattia ja Kijkin hautamonumentti laskettiin alkuperäiseen tasoonsa. Lattiaan asennettiin tiililaatat. Kappelin alttarikomerot avattiin. Holvien ja osa seinien keskiaikaisista kalkkimaalauksista otettiin rappauserrosten alta esiin ja konservoitiin. Ikkuna varustettiin sisälaseilla. Radiatorit asennettiin umpeen muurattuun ovisyvennykseen metalliristikon taakse.
- 1960-luku Arkkitehti Lauri Sipilä suunnitteli 1960-luvun alussa Kijkin kappelin keskiaikaisille puuveistoksille uudet jalustat. Puuveistokset on myöhemmin poistettu.
- 1977–1979 Seinät ja holvit puhdistettiin sekä holvien kalkkimaalauksia vahvistettiin. Lattialaattojen saumoja uusittiin. Kappelin seinälle asennettiin kohdevalaisimet. Radiatorit poistettiin ja tilalle asennettiin konvektori (Arkkitehtitoimisto Pitkänen-Laiho-Raunio).

104–105 POHJOISETEINEN

Pohjoissivun kalkkikiviportaalin kautta on nykyään esteetön sisäänkäynti kirkkoon. Ovi on samassa linjassa läntisen asehuoneen kanssa ja niiden välinen poikkikäytävä jakaa penkkikorttelit kahteen. Pohjoiseteisessä säilytetään nykyisin siirrettäviä tuoleja ja korokkeita.

Pohjoisen sisäänkäynnin eteen rakennettu eteistila on keskiajan lopulta. Se avautuu koko leveydeltään osaksi kirkkosalia korkean suippokaariaukon välityksellä. Alkuaan sen paikalla oli keskiaikainen oviaukko. Kahden kappelin välinen pitkänomainen tila on holvattu 8-jakoisella rengasholvilla. Vastaavaa holvityyppiä ei esiinny muualla kirkossa. Sisäpuolen portaalimainen rakennelma koostuu 1920-luvulla muuratusta tuulikaapista ja sen yläpuolisesta kapeasta tilasta, joka keskiajalla oli rakennettu ulkosaarnatuoliksi. Seinäpinnassa näkyy ulkosaarnatuolia kannattava kaariholvi. Suippokaarisen sisäoven yläpuolella on segmenttikaarinen ikkuna. Sen välityksellä pohjoiseteinen saa valoa.⁶⁹ Lisäksi ulkoseinässä portaalin yläpuolella on kalkkikivipuitteinen pyöröikkuna nelisoppiornamenteineen.

Itäseinällä holvattu tiiliporras johtaa tuulikaapin yläpuoliseen, alkuaan ulkosaarnatuolina käytettyyn tilaan 105. Kapea tila on holvattu. Molemmilla seinillä on segmenttikaariset ikkunat. Kolmiosainen sisäikkuna oli alun perin varsinainen ulkoikkuna ja nykyinen ulkoikkuna puolestaan aukko saarnaamista varten. Molempien ikkunoiden lasitus on 1920-luvulta. Portaan itäseinän seinäsyvennyksessä on vanha lautakehyt. Syvennyksen paikalla olleesta ovesta oli käynti Tavastin kappelin lehterille.

Eteisen länsisivun seinäsyvennyks on 1920-luvulta, kun Kijkin kappelin 1840-luvulla avattu oviaukko muurattiin umpeen. Syvennyksen yläpuolella on säilynyt 1920-luvun seinään muurattu ristiaihe ja kalkkikivinen porrasaskelma on jätetty syvennykseen. Syvennyksen vieressä on keskiaikainen vihkivesiastia. Sen konsoli-

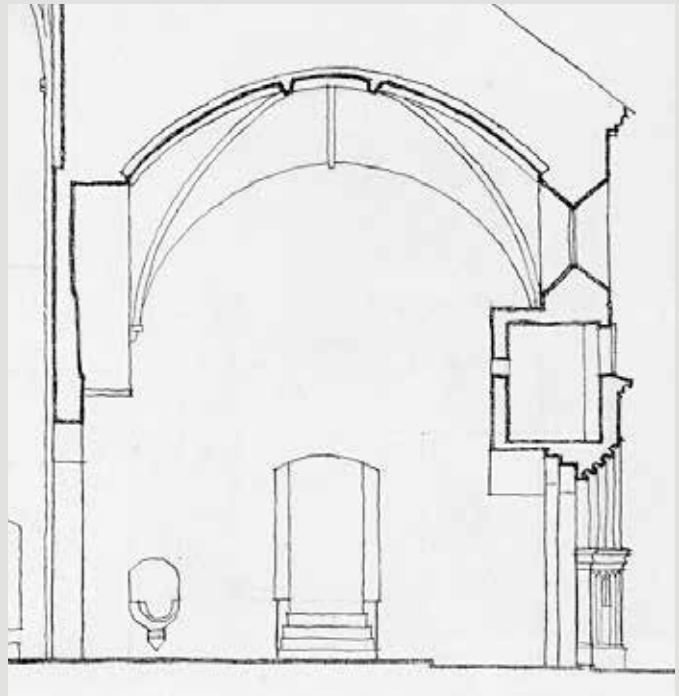
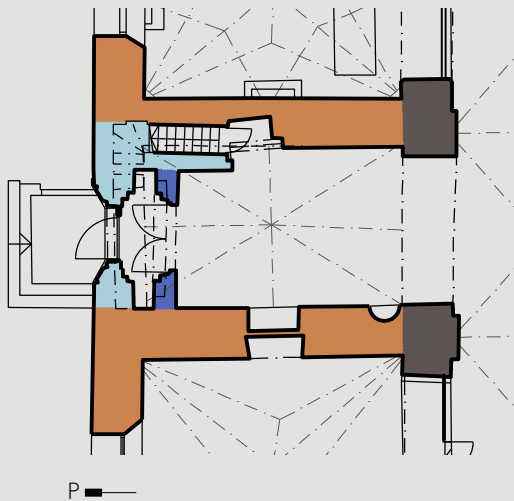
mainen jalusta on kalkkikiveä. Itäseinän syvennyksessä oli puolestaan keskiajalla oviaukko. Se johti alkuaan ulkoa Tavastin kappeliin. Oviaukko muurattiin umpeen jo 1600-luvun alussa. Sen rapattu yläosa on profiloitu. Syvennyksen oikealla puolella on seinään kiinnitetty Knut Possen muistolaatta.⁷⁰

Pohjoiseteisen nykyasu on peräisin 1920-luvun restauroinnista. Siinä vaiheessa lattiaan asennettiin kalkkikivilaatat. Tila entistettiin purkamalla uusgoottilaiseen tyyliin jäsenetty puurakenteinen tuulikaappi, joka oli 1860-luvulla rakennettu eteisen edustalle kirkkosaliin. Uusi tuulikaappi muodostettiin, kun ulkosaarnatuolin seinälinja ulotettiin alas saakka ja siihen asennettiin pariovi. Samassa yhteydessä oven yläpuolinen ikkuna avattiin uudelleen ja siihen asennettiin metallikarmeihin kiinnitetyt lyijypuitelasit. Myös ulkosaarnatuolin aukkoon asennettiin lasi. Kijkin kappeliin johtanut oviaukko muurattiin umpeen. Ovisyvennykseen asennettiin radiaattori rautaristikosuojan taakse.⁷¹

1970-luvulla sisäänkäynti muutettiin esteettömäksi. Siinä yhteydessä vanha kalkkikivilattia uusittiin. Teknisten asennusten osalta valaisimet ja konvektorit edustavat 1970-luvun kerrostumaa.

KORJAUKSET JA MUUTOKSET

- 1609 Tavastin kappeliin johtanut oviaukko muurattiin umpeen.
- 1860-luku Kirkkosalin puolelle rakennettiin pohjoiseteisen eteen puurakenteinen tuulikaappi.
- 1923–1928 Lattia päällystettiin kalkkivilaatoilla. Seinät ja holvit korjattiin sekä rapattiin uudestaan. Sisäänkäynti Kijkin kappeliin muurattiin umpeen ja ovisyvennykseen asennettiin lämpöpatteri. Pyöröikkunan kalkkiviipuitteet uusittiin ja siihen asennettiin lasi. Sen alapuolisen sisemmän aukon umpeen muuraus purettiin. Ulko-saarnatuolin aukkoihin asennettiin ikkunalasit.
- 1977–1979 Lattiaan asennettiin ruotsalaiset kalkkivilaatat. Holvit ja seinät puhdistettiin. Ulkopuolen kalkkiviportaali konservoitiin. Ulko-ovi uusittiin vanhan malliseksi ja sen eteen tehtiin vanhan kulkuluiska. Seinään ja kattoon asennettiin valaisimet. Lämpöpatteri vaihdettiin konvektoriksi (Arkkitehtitoimisto Pitkänen-Laiho-Raunio).

Leikkauspiirustus vuodelta 1922 ennen muutostöitä. Bryggman, KYP.

Pohjoisseinä ennen ikkunan ennallistamista. J. Rinne 1927, HK.

Pintamateriaalit

Nykyinen 1970-luvun kalkkikivilattia korvasi 1920-luvulla asennetun kalkkikivilattian. Siinä yhteydessä tuulikaapin lattiaa korotettiin. Tuulikaapin syvennyksessä on kumimatto. Ulkosaarnatuolin johtavat portaat ja lattia on muurattu tiilestä.

1920-luvulta peräisin olevat seinä- ja holvipinnat ovat harmahtavaksi kalkki-maalattua rappausta. Pintoja on puhdistettu 1970-luvulla.

Ovet ja ikkunat

Tuulikaapin sisäovena on suippokaarinen pariovi 1920-luvulta. Se on muiden ulko-ovien tapaan tummaksi petsattu vinoneliöruudutettu paneeliovi. Toisessa ovilehdessä on pintaan asennettu pitkäsulkija. Koristeellisen messinkivetimen kiinnityslehdykät ovat taottuja. Yksilehtinen ulko-ovi on 1970-luvulta. Vanhan mallin mukaan uusittua ulko-ovea levennettiin esteettömyyden parantamiseksi.

Ulkosaarnatuoliin 105 johtava kaariovi on pystylautaa ja portaan puolelta vaakalautaa. Oveissa on taotut saranat ja rautalukko. Koristeellinen vedin on ilmeisesti 1920-luvulta. Segmenttikaaristen sisä- ja ulkoikkunoiden lasitus on 1920-luvulta. Sisäikkunan lyijypuitelasit on kiinnitetty metallikarmeihin.

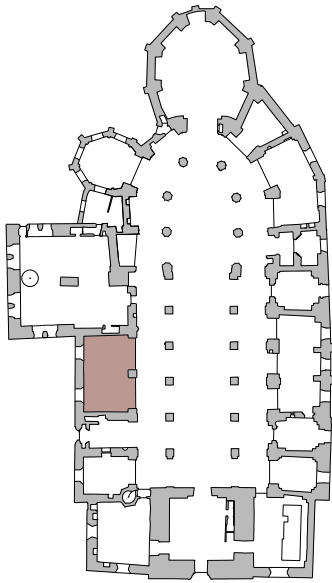

Valaisimet ja tekniset asennukset

Holvin riippuvalaisin ja seinävalaisin kuuluvat 1970-luvulla erikoissuunniteltujen valaisimien sarjaan, jotka valaisevat myös epäsuorasti. Tuulikaapin vakiomallinen valaisin on kiinnitetty kattopintaan.

Entisessä nk. ulkosaarnatuoli-tilassa on putkitetut sähkövedot sekä tuulikaapin valaisimelle että ulkovalaisimelle.

106 TAVASTIN KAPPELI

Tavastin eli Pyhän Ruumiin kappeli oli ensimmäisiä Tuomiokirkkoon rakennettuja sivukappeleita. Sen takorauta-aitaan merkittävää vuotta 1425 pidetään kappelin valmistumisajankohtana.⁷² Suorakaiteen muotoinen kappeli on katettu kahdella, 1400-luvun lopussa muuratulla 8-sakaraisella tähtiholvilla.⁷³ Kappelissa on nähtävissä eri rakennusvaiheiden kerrostumia ja restaurointiperiaatteissa tapahtuneita muutoksia. Keskiajan kalkkimaalaukset otettiin 1920-luvulla esiin 1800-luvun lopun maalausten alta. Vain keskiaikaisiin suippokaari-ikkunoihin asennetut lasimaalaukset ja pyöreät renessanssityyliset seinävaakunat jäivät 1870-luvun tyylirestauroinnista jäljelle. Keskiaikaisen nimen Pyhän Ruumiin kappelin rinnalla on käytetty nimeä Tavastin kappeli. Nimen Kankaisten kappeli se sai 1500-luvun lopulla kappeliin haudatun Kankaisten kartanon Evert Hornin mukaan. Nimi oli käytössä 1600-luvun puoliväliin asti.⁷⁴

Tavast-suvun hautakappelin pääalttari oli omistettu *Pyhälle Ruumiille*. Sinne sijoitettiin alttarit myös Pyhälle Birgitalle ja Pyhille Enkeleille. Kappeli oli keskiajalla yksi vauraimmista Tuomiokirkon kappeleista.⁷⁵ Itäseinän kivistä muurattu alaosa on muita seiniä vanhempi. Se kuuluu sakariston ja kirkon vanhimpiin rakennusvaiheisiin. Keskiajan sisäänkäynneistä on jäljellä enää kirkkosaliin avautuvat kaksi kaariaukkoa, joissa on takorauta-aidat. Sen porttiin on kuvattu Maunu Tavastin vaakuna, jota ympäröi Neitsyt Mariaa symboloivat liljat. Latinankielinen teksti kertoo, että Maunu Tavast teetti aidan vuonna 1425.⁷⁶ Länsiseinän uloskäynti ja vastapäisen seinän sakaristoon johtanut oviaukko on muurattu umpeen. Länsiseinän lehteristä on jäljellä rappauksen alla enää parrunkolot. Lehterille kuljettiin pohjoiseteisen portaikkoon pitkin.⁷⁷ Luoteisnurkassa voi vielä havaita portaikkoon johtaneen oviaukon paikan.

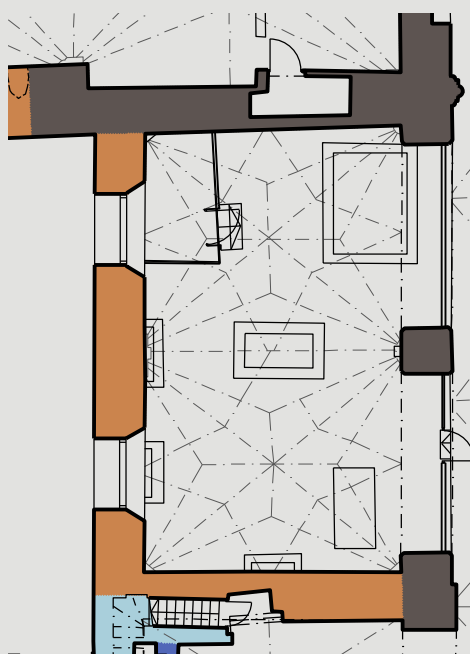
Keskiajalla kappeliin haudattiin Tavast-suvun jäseniä ja Tuomiokirkon piispoja.

Keskellä lattiaa sijaitseva graniitista valmistettu Maunu Tavastin hautapaasi on vasta 1800-luvulta. Maunu Tavastin ja hänen veljenpoikansa Olavi Niilonpoika Tavastin keskiajalta peräisin olevat kalkkikivestä veistetyt muistokivet on nostettu jalustoille seinää vasten. Kappeli sai 1600- ja 1700-luvuilla uusia hautamuistomerkkejä. Sotamarsalkka Evert Hornin ja hänen vaimonsa harmaasta kalkkikivestä veistetty muistomerkki on 1600-luvun alusta.⁷⁸ Kappelin keskelle 1700-luvulla sijoitettu Cockburnin hautamuistomerkki siirrettiin entiselle paikalleen ja asetettiin lattian alta löytyneen jalustansa päälle 1800-luvun lopulla.⁷⁹ Piispa Witten kalkkikivinen hautamuistomerkki on viimeinen kappeliin rakennettu hautamonumentti.⁸⁰

Nykyinen lattia on hieman kirkkosalin lattiaa ylempänä. Sen korkeusasema ja tilaan nähden diagonaalisesti ladotut punaruskean ja harmaan sävyiset Gotlannin kalkkikivilaatat ovat peräisin 1870-luvulta. Siinä vaiheessa kappelin keskiaikainen takorauta-aita kunnostettiin ja asetettiin uudelle graniittisokkelille.⁸¹ Mahdollisesti 1800-luvun muutoksissa itäinen osa rauta-aidasta asennettiin väärin päin.

Tuomiokirkon 1920-luvun korjauksissa poistettiin seinien alaosan tummasävyinen paneelimaalaus ja yläosan risti- ja piispansauvakuvioitu seinämaalaus. Holviruoteiden keskiaikaiset profiloinnit ja kalkkimaalaukset otettiin esille. Sinisiksi maalattujen rappauskerrosten alta paljastui keskiaikaisten holvien punaiseksi ja vihreäksi maalatut ruoteet ja keskiosien holvivaippoihin maalatut kasvikäynnökset.

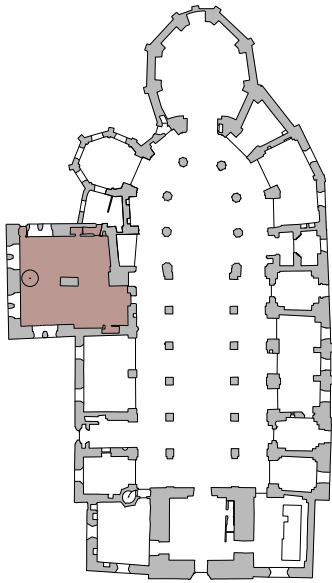

P —

KORJAUKSET JA MUUTOKSET

- 1400-luku Kappeliin rakennettiin 1400-luvun lopulla kaksi perättäistä 8-sakaraista tähtiholvia, joihin tehtiin kalkkimaalaukset.
- 1600-luku Kappeliin sijoitettiin Evert Hornin ja Margareta Fincken kalkkikivisarkofagi sekä sotapäällikkö Samuel Cockburnin hautamonomentti. Länsiseinän ovi muurattiin umpeen vuonna 1609.
- 1700-luku Kappeliin tehtiin piispa Herman Witten hautaholvi. Cockburnin hautamuistomerkki siirrettiin kappelin keskelle.
- 1870-luku Lattia tasoitettiin ja ladottiin kalkkikivilaatoista. Ikkunoihin asennettiin Saksassa valmistetut lasimaalaukset. Seinät ja holvit tasoitettiin laastilla ja maalattiin voimakkailla väreillä. Seiniin maalattiin piispaneuvvoja ja ristejä. Siniseksi maalattu katto koristeltiin tähdillä. Kappeliin tehtiin kahdeksan seinävaakunaa. Maunu Tavastin haudan päälle hankittiin graniittinen kivipaasi. Hautamuistomerkkejä kunnostettiin (taiteilija W. Swertschkoff).
- 1920–1928 Huonokuntoiset 1870-luvun maalaukset poistettiin. Esille otettiin keskiaikaisten holviruoteiden alkuperäiset profiilit ja koristemaalaukset. Kappeliin asennettiin radiattorit.
- 1977–1979 Seinät ja holvit puhdistettiin. Hornin hautamuistomerkki ja seinävaakunat konservoitiin. Radiattorit poistettiin ja niiden tilalle asennettiin konvektorit. Rapautuneita lattialaattoja uusittiin. Seiniin asennettiin uudet kohdevalaisimet (Arkkitehtitoimisto Pitkänen-Laiho-Raunio).

107 SAKARISTO

Sakaristo sijoittuu keskiaikaisille kirkkoille ominaiseen tapaan pohjoissivulle. Nykyinen neliömäinen tilamuoto on peräisin 1880-luvulta, kun arvoesineiden säilytykseen tarkoitettu itäpuolen takasakaristo yhdistettiin varsinaiseen sakaristoon purkamalla pohjois-eteläsuuntainen väliseinä. Suorakaiteen muotoinen pilari tilan keskellä kannattaa neljää tähtiholvia, jotka jäsentävät muuten yhtenäistä tilaa. Tähtiholvin perusmallia on täydennetty ns. lakiruoteilla, jotka kulkevat tähden yli ristin tavoin ja alkavat sivujen keskipisteistä.

Holvisto on peräisin 1400-luvun puolivälistä, kun sakaristoa laajennettiin ja korotettiin kaksikerroksiseksi.⁸² Länsi- ja itäpuolen holvit eroavat toisistaan kooltaan tilojen epäsymmetrian takia. Holvien ruoteet, konsolit ja arkadikaaret ovat muodoltaan suippokaariset. 1880-luvulla roomaanisen tyylin mukaisiksi pyöristetyt holviruoteet palautettiin alkuperäiseen muotoon 1920-luvun korjauksissa.⁸³

Laajennusosan tiiliseinät erottuvat paksumpina varhaisemman sakariston seinistä, joista on vielä nähtävissä länsi- ja eteläseinässä ruode- ja konsolikatkelmat.⁸⁴ Kirkkosalista sakaristoon johtava oviaukko on ollut paikallaan 1300-luvulta lähtien. Sen graniittikivistä tehdyt pielet kirkkosalin puolella ovat vuodelta 1805. Kirkkosalin ikkuna-aukko muurattiin umpeen, kun sakaristoa laajennettiin. Sen yläosa jäi holvin taakse piiloon. Sakariston kolmella sivustalla on pareittain seinäsyvennyksiin sijoitetut pyörökaari-ikkunat. Seinäsyvennyksien suippokaarinen muoto pyöristettiin 1880-luvulla. Kaikki ikkunat laskettiin samalle korkeudelle ja varkaiden varalta niihin asennettiin rautakalterit.

Ikkunoiden alapuolella on seinäkomeroita. Niiden puuovet ovat peräisin 1920-luvun restauroinnista. Länsiseinän pohjoiskomeroon tehtiin ovi vasta 1970-luvun lopulla. Itäisivun seinäkomeron koristeellinen puuovi on tehty 1920-luvulla keskiaikaisen mallin mukaan. Alkuperäinen kaappi on esillä Tuomiokirkkomuseossa.

Pohjoisseinän vierustalta johtaa avonainen kierreporras alapuolelle rakennettuun rippilasten pukeutumistilaan. Porras on peräisin 1970-luvun peruskorjauksesta. Sakariston itäseinän uloskäynti liittyy 1880-luvun laajennusvaiheeseen.⁸⁵ Seinämuurin väliköistä graniittiporaatit johtavat alas ulko-ovelle. Itäseinän eteläinen ovi johtaa puolestaan ullakon muurinsisäiseen portaaseen sekä entiseen ruiskuhuoneeseen. Sen kautta on käynti kellarikerroksessa sijaitseviin henkilökunnan sosiaali-tiloihin, varastoihin ja teknisiin tiloihin. Muurinsisäisen portaan alle 1920-luvulla rakennettu wc-tila kunnostettiin 1970-luvulla. Wc-tilan lattiataso on yhden askelman sakariston lattiatasoa alempana.

Sakariston suuri yhtenäinen tila jakautuu toiminnallisesti edelleen kahteen osaan, länsipuolen varsinaiseen sakaristoon ja itäpuolen takasakaristoon. Tilan ja toimintojen jäsentely kiintein kalustein on peräisin 1970-luvun peruskorjauksesta. Entisessä etusakaristossa kirkkosalista sisään tultaessa on tähtiholvin alla alttarisyvennyksen jumalanpalveluksiin valmistautumista varten. Länsiseinän kalkkikivisen hiljentymisalttarin yläpuolella on sakariston vanha krusifiksi. Kirkkosalin sisään-tulon vasemmalla puolella tammikaapiston ja -seinäkkeen takana on tarkkailu- ja ohjauskeskus, josta hallitaan ilmastointia, valaistusta, äänentoistoa ja kellojen soittoa. Kassaholvi on sijoitettu muurisyvennykseen. Ulkokulmassa, takimmaisen holvin alla on kokoustila, jonka molemmilla sivuilla on ikkunat.

Entisessä takasakaristossa on kirkkosalin seinää vasten vahtimestarien työpiste. Keskilattian suurikokoinen tammiviilutettu kaapisto, korkeudeltaan kaksi metriä, toimii tilan jakajana. Kaapisto jakautuu useampaan osaan. Pilarin puoleisella sivulla on korkeat liukuovet. Messukasukat on sijoitettu lasiovien taakse, albat ja kapat umpiovien taakse. Seinänpuoleisella sivulla on avonaulakko ja liukuovien takana ehtoollisastioiden pesuallas, jota varten on asennettu vesijohto.⁸⁶ Vanhasta sisustuksesta sakaristossa on jäljellä 1800-luvun kirjoituslipasto ja nojatuoli, 1700-luvun kaappikello sekä 12 biedermeiertyylistä pikkutuolia, joita teetettiin 1970-luvulla 14 kpl lisää.

Sakaristo 1920-luvun restauroinnin jälkeen. P. O. Welin 1977, TKsrkA.

VARHAISVAIHEET

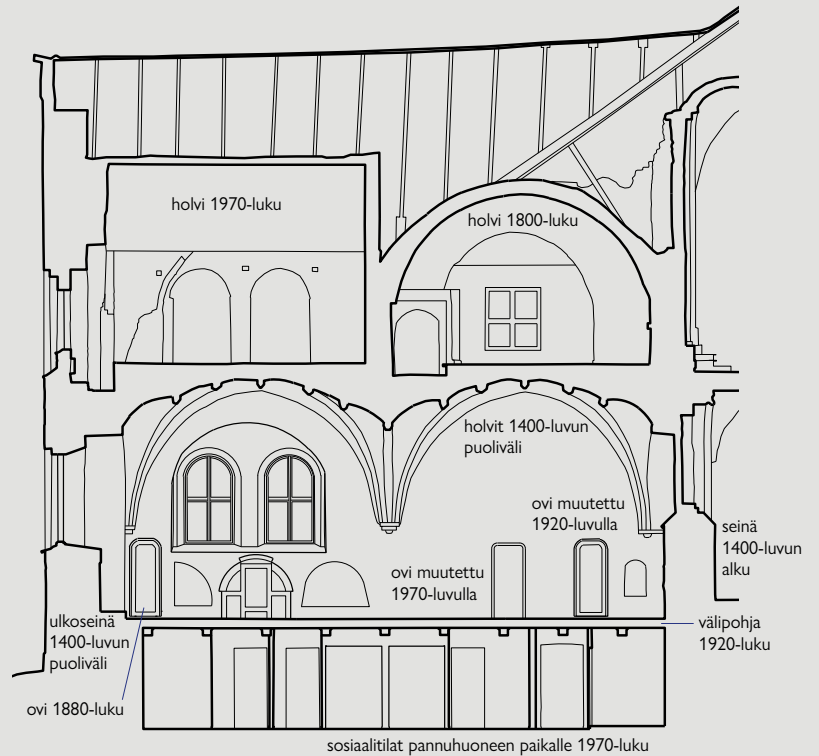
Sakariston paikalla on ollut kaksi aikaisempaa ja nykyistä pienempää sakaristoa. Vanhimman kivisakariston perustuksia saatiin esiin 1920-luvun kaivauksissa. Tutkimuksia johtanut Juhani Rinne arveli sakariston kuuluneen puurakenteiseen seurakuntakirkkoon.⁸⁷ Puurakenteisesta kirkkosalista ei ole kuitenkaan löytynyt tutkimuksissa jäännöksiä.⁸⁸

Toinen, edellistä suurempi kivisakaristo rakennettiin Riiikka Kaistin mukaan jo 1300-luvun alkupuolella. Sakariston ristiholvattu kattoa kannatteli tiilestä muurattu pylväs, jonka paikka on merkitty nykyiseen lattiaan. Kooltaan sakaristo oli noin 65 m².⁸⁹ Sakariston eteläpäätyä ja länsiseinää on vielä nähtävissä vyökaari- ja konsolikatelmineen.⁹⁰

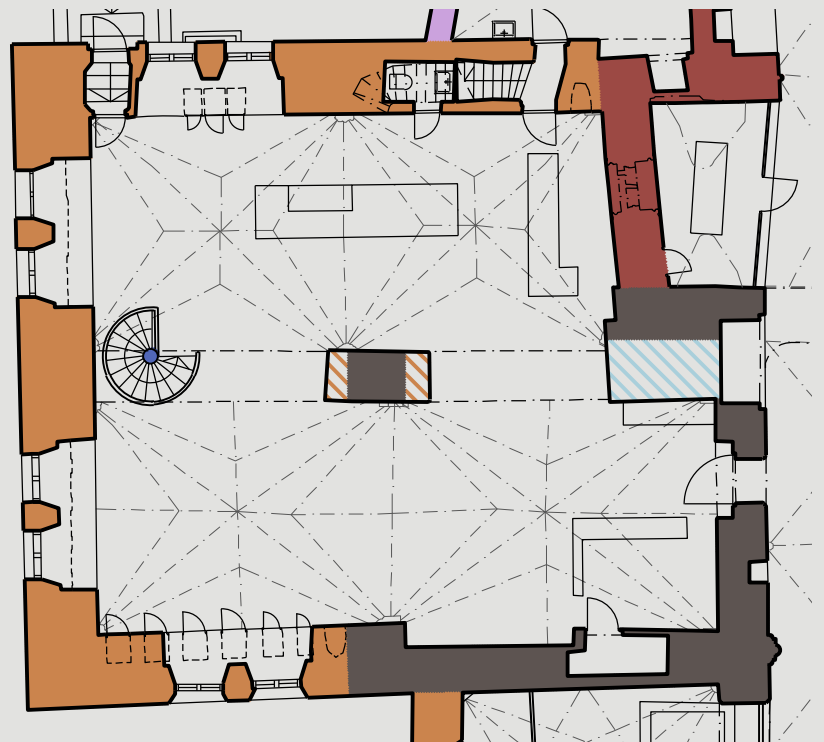
Nykyisen muotonsa sakaristo sai, kun sitä laajennettiin ja korotettiin kaksikerroksiseksi. Toista kerrosta ei otettu heti käyttöön. Vanhan sakariston länsiseinää jatkettiin ja korotettiin tiilimuurauksella. Uudet pohjois- ja itäseinät sekä keskuspilari rakennettiin myös tiilestä. Sakaristo sai tiiliset tähtiholvit. Kirkkosalin ikkuna muurattiin umpeen ja sen yläosa jäi holvin taakse piiloon. Useat tutkijat ovat ajoittaneet laajennuksen Maunu Tavastin piispankaudelle, joka päättyi vuonna 1450, tai heti hänen kautensa jälkeen. Sakariston väliseinän rakentaminen on ajoitettu myöhemmäksi kuin sakariston laajennus.⁹¹ Riiikka Kaisti ajoittaa väliseinän ja koko sakariston laajennuksen 1500-luvun alkuun.⁹² Väliseinä purettiin 1880-luvun muutostöissä.⁹³

KORJAUKSET JA MUUTOKSET

- 1805 Kirkkosalin ja sakariston välinen oviaukko sai graniittikivipielet.
- 1883–1884 Väliseinä purettiin. Suippokaariset ikkunaukot muutettiin pyörökaariseksi ja kaikki ikkunat laskettiin samalle korkeudelle. Ikkunoihin asennettiin rautakalterit ja sisäikkunat. Sakariston itäseinän yhteen komeroon puhkaistiin uusi oviaukko. Seinät rapattiin sementtilaastilla. Holvien ruoteet, konsolit ja arkadikaaret käsiteltiin sementtilaastilla.
- 1923–1928 Kolme 1880-luvun kaakeliuunia purettiin pois ja tilalle asennettiin radiattorit. Keskuspilarin sisälle tehtiin uudesta alapuolisesta pannuhuoneesta sakariston katolle johtava savuhormi. Sakariston perustuksia lujitettiin betonilla. Välipohja tehtiin teräsbetonista, lounaisosaan jäi maapohja. Sakaristo sai uuden lankkulattian. Seinien vieriin ja ikkunasyvennyksiin asennettiin kalkkivilaatat. Muurinsisäisen portaan alle rakennettiin vesiklosetti. Länsiseinään tehtiin kassakaappi ehtoollisastioita varten. Kaakkoisosaan rakennettiin rautabetonista hopeaesineiden säilytystä ja kulku sinne tehtiin lattian panssariluukun kautta. Holveista ja seinistä poistettiin 1800-luvun rappaukset. Seinät rapattiin uudelleen lukuun ottamatta eteläpuolen tiiliseinää. Seinäkomeroihin asennettiin ovet.
- 1977–1979 Itäseinään puhkaistiin oviaukko ruiskuhuoneeseen. Pannuhuoneeseen tehtiin henkilökunnan sosiaalitilat. Sakariston wc uusittiin. Lounaisosaan tehtiin teräsbetonipohja. Lattia uusittiin ruotsalaisilla kalkkivilaatoilla. Vanha sakariston paikka ja sen keskypylväs merkittiin muusta lattiasta eroavalla kalkkivilaatoituksella. Kellarikerrokseen rakennettiin kierreporras. Keskuspilarin vanha, mustunut rappaus poistettiin ja se rapattiin uudelleen. Seinät ja holvit puhdistettiin. Ulko-oven pielet ja holvi rapattiin uudelleen. Ikkunat kunnostettiin ja puitteiden tammiotraus uusittiin. Sisäikkunoiden vinoruutuiset ikkunat poistettiin ja tilalle asennettiin uudet ikkunat ilman vinoja välipuitteita. Ikkunoiden kalterit maalattiin. Huoneeseen sijoitettiin tekninen ohjauskeskus, joka erotettiin muusta huoneesta seinämällä. Sakariston sisustus uusittiin (Arkkitehtitoimisto Pitkänen-Laiho-Raunio).

Itäseinä

P —

Pintamateriaalit

Lattiapinta koostuu harmaan ja punaruskean sävyisistä limitetyistä kalkkikivilaatoista (n. 450 x 450 mm). Ruotsalaiset kalkkikivilaatat ovat peräisin 1970-luvun korjauksesta ja ne korvasivat 1920-luvun puulattian. Seinien vierustaa kehystää neliönmalliset laatat, samaan tapaan kuin 1920-luvulla. Vanhan sakariston seinien paikat ja sen keskipyyläs on merkitty muusta lattiasta poikkeavalla laattakoolla ja limityksellä.

Harmaakivistä ja tiilestä muuratut seinät sekä tiilestä muuratut holvit ovat rapattuja ja harmaiksi kalkkimaalattuja. Kirkkosalia vasten oleva tiilestä muurattu seinä on vanhaa ulkoseinää. Tummaksi lasitetut tiilet muodostavat kirkolle ominaisen vinoruutukuvion. 1920-luvulla holveista ja seinistä poistettiin 1800-luvun sementtilaastilla tehdyt rappaukset. Seinät rapattiin uudelleen lukuun ottamatta eteläpuolen tiiliseinää.

Betonirakenteisen kierreportaan kaiteet ovat valkoiseksi maalattuja. Käsijohteet ovat mustaksi maalattua pyöröterästä.

Wc-tilan lattiassa on beigensävyinen klinkkerilaatta ja jalkalistana sama laatta. Altaan taustalaatoituksena on valkoinen keraaminen laatta. Tasoitetut seinät- ja kattopinnat on maalattu valkeiksi. Säilytysholvin lattialla on melearattu mattopinta.

Ovet, ikkunat ja seinäkomerot

Kirkkosaliin johtavan rautaoven lukko on vuodelta 1772. Sakariston puolelta ovi on pystylautaa. Tuulikaapin paneeliovi koristeellisine heloineen on 1800-luvun lopulta. Ruiskuhuoneen ovi on tehty sen mallia mukailleen 1920-luvulla. Ovien yläkulmat ovat pyöristetyt. Wc-tilan tammiviilutettu laakaovi messinkiheloin on 1970-luvulta. Myös sen yläkulmat on pyöristetty. Säilytysholvin teräsovi koristeellisine vetimineen on 1920-luvulta. Se on valkeaksi maalattu.

Ikkunoiden sisäpuolen vinoruudutetut jakopuitteet on poistettu 1970-luvulla.

Sisustus, valaisimet ja tekniset asennukset

Tammikaapistot, vahtimestarin työpiste ja sohva kuuluvat 1970-luvulla valmistettujen kiintokalusteiden sarjaan. Ne ovat kaikki tammiviilutettuja ja tummaksi petsattuja. Kalkkikivinen alttaripaasi on samalta ajalta.

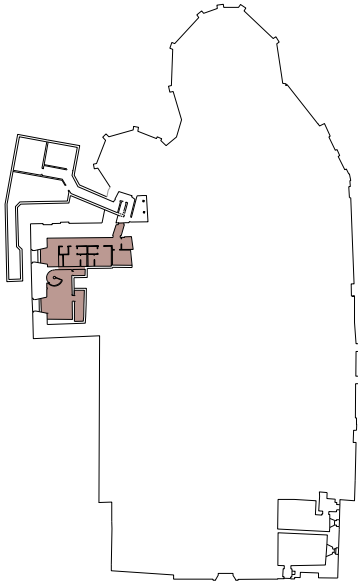
Holveissa on ripustetut messinkikruunut, 4 kpl. Messinkirunkoiset maljamaiset opaalisinävalaisimet 1950-luvulta ovat Paavo Tynellin suunnittelemat. Wc-tilassa on 1970-luvun erikoissuunniteltu valaisin. Sakaristossa on induktiosilmukka. Ikkunoiden alla on 1970-luvun puhallinkonvektorit. Wc-tilassa on seinäpatteri.

003a

005

003–011 SAKARISTON KELLARI

Sakariston kellari jakautuu kahteen erilliseen tilakokonaisuuteen. Ne eivät ole yhteydessä toisiinsa. Pohjoisseinän vierellä on suoraan sakaristoon liittyvä tila, joka alkuaan suunniteltiin rippilasten pukeutumistilaksi. Nykyisin se on varastokäytössä. Sen eteläsivulla on wc-tila ja säilytysholvi. Kellarin itäosassa on henkilökunnan sosiaalitilat. Niihin on puolestaan käynti ruiskuhuoneen kautta.

Kellaritilat ovat peräisin 1920-luvulta, kun sakariston alapuolelle rakennettiin pannuhuone ja hiilivarasto. Välipohja tehtiin teräsbetonista lukuun ottamatta lounaisosaa, jonne jäi maapohja. Samassa yhteydessä sakariston perustuksia lujitettiin betonilla. Sakariston keskuspilarin sisälle tehtiin katolle johtava savuhormi. Kulku tiloihin avattiin ruiskuhuoneeseen rakennetun portaan kautta. Pohjoisseinään avattiin aukot pannuhuoneen ikkunaa ja hiilivaraston luukkua varten. Seinään tehtyjä smyygejä muotoiltiin ja avarrettiin riittävän tilan saamiseksi. Ikkunan eteen muodostui tasoero perustusten mantteloinnin takia.⁹⁴

Nykyiset tilat ovat peräisin 1970-luvun peruskorjauksesta, kun lämmitysjärjestelmän muutosten yhteydessä pannuhuone ja hiilivarasto vapautuivat muuhun käyttöön. Pannuhuoneen ja hiilivaraston välinen oviaukko muurattiin umpeen. Entiseen hiilivarastoon sijoitettiin rippilasten pukeutumistila. Sen yhteyteen rakennettiin wc-tila ja betonirakenteinen säilytysholvi. Välipohjaan avattiin aukko sakariston johtavaa kierreporrasta varten. Pannuhuoneen itäisivustalle tehtiin käytävä, joka pohjoispäässä laajenee ikkunan vierellä taukotilaksi. Käytävällä on naisten ja miesten pukuhuoneet. Käytävän eteläpäässä on lisäksi kaksi varastoa. Ruiskuhuoneeseen johtavaa oviaukkoa muokattiin paremman yhteyden saamiseksi ruiskuhuoneen puolelle. Vastaavasti sakariston itäseinään puhkaistiin oviaukko ruiskuhuoneeseen, jonka kautta saatiin yhteys henkilökunnan sosiaalitiloihin ja varastoihin.⁹⁵

Varasto, wc ja säilytysholvi 003a–c

Entinen rippilasten pukeutumistila on nykyään varastona. Se rajautuu pohjoisen ulkoseinän ja sakariston keskipilarin perustuksen väliseen osaan. Eteläseinällä sakariston keskipilarin perustusten molemmiin puolin on betonirakenteinen arvoesineiden säilytysholvi ja wc-tila. Yhteys yläpuoliseen sakaristoon on ratkaistu ahtaassa tilassa kierreportaalla. 1920-luvun ikkunasyvennyksessä on kaksiosainen ruutuikkuna. Sen edustan koroke on hyödynnetty kiinteänä penkinä.

Kellaritila on kalusteilla ja materiaaleilla liitetty osaksi sakaristoa. Lattia on kalkkikiveä ja se liittyy seinäpintaan ilman jalkalistaa. Keskilattian tammikaapisto jakaa tilan käytävään ja pukeutumistilaan. Ikkunaseinän penkki on massiivitammea. Oviseinällä on tammilistoin kehystetty peili ja sen edessä yli peilin ulottuva tamminen laskutaso. Matala tila on valaistu 1970-luvun erikoissuunnitelluin seinävalaisimin. Ne viimeistelevät tilan. Kierreportaan alla on varasto. Ikkunaseinälle on jälkeen päin asennettu virtuaalikirkon sähkökaappi, sen vierellä on työpiste.

Pintamateriaalit

Lattia on harmaata limitettyä kalkkikivilaattaa. Kierreportaan askelmissa ja etupinoissa on yhtenäiset laatat ilman saumoja. Wc-tilan neliölaatta on beigen sävyistä klinkkeriä, jalkalistana on sama laatta.

Tasoitetut betoniseinät ja -katot on maalattu valkeiksi. Ikkunasmyygi on käsitelty seinäpinnan tavoin, kalteva ikkunapenkki on kiiltävän valkoinen. Wc-tilan seinäpinnassa on näkyvissä sakariston perustuskiviä. Pesualtaan taustalaatoituksena on keraaminen neliölaatta värisävyltään valkoinen.

Ovet ja ikkunat

Wc-tilan laakaovi on tammiviilua messinkiheloin. Komeron laakaovi on maalattu beigen sävyyn. Holvin ovi on maalattua terästä. Puuikkuna on maalattu.

Sisustus, valaisimet ja tekniset asennukset

Kaikki kiinteät kalusteet ovat 1970-luvun peruskorjauksen ajalta. Säilytyskaapit ovat tammiviilua. Korokkeen päälle asennetun penkin istuinosa on massiivitammea. Peili on kehystetty tammilistoin. Sen edessä oleva pitkä laskutaso on tammea.

Seinävalaisimet ovat 1970-luvun erikoissuunniteltuja valaisimia. Osaan valaisimista on sivulle myöhemmin lisätty kohdevalaisin.

Tiloissa on seinäpatterit ja wc-tilassa poistoventtiili.

003a

004

Henkilökunnan sosiaalitilat ja varastot 004–011

Sosiaalitilat ja varastot on saatu tehokkaasti sijoitettua entiseen pannuhuoneeseen. Käytävällä, varastoissa ja sosiaalitiloissa on näkyvissä 1920-luvun betonipalkit. Pelkistetty materiaalivalikoima koostuu tiilenpunaisista laattalattioista, valkeaksi maalatuista tiiliseinistä ja beigen sävyisistä puuovista. Ovet on istutettu seinäpintaan ilman kehyslistoja. Käytävää rytmittävät ovien väliin sijoitetut seinävalaisimet. Käytävän päätteenä olevassa taukotilassa on ”erkkerimäinen” istuskelutila. Entisen pannuhuoneen smyygissä on vanhan korokkeen päällä selkänojallinen penkki. Eteläseinällä on keittiökaapistot. Varastotilojen seinillä näkyy osittain kirkon runkokuoneen perustuskiviä. Teräsluukkujen takana on putkikanaaleja.

Pintamateriaalit

Sosiaalitilojen lattiat on laatoitettu tiilenvärisillä klinkkerilaatoilla (100 x 100 mm). Jalkalistana on sama laatta matalampana. Varastojen lattiat ovat maalattua betonia.

Seinät ovat pääosin tasoitettuja ja valkeiksi maalattuja betoniseiniä. Käytävän vanha tiiliseinä on maalattu valkeaksi. Suihkutilojen seinissä on kiiltävä keraaminen neliölaatta, värisävyltään valkoinen. Pesualtaiden taustalaatoituksena on sama laatta.

Kattopinnat ovat pääosin tasoitettuja ja valkeiksi maalattua betonia. Käytävällä on osittain alakatto teknisten asennusten takia. Välikönn 011 tiiliholvi on maalattu valkeaksi.

009

011

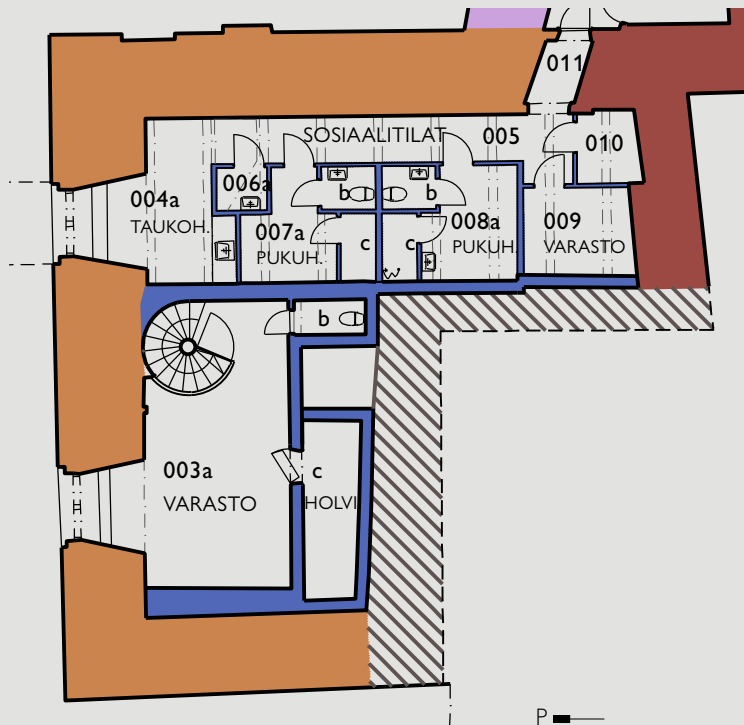
Ovet ja ikkunat

Sosiaalitilojen puulaakaovet ilman peitelistoja on maalattu beigen sävyyn. Ruiskuhuoneen teräspalo-ovi on maalattu mustaksi. Teräksiset huoltoluukut on maalattu seinän väriin. Taukotilan puuikkuna on maalattu rusehtavaksi.

Sisustus, valaisimet ja tekniset asennukset

Kaikki kiinteät kalusteet ovat peräisin 1970-luvun peruskorjauksesta. Taukotilan kiinteässä puupöydässä on teräsjalca. Selkänojallinen kiinteä seinäpenkki on petsattua massiivipuuta. Keittiön ylä- ja alakaapit ovat harmahtavaa laminaattia nappivetimin. Pukuhuoneissa on vakiomalliset peltikaapit penkkeineen.

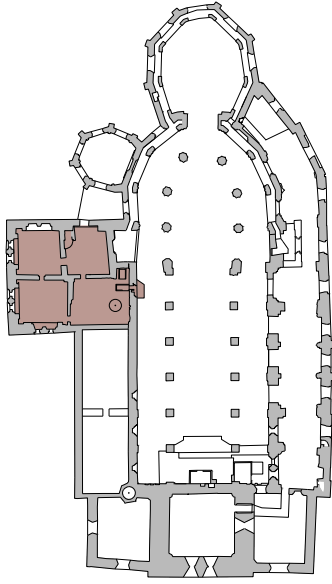
Käytävän seinävalaisimet kuuluvat 1970-luvun erikoissuunniteltujen valaisimien sarjaan. Pukuhuoneissa on vakiomalliset katto- ja seinävalaisimet. Käytävän katossa on iv-säleiköt, muissa tiloissa poistoventtiilejä.

KORJAUKSET JA MUUTOKSET

- 1923–1928 Sakariston alapuolelle rakennettiin matalapaineista höyrylämmitystä varten pannuhuone ja hiilivarasto, jonne tehtiin kulku ruiskuhuoneen kautta. Sakariston perustuksia lujitettiin betonilla. Välipohja tehtiin teräsbetonista lukuun ottamatta lounaisosaa, jonne jäi maapohja. Pannuhuoneen ja hiilivaraston pohjoisseinään avattiin molempiin ikkuna-aukot, joista toista käytettiin hiilliluukkuna. Keskuspilarin sisälle tehtiin sakariston katolle johtava savuhormi. Samassa yhteydessä sakariston perustuksia lujitettiin betonilla.
- 1977–1979 Sakariston alapuoliseen pannuhuoneeseen ja hiilivarastoon sijoitettiin henkilökunnan sosiaalitilat, rippilasten pukeutumishuone ja arvoesineiden säilytysholvi. 1920-luvulla rakennettu säilytysholvi muutettiin varastoksi ja lattialuukku sakaristoon suljettiin. Sakaristosta rakennettiin kellariin johtava kierreporras. Sakariston itseinsään puhkaistiin oviaukko ruiskuhuoneeseen, jonka kautta oli kulku sosiaalitiloihin (Arkkitehtitoimisto Pitkänen-Laiho-Raunio).

209–213 SAKARISTON ULLAKKO

Sakariston ullakko koostuu nykyään neljästä tilasta. Käynti ullakolle on sakariston väliköstä muurinsisäistä kapeaa ja jyrkkää porrasta pitkin. Itäisivulla on kaksi kokoushuonetta 209–210. Kirkkosalin puoleista tilaa 209 käytetään myös pienimuotoisena kappelina. 1970-luvulle saakka se oli ullakon ainut huonetila. Portaana yläpää työntyy tilaan erillisenä muurattuna rakenteena. Itäisivun ikkuna on kaarisyvennyksessä. Sen rautaluukut ovat 1700-luvun lopulta. Porras on ainut varsinainen kulkuyhteys ullakkotiloihin. Se on muurattu uudelleen 1970-luvulla.

Kappelin 209 ja kokoushuoneen 210 länsipuolella on kokoelmavarasto 211 ja ullakko nk. kylmävarasto 212. Kylmävarastosta johtaa kierreporras sivukappeleiden holviullakolle. Tilat ovat olleet nykyisessä käytössään vuodesta 2007 lähtien. Niiden nykyasu on peräisin 1970-luvun peruskorjauksesta, kun itäisivulle sisustettiin huoneet kirkkotekstiilien konservointilaitosta varten ja tilaan 211 tehtiin rakennushistoriallisten fragmenttien ja esineiden varasto. Tila 212 jäi ullakoksi, josta on käynti myös kirkkosalin kuoroparvekkeelle. Sen oviaukon edessä on peltirakenteinen poistoilman imukammio. Kylmävaraston seinässä on näkyvissä kuoroparvekkeen kohdalla vanhoja parrunkoloja, jotka Juhani Rinteen mukaan liittyvät kirkkosalin lektorioparvekkeen ja sakariston eri rakennusvaiheisiin.⁹⁶

Sakariston yläpuolinen kerros eli ullakkokerros on peräisin 1450-luvun aikaisesta laajennuksesta. Tuolloin kerros jäi sisustamatta. Itäseinän muurinsisäinen portaikko ullakolle nousi Juhani Rinteen mukaan alkuaan etelän suuntaan. Se muutettiin myöhemmin nousemaan pohjoisen suuntaan, kun ullakolle rakennettiin holvattu huone keskiajan jälkeen.⁹⁷ Huoneen nykyinen tynnyriholvi on Turun palon jälkeiseltä ajalta. Alkuaan huoneessa oli tiililattia. Kattoholvin rautarenkaisiin voitiin ripustaa orret vaatteiden säilyttämistä varten.⁹⁸

Kokoelmavaraston 211 länsiseinän toisen ikkunan umpeen muuraus purettiin

jo 1920-luvulla. Sakariston ullakon ja kirkkosalin väliseen oviaukkoon asennettiin palo-ovi.⁹⁹ Ennen 1970-luvun lopun korjauksia ullakkotiloissa ei ollut lattiaa ja sakariston kattoholvit olivat näkyvissä. Ainoastaan holvatussa huoneessa 209 oli puulattia. Kylmävaraston kulkusillan kautta päästiin kapeleiden ullakolle ja kirkkosalin pienelle lektorioparvekkeelle. Kokoelmavaraston ja kokoushuoneen välissä oli tiilestä muurattu (munkkilimitys) väliseinä oviaukkoineen. Seinä on samassa linjassa holvatun huoneen länsiseinän kanssa. Kokoelma- ja kylmävaraston välissä oli vain tiilestä muurattu tukikaari. Kokoushuoneen 210 itäseinässä oli kaksi umpeenmurattua ikkuna-aukkoa, jotka ovat kokonaan ulkopuolelta jääneet vuonna 1883 muuratun tiilirevetöinnin alle. Pohjoisseinässä oli yhteensä neljä valeikkunaa, jotka avattiin 1970-luvun korjauksissa.¹⁰⁰

Muurinsisäiset portaat muurattiin uudelleen uusista tiilistä 1970-luvun lopulla. Ilmeisesti myös kaide uusittiin. Portaiden yläpään palo-ovi säilytettiin paikoillaan. Portaikkoon asennettiin kaksi uutta valaisinta. Tynnyriholvattu huone otettiin tekstiilikonservoinnin käyttöön 1970-luvun lopulla. Sen lattialaudat ja länsiseinän palo-ovi uusittiin. Huoneen seinät kalkittiin uudelleen ja pohjoisseinään puhkaistiin oviaukko, jonka paikalla oli valmiiksi tiiliholvi. Huoneeseen hankittiin kaksi suurta ompelupöytää, jotka tulivat tekstiilikonservaattorien käyttöön. Huoneen riippuvalaisin on 1850-luvulta.¹⁰¹

Tiloihin 210 ja 211 valettiin tynnyriholvit betonista. Alapuolisten holvien ja toisen

kerroksen ikkunoiden alapinnan korkojen takia lattiataso on otettu irti ulkoseinistä. Samalla saatiin ikkunoiden eteen syvennykset pattereita varten. Niiden avattuihin ikkunoihin asennettiin lasit. Nykyiseen kokoushuoneeseen 210 asennettiin vesijohto ja viemäri sekä suuri teräksinen pesuallas tekstiilien huoltoon varten. Kylmävaraston 212 länsiseinää korotettiin palomuurilla.¹⁰² Kylmävaraston ja kokoelmavaraston välistä tukikaarta jatkettiin ja korotettiin muuraamalla seinä, johon tehtiin aukko ovea varten. Ullakoksi jätettyyn kylmävarastoon 212 rakennettiin kierreportaat ja kulkusilta.¹⁰³

Pintamateriaalit

Tilojen 209, 211 petsattu ja lakattu lauta on leveydeltään noin 110/115 mm. Profiloitunut puujalkalistat 110 mm on maalattu ruskeiksi. Tilan 209 sisäänkäyntitasanteella on tiililattia. Kokoushuoneessa 210 rusehtava muovimatto on nostettu jalkalistaksi tilaa kiertävää puulistaa vasten. Kylmävarastossa 212 on lakattu lautalattia. Kierreportaan ja huoltosillan rakenteet ovat sinkittyä terästä. Portaen askelmat ja huoltosilta on puuta. Ullakolle johtava tiilestä muurattu porras on 1970-luvulta.

Tilan 209 seinäpinnat ja tynnyriholvi on kalkkimaalattu valkeiksi. Tilojen 210–212 seinäpinnat ovat puhtaaksi muurattua tiiltä. Tiloissa 210–211 on betoniset tynnyriholvit 1970-luvulta. Tilan 212 kattopintana on 1970-luvun puurakenteet. Portaen tiilimuuratut seinät ja holvit ovat kalkkimaalattuja.

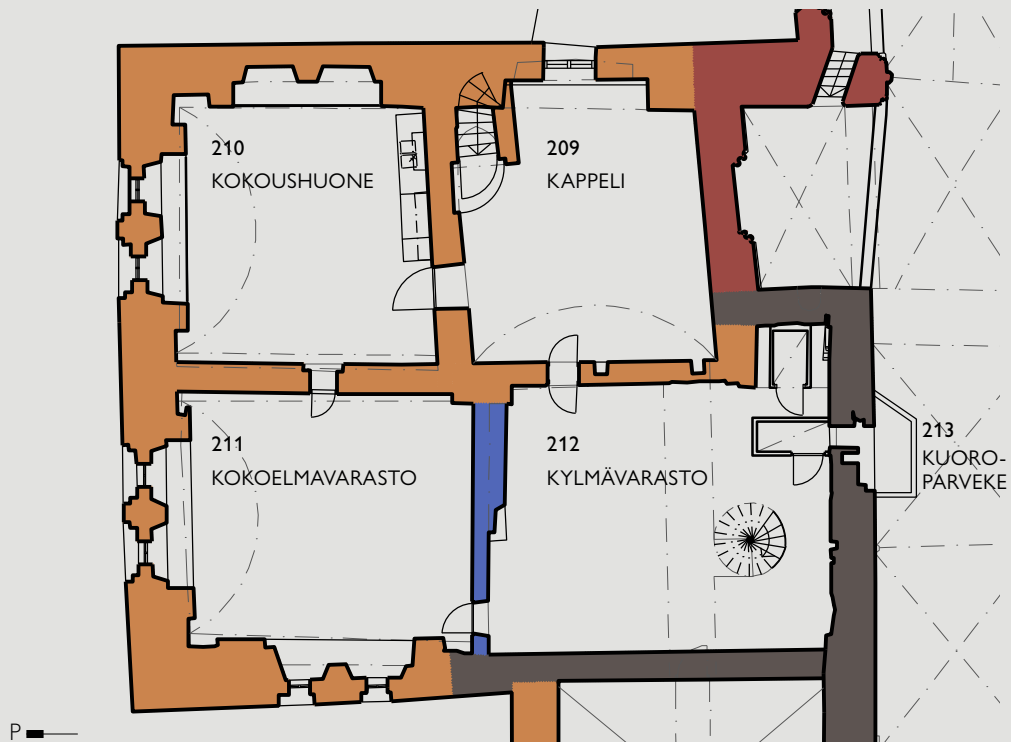
Ovet ja ikkunat

Tilassa 209 on vanha rautaovi. Tilojen 209/212 ja 211/212 teräsotet 1970-luvulta on maalattu mustiksi. Tilojen 210/211 puuovi on ilmeisesti lisätty jälkeen päin. Tilassa 209 neliruutuisen puuikkunan edessä on 1700-luvun rautaluukut. Tilojen 210–211 teräsikkunat ovat 1970-luvulta. Tilan 211 ikkunoiden edessä on vanhoja rauta- ja puuluukkuja.

Sisustus, valaisimet ja tekniset asennukset

Kokoushuoneen 210 kiinteät kaapistot ovat petsattua koivua. Tasot ovat pääosin ruostumatonta terästä. Ylä- ja alakaappien välinen taustapinta on laminaattia. Tilassa 209 on vanhoja irtokalusteita (naulakko, penkkejä ja tuoleja). Varastoissa 211–212 on säilytyskalusteita 1970-luvulta ja vanhoja irtokalusteita.

Tynnyriholvatuissa tiloissa 209–211 on seinään kiinnitetyt valaisinkiskot. Tilan 209 lyhtymäinen riippuvalaisin on 1850-luvulta. Portaan seinävalaisimet ovat vakiomallisia. Tiloissa 209–211 on sähköpatterit. Kylmävarastossa 212 tekniset asennukset ovat näkyvissä. Valaisimet on asennettu sähköarinoihin.

KORJAUKSET JA MUUTOKSET

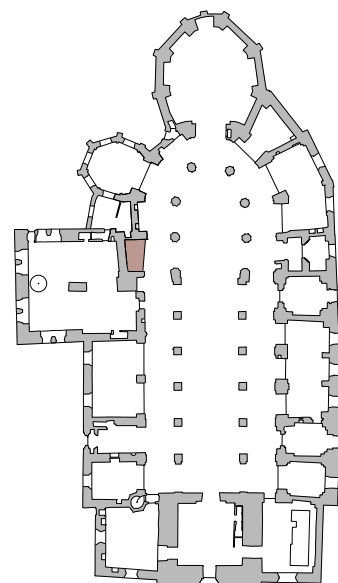
- Keskiaika** Sakariston eteläseinään puhkaistiin ullakon kohdalle oviaukko kirkkosalin pohjoisseinän pienelle lektorioparvekkeelle. Samalla päätykolmion seinää vahvistettiin.
- 1700-luku** Ullakon holvatus huoneen ikkunaan asennettiin rautaluukku 1770-luvulla ja sen oveen tehtiin rauditukset 1780-luvulla.
- 1830-luku** Huoneen holvi uusittiin Turun palon jälkeen.
- 1923–1928** Kokoelmavaraston länsiseinän pohjoisikkunan umpeen muuraus purettiin. Palo-ovi asennettiin sakariston ullakon ja kirkkosalin väliseen oviaukkoon.
- 1977–1979** Tynnyriholvatun huoneen lattialaudat ja länsiseinän palo-ovi uusittiin, seinät kalkittiin uudelleen ja pohjoisseinään puhkaistiin oviaukko. Muihin tiloihin tehtiin puusta lattiarakenteet. Kokoelmavaraston länsiseinän ja kaikki pohjoisseinän ikkuna-aukot avattiin ja niihin asennettiin lasit. Kokoelmahuoneen ja kylmävaraston välistä tukikaarta jatkettiin muuraamalla siitä seinä, johon tehtiin oviaukko ja asennettiin ovilehti. Kylmävaraston länsiseinää korotettiin palomuuriksi. Kokoelmahuoneeseen ja kokoushuoneeseen tehtiin betonista tynnyriholvatut katot. Kylmävarastoon rakennettiin teräskierreportaat ja kulkusilta, jota kautta kuljetaan kappeleiden holviullakolle. Muurinsisäinen porrasmuurattiin uudelleen uusista tiilistä ja seinille asennettiin kaksi uutta valaisinta (Arkkitehtitoimisto Pitkänen-Laiho-Raunio).
- 2007** Tekstiilikonservointi siirtyi tiloista pois.

109 GEZELIUKSEN KAPPELI

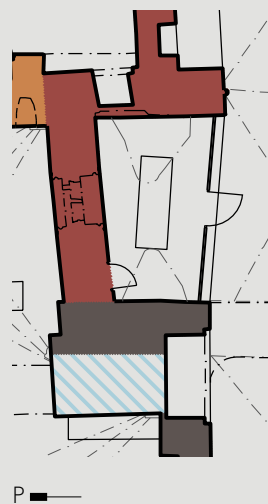
Sakariston viereinen pieni holvattu tila kuului J. Rinteen tulkinnan mukaan alkuaan kuoritorniin, joka oli hieman polygonaalikuoria korkeampi. Se on rakennettu todennäköisesti heti polygonaalikuorin valmistumisen jälkeen 1400-luvun alkupuolella.¹⁰⁴ Kuoritornin alin kerros sai nykyisen nimensä 1600-luvun lopulla sen eteen kirkkosaliin haudatun piispa Gezeliuksen mukaan.¹⁰⁵ Kappelista on käytetty myös nimeä Pyhän Yrjön kappeli, jossa keskiajalla oli toinen Tuomiokirkon Pyhän Yrjänän alttareista.¹⁰⁶ Nykyisin kappelissa on piispa Hemmingin vuonna 1514 valmistunut tammipuinen pyhäinjäännösarkku.¹⁰⁷

Kappeli on erotettu kirkkosalista 1920-luvulla valmistuneella rauta-aidalla, jonka porttiin on kuvattu piispan hiippa. Pohjoisseinässä on komero alttarikaluston säilyttämistä varten. Myös sen puuoven rekonstruktio on peräisin 1920-luvulta. J. Rinteen tulkinnan mukaan alkuperäistä ristiholvia korotettiin keskiajalla ja itseinään tehtiin papistolle tarkoitettu vaatimaton uloskäynti, jonka oven holvikaari ulottui kirkon lattiatasolle. Kaari on näkyvissä kappelin itseinään lattiatasossa. Pohjoisseinän ikkuna muurattiin umpeen sakariston laajennuksen yhteydessä. Ikkunaan jätettiin kuitenkin pieni aukko, josta saatettiin sakariston puolelta seurata tapahtumien kulkua kuorissa. Ikkuna otettiin esiin kappelin puolelta ja ennallistettiin 1920-luvulla. Lattian kalkkivilaatat ovat samalta ajalta.¹⁰⁸

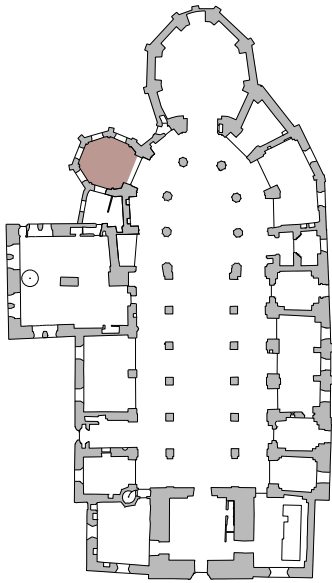
Kappeli vuonna 1928 korjaustöiden aikana. HK.

KORJAUKSET JA MUUTOKSET

- 1400-luku Ikkuna muurattiin umpeen sakariston laajenuksen yhteydessä 1400-luvulla.
- 1922–1928 Lattiaan asennettiin kalkkikivilaatat. Ikkunan umpeenmuuraus avattiin ja ikkuna ennallistettiin. Kirkkosalin ja kappelin väliin tehtiin rauta-aita ja komeroon puuovi. Itä- ja länsiseinille asennettiin radiaattorit.
- 1977–1979 Seinät ja holvit puhdistettiin. Seinään asennettu sähkökaappi poistettiin ja sen tilalle asennettiin seinävalaisin (Arkkitehtitoimisto Pitkänen-Laiho-Raunio).

110 KANKAISTEN KAPPELI

Pääkuorin viereen vuonna 1657 valmistunut oktagonimallinen kappeli täydensi kirkon pohjoispuolta. Keski-aikaisten kappeleiden pohjakaavasta poikkeavaan muotoonsa se sai vaikutteita viereisestä pääkuorista. Kurck- ja Horn-sukujen rakennuttama kappeli muutettiin Turun palon jälkeen Kaarina Maununtyttären hautakappeliksi vuonna 1867.¹⁰⁹ Kappelin alkuperäinen sisustus oli tuhoutunut vuoden 1681 tulipalossa.¹¹⁰

Kappelin nykyasu on peräisin 1860–1890-luvuilta, jolloin Kankaisten hautakappeli uusittiin useammassa vaiheessa. Ensimmäisessä vaiheessa lattiaa korotettiin ja se päällystettiin Gotlannin punaruskeilla ja harmailla kalkkikivilaatoilla, jotka ladottiin diagonaalisesti tilaan nähden. Kappelin keskelle sijoitettiin arkkitehti Deckerin suunnittelema ja marmorista valmistettu Kaarina Maununtyttären sarkofagi.¹¹¹ Seinät maalattiin hiekkakiven sävyyn. Se toisti sarkofagin hiekkakivijalustan värimaailmaa. Alaosan uusrenessanssityyliin jäsennellyt paneelimaalaus ulottui ikkunoiden alapintaan saakka. Holvi sai vaaleankeltaisen sävyn. Pari vuotta myöhemmin kolmeen ikkunaan asennettiin taiteilija Swertschkoffin lahjoittamat lasimaalaukset ja seinälle siirrettiin Tottin kappelista Kaarina Maununtyttären kalkkikivireliefi.¹¹²

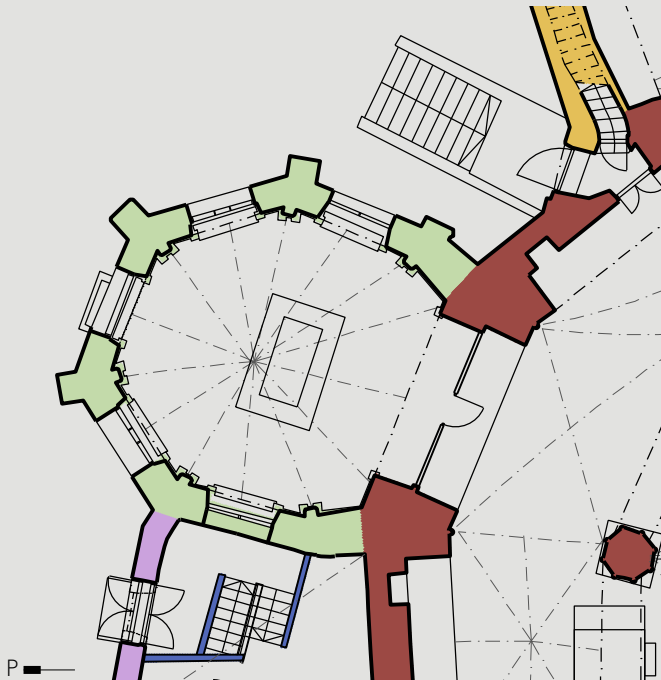
Restaurointityöt saatettiin loppuun 1800-luvun lopulla. Arkkitehti Jac. Ahrenbergin suunnittelema puupanelointi penkkeineen asennettiin paikoilleen vuonna 1888. Seinien, puupaneelin ja kaariaukon maalauskoristelu toteutettiin arkkitehti C. Armfeltin suunnitelmien mukaan 1890-luvun alkupuolella. Niiden koristekuviot sommiteltiin arkkitehti Viollet-le-Ducin planssikirjasta saaduista aiheista. Holvi oli maalattu jo aiemmin Ahrenbergin ohjeiden mukaan. Siniseksi maalattua ja telttamaiseksi jäsennellyä kattoholvia kannattavat kivi-imitaatiolla maalatut pilasterit. Holvia koristavat lehtikullatut kruunut. Seinät maalattiin tummasävyisiksi korostamaan lasimaalauksen värikylläisyyttä. Kappelin kaariaukon rauta-aita korvattiin

vuonna 1896 Ahrenbergin suunnittelemana taotulla rauta-aidalla.¹¹³

1920-luvun korjauksissa kappelin ja kirkkosalin välinen kaariaukko palautettiin aikaisempaan asuunsa. Rakennetta ennallistettaessa kaariaukkoa madallettiin ja kirkkosalin puoleinen galleriakäytävä palautettiin. Samalla hävisivät aukkoa koristaneet 1800-luvun maalaukset. Galleriakäytävä oli ilmeisesti purettu kappelin rakentamisen yhteydessä 1600-luvulla, kun kulku kappeliin oli järjestetty avaamalla polygonaalikuorin alttarikomeron seinä. Kaariaukon yläpuolella on nähtävissä polygonaalikuorin umpeenmuurattu ikkuna ja tiiliseinää vinoruutukuvioineen. Ikkuna ja sen alapuolen tiilifriisi ennallistettiin kaariaukon muutostöissä. Myös kappelin ulkoasua pelkistettiin. Holvien sininen väri muutettiin lähes mustaksi. Seinät maalattiin tummanpunaisiksi, kun aiempi värisävy oli vaaleampi punaruskea. Huonokuntoiset ikkunanaluskoristeet maalattiin peittoon. Kappelin ikkunat saivat sisäläsit ja ikkunoiden alapuolelle asennettiin radiaattorit.¹¹⁴

Kappelin kalkkikivilattia uusittiin kosteusvaurioiden takia 1970-luvun peruskorjauksessa vanhan mallin mukaiseksi. Kaariaukon piilien leijonakuviot ja ikkunoiden alla olevat puuaiheiset kuvioinnit konservoitiin. Holvit ja seinät maalattiin 1880-luvun lopun värisävyillä.¹¹⁵ Seinien esiinnot ovat ilmeisesti 1970-luvulta. Kaariaukon molemmin puolin asennettiin konvektorit, penkkien alle seinäpatterit ja seinään kohdevalaisimet.

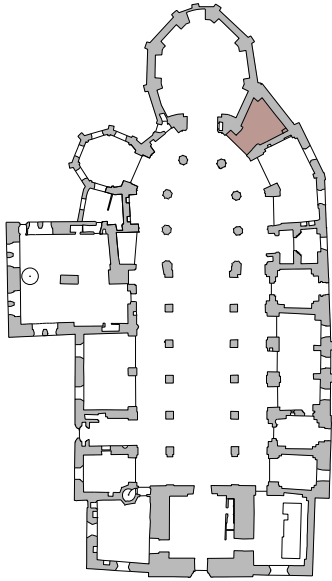

Kappeli vuonna 1971. P. O. Welin, TKsrkA.

KORJAUKSET JA MUUTOKSET

- 1681 Tulipalossa vaurioitunut kappeli korjattiin.
- 1860-luku Kaarina Maununtytären kalkkivireliefi ja arkkitehti Th. Deckerin suunnittelema sarkofagi sijoitettiin kappeliin vuonna 1867. Lattiaa korotettiin ja päällystettiin kalkkivilaatoilla. Holvi maalattiin hiekkakiven sävyiseksi (arkkitehti Heideken). Kaariaukkoon asennettiin valurauta-aita. W. Swertschkoffin lasimaalaukset asennettiin paikoilleen.
- 1880-luku Holvi maalattiin siniseksi ja maalaus viimeisteltiin lehtikultaisilla kruunuilla (arkkitehti. J. Ahrenberg, koristemaalari Ekstam).
Paneelit penkkeineen asennettiin paikoilleen (arkkitehti. J. Ahrenberg, valmistaja N. Boman).
- 1890-luku Seinät maalauskoristeltiin (arkkitehti C. Armfelt, koristemaalari Ekstam). Vanha rauta-aita korvattiin arkkitehti J. Ahrenbergin suunnitteleamalla rauta-aidalla.
- 1922–1928 Ikkunoihin asennettiin sisälasit ja ikkunanaluskoristeet maalattiin peittoon. Kirkkosalin ja kappelin välistä 1600-luvulla avattua kaariaukkoa pienennettiin. Sen yläpuolen keskiaikaista tiiliseinää otettiin esiin 1800-luvun maalausten alta ja alkuperäinen ikkuna tiilfriiseineen ennallistettiin. Kappeliin asennettiin radiaattorit.
- 1977–1979 Lattia uusittiin ruotsalaisilla kalkkivilaatoilla. Kaariaukon leijonakuviot ja ikkunoiden puukuviot konservoitiin. Seinien ja holvin 1880-luvun sävyt palautettiin uudelleen maalaamalla. Hautaholviin asennettiin metalliset arkkutelineet. Radiaattorit korvattiin konvektoreilla ja pattereilla. Seinälle asennettiin kohdevalaisimet (Arkkitehtitoimisto Pitkänen-Laiho-Raunio).

111 TOTTIN KAPPELI

Viimeisin keskiajalla rakennettu, Pyhälle Laurille, Pyhälle Olaville ja Pyhälle Vincentille omistettu kappeli täydensi Tuomiokirkon eteläisen kappelisarjan.¹¹⁶ Kappelista käytettiin 1600-luvun alussa myös nimeä Pyhän Olavin kuori. Nykyisen nimensä se sai, kun Tott-suku lunasti sen hautakappelikseen vuonna 1641.¹¹⁷ Tottin hautakappeli edustaa Kankaisten ja Stålhandsken kappelien ohella 1800-luvun lopun tyylirestaurointia.

Pääkuorin ja Mikael Agricolan kappelin väliseen, puolisuunnikkaan malliseen kappeliin muodostui sijaintinsa puolesta barokin aikakaudelle ominainen valeperspektiivi. Nykyisen korkeutensa kappeli sai Juhani Rinteen tulkinnan mukaan 1600-luvulla, kun alakerran myöhemmin rakennetut holvit purettiin ja kappelista tuli Tott-suvun hautakappeli. Sen puretuista holveista on jäljellä enää länsiseinän nurkkapilasterit. Sen sijaan yläosan ikkuna ja tähtiholvit ovat 1500-luvun alusta, kappelin rakennusajalta. Kirkkoon se yhdistettiin avaamalla polygonaalikuorin alttarikomeron seinä. Etelälehterin ja kappelin yläosan yhdistää suippokaari.¹¹⁸ Sen vieressä on näkyvissä polygonaalikuorin ulkoseinää tukenut kontrefori. Kappelin rakentamisen yhteydessä muurattiin viereisen Pyhän Ristin (Mikael Agricolan) ja Kaikkien Pyhien kappelien ikkunat umpeen.¹¹⁹ Ulos avautuva päätyikkuna jäi vuonna 1678 Åke Tottin ja hänen vaimonsa, Christina Brahen, marmorisen hautamuistomerkin taakse.¹²⁰ Ikkuna muurattiin tuolloin sisäpuolelta umpeen. Kappelin seinien keskiaikaiset kalkkimaalaukset ovat jääneet 1880-luvun lopun maalausten peittoon. Länsiseinän umpeen muuratussa ikkunasyvennyksessä on lehtiköynnösaiheista maalausta. Se havaittiin 1920-luvulla, kun Kankaisten kappelista siirretty muistotaulu kiinnitettiin takaisin paikoilleen. Kirkkosalin seinää vasten rakennettu parvikäytävä johtaa Kaikkien Pyhien kappelin eli nykyisen pääkuorin kierreportaikkoon, jonka kautta kuljettiin holviullakolle.¹²¹

Pyhän Laurin kappeliin haudattiin Kaarina Maununtytär vuonna 1613. Samaan muurattuun hautaholviin laskettiin vuonna 1635 hänen tyttärensä Sigfrid ja viisi

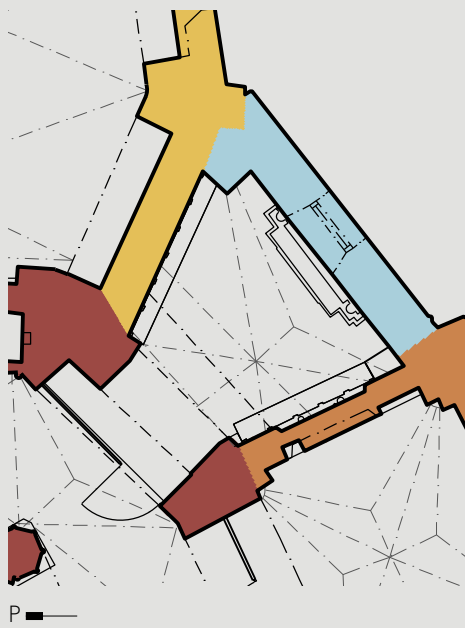
vuotta myöhemmin tyttären poika Åke Tott.¹²² Kappelin hautamuistomerkin teki marmorista vuonna 1678 saksalainen kuvanveistäjä Peter Schultz. Kaksoispylväiden kehystämään muistomerkkiin on valkoisesta marmorista veistetty Åke Tott ja Christina Brahe. Päätykolmion yläpuolella on kuvattu haavaansa osoittava Jeesus kahden enkelin väliin. Alapuolella on Tott- ja Brahe-sukujen vaakunat.¹²³

Nykyinen interiööri koristemaalauksineen 1800-luvun lopulta on arkkitehti Jac. Ahrenbergin suunnittelema. Maalauskoristelun lisäksi hän suunnitteli seinäpaneelin, rauta-aidan, lattian tammiluukun, ullakolle johtavan kulkusillan ja todennäköisesti myös ullakon puuoven. Kappelin vaaleansinisiksi maalattuja seinäkoristavat punaiset neilikat. Puupaneelin yläpuolella olevaan ornamenttinauhaan liittyvät pienet vaakunakilvet. Vaaleankeltaisen holvin koristekuviona on Åke Tottin monogrammi. Seinissä, kulmapilastereissa ja ikkunasmyygissä on kasviaiheista ornamenttiikkaa. Restauroinnin esikuvana oli Notre Damen 1800-luvun maalauskoristelu. Vaikutteita saatiin myös Pohjoismaiden keskiaikaisista kirkoista. Itä- ja länsiseinän puupaneelin koristeaiheet viittaavat Västeråsın tuomiokirkkoon.¹²⁴ Kappelin rauta-aita on saanut vaikutteita Stålhandsken kappelin rauta-aidasta.

1970-luvun peruskorjauksessa holvien kosteusvauriot ja rapautuneet kohdat kunnostettiin. Myös seinien koristekuvioita ja friisejä korjausmaalattiin.¹²⁵ Arkadikaaren sivuun sijoitettiin konvektori ja kulkusillan kaitteeseen kohdevalaisimet.

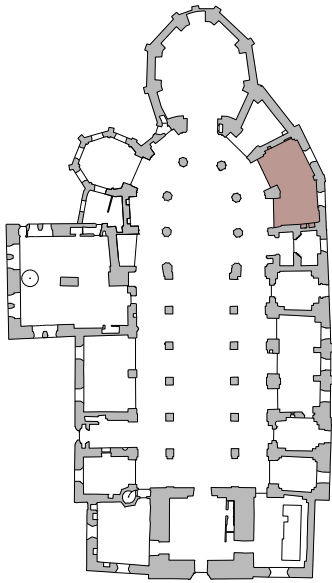

KORJAUKSET JA MUUTOKSET

- 1600-luku Tott-suku lunasti kappelin hautapaikakseen vuonna 1641. Lattian alle rakennettiin hautaholvi ja kappeliin sijoitettiin vuonna 1678 kuvanveistäjä Peter Schultzin tekemä hautamuistomerkki.
- 1880-luku Kappeli restauroitiin (arkkitehti J. Ahrenberg, koristemaalari A. Ekstam). Seiniin asennettiin puupaneelit. Seinät saivat maalauskoristelun ja kaariaukko uuden rauta-aidan portteineen. Lattiaan tehtiin tammiluukku. Galleriakäytävään tehtiin kaide ja ullakkoportaan oviaukkoon puuovi. Kulkusillan teräskaide on ilmeisesti tältä ajalta. Lasimaalaukset asennettiin paikoilleen (taiteilija W. Swertschkoff).
- 1922–1929 Seinien puupaneelit korjattiin. Kankaisten kappeliin 1890-luvulla siirretty epitafi marmorikehyksineen palautettiin takaisin kappelin umpeenmuurattuun läntiseen ikkunakomeroon. Kappelin länsiseinää madallettiin. Maalaukset täydennettiin puretun seinän kohdalta.
- 1940 W. Swertschkoffin lahjoittama lasimaalaus tuhoutui talvisodan pommituksissa.
- 1960-luku Kappelin ikkunat uusittiin vuonna 1965. Seinään kiinnitettiin sotamarsalkka Stackelbergin muistolaatta vuonna 1967. Radiaattorit sijoitettiin kaariaukon molemmille sivuille.
- 1977–1979 Holvit puhdistettiin ja kosteusvauriot sekä rapautuneet kohdat maalattiin temperamaaleilla. Seinät puhdistettiin ja koristekuvioita sekä friisejä korjausmaalattiin. Ikkunasyvennys maalattiin uudelleen. Seinäpaneelin puuttuvat puuosat tehtiin uudelleen ja maalattiin. Hautaholviin asennettiin arkuille metalliset telineet. Konvektori sijoitettiin kaariaukon sivulle (Arkkitehtitoimisto Pitkänen-Laiho-Raunio).

112 MIKAEL AGRICOLAN KAPPELI

Mikael Agricolan mukaan vuonna 2007 nimetty kappeli koostui keskiajalla kahdesta erillisestä kappelista. Ne oli omistettu Pyhälle Katariinalle ja Pyhälle Bartolomeukselle. Aiemmin oletetun sijaan niiden rakentamisajankohdaksi on nykyisin katsottu 1450-luku.¹²⁶ Nimeä *Pyhän Ristin kappeli* käytettiin 1400-luvun lopulta lähtien, kun kaksi kappelia yhdistettiin. Sen itäpuolen lattian alla on suuri yhteishauta, jonne siirrettiin 1920-luvun korjauksissa kirkkosalista poistettuja hautoja. Kappelia on viime aikoina käytetty lasten tilaisuuksiin. Kappelin erityispiirteenä on poikkeuksellisen rikkaat keskiaikaiset maalaukset.

Kaksiosainen tähtiholvattu kappeli myötäilee polygonaalikuorin muotoa. Se avautuu kahden kaariaukon välityksellä entisen pääkuorin eli polygonaalikuorin kuorikäytävälle. Niiden kohdalla oli alkuaan alttarikomero, joita pääkuorin sivuilla oli kaikkiaan seitsemän. Alttarikomero avattiin ja niitä korotettiin 1450-luvulla, kun Pyhälle Katariinalle ja Pyhälle Bartolomeukselle omistettut kappelit rakennettiin. Nykyinen tilamuoto on peräisin 1400-luvun lopulta, kun kaksi kappelia yhdistettiin toisiinsa purkamalla väliseinän. Molempiin tiloihin rakennettiin tähtiholvit.¹²⁷ Kappelien yhdistäminen tapahtui Juhani Rinteen tulkinnan mukaan 1400-luvun lopulla.¹²⁸

Valoisan kappelin kaksi ikkunaa avautuvat etelään. Ikkunasmyygien yläosat ovat jääneet osin nykyisten tähtiholvien kilpikaarien taakse. Eteläseinän ikkunoiden lisäksi valoa kappeleihin saatiin alkuaan Katariinan kappelin itäseinän ikkunasta ja Bartolomeuksen kappelin pyöreästä ikkunasta, jossa on kalkkikivipuitteet. Nykyään ennallistettu ikkuna avautuu Tigerstedt-Wallenstjernan kappeliin. Itäseinän ikkuna muurattiin umpeen keskiajan lopulla Pyhän Laurin eli Tottin kappelia rakennettaessa.¹²⁹ Ikkunoiden alapuolisissa etelä- ja länsiseinän seinäkomeroissa säilytettiin alun perin alttaripalvelusten esineistöä.

Eteläseinällä, lattiatason alapuolella on umpeen muurattu oviaukko. Sen edustalle johtaa graniittiset porrasaskelmat. Niiden vierustalla on neliötangosta tehty kaide. Sisäänkäynti akatemialle varten, nk. Akatemian ovi, avattiin 1680-luvulla ja muutettiin umpeen Turun palon jälkeen.¹³⁰ Kappelin ja kirkkosalin välisiin 1920-luvun rauta-aitoihin on kuvattu Pyhän Katariinan ja Pyhän Bartolomeuksen symbolit. Idänpuoleisessa on Pyhän Katariinan teilipyörä ja miekka. Lännen puoleisessa aidassa on teksti S. Bartholome sekä neljä liljaa ja veitsi. Länsiseinässä kaariaukon kohdalla on matala puuovi. Sen takana on umpeen laitettu porras, joka aikanaan liittyi ilmeisesti viereiseen kuoritorniin.

Seinä- ja holvipinnat sekä kalkkikivilattia ovat 1920-luvun restauroinnin ajalta. Kappelin holvien ja seinien kalkkimaalaukset ovat Juhani Rinteen arvion mukaan 1460-luvun lopulta. Tähtiholveja koristavat köynnösmaalaukset. Itäisessä eli entisen Katariinan kappelin holvissa on naispyhimyksiä ja läntisessä evankelistoja esittävät maalaukset. Katariinan kappelin itäseinän syvennykseen on maalattu purjelaiva. Läntisen eli entisen Bartolomeuksen kappelin seiiniin on kuvattu pyhimyksiä ja ritari sekä käsissään taloa ja kirkkoa kantavat henkilöt. Haalistuneita maalauksia vahvistettiin ja rikkoutuneita kohtia uusittiin 1920-luvulla esiin ottamisen yhteydessä. Samalla seinä- ja holvipintoja korjattiin.¹³¹ Nämä pinnat puhdistettiin 1970-luvun peruskorjauksessa.

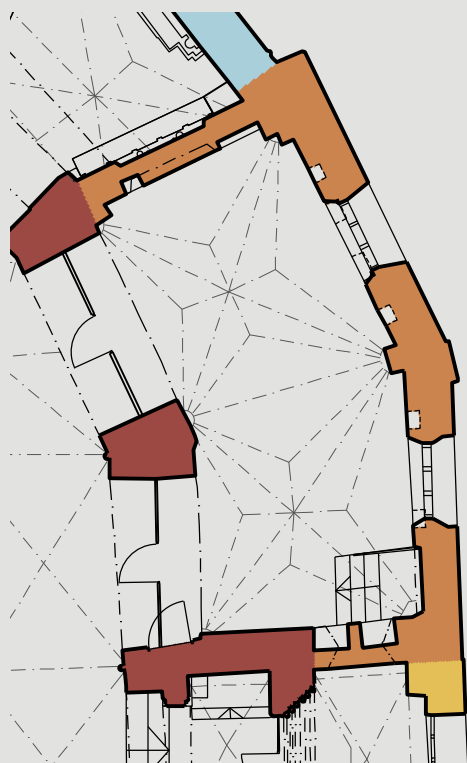
Kappeli vuonna 1924. J. Rinne, HK.

Lattia koostuu kalkkikivilaatoista ja vanhoista hautakivistä. 1920-luvun korjauksissa purettiin pois lattian myöhemmät porrastukset. Lattian alusta tutkittiin ja korjattiin. Kappelin itäpuolen lattian alle tehtiin suuri yhteishauta, jota kattaa lattian kantava betoniholvi.¹³² Ulkoseinän koristeellinen valurautasäleikkö on 1920-luvun restauroinnista.¹³³ Sen alapuolella on nykyään radiaattorien tilalle 1970-luvulla asennetut puhallinkonvektorit.

Itäpäätyä vasten on kiinteä alttaripöytä ja siirrettävä lukupulpetti. Holvien ripustetut erikoisvalaisimet ovat samalta ajalta. Ennen 1970-luvun peruskorjausta kappelissa oli arkkitehti Pekka Pitkäsen suunnittelema alttaripöytä ehtoollisia varten. Se myötäili ulkoseinän muotoa taittuen keskeltä. Pöydän takana on umpeen muuratussa ikkunasyvennyksessä taitelija Kauko Nissisen Pieni kirkko -taulu.

KORJAUKSET JA MUUTOKSET

- Keskiaika Väliseinä purettiin ja kappelit yhdistettiin sekä holvattiin uudelleen 1400-luvun lopulla. Tähtiholvit saivat rikkaan maalauskoristelun. Itäinen ikkuna muurattiin umpeen keskiajan lopulla.
- 1680-luku Eteläseinään avattiin Akatemian oveksi kutsuttu sisäänkäynti.
- 1922–1928 Penkit poistettiin ja lattian porrastus purettiin. Holvit ja seinät sekä holvien välinen vyökaari korjattiin. Niiden keskiaikaiset maalaukset otettiin esiin ja konservoitiin. Lattian alle tehtiin yhteishauta ja kantava betoniholvi. Lattia päällystettiin kalkkivilaatoilla ja vanhat hautakivet laitettiin takaisin paikoilleen. Kaariaukkoihin asennettiin rauta-aidat. Kappeliin sijoitettiin radiaattorit.
- 1960-luku Kappeliin tehtiin Pekka Pitkäsén suunnittelema alttarikaide ja ehtoollispöytä.
- 1977–1979 Seinien ja holvien halkeamat täytettiin kalkkilaastilla ja länsiseinän halkeama sementtillaastilla. Pyöröikkunan kipsilehdykät kiinnitettiin paikoilleen. Pekka Pitkäsén suunnittelema alttari kaiteineen poistettiin. Itäisivulle suunniteltiin alttaripöytä. Holveihin asennettiin riippuvalaisimet (Arkkitehti-toimisto Pitkäsén-Laiho-Raunio).

Pintamateriaalit

Kalkkikivilaattalattia (450 x 450 mm) on peräisin 1920-luvun restauroinnista. Laattojen väleissä on vanhoille paikoilleen asetetut hautakivet.

Seinä- ja kattopinnat ovat peräisin 1920-luvun restauroinnista. Korjauksen yhteydessä holvien ja seinien keskiaikaiset kalkkimaalaukset on otettu esiin. Haalistuneita maalauksia on vahvistettu ja rikkoutuneita kohtia uusittu. 1970-luvun peruskorjauksessa seinä- ja holvipinnat on puhdistettu.

Ovet ja rauta-aidat

Rauta-aita portteineen on peräisin 1920-luvulta. Se koostuu vinoruutukuvioon asetetuista neliötangoista. Keskiympyröihin on kuvattu Pyhän Katariinan teili-pyörä ja miekka. Länsiosan aidassa on teksti *S. Bartholome* sekä neljä liljaa ja veitsi. Rauta-aidan päällä on lilja-aiheinen ornamentti. Länsiseinän 1920-luvun matala, vinoneliöruudutettu puuovi ei ole avattavissa. Rauta-aita on kiinnitetty oveen haalla.

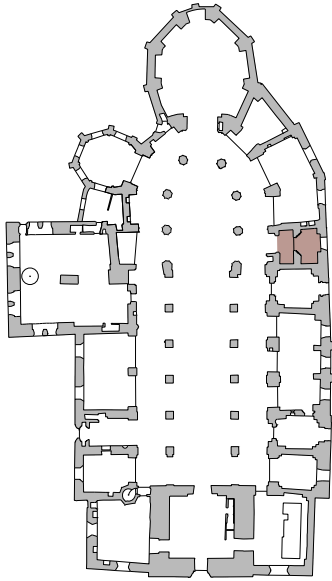

Sisustus, valaisimet ja tekniset asennukset

Osaksi seinäsyvennystä suunniteltu alttaripöytä koostuu terästolpan päällä oleva puutasosta. Holvin riippuvalaisimet (2 kpl) kuuluvat 1970-luvulla erikoissuunniteltujen valaisimien sarjaan. Ne valaisevat myös epäsuorasti. Seinällä on pilarikaiutin. Kappelissa on induktiosilmukka.

Länsiseinällä on yksi lattiamallinen puhallinkonvektori. Lattian valurautaritilä ulkoseinällä on 1920-luvulta. Sen alla entisessä lattiasyvennyksessä on konvektorit.

113 TIGERSTEDT-WALLENSTJERNAN KAPPELI

Mikael Agricolan kappelin ja itäisen asehuoneen väliseen pieneen kaksiosaiseen kappeliin nousee muutama porrasaskelma polygonalikuorin eli entisen pääkuorin kuorikäytävältä. Alkuaan sisäänkäyntinä toiminutta kappelia on muokattu useaan otteeseen ja kokonaisuus on fragmentaarinen. Varsinaista kappelia hallitsee suuri tiiliportaali, joka on vain osittain esillä. Kirkkosalin puoleisessa kahden kaariaukon välisessä etutilassa on muurattuja penkkejä ja porrasaskelmia. Molemmat tilat ovat ristiholvattuja.

Keskiajalla kahdessa vaiheessa rakennetun kappelin kautta kuljettiin kirkon pääkuoriin. Alkuaan pienen ristiholvatun eteiskäytävän ulkoseinässä oli profiloitu tiilinen kuoriportaali. Entisessä julkisivussa on portaalin lisäksi muototiilistä muurattuja tiilifriißejä. Kirkkosalin puolelle avautuu toinen suippokaariaukko. Rinteen tulkinnan mukaan eteistila kuului kuoritorniin, joka on ollut hieman polygonalikuoria korkeampi. Eteiskäytävä rakennettiin todennäköisesti heti polygonalikuorin eli pääkuorin valmistumisen jälkeen 1400-luvun alkupuolella. Kuoriportaalin eteen muodostui 1400-luvun lopulla eteinen, kun kuilumaiseen ulkotilaan rakennettiin eteläseinä ja siihen sisäänkäynti. Valoa tilaan saatiin pyöröikkunasta, joka oli tehty Pyhän Bartolomeuksen eli nykyiseen Agricolan kappeliin.¹³⁴

Eteläosa lunastettiin vuonna 1687 Tigerstedt-Wallenstjerna-sukujen hautakapelliiksi. Keskiaikaisesta eteistilasta ulos johtanut ovi muurattiin umpeen ja sen tilalle tehtiin ikkuna. Korotetun lattian alle saatiin tilaa hautauksille.¹³⁵ Kuoriportaalin alaosa jäi korotetun lattian alle.¹³⁶

Kuoriportaali restauroitiin vuonna 1912 arkkitehti Ahrenbergin suunnitelmien mukaan.¹³⁷ Eteläseinän ikkunan eteen asennettiin kaksi Salomo Wuorion ateljeen valmistamaa sukuvaakunoita esittävää lasimaalausta. Vuoden 1827 tulipalossa tuhoutuneiden puuvaakunoiden tilalle teki kuvaveistäjä J. Friedl kaksi puusta veistettyä sukuvaakunaa.¹³⁸ Ne sijoitettiin kappelin sisäänkäynnin molemmin puolin.

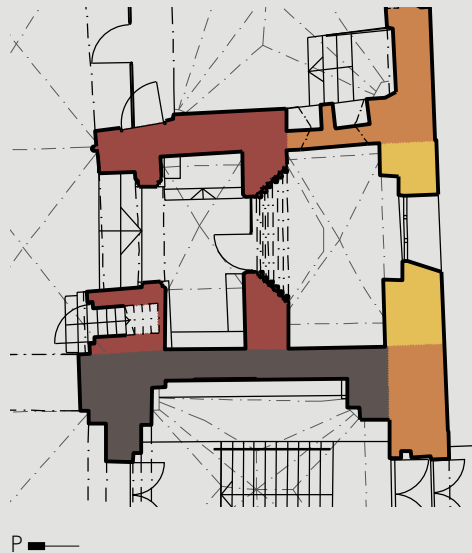

Kappelin nykyasu on peräisin 1920-luvun restauroinnista. Siinä vaiheessa se korjattiin kokonaan. Lattia päällystettiin kalkkikivilaatoilla ja hautalaatta uusittiin. Eteiskäytävän kirkkosalin puoleinen kaariaukko korjattiin. Tiiliportaalin peitossa ollutta tiiliornamentiikkaa otettiin lisää esiin ja korjattiin. Portaalin yläpuolinen ristiholvin vaippa poistettiin. Näin saatiin vanhaa julkisivua ja portaalin yläpuolisen ikkunan alaosa enemmän näkyviin. Holvien ja seinien keskiaikaiset maalaukset konservoitiin.¹³⁹ Pyöröikkunan umpeenmuuraus avattiin. Ikkunan nelisoppikuvio ja kalkkikivipuitteet ennallistettiin ja ikkunasmyygin kuviomaalaukset uusittiin.¹⁴⁰ 1910-luvulla lisätyt lasimaalaukset ja sukuvaakunat säilytettiin paikoillaan.

Eteiskäytävän holveissa ja seinissä on säilynyt keskiaikaisia maalauksia. Länsiseinään on kuvattu haavojaan näyttävä Kristus ja hänen vieressään on Neitsyt Mariaksi tulkittu rukoileva hahmo. Maalauksen alapuolella on kahdella seinällä kivistä muuratut penkit. Viereiseen holvivaippaan on kuvattu risti ja kolme naulaa sekä teksti *LAUREAT*. Itäseinään on tehty maalauksia päällekkäin. Kristus ristillä -maalauksesta on jäljellä enää katkelmia. Keskellä oleva risti on kulunut pois. Sen oikealla puolella on sotilaita ja vasemmalla puolella ihmishahmoja pyhimyskehineen. Kirkkosaliin avautuvan ovikaaren yläpuolella on katkelmallinen teksti *BIS : RECOLES : CUR : SIS : HOMO : NATUS* (*sinä, joka sisään astut, muista kahdesti, miksi olet syntynyt.*) Juhani Rinne on tulkinut, että eteiskäytävä oli kirkon pyhä portaal, jota ei ollut tarkoitettu jokapäiväiseen käyttöön.

KORJAUKSET JA MUUTOKSET

- Keskiaika** Kuoriportaalin eteen rakennettiin keskiajan lopulla eteistila.
- 1687–1688** Eteläosasta tuli Tigerstedt-Wallenstjerna-suvun hautakappeli. Eteläseinän sisäänkäynti muurattiin umpeen ja tilalle tehtiin ikkuna. Lattiaa korotettiin ja portaalin eteen asennettiin rauta-aita.
- 1912–1913** Eteläikkunan eteen asennettiin kaksi S. Vuorion ateleen tekemää lasimaalausta ja kuvanveistäjä J. Friedlin veistämää sukuvaakunaa. Tiiliportaali rekonstruoiitiin arkkitehti Ahrenbergin suunnitelmien mukaan.
- 1922–1928** Lattiaa asennettiin kalkkivilaatat. Seinien ja holvien kalkkimaalauksia otettiin esiin ja konservoitiin. Kirkkosalin puoleinen kaariaukko korjattiin. Tiiliportaalin ornamenttiikkaa otettiin esiin ja korjattiin. Ristiholvin yksi vaippa poistettiin portaalin yläpuolelta. Pyöröikkunan umpeenmuuraus avattiin. Ikkunan nelilehdykkäpuitteet ennallistettiin ja ikkunan piilien kuviomaalaukset uusittiin.
- 1977–1979** Seinät ja holvit puhdistettiin. Tiiliportaalin halkeamia paikattiin kalkki- ja sementtilaastilla. Pyöröikkunan maalauksia vahvistettiin kalkkiväreillä ja sen kipsilehdykät kiinnitettiin paikoilleen. Puhdistettujen puuvaakunoiden halkeamat korjattiin. Holviin asennettiin kohdevalaisin (Arkkitehtitoimisto Pitkänen-Laiho-Raunio).

Umpeen muurattu ikkuna ennen 1920-lukua. HK

Tiiliportaali ennen korjausta. HK

Kappeli 1920-luvulla. HK.

Pintamateriaalit

Harmaan ja punaruskean sävyiset, pääosin neliön malliset kalkkikivilaatat (450 x 450 mm) ovat peräisin 1920-luvulta. Ne on ladottu limittäin. Tigerstedt-Wallens-tjernan hautalaatassa on pyöreät rautahelat. Kappeliin johtavat porrasaskelmat ovat harmaata graniittia. Etutilan muuratut penkit ovat rapattuja.

Seinät ja holvit ovat pääosin harmahtavaksi kalkkimaalattua rappausta. Etutilassa on esiin otettuja kalkkimaalauksia. Holvien ruoteet ja kaariaukkoja kehystävät profloinnit ovat tiilipintaisia. Kappelin entiset ulkoseinät (länsiseinä, itäseinä ja pohjoisseinä) ovat pääosin puhtaaksi muurattua tiiltä. Länsiseinässä on lasitetuin tiilin muodostetut vinoneliökuviot, alaosassa on vanhaa sokkelikiveystä.

Holvin leikatun vaipan kohdalla sisäkattona on valkeaksi maalattu lauta 1970-luvulta.

Rauta-aita ja ikkunat

Rauta-aita portteineen on 1600-luvulta. Se koostuu vinoruutukuviioon asetetuista neliötangoista. Yläpuolisessa osassa on vapaamuotoista ornamenttiikkaa. Portti ja aidan kiinteä osa ovat saman levyiset.

Kolmiosaisen kaari-ikkunan pystyjaot on muurattu tiilestä ja rapattu. Vaakasuuruisesti ikkuna on jaettu kolmeen osaan rautapuitteilla. Lasiruuduissa on lyijypuitteet.

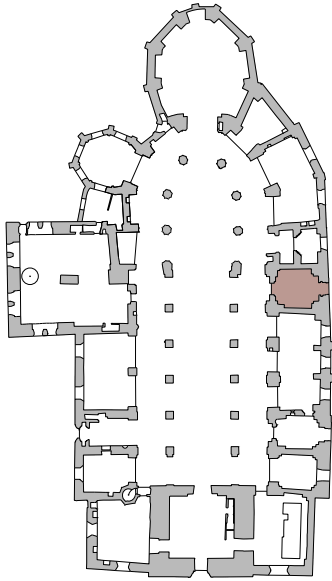
Mikael Agricolan kappeliin avautuvassa pyöröikkunassa on 1920-luvulla ennallistetut kalkkikivipuitteet.

Sisustus, valaisimet ja tekniset asennukset

Kappelin edustalla, kaariaukon molemmin puolin, on kaksi puusta veistettyä sukuvaakunaa.

Holvin kohdevalaisin kuuluu 1970-luvulla erikoissuunniteltujen valaisimien sarjaan. Kappelissa on sekalaisia irtokalusteita.

114 ITÄINEN ASEHUONE

Itäinen asehuone on yksi neljästä jäljellä olevista keskiaikaisista sisäänkäynneistä. Sen kautta papisto kulki kirkkosaliin.¹⁴¹ Nykyään se toimii ennen kaikkea kirkkosalin poistumistienä. Sivutasanteiden päällä on varastoituna esiintymiskorokkeita. Läntinen asehuone on rakennettu itäisen asehuoneen kanssa samaan aikaan.

Seinämuurin syvyinen tuulikaappi avautuu tähtiholvattuun sisäänkäyntiportaikkoon. Itä-, länsi- ja eteläseinässä on korostetut kaarisyvennykset. Sen seurauksena tähtiholvien konsolit liittyvät seinäpintoihin plastisesti. Ulko-oven yläpuolisen kaari-ikkunan yläosa on osin myöhemmin rakennetun tähtiholvin takana. Ikkunan yläosassa on tympanonkenttä, jossa on neliömäinen syvennys tiilipielineen. Itäseinän syvennyksessä on umpeenmuurattu ikkuna, joka osin peittyi holvien taakse. Syvennyksen molemmin puolin on saranatavit.

Itäisen asehuoneen paikalla oli aiemmin pienempi asehuone, jonka perustuksista osaa hyödynnettiin uuden asehuoneen rakentamisessa. Sivulaivojen korkuiseen tilaan muurattiin ristiholvi ja kirkkosaliin avautui noin 10 metriä korkea kaariaukko. Eteläseinän kapea ja korkea suippokaari-ikkuna antoi tilaan valoa.¹⁴² Asehuoneen rakentamisen C. J. Gardberg ajoittaa vuosiin 1335–1366 ja Markus Hiekkänen 1430–1440-lukujen rakennuskauteen.¹⁴³

Asehuoneen holveja madallettiin samaan aikaan kuin Pormestarin kappelin holveja. Eteläseinän ikkunaa ja sisäänkäynnin portaalaa muokattiin.¹⁴⁴ Yläpuolisen etelälehterin rakentamisen yhteydessä, 1400-luvun lopulla holvattiin asehuone nelisakaraisella tähtiholvilla. Sen kilpikaaret ja holviruoteet on tuettu nurkkapilasterien tiilestä muurattuihin konsoleihin ja pohjoisosassa vain tiilikonsoleihin. Ikkuna jäi osittain kilpikaaren taakse, minkä vuoksi sen yläosaan muurattiin tympanon-seinä ja siihen kapea valoaukko. Ikkunaa ja valoaukkoa on tämän jälkeen pidennetty alaosastaan. Valoaukon jatketus piletteillä muurattiin tiilestä.¹⁴⁵ Turun palon jälkeen

eteläseinän sisäänkäynti suljettiin. Portaikon päälle rakennettiin lattia ja asehuoneeseen tuotiin penkkejä.¹⁴⁶

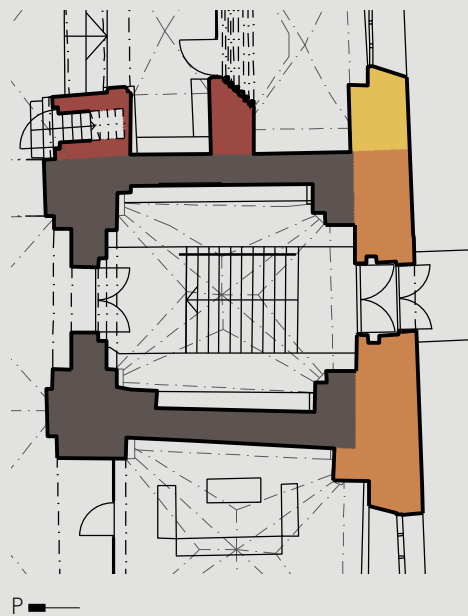
1920-luvun restauroinnissa asehuone palautettiin takaisin eteistilaksi. Sisäänkäynti otettiin uudelleen käyttöön avaamalla ulko-oven umpeenmuuraus. Ulko-ovi tehtiin ulospäin avautuvaksi ja smyygin sisäpintaan asennettiin toinen ovi. Seinäpinnassa on näkyvissä vanhat saranatapit. Lattia päällystettiin kalkkikivilaatoilla ja portaiden askelmat tehtiin graniitista.¹⁴⁷ Portaiden molemmille puolille rakennettiin tiilestä verhomuuraukset ja rapatut tasanteet radiaattoreiden suojaksi. Tasojen pintaan upotettiin valurautaiset ritiläkannet. Holvit ja seinät korjattiin ja rapattiin.¹⁴⁸

Lattian nykyiset kalkkikivilaatat ovat peräisin 1970-luvulta. Samassa yhteydessä holvit ja seinät puhdistettiin ja itseinän halkeama injektointiin sementtillaastilla. Kaari-ikkuna kunnostettiin ja portaaseen asennettiin teräskaide. Sivutasanteiden muurien radiaattorit vaihdettiin konvektoreihin. Muurin päälle asennettiin uudet kalkkikivet ja 1920-luvun valurautaritilät laitettiin takaisin paikoilleen. Holvin riippuvalaisin kuuluu 1970-luvulla erikoissuunniteltujen valaisimien sarjaan, jotka valaisevat myös epäsuorasti.

KORJAUKSET JA MUUTOKSET

- Keskiaika** Vanhan asehuoneen paikalle rakennettiin viimeistään 1400-luvun alussa hieman leveämpi ja pidempi, ristiholvattu asehuone. Se sai 1400-luvun lopulla nelisakaraisen tähtiholvin.
- 1800-luku** Eteläseinän uloskäynti suljettiin vuoden 1827 palon jälkeen. Portaikon päälle tehtiin lattia ja asehuoneeseen tuotiin penkkejä.
- 1922–1928** Lattiaan ja porrasaskelmiin asennettiin kalkkivilaatat. Vanha sisäänkäynti otettiin käyttöön ja siihen asennettiin uusi ulko-ovi ja sisäovi. Seinät ja holvit korjattiin ja rapattiin. Radiaattorit asennettiin portaikon molemmin puolin valurautakansien alle.
- 1977–1979** Holvit ja seinät puhdistettiin ja itäseinän halkeama injektointiin sementtilaastilla. Lattialaatat uusittiin ja portaikkoon asennettiin teräskaide. Radiaattorit vaihdettiin konvektoreihin. Muurin päälle asennettiin uudet kalkkikivet ja 1920-luvun valurautarillät laitettiin takaisin paikoilleen. Holviin asennettiin riippuvalaisin (Arkkitehtitoimisto Pitkänen-Laiho-Raunio).

P —

Pintamateriaalit

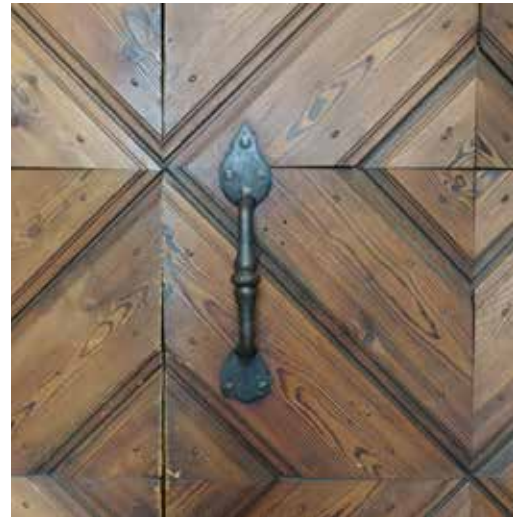
Graniittiset porrasaskelmat ovat 1920-luvulta. Lattian ja sivutasanteiden 1970-luvun harmaa kalkkikivilaattalattia koostuu neliömallisista laatoista, jotka on limitetty. Ylätasanteen ja kirkkosalin välillä on matala tasoero, jonka pystypinnassa on kalkkikivilaatta. Sivutasanteiden neliöruudutetut valurautakannet 1920-luvulta on asennettu diagonaalisesti lattialaattaan nähden ja samaan tasoon kalkkikivilaattojen kanssa. Tuulikaapissa on kuminen irtomatto, jonka alla on ilmeisesti kivipinta.

Seinät ja holvit ovat harmahtavaksi kalkkimaalattua rappausta.

Ovet, ikkuna ja kaiteet

Suippokaariset pariovet (2 kpl) ovat samaa mallia ulko-oven kanssa. Paneeliovet on tehty vanhan mallin mukaan. Kirkkosaliin johtava ovi on ilmeisesti 1920-luvulta. Ovea on todennäköisesti lyhennetty korjausten yhteydessä. Käyntioveassa on vanhan mallinen pintasuljin.

Tuulikaapin 1970-luvulla uusitussa ovessa on kiinteä yläosa. Käyntioveassa on pintasuljin ja viereisessä ovilehdessä pintaan asennettu pitkäsuljin. Kaikissa ovissa on samanmalliset vetimet. Niiden kiinnikkeet on muotoiltu lehdykän mallisiksi. Seinäpinnoissa ovien vierellä on vanhoja saranatappeja ja niiden koloja.

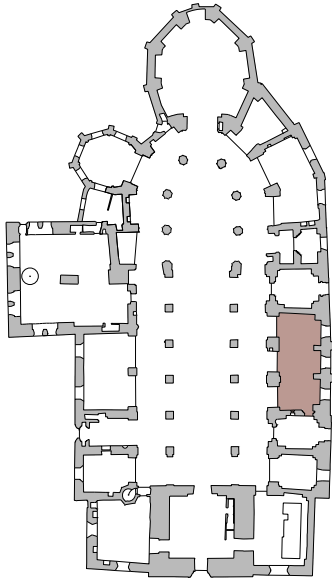
Ikkunassa on 12-ruutuinen takorautajaotus. Ruuduissa on vanha yksinkertainen lasitus ja lyijypuitteet.

Portaan mustaksi maalattu teräsputkikaide 1970-luvulta on kiinnitetty graniittiportaisiin.

Valaisimet ja tekniset asennukset

Holvista ripustettu valaisin kuuluu 1970-luvulla erikoissuunniteltujen valaisimien sarjaan. Puhallinkonvektorit on asennettu portaan sivutasoihin vanhojen valurautakansien alle. Sivupintojen vaakasäleiköt ovat 1970-luvulta.

115 PORMESTARIN KAPPELI

Kahden asehuoneen väliin keskiajalla rakennettu kappeli on pinta-alaltaan suurin Tuomiokirkon kappeleista. Pyhälle Kolminaisuudelle pyhitetyn pääalttarin perustivat Turun kaupungin pormestari ja raati, mistä juontuu sen nimi Pormestarin kappeli. Siitä on käytetty myös nimeä Pyhän Pietarin ja Pyhän Paavalin kappeli sen toiselle alttarille omistettujen pyhimysten mukaan. Kolmas alttareista oli nimetty Kolmelle kuninkaalle.¹⁴⁹

C. J. Gardbergin tulkinnan mukaan Pormestarin kappeli on rakennettu 1420-luvulla ja Markus Hiekkasen arvion mukaan vasta 1450-luvulla.¹⁵⁰ Kappelin sisätilaa on muutettu rakentamisen jälkeen keskiajalla kahdessa eri vaiheessa.

Kolmiosainen kappeli on holvattu tähtiholveilla. Niiden ruoteet tukeutuvat tiilestä muurattuihin konsoleihin. Kappelin kolme oviaukkoa avautuvat sivulaivaan. Ulkoseinällä on vastaavasti kolme kaari-ikkunaa. Niistä vain keskimmäinen ikkuna sijoittuu holviin nähden keskeisesti. Ikkunoiden yläosat on muurattu umpeen. Etelään avautuvat suorakaiteenmuotoiset ikkunat ovat 12-ruutuisia. Valo siivilöityy kappeliin lyijypuitteisten värilasiin kautta. Alkuperäisiä kapeita, suippokaarisia ikkunoita madallettiin yläosistaan ja pidennettiin puolestaan alaosistaan keskiajalla, toisen vaiheen muutostöiden yhteydessä. Ikkunoiden yläosien umpeenmuurauksien pyöröaukot on tehty ilmeisesti 1800-luvun muutostöiden yhteydessä.

Nykyiset kolme peräkkäistä, vyökaarilla erotettua tähtiholvia ovat jo kappelin kolmannet holvit. Ensimmäiset, nykyistä korkeammat holvit tuhoutuivat tulipalossa. Niiden tilalle rakennettiin entisiä matalammat holvit. Nämä tähtiholvit tukeutuivat seinäpilastereihin ja niiden kalkkikivikonsoleihin. Nykyiset tähtiholvit valmistuivat 1400-luvun lopulla, kun eteläisten kappelien yläpuolelle rakennettiin etelälehteri. Ensimmäiset kirkkosaliin avatut kaariaukot olivat noin 10 metriä korkeat. Niiden tilalle tehtiin noin 2,5 metriä matalammat aukot uusien holvien rakentamisen

yhteydessä. Kolmannessa rakennusvaiheessa suippokaariaukot muurattiin neljä metriä korkeiksi.¹⁵¹

Länsiseinässä oven yläpuolella on nähtävissä suippokaarisen, umpeenmuuratun ikkunan alaosa. Ikkuna on alkuaan ulottunut läntisen asehuoneen katon yläpuolelle.¹⁵² Sen alapuolella on nähtävissä läpikuljettavan asehuoneen portaali korkeine suippokaarineen. Portaalin vieressä on asehuoneeseen avautuva segmenttikaarinen ikkuna, joka on ilmeisesti lasitettu 1970-luvun peruskorjauksen jälkeen.¹⁵³ Kaariaukkojen kehykset ja profiloinnit ovat tiilipintaisia. Oviaukon edustalla on tiililattia, jonka päälle on rakennettu puuportaati. Porrasta rajaava teräskaide on peruskorjauksen jälkeinen myöhempi lisä.

Kappelin nykyasu on pääosin peräisin 1920-luvun restauroinnista. Siinä yhteydessä korjatut seinät ja holvit ovat pääosin rapattuja. Puhtaaksi muurattu itseinä oli alkuaan ulkoseinä. Lasitetuista tiilistä muodostetut kuviot jätettiin näkyviin ja vain seinän alaosa rapattiin. Lattia koostuu tiililautoista ja suurista vanhoista hautalautoista. Korjausten yhteydessä lattianalaiset haudat korjattiin. Osa hautalautoista on nostettu seiiniä vasten teräskiinnikkeiden varaan. Hautalattojen mustat kivijalustat on tehty ennen 1970-luvun korjausta.¹⁵⁴ Arkadin rauta-aitojen portteihin on kuvattu Pyhän Kolminaisuuden symboli, apilasolmu ja versoavista oksista muodostuva kolmio sekä Pietarin ja Paavalin tunnuksat, avain ja miekka.¹⁵⁵

Ikkunoiden alla oli 1920-luvulla radiaattorit.

Itäpäädyn alttari kaiteineen on peräisin 1970-luvun peruskorjauksesta. Altta-ripöydän yläpuolella on keskiaikainen krusifiksi. Siirrettävä alttari palvelee myös kirkkosalia. Holveista ripustetut valaisimet (3 kpl) kuuluvat 1970-luvulla erikoisuunniteltujen valaisimien sarjaan. Kaariaukoissa ja ikkunaseinällä on lattiamalliset puhallinkonvektorit.

Peruskorjauksessa kappeli sisustettiin kastetilaisuuksia varten. Kappelissa on järjestetty arkipäivien ehtoollisjumalanpalveluksia. Vuodesta 2021 lähtien se on toiminut pyhiinvaelluskeskuksena.¹⁵⁶ Arkkitehtonisesti merkittävä keskiaikainen kappeli ei sekalaisen kalustuksen takia ole arvoisessa asussaan.

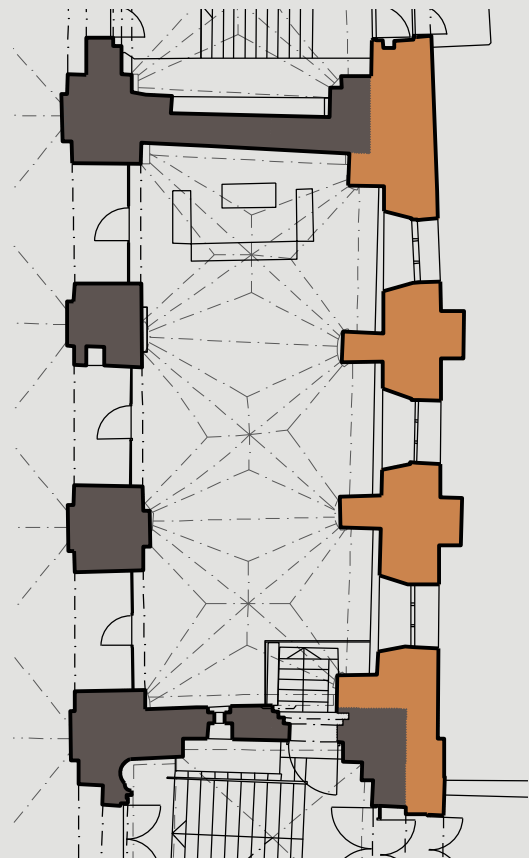
Kappeli ennen peruskorjausta vuonna 1977. P. O. Welin, TKsrkA.

Itäpääty ennen muutosta. Hede Foto, TKsrkA.

KORJAUKSET JA MUUTOKSET

- Keskiaika** Kappelia muutettiin 1400-luvulla kahteen kertaan. Nykyiset tähtiholvit ja arkadikaaret muurattiin 1400-luvun lopulla.
- 1922–1928** Penkit poistettiin ja lattian 1800-luvulla tehty porrastus purettiin. Lattian alla olevat hautaholvit korjattiin. Lattiaan tehtiin uusi tiililattia ja vanhoja hautakiviä asennettiin takaisin. Holvit korjattiin ja rapattiin uudestaan. Seinät rapattiin lukuun ottamatta itäseinän yläosaa, jonka alkuperäisen julkisivun tiiliseinä jätettiin näkyviin. Arkadikaariin asennettiin rauta-aidat. Kappeliin sijoitettiin radiaattorit ikkunoiden alapuolelle.
- 1959** Kappeliin asennettiin Paul Ott'in rakentama 5-äänikertainen urkupositiivi.
- 1977–1979** Seinät ja holvit puhdistettiin ja huonokuntoisia lattian tiililattoja vaihdettiin uusiin. Radiaattoreiden tilalle asennettiin konvektorit. Itäseinän viereen sijoitettiin alttari, jota voidaan tarvittaessa siirtää kirkkosaliin. Holveihin asennettiin kattovalaisimet (Arkkitehtitoimisto Pitkänen-Laiho-Raunio).

Pintamateriaalit

Tiililaatta (200 x 200 mm) on peräisin 1920-luvun restauroinnista. Lattialla on lisäksi vanhoille paikoilleen asetettuja hautakiviä. Pohjoisseinän vieressä on lattiaan asennettu kalkkivilaattoja osoittamaan alkuperäisen ulkoseinän purettujen kontreforien paikkoja.

Rapatut seinä- ja holvipinnat ovat kalkkimaalattuja. Puhtaaksi muuratussa itäseinässä eli alkuperäisessä ulkoseinässä sidetiilet ovat lasitettuja. Seinän alaosa on rapattu.

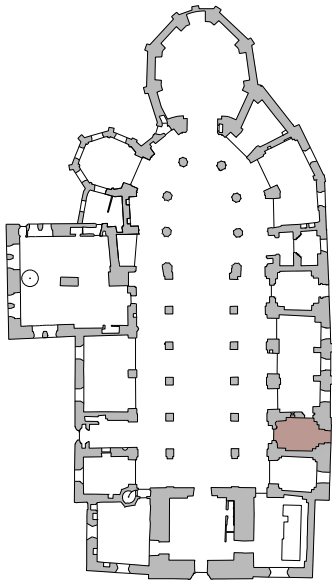
Rauta-aidat

Rauta-aita portteineen on peräisin 1920-luvulta. Se koostuu vinoruutukuvioon asetuista neliötangoista. Rauta-aidan päällä on lilja-aiheinen ornamentti. Porttien keskimmäisiin kuvattu Pyhän Kolminaisuuden symboli, apilasolmu ja versoavista oksista muodostuva kolmio. Keskiportissa on Pietarin ja Paavalin tunnuksia, avain ja miekka.

Sisustus, valaisimet ja tekniset asennukset

Teräsrunkoinen alttari kaiteineen on peräisin 1970-luvun peruskorjauksesta. Se on siirrettävissä kirkkosaliin. Holvin riippuvalaisimet (3 kpl) kuuluvat 1970-luvulla erikoissuunniteltujen valaisimien sarjaan, jotka valaisevat myös epäsuorasti. Kaiutin on sijoitettu itäseinälle. Kappeliin on asennettu induktiosilmukka. Kaariaukoissa on kaksi lattiamallista puhallinkonvektoria.

116 LÄNTINEN ASEHUONE

Läntinen asehuone on yksi neljästä jäljellä olevista keskiaikaisista sisäänkäynneistä.¹⁵⁷ Siitä on myöhemmin käytetty myös nimitystä Brahen sisäänkäytävä.¹⁵⁸ Asehuoneen rakentamisen C. J. Gardberg ajoittaa vuosiin 1335–1366 ja Markus Hiekkänen 1430–1440-lukujen rakennuskauteen.¹⁵⁹

Läntinen asehuone on samanaikainen ja tilamuodoltaan pitkälti vastaavanlainen kuin itäinen asehuone. Vaikutelma on kuitenkin ilmavampi lyhyempien sivutasanteiden takia. Sisäänkäyntiovien lisäksi alatasanteella on kaksi vanhaa ovea, jotka olivat asehuoneen alkuperäiset sisäänkäynnit. Ne ovat nykyistä lattiatasoa ylempänä.

Asehuone oli alun perin nykyistä matalampi. Seinillä on nähtävissä 1920-luvulla esiin otettuja fragmentteja aikaisemmista rakennusvaiheista. Ulkoseinän etelään avautuvan kaari-ikkunan yläosassa on myöhemmin umpeen muurattu tympanonkenttä. Varhaisempia aukkoja kehystävät tiilipintaiset profiloinnit.

Asehuoneen molemmissa sivuseinissä oli alkuaan sisäänkäynnit pohjoissaksalaisten esikuvien mukaan. Nykyisen sisäänkäynnin paikalla oli alttari. Kirkkosaliin kuljettiin suippokaarisen portaalin kautta.¹⁶⁰ Läpikuljettava asehuone oli tarkoitettu maallikoille. Sen ensimmäisten ristiholvien ruodetiilien kantaosat erottuvat sivuseinissä, joihin on myös merkitty kilpikaarien paikat.¹⁶¹ Viereisten kappeleiden valmistumisen jälkeen korotettiin asehuoneen eteläseinää niiden tasolle ja samalla asehuone holvattiin uudelleen.¹⁶² Knut Draken tulkinnan mukaan eteläseinässä oli myös ulkosaarnatuoli.¹⁶³ Juhani Rinteen arvion mukaan eteläinen päätyovi avattiin silloin, kun Pormestarin kappeli rakennettiin.¹⁶⁴ Asehuone sai nykyisen ristiholvin etelälehterin rakentamisen yhteydessä 1400-luvun lopulla.¹⁶⁵

Itäseinässä on näkyvissä osa Pormestarin kappelin ikkunaa, joka alkuaan avautui asehuoneen vesikaton yläpuolelle. Seinän suippokaarinen oviportaali ja ikkunan tiilipieliä otettiin esiin 1920-luvulla. Länsiseinän sisäänkäynti muurattiin umpeen

Sielujen kappelin rakentamisen yhteydessä. Sisäänkäynnin sivuun avattiin matalampi ovi kappelin kellariin. Ovi muurattiin umpeen 1650-luvulla, kun kappelista tuli Stålhandske-suvun hautakappeli. Länsiseinän molemmat ikkuna-aukot muurattiin myöhempien muutostöiden aikana umpeen. Toinen ikkunoista ja oviaukot avattiin osittain 1920-luvulla. Kirkkosaliin johtavan portaalin vieressä on säilynyt vihkive-siastian syvennys ja sen jalustaa.¹⁶⁶

Läntisen asehuoneen 1920-luvun korjauksissa lattiaan asennettiin kalkkikivilaatat ja porrasaskelmat oikaistiin. Kirkkosalin puolelle 1860-luvulla rakennettu tuulikaappi purettiin pois. Ulko-ovi uusittiin. Holvit korjattiin ja korjausrappauksia poistettiin. Portaiden molemmille puolille oleviin muurattuihin rakenteisiin asennettiin radiaattorit ja niiden päälle asetettiin valurautaiset ritiläkannet. Muurattujen, sisäpuoleltaan onntojen rakenteiden alkuperäinen käyttö ei ole tiedossa. Tiilimuurien sivuun tehtiin ristinmalliset aukot.¹⁶⁷

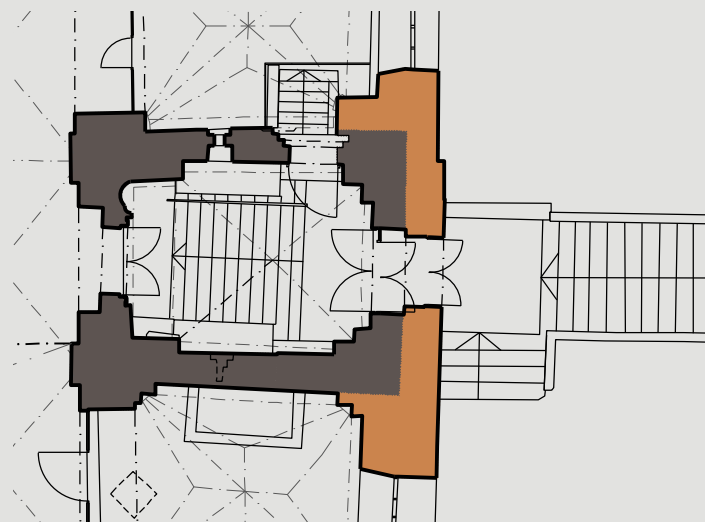
Portaan nykyiset graniittiaskelmat ovat peräisin 1970-luvulta. Ne korvasivat askelmien vanhat kalkkikivilaatat. Samalla portaan toiselle sivulle asennettiin teräskaide. Ylä- ja sivutasanteiden kalkkikivilaatat on uusittu 1970-luvulla. Myös holvit ja seinät puhdistettiin sekä itseinän halkeama korjattiin. Kaidemuurien radiaattorit vaihdettiin konvektoreihin. Ristinmalliset aukot muurattiin umpeen ja pystypintoihin tehtiin aukot säleikköjä varten. Holviin ripustettiin kattovalaisin.

Länsiseinä. J. Rinne 1927, HK.

KORJAUKSET JA MUUTOKSET

- Keskiaika** Ristiholvit purettiin ja tilalle rakennettiin uudet holvit, jotka korvattiin 1400-luvun lopulla ristiholvilla. Eteläseinään avattiin uusi portaali ja länsiseinän sisäänkäynti muurattiin umpeen.
- 1650-luku** Sielujen kappelin kellariin johtanut ovi suljettiin, kun kappelista tuli Stålhandske-suvun hautakappeli.
- 1800-luku** Kirkkosalin puolelle rakennettiin 1860-luvulla läntisen asehuoneen eteen puurakenteinen tuulikaappi. Eteläikkunaan asennettiin vuonna 1878 W. Swertschkoffin lahjoittama lasimaalaus, joka tuhoutui talvisodan pommituksissa.
- 1922–1928** Asehuoneen eteen rakennettu tuulikaappi purettiin kirkkosalin puolelta pois. Lattiaan asennettiin kalkkikivilaatat ja portaat oikaistiin. Holvit korjattiin. Korjausrappauksia poistettiin seinistä ja alkuperäisiä ovi- ja ikkuna-aukkoja otettiin esiin. Ulko-ovi uusittiin. Radiaattorit asennettiin portaikon molemmille puolille.
- 1977–1979** Holvit ja seinät puhdistettiin ja itäseinän halkeama täytettiin kalkkilaastilla. Lattiaan kalkkikivilaatat uusittiin ja askelmien kalkkikivilaatat vaihdettiin graniittisiin askelmiin. Radiaattorit vaihdettiin konvektoreihin. Portaisiin asennettiin teräskaide ja holviin kattovalaisin (Arkkitehtitoimisto Pitkänen-Laiho-Raunio).

P ■

Pintamateriaalit

Lattian pintamateriaalit ovat pääosin 1970-luvulta. Porrasaskelmat ovat harmaata graniittia. Niiden etupinnat on pyöristetty. Ylä- ja sivutasanteiden harmaa kalkkikivilaattalattia koostuu neliönmallisista laatoista, jotka on limitetty. Alatasanteen vanha kalkkikivilaatta on ilmeisesti 1920-luvulta. Sivutasanteiden neliöruudutetut valurautakannet 1920-luvulta on asennettu diagonaalisesti lattialaattaan nähden ja samaan tasoon kalkkikivilaattojen kanssa. Tuulikaapissa on kumimatto ja sen alla on ilmeisesti kalkkikivilaatat.

Tiilestä ja kivistä muuratut seinät ja tiiliholvit ovat harmahtavaksi kalkkimaalattua rappausa. Ovi- ja ikkuna-aukkojen kehykset ovat tiilipintaisia eteläseinää lukuun ottamatta.

Sisäovet, ikkuna ja kaiteet

Kirkkosalin ja tuulikaappien pariovissa on vinoneliöruudutettu paneeli ulko-oven mukaisesti. Kirkkosalin suippokaarinen pariovi on ilmeisesti 1920-luvulta. Tuulikaapin sisäovi ja sen edessä seinään saranoitu ovi ovat ilmeisesti 1920-lukua varhaisempia. Tuulikaapin sisäpinta on pystylautaa, sen yläosa on kiinteä. Kaikissa ovissa on samanmalliset vetimet ja niiden kiinnikkeet on muotoiltu lehdykän mallisiksi. Kirkkosalin ovelta on säilynyt vanha ovipumppu.

Alatasanteen yksilehtiset pystylautaovet ovat 1920-luvulta. Länsiseinän ovi on kiinteä. Itäseinän ovesa on taotut saranat.

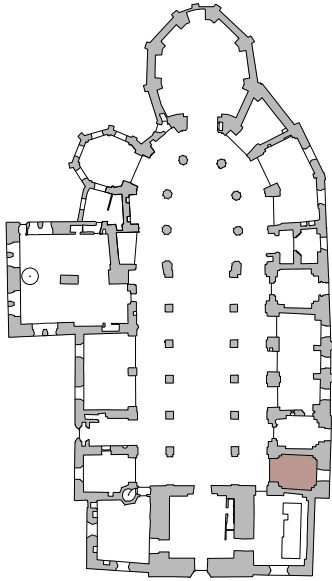
Kaksinkertaisessa ikkunassa on puinen sisäpuitte, jossa on metallivälijaotus. Osa lasiruuduista on vihertävämpiä kuin toiset. 1970-luvun kunnostuksessa sisäpuitteen kiinnitys ja tiivistys ikkunanpieliin uusittiin.¹⁶⁸

Portaan mustaksi maalattu teräsputkikaide 1970-luvulta on kiinnitetty graniittiportaisiin.

Valaisimet ja tekniset asennukset

Holvista ripustettu valaisin kuuluu 1970-luvulla erikoissuunniteltujen valaisimien sarjaan. Puhallinkonvektorit on asennettu portaan sivutasoihin 1920-luvun valurautakansien alle. Sivupintojen vaakasäleiköt ovat 1970-luvulta.

117 STÅLHANDSKEN KAPPELI

Stålhandsken kappeli edustaa Tottin ja Kankaisten hautakappeliensa kanssa kirkon 1800-luvun puolenvälin restaurointikerrostumaa. Kappelin nykyinen tilamuoto on peräisin 1400-luvun lopulta, jolloin eteläpuolen kappelit yhdistettiin saman vesikaton alle.

Sielujen kappeli valmistui Juhani Rinteen tulkinnan mukaan 1420-luvulla.¹⁶⁹ Alkuaan se kuului 1400-luvulla eteläsivulle rakennettuun erilliskappeleiden rivistöön. Kappelin alttari omistettiin uskossa Kristukseen pois nukkumisen muiston vaalimiseksi.¹⁷⁰ Sielujen alttarille annettuja lahjoituksia käytettiin kaupungin köyhien auttamiseksi.¹⁷¹

Etelä- ja länsiseinät muurattiin korkean kivijalan varaan tiilestä. Kappelissa on ollut alkuaan tähtiholvit, joista on säilynyt kalkkikiviset konsolit ja ruoteita.¹⁷² Ne ovat näkyvissä etelälehterin lattian ja kappelin nykyisen holvin välisessä tilassa.¹⁷³ Kirkkosalista oli kulku kappeliin kaariaukon kautta. Sen paikalla on ollut kirkkosalin eteläseinässä pari-ikkuna, josta on jäljellä aukon yläpuolella vielä pielet ja keskipatsas. Myöhemmin avattiin kaariaukko myös Ursulan kappeliin.¹⁷⁴ Kappelin alle rakennettiin kellari, jonne kuljettiin asehuoneen länsiseinään tehdyn oviaukon kautta. Valoa kellariin saatiin kappelin eteläseinään avatuista kahdesta aukosta. Itäseinän yläosassa oli kapea ikkuna läntisen asehuoneen vesikaton yläpuolella. Eteläseinän ikkuna on alkuaan ollut todennäköisesti suippokaarinen. Epäkeskeisesti kilpikaareen sijoittuva ikkuna on myöhemmin siirretty hieman länteen päin nykyiselle paikalleen.¹⁷⁵ Länsiseinässä on ollut neljän ikkunan ryhmä, josta on jäljellä vain osia myöhemmin seinään tehdyn aukon vuoksi.¹⁷⁶

Kirkkosaliin avautuvaa kaariaukkoa on myöhemmin madallettu. Kappeliin muurattiin entistä hieman matalampi tähtiholvi. Kappelin länsiseinän kulmiin tehtiin nurkkapilasterit, joihin kilpikaaret ja ruoteet tuettiin.¹⁷⁷

Sielujen kappeli lunastettiin vuonna 1654 Stålhandsken perheen hautakapelliksi. Tuolloin kulku asehuoneesta kappelin alapuoliseen kellariin suljettiin. Tilaan tehtiin hautaholvi ja sinne kulku kappelin lattian kautta. Stålhandske oli haudattu Tuomiokirkkoon jo vuonna 1645. Torsten Stålhandsken ja Christina Hornin alttarin muotoinen, marmorista valmistettu muistomerkki on asennettu kappeliin vuoden 1681 palon jälkeen.¹⁷⁸ Se on ilmeisesti hampurilaisen Jürgen Meintzin valmistama. Turun palossa vahingoittuneen muistomerkin korjasi Tukholmassa toiminut stukkotaiteilija Antonio Bello. Marmorinen tumba ja siihen liittyvä portaalimainen muistotaulun kehysrakennelma on jäsenetty korinttilaisin pilarein, palkistoin, figuurein ja sota-aiheisin friisein. Valkoisesta marmorista veistetyt figuurit ja friisit korostuvat mustaa marmoria vasten. Kappelin ja kirkkosalin välissä oleva rauta-aita portteineen on myös 1600-luvulta.¹⁷⁹

Nykyinen interiööri koristemaalauksineen on arkkitehti Jac. Ahrenbergin suunnittelema 1870–1880 lukujen vaihteesta. Siinä vaiheessa Stålhandsken lyijyarkku nostettiin hautaholvista ja sijoitettiin väliaikaiselle puukatafalkille muistomerkkiä vastapäätä. Samalla hautaholvi ja kappelin holvi korjattiin ja uusi öölantilainen kalkkikivilattia ladottiin diagonaalisesti tilaan nähden. Arkun graniittijalusta toteutettiin vuonna 1896. 1920-luvulla jalustalle tehtiin perustus lattian alapuolelle.¹⁸⁰

Seinien ja holvien maalaukset ovat koristemaalari Karl Hellstenin käsialaa.¹⁸¹ Esikuvana oli Pariisin Notre Dame katedraalin maalaukset.¹⁸² Seinäpinnat jakautuvat maalattuun alapaneeliin ja sitä reunustavaan kasviaiheiseen boordiin. Yläpuolisia voimakkaan punaisiksi maalattuja seinäpintoja kehystävät vastaavanlaiset boordit. Ikkunasmyygit ja kaariaukon pielet ovat myös koristemaalattuja. Kaariaukkoon maalatuissa vaakunakilvissä on Stålhandsken elämään liittyviä taisteluita. Tähti-holvin ruoteissa on köynnösaiheista maalauskoristelua. Ne piirtyvät esiin tähdin koristeltua sinistä holviaalaa vasten. Kappelin seinällä on restaurointiin osallistuneen arkkitehdin ja koristemaalarin nimet. Ikkunan lasimaalaus on samalta ajalta, tekijänä Wladimir Swertschkoff. Samassa yhteydessä kappelista löytyneet kaksi haarniskaa kunnostettiin ja sijoitettiin jalustoille osaksi kokonaisuutta.¹⁸³

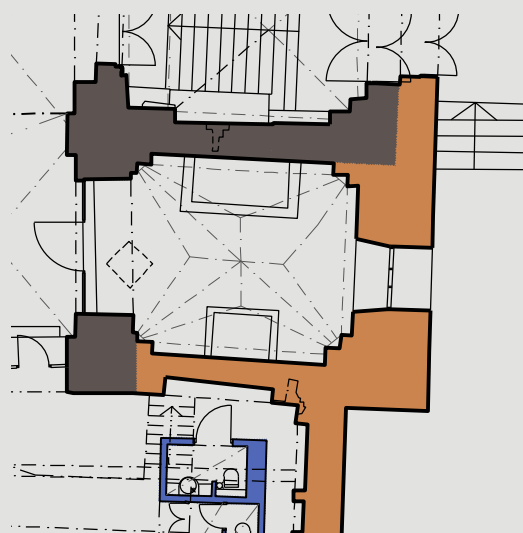
Tilaan nähden diagonaalisesti ladottu kalkkikivilattia koostuu harmaan ja punaruskean sävyistä neliölaatoista. Jalkalistana on profiloitu puulista. Hautaholviin johtava koristeellinen valurautaluukku on neljän laatan kokoinen. Kappelin ja kirkkosalin välillä on graniittikynnys.

Kappelin maalauskoristeet ja Stålhandsken hautamuistomerkki konservoitiin 1970-luvun lopulla.¹⁸⁴ Tekniset asennukset ovat peräisin samalta ajalta. Ne on maalattu vaaleanharmaiksi. Holvi on valaistu erikoissuunnitelluin seinävalaisimin. Lattiakonvektorit on sijoitettu kaariaukon smyygiin rauta-aidan eteen.

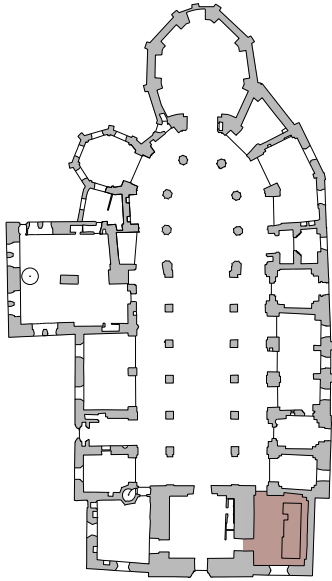
KORJAUKSET JA MUUTOKSET

- Keskiaika** Kappelin holvi tuhoutui ilmeisesti 1400-luvun alkupuolen tulipalossa. Länsiseinään avattiin suippokaariaukko 1450–1460-luvuilla.
- 1600-luku** Kirkkosalin ja kappelin väliin asennettiin rauta-aita. Länsiseinälle tehtiin Stålhandske- ja Horn-sukujen alttarin muotoinen hautamuistomerkki.
- 1876–1880** Holvin ruoteiden ja konsolien muotoa muutettiin rappauksella. Seinät ja holvit maalattiin arkkitehti Ahrenbergin suunnitelmien mukaan. Lattia tehtiin kalkkivilaatoista. Stålhandsken arkku nostettiin hautaholvista kappeliin. Ikkunaan asennettiin taiteilija Swertschkoffin suunnittelema lasimaalaus.
- 1896** Stålhandsken arkku sai graniittijalustan.
- 1920-luku** Kappelissa tehtiin pieniä korjaus- ja puhdistustöitä. Stålhandsken arkun graniittijalustaan tehtiin perustus.
- 1977–1979** Kappelin maalauskoristeet ja Stålhandsken hautamuistomerkki konservoitiin. Kappeliin asennettiin kaksi konvektoria ja seiniin kiinnitetyt kohdevalaisimet (Arkkitehtitoimisto Pitkänen-Laiho-Raunio).

P ■

118–122 URSULAN KAPPELI

Tornihallin viereen 1450-luvulla rakennettu Ursulan kappeli palvelee nykyisin kirkon eteistilana. Yleisöwc-tilat 119–121 sekä morsiamen ja kastelasten valmistautumishuone 122 on sijoitettu korkeaan tilaan erillisenä rakenteena ”tilana tilassa”. Sisäänkäyntiseinällä on avonaulakko ja kaapistot. Kulku toisen kerroksen Tuomiokirkkomuseoon ja urkulehterille on johdettu tornihallista yläpuolen teräs-rakenteista siltaa pitkin.

Pyhälle Ursulalle omistettu alttari siirrettiin jo 1480-luvulla Pyhän Ristin kappeliin, kun Ursulan kappelia korotettiin ja sinne sijoitettiin kirjasto.¹⁸⁵ Tämän jälkeen kappelissa on toiminut tuomiokapituli ja arkisto.¹⁸⁶ Kirkkosaliin johtavan oviaukon viereltä oli 1600–1700-luvuilla erotettu ruumishuone.¹⁸⁷ Turun palon jälkeen kappeli oli Suomen Bibliaseuran ja Evankelisen seurun arkistona.¹⁸⁸

Kappeli on ollut jaettuna kahteen kerrokseen vuosina 1654–1920, jonka seurauksena ikkunoihin ja seinäkomeroihin on tehty muutoksia.¹⁸⁹ Umpeen muuratut aukot piirtyvät esiin rapatuissa seinissä ja purettujen välipohjien parrujen kolot ovat näkyvissä. Pohjoisseinän nurkkien entiset savuhormit kulkevat toisessa kerroksessa seinän sisällä vesikatolle.¹⁹⁰

Kappelin yhtenäinen korkea tilamuoto on peräisin 1920-luvun restauroinnista, kun kappelista tehtiin Tuomiokirkkomuseon näyttelytila. Betonirakenteinen kattopinta palkkeineen on tältä ajalta. Länsiseinään rekonstruoidtiin nykyinen kaari-ikkuna. Eteläseinän 1600-luvulla avatut ikkunat ja länsiseinän kaksi pientä ikkunaa muurattiin umpeen. Niiden muodot ovat seinällä nähtävissä. Vanhat seinäkomerot ennallistettiin. Pohjoisseinän kaari-ikkuna tiilismyygeineen avattiin ja siihen asennettiin lyijypuitteiset lasit. Kirkon alkuperäisen päätyjulkisivun yksityiskohdat otettiin esiin rappauserosten alta. Samalla alkuperäinen goottilaistyylinen ikkuna kalkkikivipuitteineen ennallistettiin.¹⁹¹

Tilaa jakaneen välipohjan kohdalle rakennettiin eteläseinälle lehteri kirkosta löytyneiden tiilien esillepanoa varten. Tornihalliin rakennetun puuportaikon kautta johdettiin kulku Tuomiokirkkomuseoon ja urkulehterille. Kirkkosaliin johtava 1500-luvun oviaukon umpeenmuuraus avattiin ja siihen asennettiin uusi rauta-aita portteineen. Aukon smyygissä on lehväaiheista maalauskoristelua. Sen viereinen korkea suippokaariaukko johti aikoinaan Stålhandsken kappeliin.¹⁹² Se muurattiin umpeen jo 1400-luvun lopulla.¹⁹³

Nykyasu eteistoimintoinen on peräisin 1970-luvun korjauksesta. Siinä vaiheessa 1920-luvun tilamuoto ja entistetyt ikkuna- ja oviaukot säilytettiin. Myös 1920-luvun ulkotilamainen jäsentely säilyi ennallaan. Tornihallin puolella toisen kerroksen ovelle johtava portaikko jätettiin ennalleen. Ursulan kappelissa puuportaat ja lehterit korvattiin teräsrakenteisella sillalla porttaineen. Erillinen ”tila tilassa” sisälsi wc:t, siivouskomeron, valmistautumishuoneen ja sähkökaapin. Uusi kalkkikivilaatta korvasi vanhan tiililaattalattian. Tilaan asennettiin tammiset vaatesäilytyskalusteet ja erikoissuunnitellut valaisimet. Ullakolle johdetut iv-kanavat verhoitiin maalatuilla teräsputkilla.

Peruskorjauksen jälkeen saavutettavuutta on parannettu muuttamalla yksi wc-tiloista esteettömäksi ja sen myötä siivouskomero on poistettu. Myös tornihalliin johtavan ovismyygin lattia on luiskattu.

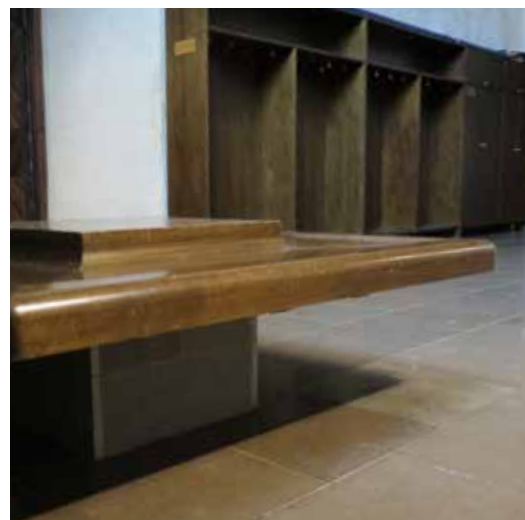
Pintamateriaalit

Aulan 1970-luvun lattiapinta koostuu harmaan ja punaruskean sävyisistä, ruotsalaisista kalkkikivilaatoista (450 x 450 mm), jotka on limitetty. Sisäänkäynnin edustalla laatat ovat kapeampia (300 x 450 mm). Kirkkosaliin johtavan aukon kohdalla on vanha tiililattia. Kulkusilta ja sen porrasaskelmat on päällystetty neulahuopamatolla. Pohjoisen ovismyygin kohdalla porrasaskelmat on päällystetty kalkkikiven lisäksi kivilaatoilla.

Harmaakivistä ja tiilestä muuratut seinät ovat rapattuja ja harmahtaviksi kalkki-maalattuja. Kirkkosalia vasten oleva entinen ulkoseinä on tiilipintainen. Kappelin sisäkatto 1920-luvulta on puhdasvalupintaista betonia, jossa muottilaudoituksen jälki on näkyvässä. Kattopinta palkkeineen on ilmeisesti kalkkimaalattu. Länsisivustan puinen kattoluukku avautuu yläpuoliseen fragmenttivarastoon.

Wc-tilapaketin seinät on ulkopuolelta maalattu harmaiksi. Katto on pääosin betonirakenteinen, valmistautumishuoneen kohdalla on teräsrunkoinen rautalan-kalasilakatto.

Aulan kalkkikivilaatta jatkuu valmistautumishuoneeseen 122 ilman kynnystä. Jalkalista on tammea. Wc-tilojen lattiat ovat harmaata klinkkerilaattaa diagonaalisesti ladottuna. Seinät ovat valkoista keraamista laattaa (95 x 95 mm). Alakaton avattavat lista-asenteiset rei'itetyt levyt ovat harmaaksi maalattuja.

Ovet, ikkunat ja portit

Kappeliin tornihallista johtava oviaukko on peräisin keskiajalta ja ovi 1920-luvulta. Kirkkosalin rauta-aita portteineen on 1920-luvun restauroinnista, kun oviaukon umpeen muuraus avattiin. 1970-luvun laakaovet ovat tammipintaisia ja niiden helat ovat messinkiä.

Länsiseinän ikkunassa on lyijypuitteiset lasit ja sisälasi. Pohjoisseinän kaari-ikkunassa on lyijypuitteiset lasit.

Sisustus, valaisimet ja tekniset asennukset

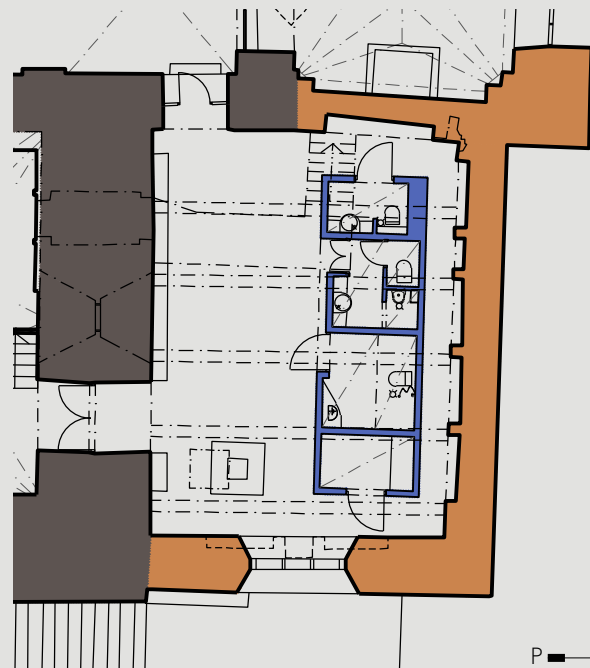
Aulan tummaksi petsatut tammipintaiset kalusteet messinkiheloin ovat 1970-luvun peruskorjauksesta. Pitkässä kaapistossa on avonaulakon lisäksi ovelliset kaapit. Alkuaan yhden kaapin kohdalla oli yleisöpuhelin. Neliömäisen penkin keskijalka ja taso on verhottu vastaavalla kalkkikivellä kuin lattia. Istuinosa on ristiinliimattua tammea. Wc-ovien välissä on suuri peili ja sen alla tammitaso.

Valmistautumishuoneen eteläseinällä on hoitopöytä kastelasta varten, nostettavan tason alla on pesuallas. Vastakkaisella seinällä on kaappi ja sen vieressä penkki peileineen sekä kello.

1970-luvun erikoissuunnitellut katto-, seinä- ja lattiavalaisimet kuuluvat samaan sarjaan. Kulkusillan kohdalla on betonipalkkeihin kiinnitetyt alasvalot.

Kulku etelälehterille ennen 1970-luvun restaurointia. P. O. Welin, 1977. TKsrkA.

KORJAUKSET JA MUUTOKSET

- 1654 Kappeli jaettiin kahteen lämmitettävään kerrokseen. Ensimmäisessä kerroksessa oli arkisto ja toisessa tuomiokapitulin istuntosali. Kappelin isot ikkunat muurattiin umpeen. Toiseen kerrokseen avattiin uudet segmenttikaariset ikkunat: eteläseinälle kolme ja länsiseinälle kaksi. Ensimmäisen kerroksen seinäkomeeroihin avattiin etelä- ja länsiseiniin kumpaankin kaksi neliönmuotoista ikkunaa, joissa oli puukehykset.
- 1691 Kirkonpuoleinen koillisosa erotettiin väliseinällä ruumishuoneeksi.
- 1824 Tuomiokapitulin huoneen ikkunat, uunit, lattia ja portaat korjattiin.
- 1923–1928 Kappelin väliseinä ja itäosan välipohja purettiin pois. Uusi välipohja tehtiin betonirakenteisena. Kirkkosaliin johtavan oviaukon umpeen muuraus avattiin. Aukkoon asennettiin uusi rauta-aita portteineen ja lattiaan tiililaatat. Itäseinän tiilipinta yksityiskohtineen otettiin esille. Huoneen pohjoisseinän portaan kautta johdettiin kulku urkulehterille. Eteläseinän entisen välipohjan kohdalle rakennettiin lehteri. Länsiseinän kaksi pientä ikkunaa ja eteläseinän 1600-luvulla avatut ikkunat muurattiin umpeen. Pohjoisseinän kaari-ikkuna avattiin ja siihen asennettiin lyijypuitteiset lasit. Seinien komerot ennallistettiin. Ullakolle rakennettiin kirkolliskokouksen arkisto. Museoksi muutettuun tilaan tehtiin tammiset näyttelyvitriinit. Länsiseinän alkuperäinen ikkuna rekonstruoiitiin.
- 1977–1979 Etelälehterille johtaneet puuportaat ja etelälehteri poistettiin. Tilalle tehtiin teräsrakenteinen kulkusilta. Tiililattia purettiin ja uusi lattia tehtiin ruotsalaisista kalkkivilvaatoista. Kappeliin rakennettiin yleisölle wc, morsiamen ja kastettavien valmistautumishuone ja siivouskomero. Tilaan asennettiin uudet valaisimet. Pohjoisseinälle tehtiin kaapistot, naulakko 100 hengelle ja yleisöpuhelin (Arkkitehtitoimisto Pitkänen-Laiho-Raunio).
- 2007 Liikuntaesteisten wc-tila sijoitettiin toiseen wc-tiloista (N), joka puolestaan siirrettiin entiseen siivoustilaan. Eriöiden väliseinät purettiin, pintamateriaalit uusittiin entisiä vastaaviksi ja vesikalusteet uusittiin. Yleisöpuhelimen tilalle asennettiin kaappi. Tornihallista kappeliin rakennettiin kulkuluiska (Arkkitehtitoimisto Pitkänen-Laiho-Raunio).

VARHAISVAIHEET

Kappeli on rakennettu kirkon länsiosaan 1450-luvulla, ennen kirkkosalin keskilaivan korottamista. Sieltä oli kulkuyhteys torniin ja suippokaariaukon kautta Sielujen (Stålhandsken) kappeliin.¹⁹⁴ Pyhälle Ursulalle omistettu alttari siirrettiin jo 1480-luvulla Pyhän Ristin kappeliin, kun Ursulan kappelia korotettiin ja sinne sijoitettiin kirjasto.¹⁹⁵ Ilmeisesti jo tuolloin varustettiin kirjasto lämmityslaitteella. Tästä todisteena Juhani Rinne pitää pohjoisseinän nurkissa olevia savuhormeja, jotka kulkevat toisessa kerroksessa seinän sisällä vesikatolle.¹⁹⁶ Kappelin ja kirkkosalin väliin puhkaistiin 1500-luvun alussa oviaukko, jonka holvikaaren koristemaalaukset ovat vielä nähtävissä. Kappeli jaettiin kahteen huoneeseen 1580-luvulla ja sen länsiosan tilaa kutsuttiin kapituliksi tai uudeksi kirjastoksi, jonne kulku oli tornihallista.¹⁹⁷

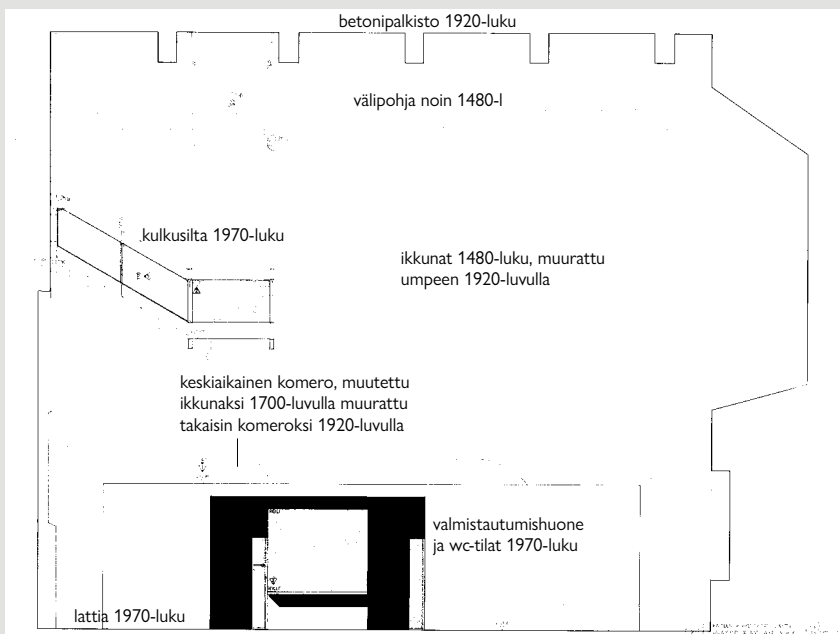
Turun akatemian perustamisen (1640) jälkeen kappeliin muutti tuomiokapituli.¹⁹⁸ Kappeli jaettiin vuonna 1654 kahteen lämmitettävään kerrokseen, joista ensimmäisessä oli arkisto ja toisessa tuomiokapitulin istuntosali. Samalla tehtiin ikkunoihin ja seinäkomeroihin muutoksia ja molemmat kerrokset saivat uudet uunit.¹⁹⁹ Kappelin koillisnurkasta erotettiin vuonna 1691

väliseinällä ruumishuone, jonne kuljettiin kirkkosalista.²⁰⁰

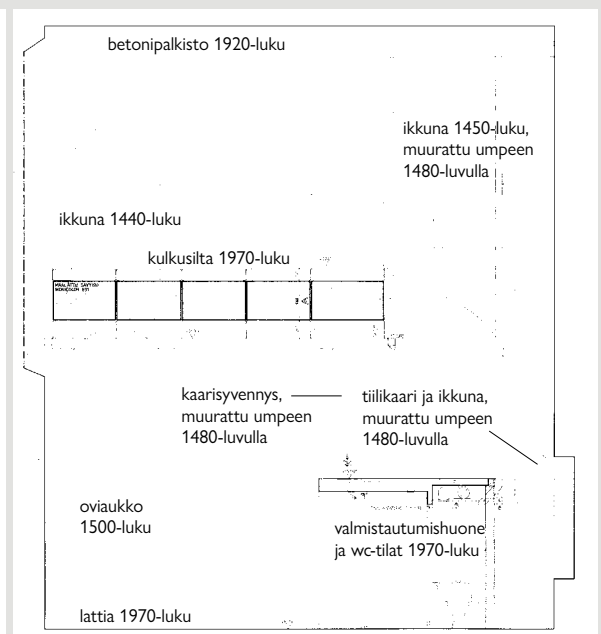
Riikka Kaisti on tulkinnut, että kappeli jaettiin kahteen lämmitettävään kerrokseen vasta vuonna 1817. Arkisto ja kirjasto jäivät ensimmäiseen kerrokseen. Toinen kerros oli tuomiokapitulin istuntosalin käytössä vuoteen 1827 asti.²⁰¹ Turun palon jälkeen oli Ursulan kappeli Suomen Bibliaseuran ja Evangelisen seuran arkistona.²⁰²

Kappelin väliseinä ja itäosan välipohja purettiin 1920-luvulla. Se sai uuden tiililattian. Välipohjan kohdalle rakennettiin eteläseinälle lehteri, jonne tuli esille kirkosta löytyneitä tiiliä. Huoneen pohjoisseinän puuportaikon kautta johdettiin kulku urkulehterille. Kirkkosaliin johtava oviaukon umpeen muuraus avattiin ja siihen asennettiin uusi rauta-aita portteineen. Länsiseinään rekonstruoitiin paikalla ollut keskiaikainen ikkuna. Eteläseinän 1700-luvulla avatut ikkunat ja länsiseinän kaksi pientä ikkunaa muurattiin umpeen. Seinäkomerot ennallistettiin. Kirkon alkuperäisen päätyjulkisivun yksityiskohdat otettiin esiin itäseinän rappauskerrosten alta. Kappelista tuli Tuomiokirkkomuseon näyttelytila, jonne tehtiin tammiset näyttelyvitriinit.²⁰³

Eteläseinä

Itäseinä

Alkuperäiset projektiot ark 203. Ark.tsto Pitkänen-Laiho-Raunio, TKsrkA.

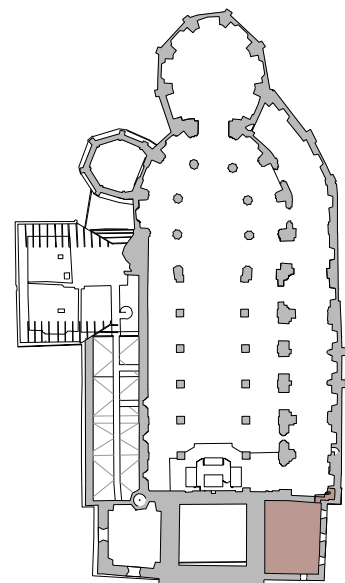

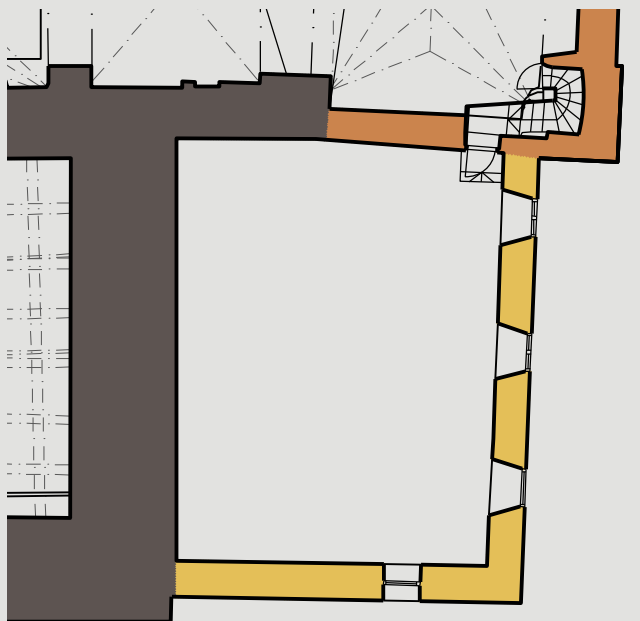
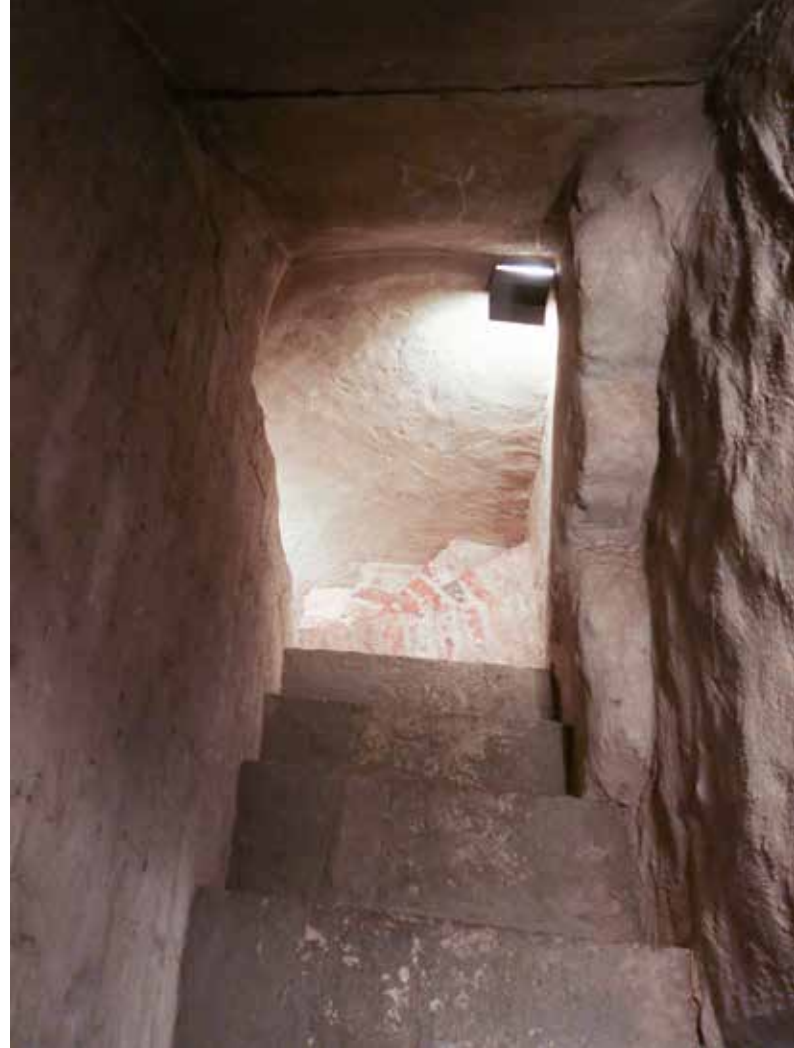
302 URSULAN KAPPELIN ULLAKKO

Kappelin ullakolle vuonna 1925 valmistunut Kirkolliskokouksen ja Bibliaseuran arkisto muutettiin 1970-luvun peruskorjauksen yhteydessä Tuomiokirkkomuseon fragmenttivarastoksi.²⁰⁴ Historiallisen sisältönsä lisäksi sen rakenteet ovat kooste kirkon rakennusvaiheista keskiajalta 1920-luvulle asti. Seinät on rakennettu keskiajalla kolmessa vaiheessa. Länsitornin kivirakenteinen seinä ja kirkon runkokuoneen itäosan tiiliseinä muurattiin jo 1300-luvun puolella. Itäseinää jatkettiin 1440-luvulla, kun Sielujen (Stålhandsken) kappeli rakennettiin. Etelä- ja länsiseinät valmistuivat viimeistään 1460-luvun alussa. Eteläseinää korotettiin kaksi kertaa, ensin 1400-luvun lopussa ja vielä uudelleen 1550-luvulla.²⁰⁵ Nykyiset ylä- ja välipohjan kantavat betonirakenteet valmistuivat vuonna 1925. Eteläseinään avattiin kolme uutta ikkunaa alakerran ikkunoiden kanssa samaan linjaan. Kulkutilaan järjestettiin muurinsisäisen portaan kautta. Se on ilmeisesti johtanut alkuaan kappelin ullakolle. Nykyisen yläpohjan ja vesikaton väliin jää matala kylmäullakko.

Porras

Kapea muurinsisäinen porras johtaa etelälehteriltä ullakon fragmenttivarastoon. Kapeimmillaan U-mallisen portaan leveys on puoli metriä. Tiilestä muuratun portaan

KORJAUKSET JA MUUTOKSET

- 1400-luku Etelä- ja länsiseinää korotettiin 1400-luvun lopulla kolmella tiilikerralla.
- 1550-luku Eteläseinää korotettiin eteläisen kappelisarjan räystäätasoon.
- 1925 Väli- ja yläpohjat tehtiin betonirakenteisina. Eteläseinään avattiin kolme ikkunaa. Itäseinän oviaukkoa laajennettiin alaspäin ja sen edustalle tehtiin kaksi puuaskelmaa. Kulku tilaan järjestettiin kaakkoiskulman muurinsisäisen portaikon kautta.
- 1977–1982 Tila sisustettiin Tuomiokirkkomuseon fragmenttivarastoksi (Arkkitehtitoimisto Pitkänen-Laiho-Raunio).

askelmien nousu on noin 250 mm. Porrasta on jatkettu yläpäästään ja ylimmät askelmat ovat betonia. Yläsanteen myöhemmin avatun oviaukon päällä on betonipalkki. Seinät ja holvi on pääosin rapattu ja kalkittu. Yläsanteella seinät ovat maalattua tiiltä. Vanhan mallin mukainen palo-ovi on ilmeisesti 1920-luvulta, etelälehterille avautuva rautaovi on varhaisempi. Erikoissuunniteltu seinävalaisin on 1970-luvulta.

Fragmenttivarasto 302

Ursulan kappelin fragmenttivarasto sijoittuu tornin kylkeen, sen eteläpuolelle. 1920-luvulla muodostettu tila vastaa kooltaan alapuolista kappelia. Rakennusfragmenttien lisäksi siellä säilytetään merkittävää hautavaatekokoelmaa. Fragmenttivarasto on olennainen osa kirkkorakennusta. Tarkoituksenmukaisesti järjestetty tila on tutkijoiden käytössä.

Eteläsivulla on kolme ikkunaa, lisäksi yksi ikkuna avautuu länteen. Ne antavat avaruutta huoneeseen, jonka korkeus on vain 2,3 metriä. Lounaisnurkan hormi on peräisin keskiajalta, kun Ursulan kappeliin sijoitettu kirjasto varustettiin tulisijoilla. Betonisessa välipohjassa on puukaitein ympäröity aukko alapuolella olevaan Ursulan kappeliin. Vanha vinssi puuluukkuineen on 1920-luvulta.

Pohjois- ja itäseinällä on puuhyllyt fragmentteja varten. Kaapistorivistö hautavaatekokoelmaa varten on sijoitettu keskilattialle. Oven edustan kaapisto on ilmeisesti myöhempi lisä.

Pintamateriaalit

Lautalattia (leveys 110 mm) puujalkalistoineen ja oviedustan puuaskelmat on petsattu ruskeiksi. Nostolaitteen luukun kansi on vanhaa käsittelemätöntä lautta. Suora kattopinta on valkeaksi maalattua betonia, jossa muottilaudoituksen jälki on näkyvissä. Tornia vasten oleva pohjoisseinä on luonnonkivestä ja osin tiilestä muurattu. Itäseinä on puhtaaksi muurattua tiiltä. Länsi- ja eteläseinän tiilipinnat on maalattu valkeiksi.

Ovet ja ikkunat

Fragmenttivaraston teräspalo-ovi on maalattu. Vedin on ilmeisesti lisätty myöhemmin. Kaarisyvennyksissä on kuusiruutuiset puuikkunat ja niiden puitteet ja karmit on petsattu tummiksi.

Sisustus, valaisimet ja tekniset asennukset

Fragmenttien kiinteät puuhyllystöt ulottuvat kattoon saakka. Ne ovat ilmeisesti 1970-lukua varhaisempia, samoin kuin matalan seinäkkeen rajaama säilytystaso. 1970-luvun säilytyskaapitot (2 kpl) koostuvat yläosan liukuovellisista kaapeista ja alaosan laatikostoista. Kaapitot ovat lakattua mäntyviilua ja koivua. Niitä on ilmeisesti osittain uusittu. Helat ovat sekä messinkiä että kromattuja.

Kattopinnassa on laakeat 1970-luvun opaalivalaisimet. Sähköasennukset on asennettu teräsputkiin. Ikkunoiden alla on valkoiset levytatterit.

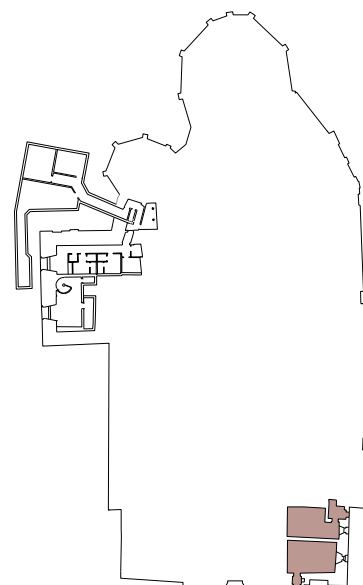

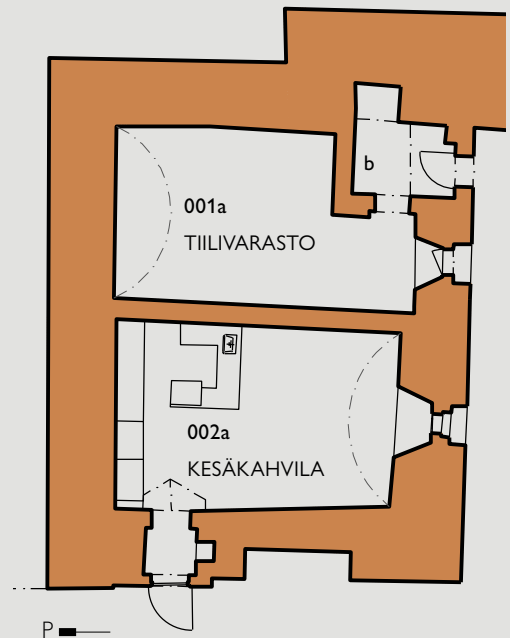
002a

001–002 URSULAN KAPPELIN KELLARI

Kaksi tiilestä muurattua ja tynnyriholvattua kellarua rakennettiin samaan aikaan kappelin kanssa. Lähes samankokoiset kellarit täyttävät koko Ursulan kappelin alapuolisen tilan. Niiden kahteen suuntaan viettävät lattiat olivat lähellä kallion pintaa. Kellarit soveltuivat hyvin varastoiksi eikä niitä muutamaa hautausta lukuun ottamatta ole käytetty hautapaikkoina.²⁰⁶ Keskiajalla kellareissa on varastoitu todennäköisesti veroina kerättyjä tuotteita. 1700-luvulla säilytettiin niissä tärkeitä elintarvikkeita: viljaa ja suolaa.²⁰⁷

Kellareihin oli jo alkuaan omat sisäänkäynnit ja valoaukot, jotka toimivat myös ilma-aukkoina. Tynnyriholvin päädyt muurattiin vasten länsitornin kivimuuria ja eteläpäädyt ulkoseinän tiilimuuria vasten. Nykyisin tiilivarastona toimivan kellarin sisäänkäynti ja ikkuna ovat molemmat eteläseinässä, minkä vuoksi se sai keskiajalla oman holvatusen eteisen. Sen lattia oli tehty tiilistä. Läntisen kellarin kahteen suuntaan olevat ulkomuurit mahdollistivat sisäänkäynnin suoraan ulkoa länsiseinään holvatusen oviaukon kautta ja valoaukon avaamisen toiseen ulkoseinään. Läntinen kellarit on toiminut kesäkahvilana 1990-luvulta lähtien.

KORJAUKSET JA MUUTOKSET

1995 Länsipuolen kellarin sisustettiin kesäkahvilaksi.

Kesäkahvila 002

Ursulan kappelin kellarin länsipäättyyn avattu kesäkahvila Domcafé aloitti toimintansa vuonna 1995. Sen toiminnalla tuetaan seurakunnan lähetystyötä. Kesäkahvilaan on käynti pääportaiden tasanteelta, joka toimii myös kahvilan terassina.

Suorakaiteen muotoinen tynnyriholvattu tila on kolmen metrin korkuinen. Tilaan on käynti länsisivulta matalan kaarioven kautta. Eteiskäytävällä on korkeutta 2,3 metriä. Sen eteläpuoleinen pieni seinäsyvennys on rapattu tiilipintaista tasoa lukuun ottamatta. Kahvilan eteläseinän kaarisyvennyksessä on neliönmallinen ikkuna, jonka edessä on rautaluukku. Tynnyriholvissa on rautakoukkuja, jotka liittyvät kellarin käyttöön varastona.

Sisäänkäyntiä vastapäätä on tarjoilutiski. Säilytys- ja kylmäkalusteet on sijoitettu pohjoisseinälle. Kahvila on sisustettu kiinteällä U-mallisella penkillä.

Pintamateriaalit

Kahvilassa on harmaaksi peittomaalattu lautalattia (leveys 80 mm). Eteistilan kohdalla on kivilattian päälle tehty puinen kulkusilta. Ilmeisesti alapuolinen lattia on kauttaaltaan kiveä.

Tiilestä muuratut seinä- ja kattopinnat on osittain rapattu ja kalkkimaalattu. Pohjoisseinä on luonnonkiveä, joka on osittain rapattu.

002a

002a

002a

002a

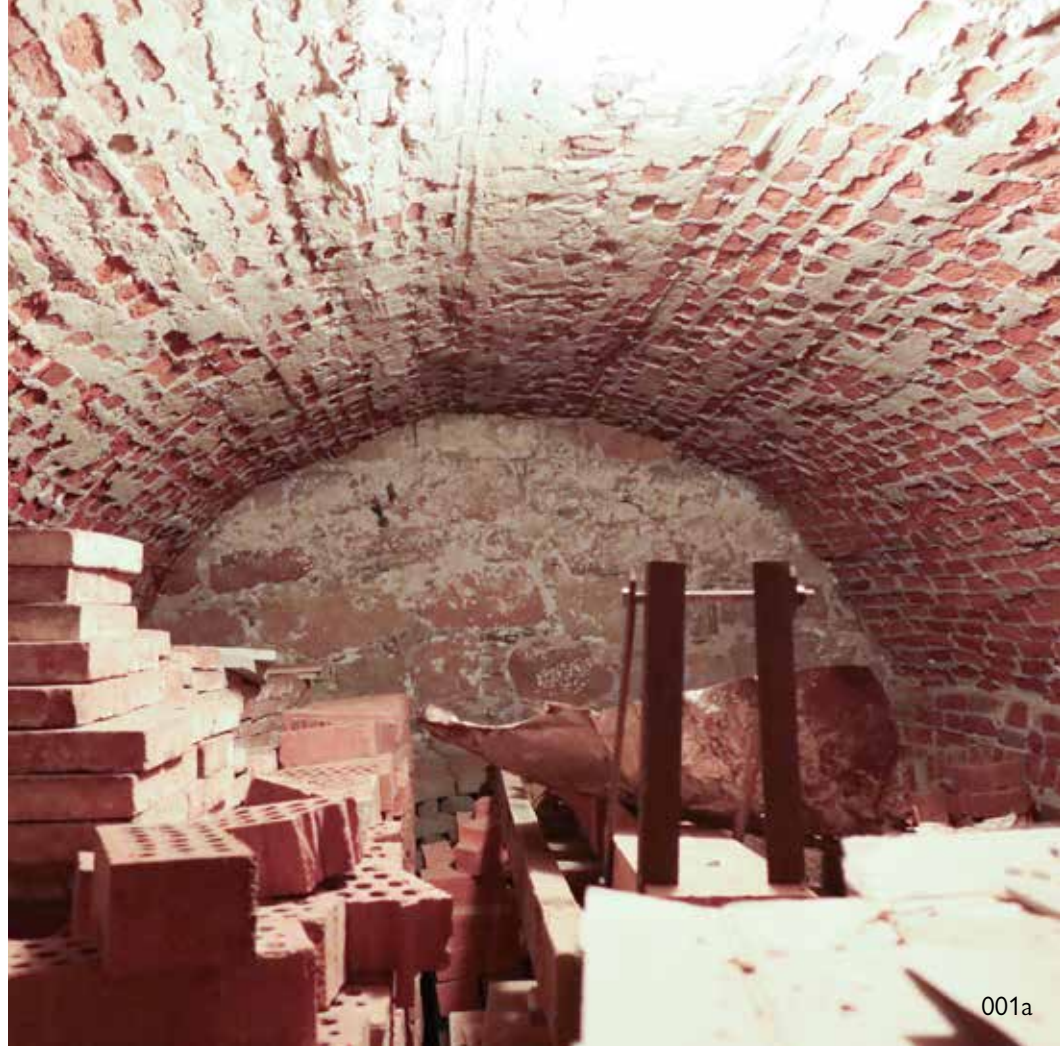
Ikkunat

Neliönmallisen puuikkunan edessä on mustaksi maalattu rautaluukku. Ikkunasyvennyksen etureunassa on vanha lauta.

Sisustus, valaisimet ja tekniset asennukset

Seinustan kiinteät puupenkit ovat ruskeaksi maalattua lautta. Penkeissä on matala selkänoja. Ne ovat ilmeisesti 1990-luvulta. Muu kalustus koostuu irtopöydistä ja tuoleista. Tuolit on suunniteltu kirkkoon 1920-luvulla.

Kattopintaan asennetuissa valaisinkiskoissa on riippuvalaisimet. Kattopinnan opaalivalaisimet (2 kpl) on varhaisemmalta ajalta. Kaikki kaapelit ja johdot on asennettu pintaan. Kesäkahvilan jäähdytyslaitteen kanavointi on johdettu suoraan ulos.

Tiilivarasto 001

Tiilivarastoon laskeudutaan maantasolta muutama porras. Varaston edustalla on pieni eteistila. Tila on täynnä rakennustarvikkeita mm. tiiliä ja laattoja. Tynnyriholvattu tila on pääosin tiilestä muurattu. Pohjoisseinä tornia vasten on luonnonkiveä. Tila on alusta saakka ollut varastokäytössä.

Pintamateriaalit

Lattiatasona on maanpinta tai kiveys, sitä ei pääse näkemään. Tiilestä muuratuissa seinä- ja kattopinnassa on osin rappausta. Pohjoisseinä on luonnonkiveä.

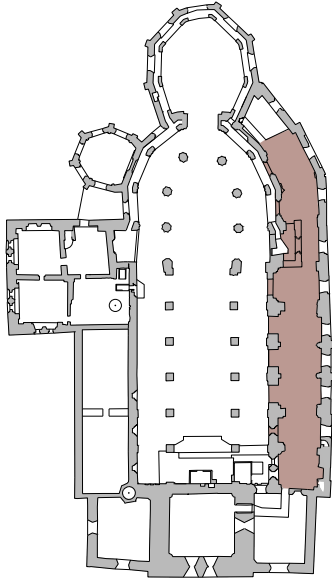
Ikkunat

Ikkunan edessä on mustaksi maalattu rautaluukku.

Valaisimet ja tekniset asennukset

Kattopinnoissa on opaalivalaisimet. Kaapelit ja johdot on asennettu pintaan.

203 ETELÄLEHTERI – TUOMIOKIRKKOMUSEO

Etelälehteri on yhteydessä kirkkotilaan arkadin välityksellä. Sinne on käynti Ursulan kappelin kautta ja sen kautta on kulku edelleen urkulehterille. Tuomiokirkkomuseossa säilytetään kirkon arvokasta keskiaikaista kirkkotekstiili- ja esinekokoelmaa. Tilaa varten suunnitellut vitriinit ohjaavat näyttelykiertoa yli viidenkymmenen metrin pituisessa tilassa.

Eteläisen kappelisarjan yläpuolelle rakennettu lehteri on 1400-luvun lopulta, Konrad Bitzin piispankaudelta. Lehteri edellytti uusien, matalampien holvien rakentamista sen alapuolisiin kappeleihin.²⁰⁸ Nykyisen muotonsa etelälehteri sai 1920-luvulla, kun se muutettiin Tuomiokirkkomuseoksi. Etelälehteri toimii siinä jo kirkon rakennusvaiheiden esittelytilana, jonka seinistä ja holveista voi lukea eri vaiheiden tarinaa. Etelälehterin lattian ja eteläisen kappelisarjan holvien välitilassa on säilynyt merkittäviä holvi- ja ikkunafragmenteja alkuperäisillä paikoillaan. Myös kirkkosali ja sen eriaikaiset rakenteet avautuvat suurien arkadikaarien kautta katsojalle.

Lehterin keskiaikaisesta käyttötarkoituksesta ei ole säilynyt tietoja. Nykyisen Mikael Agricolan kappelin yläpuolinen lehteri oli 1600-luvulla kirkkokuoron käytössä. Pormestarin ja Stålhandsken kappalien yläpuolella säilytettiin kirkon raamattuvarastoa ja tuomiokapitulिन arkistoa.²⁰⁹ Etelälehteriltä oli 1700-luvulla ilmeisesti varattu paikat jumalanpalveluksiin osallistuneille ylioppilaille.²¹⁰

Etelälehteri on muodostunut useassa eri rakennusvaiheessa. Sen pohjoispuolen seinät kuuluvat samaan rakennusvaiheeseen kuin kirkkosali ja 1400-luvun alussa valmistunut pääkuori. Eteläseinät rakennettiin kirkon 1420–1450-lukujen laajentumisvaiheessa. Eteläseinän vanhoja ikkuna-aukkoja ja pohjoisseinän arkadi muokattiin nykyiseen asuunsa. Tilasarjan katto muodostuu yhdeksästä perättäisestä, 1400-luvun lopulla muuratuista tähtiholveista, joista kaksi (holvit 4–5) holvattiin

vuoden 1828 palon jälkeen uudelleen. Myös läntisimmän holvin kirkkosalin puoleinen kilpikaari ja holvivaippa uusittiin tuolloin.²¹¹

Jo ennen etelälehterien holvien rakentamista purettiin Pormestarin kappelin ja läntisen eteishallin välisen seinän yläosa. Juhani Rinteen tulkinnan mukaan etelälehteri oli keskiajalla yhtenäinen yli 50 metriä pitkä tila.²¹² Etelälehteri oli 1800-luvun lopulla jaettu väliseinillä kolmeen tilaan. Lehterin kolmannen ja neljännen holvin välissä oli muurattu seinä, jossa oli ovi. Itäosan neljän holvin tilasarjan erotti Pormestarin kappelin yläpuolen lehteristä toinen muurattu ovellinen seinä. Mikael Agricolan kappelin yläpuolinen lehteri oli myöhemmin erotettu omaksi tilaksi puurakenteisella väliseinällä.²¹³ Seinät purettiin 1920-luvun restaurointitöiden yhteydessä. Kolmannen ja neljännen holvin huonokuntoisen väliseinän pelättiin romahtavan.²¹⁴ Tottin kappelin ja etelälehterin välistä muurattua seinää madallettiin tiilikaitteeksi.

Keskiajalla lehterille kuljettiin kirkkosalista kuoritornin portaita pitkin. 1400-luvun lopun purkutöissä jätettiin lattiatasoon muutama tiilikerta kuoritornin portaiden suojaksi ja kaidemuuriksi.²¹⁵ Läntisen eteishallin yläpuolen lehteriltä johti keskiajalla rakennettu portaikko kappelisarjan ullakkokäytävälle.²¹⁶ Lehterin itäosassa oli sisäänkäynti, jonne kuljettiin Ursulan kappelista portaikkoa pitkin. Kulkuyhteys oli käytössä jo ennen 1920-luvun muutostöitä.²¹⁷ Uusi sisäänkäynti

etelälehterille järjestettiin saman oviaukon kautta. Etelälehterin lounaiskulmaan tehtiin portaikko 1920-luvulla Kirkolliskokouksen ja Bibliaseuran arkistoon, joka rakennettiin Ursulan kappelin ullakolle.²¹⁸ Kirkkosalin umpeen muurattu pari-ikkuna ennallistettiin. Itäiseen ikkunaan asennettiin rautaportti ja sen kautta järjestettiin kulku urkulehterille. Toinen ikkuna sai rautapuitteet, johon asennettiin lasit.²¹⁹ Muutostöiden jälkeen avattiin vuonna 1929 Tuomiokirkkomuseo. Etelälehterille sijoitettiin kirkkotekstiilejä ja messukasukoita. Juhani Rinteen tutkimuksien perusteella tehdyt kirkon pienoismallit saivat paikan vanhan kuoritornin portaikon vierestä.²²⁰

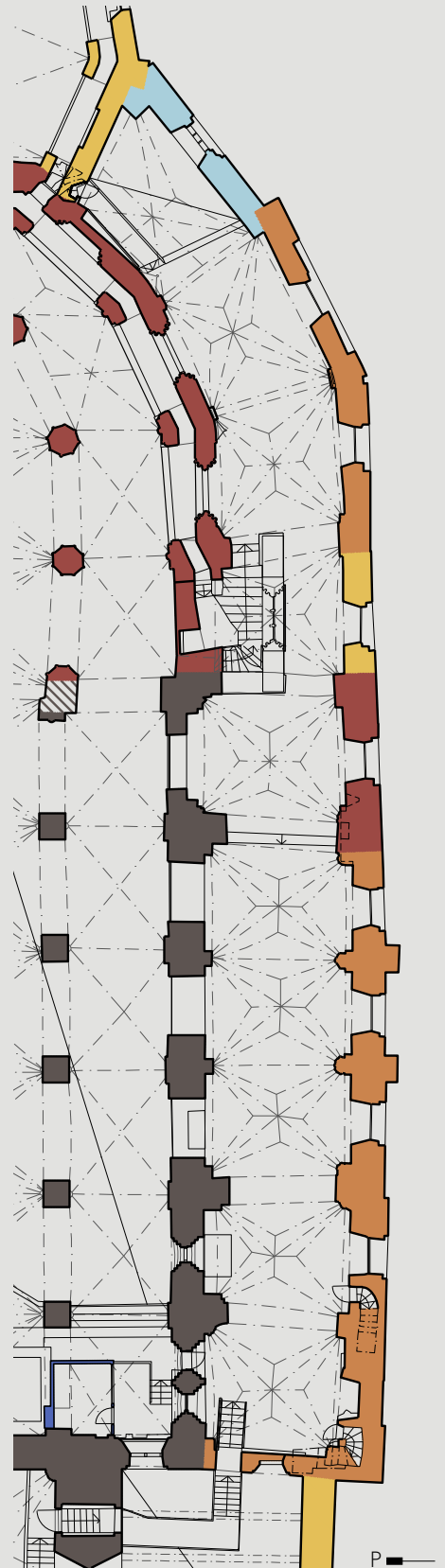
1970-luvulla koko lattiarakenne uusittiin liimapuusta. Uusi lattia tehtiin mäntylankuista, jota jäsenettiin kalkkikivilaatoilla. Näyttelytilaan suunniteltiin kokoelman esineille räätälöidyt lasivitriinit ja pienoismalleille jalustat. Vitriinien ulkopuolelle sijoitettiin niihin liittyvät kiinteät messinkivalaisimet. Yleisvalaistus toteutettiin erikoissuunnitelluilla valaisimilla. Radiaattoreiden tilalle asennettiin konvektorit.

Lounaiskulman portaat johtavat Ursulan kappelin ullakolle. P. O. Welin, 1978. TKsrkA.

KORJAUKSET JA MUUTOKSET

- 1800-luku Vuoden 1827 palon jälkeen muurattiin uudelleen Pormestarin kappelin yläpuolen lehterin kaksi holvia ja osa Stålhandsken kappelin yläpuolen holvia.
- 1922–1929 Väliseinät purettiin ja Tottin kappelin puoleista seinää madallettiin. Lehterille tehtiin puulattia. Huonokuntoiset holvit korjattiin, vahvistettiin ja rapattiin. Lounaisnurkkaan tehtiin portas Ursulan kappelin ullakolle. Ikkunat korjattiin ja maalattiin. Kappeliin sijoitettiin radiaattorit ikkunoiden alapuolelle. Kirkkosaliin avautuva umpeen muurattu pari-ikkuna ennallistettiin. Sen kautta järjestettiin kulku urkulehterille. Tuomiokirkkomuseo avattiin yleisölle vuonna 1929.
- 1977–1982 Lattian puurakenteet ja lautalattia uusittiin. Radiaattoreiden tilalle asennettiin konvektorit. Museoon asennettiin uudet näyttelyvitriinit ja pienoismallien jalustat sekä valaisimet. Näyttelysuunnitelman laati professori Riitta Pykkänen. Museo avattiin vuonna 1982 (Arkkitehtitoimisto Pitkänen-Laiho-Raunio).

Pintamateriaalit

Lakattu ja petsattu mäntylauta (leveys 190 mm) 1970-luvulta on jaettu kentiin. Holvikaarien kohdalla on osin kalkkivilaatta ja kentiä kiertää reunalauta (leveys 200 mm). Ursulan kappeliin johtavat porrasaskelmat ovat samaa lautta. Kirkkosalin galleriakäytävälle johtavat portaat ovat osittain tiiltä ja kalkkivilaattaa. Kirkkosaliin johtavan portaan kalkkivilaaskelmat ovat 1970-luvulta.

Seinä- ja holvipinnat sekä ikkunasmyygit ovat pääosin rapattuja ja harmaiksi kalkkimaalattuja. Seinillä on nähtävissä vanhoja muuriankkureita. Vanhoissa tiilestä muuratuissa ulkoseinäpinoissa on lasitettujen tiilien muodostama vinoruutukuvio.

Ovet, ikkunat portit ja kaiteet

Eteläsvun pyörökaariaukoissa on neliönmalliset ruskeiksi maalatut puuikkunat. Neliosaiset ikkunat jakautuvat edelleen neljään ruutuun. Urkulehterille avautuva pari-ikkuna on ennallistettu 1920-luvulla.

Ursulan kappelin ullakolle johtaa vanha mustaksi maalattu rautaovi. Kirkkosaliin johtavan rautaoven sisäpuoli on maalattua pystylautaa. Oven pintalukko on uusittu, vanha lukko on jätetty oveen.

Urkulehterille ja kirkkosalin galleriakäytävälle johtavat rautaportit ovat 1920-luvulta. Urkulehterin ruutuihin jaetussa portissa on vinoristit. Galleriakäytävän portti

koostuu pystyteräksistä, jotka on jaettu vaakasuuntaisesti kolmeen.

Kaariaukoissa on pääosin 1800-luvun goottilaistyylliset puukaiteet. Polygonaalikuorin kaariaukkojen kohdalla ikkunan tiiliruoteet on rekonstruoitu osaksi kaidderakennetta. Tiiliruoteiden väleissä on matala neliöteräksistä tehty kaide. Jälkeenpäin lisätty korotettu kaideosuus on kiinnitetty vaakapuuhun lattateräksin.

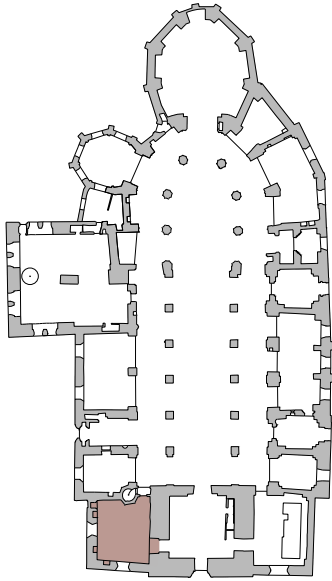
Uudet 1970-luvun porraskaiteet ovat maalattua lattaterästä. Portaiden seinään kiinnitetyt, terästangosta tehdyt käsijohteet ovat pääosin vanhoja.

Sisustus, valaisimet ja tekniset asennukset

Erikokoiset hermeettisesti suljetut näyttelyvitriinit koostuvat tammiviilutetusta jalustaosasta ja messinkilistoitetusta lasiosasta. Vitriinien ulkopuolella on kiinteät messinkivalaisimet. Lasivitriinejä suunniteltiin kaikkiaan kahdeksaa eri tyyppiä. Kirkkotekstiilien leveiden vitriinien (2 kpl) alaosassa on laatikostot. Pienoismallien pöydät ovat vastaavasti tammea. Länsipäässä on kuorolaisten vaatesäilytyskaappi.

Holveista ripustetut valaisimet kuuluvat 1970-luvulla erikoisuunniteltujen valaisimien sarjaan. Lattialla on upotettuja pistorasioita. Ikkunoiden alapuolella on 1970-luvun puhallinkonvektorit.

123 TARKK'AMPUJAIN KAPPELI

Tornihallin pohjoispuolella sijaitseva Tarkk'ampujain kappeli on toiminut 150 vuotta kirkon yhteydessä nk. pikkukirkkona. Historiansa aikana sillä on ollut lukuisia käyttötarkoituksia. Sijainti tornihallin vierellä ja kirkkosalista erillään on mahdollistanut sen käytön kirjastona, kellojen valimona ja varastona. Nimensä se on saanut toimiessaan vuosina 1846–1857 krenatööritark'ampujapataljoonan kirkkona. 1920-luvulla se sisustettiin vihkikappeliksi toimittuaan siinä välissä varastona noin 60 vuotta. Sisustus uusittiin 1960-luvulla ja viimeksi 1970-luvun peruskorjauksen yhteydessä.

Kappelin nykyinen tilamuoto on peräisin 1700–1800-luvuilta, kun tilan holvit muurattiin kolmannen kerran. Alttariseinässä erottuu torniin johtavan kierreportaan muoto. Siinä on näkyvissä portaaseen johtava oviaukko, joka on muurattu umpeen. Kirkon vanha ulkoseinä erottuu muista seinistä tiilipintaisena.

Tähtiholvilla katettu kappeli saa luonnonvaloa länsi- ja pohjoisivun korkeiden kaari-ikkunoiden kautta. Tornihallin ja kappelin välissä on korkea tammipaneloitu ovi 1920-luvulta. Se korvasi rautaoven, joka oli asennettu 1600-luvulla tehtyyn oviaukkoon. Alkuaan paikalla oli matalampi keskiaikainen oviaukko, jota suurennettiin tornihallin lattiakorotuksen yhteydessä. Kappelin puoleisen smyygipinnan teräslasi-ovi on puolestaan 1970-luvun peruskorjauksesta. Se lisättiin äänieristyksen parantamiseksi. Itäseinän ovi johtaa kirkkosaliin. Sen suippokaarinen yläosa on muurattu kappelin puolelta osittain umpeen.²²¹ Kirkkosaliin johtavasta väliköistä on käynti teräspalo-oven kautta tornin portaaseen. Rauta-aita portteineen on 1920-luvulta.

Pohjoisseinässä on vanha umpeen muurattu ovi. Se on peräisin 1600-luvun lopulta, kun kirkon länsiseinää vasten rakennettiin porrastorniin johtava portaikko. Portaikko purettiin 1920-luvulla.²²² Pohjois- ja länsiseinillä on yhteensä kolme kes-

kiaikaista seinäkomeroa. Yhdessä niistä on laudasta tehty puuluukku. Komeroiden tiiliset segmenttikaaret ovat näkyvissä.

Kappelin nykyinen sisustus on peräisin 1970-luvun peruskorjauksesta. Alttari ja saarnatuoli on sijoitettu itäseinälle, jonne ne oli siirretty jo 1960-luvun uudistuksessa. Alttarikoroke on 1970-luvulta, jolloin se muurattiin entistä laajempaan. Sen yhteyteen siirrettiin myös saarnatuoli. Urut täydentävät alttariseinän fasadia. Samalla ne rajaavat pienen valmistautumistilan kirkkosaliin johtavan oven edustalle.

Kappeli ennen muutostöitä. Iffland 1924, HK.

Kappeli 1920-luvun lopulla, HK.

VARHAISVAIHEET

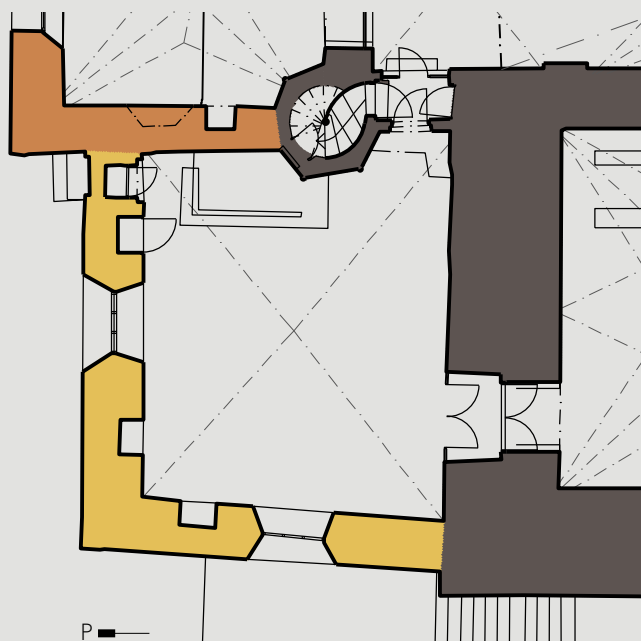
Tornin pohjoispuolelle 1490-luvulla rakennettu tila on viimeisiä keskiajalla Tuomiokirkkoon valmistuneita kappeleita. Sen keskiaikaisesta nimestä ei ole säilynyt tietoa. Toinen sen alttareista oli ilmeisesti Pyhälle Ristille omistettu.²²³ Kulku kappeliin oli tornihuoneesta ja kirkkosalista. Pohjois- ja länsiseinässä oli alttaritarpeiston säilytyskomeroita. Ensimmäiset holvit muurattiin kalkkikivikonsolien varaan. Keskiajalla uudelleen holvattu katto sai tiilikonsolit.²²⁴ Kappeli jätettiin kunnostamatta vuoden 1601 palon jälkeen.²²⁵

Kappelin käyttötarkoitus muuttui useasti keskiajan jälkeen. Pohjoiseen ulkoseinään avattiin 1680-luvulla oviaukko ja itäseinän viereen rakennettiin portaikko, joka johti porrastorniin ja sieltä kellotorniin. Portaikko erotettiin muusta huoneesta seinällä. Kappeliin kaivetussa haudassa säilytettiin myös ruumiita kuumimpina kesäaikoina.²²⁶ Kappelia käytettiin vuodesta 1660 aina 1700-luvun puoliväliin saakka kellojen valimona, minkä vuoksi sen lattian alusta täytettiin hiekalla. Lattian alla olevan tiiliholvijärjestelmän Juhani Rinne tulkitse kellovalimon rakenteiksi. Valimotoiminnan päättyttyä toimi kappeli 1700-luvun lopulla varastona.²²⁷

Nykyiset holvit muurattiin uudelleen kolmannen kerran ilmeisesti vuoden 1827 tulipalon jälkeen. Taiteilija Karl Wahlroos maalasi 1920-luvulla kattoholveihin muun muassa Rymättylän keskiaikaisesta kirkosta saamiaan kasviaiheita.²²⁸ Kappeli oli vuosina 1846–1857 Turun krenatööririkko-ampujapataljoonan kirkkona, jolloin sitä kutsuttiin myös pikkukirkoksi. Tämän jälkeen kappeli oli jälleen varastona. Se muutettiin 1920-luvulla uudelleen pieneksi kirkoksi arkkitehti Lindgrenin suunnitelmien mukaan. Pohjoispuolen sisäänkäynti muurattiin umpeen ja portaikko purettiin pois. Sen tilalle itäseinälle sijoitettiin saarnatuoli, jonka osat olivat ilmeisesti osin peräisin 1830-luvun ensimmäisestä saarnatuolista. Itäseinän rappaukset poistettiin ja näin saatiin esille kirkon länsipäädyn ulkoseinän ja runkokuoneen porrastornin muuraukset. Keskiaikaiset seinäkomerot otettiin esiin.²²⁹

KORJAUKSET JA MUUTOKSET

- 1600-luku Tulipalo tuhosi kappelin rakenteita vuonna 1601. Kappelin ja tornihallin väliin avattiin korkea, pyörökaarivi, kun tornihallin lattiaa nostettiin. Se korvasi keskiaikaisen matalan oven. Kappelissa toimi vuodesta 1660 aina 1700-luvun puoliväliin saakka kellovalimo.
- 1830-luku Holvit muurattiin uudelleen vuoden 1827 palon jälkeen.
- 1923–1928 Lattia purettiin ja tilalle tehtiin tiililattia. Kappelin itäseinä yksityiskohtineen otettiin esille vanhojen rappausten alta. Muiden seinien ja holvien rappaus palautettiin entiselleen. Holvit saivat uudet koristemaalaukset. Seinien alttarikomero otettiin esiin. Kappelin ja kirkkosalin kaariaukon väliseinä siirrettiin alkuperäiseen paikkaansa. Aukon holvikaarta vahvistettiin. Kirkkosalin puolelta purettiin aukon umpiseinä ja aukkoon asennettiin uusi rauta-aita portteineen. Tornihallin ja kappelin välinen oviaukko sai uuden oven. Ikkuna-aukkoihin asennettiin sisäikkunat. Kappeli sisustettiin jumalanpalveluksia varten.
- 1940-luku Arkkitehti Erik Bryggman laati kappelin sisustamiseksi suunnitelmat, jotka eivät kuitenkaan toteutuneet.
- 1960-luku Sisustus uusittiin. Altтари siirrettiin itäseinälle ja saarnatuoli alttarin eteläpuolelle. Osa kappelista erotettiin sakaristiksi jalopuuseinillä. Kappeliin hankittiin urut ja nahkapäälysteiset tuolit. Itäseinän torniin johtavan portaikon oviaukko muurattiin umpeen. Kappeliin asennettiin lattialämmitys ja tiililattia. Kaksinkertaiset ikkunat uusittiin (Arkkitehti Olli Kestilä).
- 1977–1979 Uusi alttari säilytettiin itäseinän edessä, mutta sen uusi lattiakoroke muurattiin tiilistä. Äänieristyksen parantamiseksi eteishallin ja kappelin välille, nykyisen oven sisäpuolelle, asennettiin teräsrunkoinen lasiseinä pariovineen. Kirkon ja kappelin väliseen vanhaan karmiin lisättiin uusi puinen äänieristetty ovi. Kalustusta täydennettiin siten, että audiovisuaalisen laitteiston käyttö kuurojen jumalanpalveluksissa oli mahdollista (Arkkitehtitoimisto Pitkänen-Laiho-Raunio).
- 1980 Kappeliin asennettiin Urkurakentamo Veikko Virtanen KY:n 8-äänikertaiset urut.
- 2009 Esteettömyyttä parannettiin asentamalla tornihallin puolelle kulkuluiska.

Pintamateriaalit

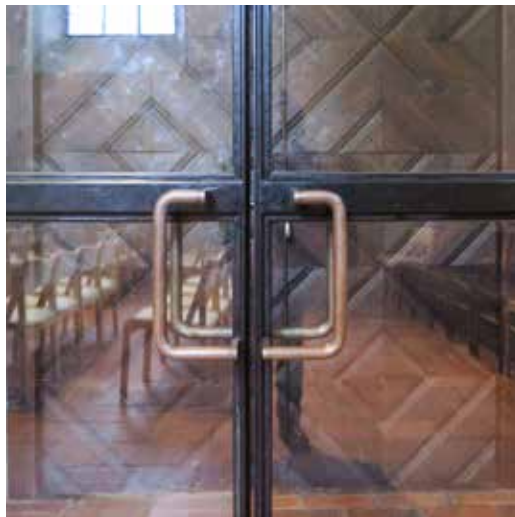
Kappelin lattia koostuu limitetyistä tiililaatoista (255 x 255 mm), sauman leveys noin 20 mm. Lattia on peräisin 1960-luvulta. Alttarikoroke on vastaavanlaista laattaa, mutta se on 1970-luvulta. Koroketta kehystä lappeelleen asetetut tiilet. Lattialaatat kohtaavat seinän ilman jalkalistoja. Lattian huoltoluukut ovat terästä.

Itäseinä eli kirkon entinen ulkoseinä on puhtaaksi muurattua tiiltä (munkkilimitys). Se otettiin esiin 1920-luvun restauroinnissa. Seinän alaosaan alttarin taustaksi on jätetty vaalea rappaus. Muut harmaakivestä ja tiilestä muuratut seinät ja ikkunat sekä tiilestä muuratut holvit ovat rapattuja ja harmahtaviksi kalkkimaalattuja. Holvien kasviaiheiset kalkkimaalaukset ovat taitelija Karl Wahlroosin käsialaa. Ne perustuvat Rymättylän keskiaikaisen kirkon kattomaalauksiin.

Ovet, ikkunat ja seinäkomerot

Tornihalliin johtava korkea pyörökaariovi 1920-luvulta on vinoneliöruudutettua paneelia. Oven yläosa on kiinteä. Kaariaukkoon sijoitettu erikoissuunniteltu teräslasi-ovi vetimiseen on 1970-luvulta. Teräsosat on maalattu mustiksi ja vedin on messinkiä.

Kirkkosaliin johtanut korkea oviaukko on muurattu kappelin puolelta osittain umpeen. Vanha ovi koristeellisine heloineen on ilmeisesti peräisin 1920-luvulta.

Todennäköisesti se ei kuitenkaan ole arkkitehti Lindgrenin suunnittelema. Samassa oviaukossa on kirkkosalin puolella teräspalo-ovi. Siihen on lisätty ääneneristystä varten rei'itetty levy.

Kappelin kaksinkertaiset ikkunat on uusittu 1960-luvulla.

Sisustus, valaisimet ja tekniset asennukset

1970-luvun kuultokäsittelystä tammesta tehty sisustus koostuu alttarista kaiteineen, saarnatuolista ja virsitaulusta. Ne muodostavat yhtenäisen kokonaisuuden urkujen kanssa. Kappelin takaseinällä on alkuaan Armas Lindgrenin suunnittelema irtotuoleja 1920-luvulta. Jälkeen päin hankitut irtotuolit erottuvat materiaalinsa puolesta muusta sisustuksesta.

Valaisimet kuuluvat 1970-luvulla suunniteltuun sarjaan. Vanhan messinkikruunun yläosaan on lisätty kolmihaarainen lisävalaisin. Seinällä on kohdevalaisin. Kirkkosaliin johtavan oven vierellä on sähkökaappi. Kappelissa on induktiosilmukka.

Tilassa on 1960-luvulla asennettu lattialämmitys, joka ei kuitenkaan ole toiminnassa. Lattiakonvektorit on lisätty 1970-luvulla.

YHTEENVETO

TUOMIOKIRKKO JA SEN RESTAUROINNIT

Turun tuomiokirkko on Suomen kansallispyhäkkö. Sen merkitys osana maamme kulttuuri- ja rakennusperintöä on kiistaton. Rakennustaiteellisesti merkittävä ja Suomen mittapuussa ainutlaatuinen keskiaikainen katedraali on kansallinen symboli. Arkkihiippakunnan pääkirkkona Tuomiokirkolla on oma erityisasemansa. Keskiajalta lähtien kirkollisen elämän ja henkisen sivistyksen keskuksena toiminut kirkko kuuluu keskieurooppalaisten katedraalien sarjaan.

Turun palon jälkeisen uuden asemakaavan myötä muodostunut kirkon ympäristö on hyvin säilynyt. Monumentaalinen sisäänkäyntiportaikko edusaukioineen korostaa kirkon merkitystä kaupunkirakenteessa. Tuomiokirkko osana Turun historiallista ydinaluetta kuuluu valtakunnallisesti merkittäviin rakennettuihin kulttuuriympäristöihin (RKY 2009).

Tuomiokirkko on jumalanpalveluskäyttöön vihitty sakraalitila. Se on paikka kokoontumiselle ja henkilökohtaiselle mietiskelylle, niin sanan ja musiikin kuuntelemiselle kuin hiljaisuudelle. Kaikille avoin kirkko tarjoaa ainutlaatuisen tilakokemuksen uskosta tai sen puutteesta riippumatta. Uskonpuhdistus ja liturgiset muutokset ovat vaikuttaneet kirkkosaliin. Muiden rakennusten tapaan kirkotkin ovat jatkuvan kehityksen kohteina.

Turun tuomiokirkko on konkreettinen muistomerkki kristinuskon vakiintumisesta Suomeen. Se on myös hyvä esimerkki restaurointiperiaatteiden kehityksestä maassamme, jotka ovat liittyneet osaksi kansainvälisiä tyyliuuntauksia ja ajan ilmiöitä. Jokainen aikakausi on pyrkinyt saattamaan kirkon arvoiseensa asuun. Näkemykset arvosta ovat kuitenkin vaihdelleet.

Historian aikakerrostumia

Tuomiokirkon katedraalimainen holvattu interiööri on muotoutunut useassa vaiheessa vuosisatojen aikana. Merkittävin vaihe oli 1460-luvulla kolmilaivaisen hallikirkon muutos basilikaksi keskilaivan seinämuureja korottamalla. 1500-luvun alussa holvattu kirkkotila klerestorioikkunoineen oli keskiaikaisessa muodossaan pääpiirteissään valmiiksi rakennettu. Se täydentyi 1650-lukuun mennessä pääkuorin viereen rakennetulla kappelilla.

Turun palo vuonna 1827 jakaa kirkon rakennushistorian kahteen vaiheeseen. Se päättää kirkon rakentumisen ajan ja aloittaa restaurointien ketjun. Neljässä kerrostumassa on nähtävissä restaurointinäkemysten muuttuminen eri aikakausina. Suhtautuminen materiaalien aitouteen ja tieteellis-arkeologiseen eksaktiuteen on vaihdellut.

Turun palon jälkeisessä restauroinnissa keskiaikaisen kirkon muotokieleksi valikoitui aikakaudelle ominainen uusgotiikka. Arkkitehti C. L. Engelin tavoite saattaa

uusi tornihuippu ja sisustus tyylliseen kokonaisuuteen ei toteutunut. Pääkuorin ja urkulehterin osalta linja muuttui huomattavasti koristeellisemmaksi ruotsalaisen arkkitehti C. G. Blom Carlssonin toimesta. Pääkuorin viimeisteli taiteilija R. W. Ekman kansainvälisten esikuvien mukaan toteuttamallaan freskomaalauksilla.

Merkkihenkilöiden hautakappeliin restauroinnit 1800-luvun lopulla olivat seurausta kansallisuusaatteen heräämisestä ja Ekmanin historisoivan maalauskoristelun aiheuttamasta innostuksesta. Neljän kappelin uudistukset toteutettiin Pariisin Notre Dame kirkon esikuvien mukaisesti. Ne edustavat 1800-luvun tyylihistoriallisia restaurointia. Vuosisadan lopulla laaditut suunnitelmat koko kirkon restauroinnista tyylipuhtaaseen asuun rakenteisiin puuttuvilla muutoksilla herättivät laajan keskustelun.

1920-luvun restauroinnin perustana oli rakennushistorian ja -arkeologian tutkiminen. Se päätti 1800-luvun tyylirestaurointien aikakauden. Teknisten järjestelmien uudistamisen ohella tavoitteena oli kirkon keskiaikaisen historian esiin nostaminen. Myöhempiä rakenteita purkamalla palautettiin keskiajan arkkitehtuurille ominaisia piirteitä – valo, jäsentely ja tilasuhteet. Arkkitehti Lindgren nosti esiin myös vanhan kirkkotaiteen osaksi interiööriä. Lindgrenin tavoite palauttaa Turun palossa menetettyä tunnelmaa ei saanut vastakaikua. Barokin henkeä heijastelevat sisustus suunnitelmat jäivät pitkälti toteutumatta ja osa korvattiin uusilla rakenteilla 50 vuoden kuluttua. Lindgrenin ja rakennusarkeologisista tutkimuksista vastanneen Juhani Rinteen keskinäistä osuutta restauroinnin osalta on osittain vaikea arvioida.

1970-luvun peruskorjauksessa merkittävimmät muutokset koskivat uusin ja tekniikan edellyttämiä tiloja, sisustusta ja teknisiä asennuksia. Kirkon interiööri sai uuden asun, vaikka peruskorjausta korostettiin 1920-luvun restauroinnin jatkeena. Tilaratkaisuissa hyödynnettiin aiempaa ja tilojen jäsentely jatkoi osaltaan Lindgrenin viitoittamalla tiellä. Arkkitehtonisesti tiloja jäsentävät kappalemaiset rakennusosat ja kalusteet edustivat oman aikansa muotokieltä. Arkkitehtitoimisto Pitkänen-Laiho-Raunion suunnittelemat modernit ratkaisut ja eleettömät yksityiskohdat muodostavat harmoniseen kontrastiin perustuvan aikakerrostuman. Tämä kerrostuma on hyvin säilynyt.

Restauroitu kirkko - ajallista, tilallista ja henkistä avaruutta

Turun tuomiokirkko gottilaisena katedraalina edustaa vahvasti oman aikansa rakennustapaa, estetiikkaa ja symboliikkaa. Aikoinaan tiilestä muurattujen pilarien ja geometristen holvien korkeus uhmasi rakentamisen rajoja. Gotiikan pyrkimys kohti korkeuksia, valoa ja avaruutta on keskiaikaisen katedraalin keskeisin ilmaisu ja arkkitehtuurin historian kannalta muodonannon läpimurtoja. Katedraalin keski- ja sivulaivojen vertikaalista tilakokemusta säästävät niihin avautuvat horisontaalisten

kappeliin rivistö. Tuomiokirkolle ominaisen polygonaalikuorin pilariväliden avoimet näkymät muodostavat moniulotteisen tilasarjan. Kirkkosalissa saarnatuoli, pääkuori alttareineen ja tilaa jäsentävät penkkikorttelit edustavat 1800-luvun kerrostumaa.

Keskiaikaisen tilan ominaispiirteiden vahvistaminen oli 1920-luvun restauroinnin merkittävin aikaansaannos. Umpeen muurattujen ovien ja ikkunoiden avaaminen, holviruoteiden ja keskiaikaisten maalausten esiin ottaminen palautti kirkon suhteet ja tiloja jäsentävät yksityiskohdat. Kijkin, Mikael Agricolan, Pormestarin ja Tavastin kappeleissa pieteetillä esiin otetut seinäpinnat ja tähtihoivien hienovaraiset maalaukset korostavat tilojen arkkitehtuuria.

Nähtävyyshoiteiksi 1800-luvun lopulla maalauskoristellut Kankaisten, Stålhand-sken ja Tottin hautakappelit muodostavat oman kokonaisuutensa. Kolmen kappelin tyylihistoriallinen restaurointi on selkeä kontrasti muuhun kirkkotilaan nähden. Barokkiajan muistomerkit ja -laatat ovat Ruotsin suurvalta-ajan kerrostumaa.

Urkulehteri urkufasadeineen on parhaiten ilmentänyt kirkkosalissa eri restaurointien ajallisia muutoksia. Lehterin jäsentely kahteen kerrokseen 1920-luvun restauroinnissa mahdollisti sen kaventamisen ja paransi kirkkosalin tilallisuutta. 1970-luvun urkulehteri jatkoi samaa periaatetta ja hyödynsi sen ohella 1920-luvun teräsbetonipalkit. Etelälehteriltä kirkkosaliin arkadin välityksellä avautuva Tuomiokirkkomuseo vahvistaa kirkon historiallista ulottuvuutta. 1970-luvun tilaa jäsentävä ja näyttelykiertoa ohjaava kalustus viimeistelee holvatun tilasarjan.

1920-luvulle ominainen kerroksellisuus näkyy esiin otetuissa fragmenteissa. Tigerstedt-Wallenstjernan kappelin tiiliportaalin julkisivu jatkuu kaiteena sen yläpuolella olevaan Tuomiokirkkomuseoon. Ikkunoiden rekonstruoituja tiiliruoteita on puolestaan käytetty etelälehterin kaariaukkojen kaiteina. Pohjoiseteisen ulkosaarnatuoli on jäänteinä tuulikaapin yläpuolella. Läntisen asehuoneen alkuperäiset aikoinaan läpikuljettavat aukot on merkitty ovilehdin. Aiempien holvien ja ikkunoiden paikat piirtyvät tilojen rappauspinnoin. Yhtenäisessä kalkkikivilaatoista koostuvassa perustasossa on vanhojen hautakivien ohella osittain uusittuja hautalaattoja. Keskiajalla puretun vanhan pääkuorin ja aiemman sakariston paikat on merkitty lattiakiveyksiin.

Päätilojen osalta Ursulan kappeliin on eniten kohdistunut tilamuutoksia. Yhtenäinen korkea tila 1920-luvun betonipalkkikattoineen edustaa vanhojen entistettyjen muurien sisään rakennettua uutta tilaa. Sen nykyinen aularatkaisu ”tilana tilassa” jatkaa Lindgrenin tilajäsentelyä. Ursulan kappelissa Tornihallin ja Tarkk’ampujain kappeliin ohella näkyy teemana sisätilojen jäsentely ulkotilamaisesti kertoen omalta osaltaan kirkon rakentamisen historiaa.

Sakaristoon kohdistuneet muutokset ovat liittyneet ennen kaikkea sen alapuolelle 1920-luvulla sovitettuihin välttämättömiin teknisiin tiloihin, jotka 1970-luvulla saa-

tiin kompaktisti hyödynnettyä rippilasten pukeutumishuoneena ja henkilökunnan sosiaalityötiloina. Sakariston ullakolle rakennettujen betoniholvien alle, muurinsisäisen portaan yhteyteen, saatiin sopivaa käyttö- ja varastointitilaa.

Rakennushistoria tulevaisuuden perustana

Tuomiokirkko on viimeisen satavuotisen restaurointihistorian aikana saatettu asuun, jonka lähtökohtana oli itse rakennus ja sen kirkollinen käyttö. 1920-luvun restauroinnissa ja 1970-luvun peruskorjauksessa tehdyt ratkaisut olivat seurausta pitkällisestä tutkimuksesta ja tilojen arvottamisesta. Vuosisatojen kehityksen tuloksena syntyneen kirkon säilyttämiseksi tulee samaa tutkimuksiin pohjautuvaa ja mahdollisimman vähän keskiaikaisiin rakenteisiin kajoavaa suuntaa jatkaa.

Tuomiokirkko on historiallinen muistomerkki. Sen kulttuurihistorialliset ja arkkitehtoniset arvot ovat mittaamattomat. Se on myös toimiva kirkkorakennus. Molemmat asettavat omat vaatimuksensa. Tulevia kunnostuksia ja tarpeita pohdittaessa tulee tavoitteiden olla suhteessa itse rakennukseen. Keskiaikainen kirkko tilana on rajallinen.

Kirkkorakennuksiin on kautta aikojen kohdistunut aktiivista vaalimista ja kehittämistä – parasta ja pahinta laatua. Viimeisten vuosikymmenien aikana uudistustarpeita on liturgisten muutosten ja nykyajan asettamien vaatimusten ohella lisännyt tilojen monikäyttöisyys. Tällä hetkellä muutos on nähtävissä Tuomiokirkon keskiaikaiseen asuun restauroiduissa kolmessa kappelissa, joissa nykyinen sisustus ei vastaa tilojen arkkitehtuuria. Muutos ja kehitys on jatkuvaa. Uudet tarpeet ja tekniset järjestelmät myös vanhenevat nopeasti. Kirkon rakennushistoria on osoittanut, ettei onnistuneita ratkaisuja voi perustella muualla tehdyillä.

Rakennuksen sisätilojen kokonaisvaltainen arvottaminen, myös laajemmassa keskiaikaisten kirkkojen kontekstissa, on ensiarvoisen tärkeää ennen korjaussuunnitteluun ryhtymistä. Säilyttäminen ja aiempiin restaurointeihin suhtautuminen vaatii kannanottoa ja ohjenuora. Laajuuden ja suunnan valinnassa tulee punnita, mitä menetetään ja mikä voidaan ratkaista toisin. Koskemattomat rakenteet ja kaimamattomat alueet ovat arvo sinänsä ja myös tulevaisuuden tutkimukselle arvokas lähdeaineisto.

Kirkkolaiilla suojeltu Turun tuomiokirkko on osa yhteistä kulttuuriperintöä. Parhaimmillaan kirkko edustaa pysyvyyttä ja ikiaikaisuutta. Rakennuksen ominaislaadun ja sen ajallisten kerrostumien tuntemus auttaa arvostamaan mennyttä ja suhteuttamaan sen tulevaan. Ymmärrys omasta ajastamme osana historian pitkää jatkumoa ja vastuu rakennusperinnön vaalimisesta ja säilyttämisestä on tänä päivänä kaiken restauroinnin ydin.

Lähdeviitteet / Rakennushistoriaa

Johdanto

- 1 Kirkollisten rakennusten hoito ja restaurointi 2020, 12; Niukkanen 2009, 76.

Kirkon rakentuminen

- 2 Tuomiokirkon kalkkilaasteista on tehty C14- ajoituksia 2010-luvulla.
3 Rinne 1941, 399.
4 Gardberg 2000, 39–40.
5 Hiekkänen 2014, 188, 193.
6 Hiekkänen 2014, 189, 197.
7 Kartano 1948, 71.
8 Kartano 1948, 71–73.
9 Gardberg 2000, 37–38, 40; Rinne 1941, 102–103.
10 Rinne 1941, 105; Gardberg 2000, 39.
11 Rinne 1941, 79; Gardberg 2000, 42; Hiekkänen 2014, 188, 193.
12 Gardberg 2000, 48.
13 Hiekkänen 2014, 193.
14 Gardberg 2000, 48; Rinne 1941, 78, liitekuva II.
15 Gardberg 2000, 43, 48–49. Gardberg pitää mahdollisena, että viisisivuinen kuori on rakennettu jo ennen vuotta 1335.
16 Hiekkänen 2014, 195. Rinteen tulkinnan mukaan asehuoneen sisäänkäynti oli tarkoitettu seurakuntalaisille. Rinne 1941, 226.
17 Rinne 1941, 110.
18 Hiekkänen 2014, 197.
19 Rinne 1941, 343; Gardberg 2000, 110.
20 Gardberg 2000, 48.
21 Gardberg 2000, 48–49; Rinne 1941, 78.
22 Hiekkänen 2014, 195, 197.
23 Gardberg 2000, 56, 84.
24 Gardberg 2000, 58, 67–68; Rinne 1941, 68–69, 79, liitekuva II.
25 Gardberg 2000, 52, 58, 69, 72, 95.
26 Rinne 1941, 179, liitekuva II; Gardberg 2000, 67–68.
27 Gardberg 2000, 69.
28 Rinne 1941, 185; Gardberg 2000, 68.
29 Rinne 1941, 68–69, 79, liitekuva II; Gardberg 2000, 58; Hiekkänen 2014, 200.
30 Hiekkänen 2014, 199; Gardberg 2000, 63.
31 Rinne 1941, 74–75, 237–238; Gardberg 2000, 58; Hiekkänen 2014, 197, 199; Kaisti 2017, 57.
32 Gardberg 2000, 63.
33 Rinne 1941, 242–244, 246.
34 Gardberg 2000, 66.
35 Kaisti 2017, 41–43.
36 Rinne 1941, 75; Gardberg 2000, 72; Hiekkänen 2014, 200. Hiekkänen pitää mahdollisena myös, että kappeli valmistui 1430-luvun puolella.
37 Gardberg 2000, 72–73; Kaisti 2017, 36–37.
38 Rinne 1941, 45; Kaisti 2017, 36.
39 Rinne 1941, 251–252.
40 Gardberg 2000, 77–78.
41 Rinne 1941, 251; Gardberg 2000, 72; Hiekkänen 2014, 200.
42 Rinne 1941, 284.
43 Gardberg 2000, 58, 66–67; Kaisti 2017, 107.
44 Rinne 1941, 223–224.
45 Gardberg 2000, 66; Hiekkänen 2014, 200.
46 Rinne 1941, 70, 224; Gardberg 2000, 56.
47 Kaisti 2017, 98–99.
48 Rinne 1941, 220–222.
49 Rinne 1941, 220; Kaisti 2017, 98–99.
50 Rinne 1941, 66.
51 Gardberg 2000, 52, 95; Hiekkänen 2014, 200.
52 Rinne 1941, 229–233.
53 Hiekkänen 2014, 200; Rinne 1941, 72.
54 Gardberg 2000, 78–79, 83; Hiekkänen 2014, 200.
55 Rinne 1941, 315–316, 320; Gardberg 2000, 95, 113.
56 Rinne 1941, 317; Hiekkänen 2014, 200.
57 Rinne 1941, 270–271; Gardberg 2000, 84.
58 Rinne 1941, 303, 305.
59 Gardberg 2000, 87.
60 Hiekkänen 2014, 197.
61 Rinne 1941, 261; Gardberg 2000, 88.
62 Rinne 1941, 309; Gardberg 2000, 89–91.
63 Gardberg 2000, 95–96.
64 Rinne 1941, 285–286.
65 Gardberg 2000, 96, 119.
66 Rinne 1941, 318, 320, 322; Gardberg 2000, 113.

- 67 Rinne 1941, 73; Gardberg 2000, 95; Hiekkänen 2014, 201.
68 Rinne 1941, 132–133, 327–328; Gardberg 2000, 95.
69 Hiekkänen 2014, 200.
70 Rinne 1941, 326; Gardberg 2000, 95.
71 Gardberg 2000, 95; Kaisti 2017, 87.
72 Rinne 1941, 313–314.
73 Rinne 1941, 256; Hiekkänen 2014, 201.
74 Gardberg 2000, 81.
75 Hiekkänen 2014, 201.
76 Hiekkänen 2014, 195.
77 Gardberg 2000, 49.
78 Rinne 1941, 323.
79 Rinne 1941, 256, 258.
80 Pirinen 1991, 171; Rinne 1941, 349–350.
81 Pirinen 1996, 48.
82 Rinne 1941, 350–351.
83 Rinne 1941, 343–345; Rinne 1948, 2; Gardberg 2000, 110; Pirinen 1996, 45; Pirinen 1991, 86, 222.
84 Pirinen 1991, 177.
85 Pirinen 1996, 45; Pirinen 1991, 175.
86 Gardberg 2000, 50, 109–110.
87 Rinne 1948, 2, 119–120.
88 Gardberg 2000, 109–111.
89 Heininen & Heikkilä 1996, 53.
90 Edgren 2000, 121–122; Riska 1978, 132.
91 Hanka & Pirinen 2001, 92.
92 Riska 1978, 131. Tekniikkaa kutsutaan al secco-menetelmäksi.
93 Pirinen 2001, 121; Riska 1987, 118.
94 Pirinen 2001, 121; Riska 1987, 118.
95 Egren 2000, 121.
96 Rinteen tutkimuskertomus vuodelta 1922, TKV ptk:n liitteet 1923, MVA Hc33:6.
97 Edgren 2000, 121–123.
98 Pirinen 1996, 94.
99 Edgren 2000, 122.
100 Rinteen tutkimuskertomus vuodelta 1922, TKV ptk:n liitteet 1923, MVA Hc33:6.
101 Edgren 2000, 121.

Uskonpuhdistuksesta 1800-luvulle

- 102 Gardberg 2000, 134; Heininen 2000, 130–131.
103 Pirinen 1996, 24; Gardberg 2000, 135.
104 Heininen 2000, 130–131.
105 Pirinen 1996, 23.
106 Gardberg 2000, 135; Pirinen 1996, 22–23.
107 Pirinen 1996, 26, 39, 43.
108 Gardberg 2000, 136.
109 Pirinen 1996, 39–40.
110 Pirinen 1996, 84.
111 Gardberg 2000, 154.
112 Pirinen 1996, 84, 92.
113 Gardberg 2000, 135; Heininen & Heikkilä 1996, 52.
114 Pirinen 1996, 90.
115 Pirinen 1996, 81.
116 Gardberg 2000, 135–137.
117 Pirinen 1996, 31, 103.
118 Pirinen 1996, 93–94.
119 Gardberg 2000, 152.
120 Holvien kalkkimaalaukset näyttivät 1970-luvulla vesivaurioilta. Vasta tarkempi tutkiminen osoitti niiden olevan maalauksia. Vaurio 1979.
121 Pirinen 1996, 103.
122 Gardberg 2000, 181, 186.
123 Gardberg 2000, 144.
124 Gardberg 2000, 145.
125 Rinne 1941, 61; Gardberg 2000, 145, 172–173.
126 Gardberg 2000, 186–187; Korhonen 1929, 186.
127 Gardberg 2000, 207.
128 Gardberg 2000, 145, 181, 184.
129 Gardberg 2000, 184–186.
130 Gardberg 2000, 135.
131 Pirinen 1996, 103.
132 Pirinen 1996, 24.
133 Pirinen 1996, 37.

- 134 Gardberg 2000, 135–137.
 135 Gardberg 2000, 136.
 136 Gardberg 2000, 143.
 137 Gardberg 2000, 152–154.
 138 Gardberg 2000, 143, 154–156.
 139 Gardberg 2000, 156, 170–171.
 140 Gardberg 2000, 173.
 141 Gardberg 2000, 176–177, 181.
 142 Korhonen 1929, 187, 197.
 143 Gardberg 2000, 178.
 144 Gardberg 2000, 187.
 145 Gardberg 2000, 191, 196.
 146 Gardberg 2000, 196. Korhonen arvelee, että ikkunoiden korjausten vuoksi ne eivät enää olleet avattavia. Korhonen 1929, 14.
 147 Korhonen 1929, 227.
 148 Gardberg 2000, 196.
 149 Korhonen 1929, 210.
 150 Gardberg 2000, 199, 202; Kaisti 2017, 141..
 151 Korhonen 1929, 239.
 152 Korhonen 1929, 152–153.
 153 Korhonen 1929, 154.
 154 Korhonen 1929, 278–279.
 155 Korhonen 1929, 280–281.
 156 Korhonen 1929, 288, 294.
 157 Gardberg 2000, 207–208. Gardberg esittää myös vuodeksi 1788. Gardberg 2000, 210.
 158 Rinne 1941, 61; Korhonen 1929, 262.
 159 Gardberg 2000, 202.
 160 Gardberg 2000, 187.

1800-luvun restauroinnit ja suunnitelmat

- 161 Heininen 2000b, 214, Gardberg 2000, 216.
 162 Korhonen 1929, 242; Ringbom 1978, 116; Gardberg 2000, 216.
 163 Gardberg 2000, 217–218.
 164 Ringbom 1978, 116.
 165 Gardberg 2000, 220.
 166 Gardberg 2000, 220.
 167 Ringbom 1978, 130, 140.
 168 Ringbom 1978, 126, 128, 132. Luukuja lisättiin vielä vuonna 1835. Gardberg 2000, 223, 228.
 169 Ringbom 1978, 141–142.
 170 Ringbom 1978, 132–133.
 171 Ringbom 1978, 115, 147–148. Tallinnan vuoden 1820 tulipalossa tuhoutuneen Olevisten kirkko palautettiin paloa edeltäneeseen asuun.
 172 Lilius 1990, 217–218.
 173 Ringbom 1978, 134–133.
 174 Ringbom 1978, 117, 120, 140–141.
 175 Gardberg 2000, 222, 228, 233; Ringbom 1978, 133.
 176 Ringbom 1978, 134.
 177 Ringbom 1978, 148.
 178 Ringbom 1978, 134–135.
 179 Ringbom 1978, 134–135.
 180 Ringbom 1978, 136; Gardberg 2000, 231.
 181 Ringbom 1978, 140–141.
 182 Ringbom 1978, 136–137.
 183 Ringbom 1978, 136–137.
 184 Ringbom 1978, 137–138.
 185 Ringbom 1978, 139. Ringbom mainitsee ensimmäisen saarnatuolin osien olevan vuonna 1778 ns. Tuomiokirkkomuseossa. Saarnatuoli sijoitettiin ilmeisesti Tarkkämpujain kappeliin 1920-luvulla.
 186 Ringbom 1978, 139.
 187 Ringbom 1978, 138–139.
 188 Gardberg 2000, 228.
 189 Ringbom 1978, 141.
 190 Gardberg 2000, 233; Kaisti 2017, 25.
 191 Kaisti 2017, 25.
 192 Gardberg 2000, 233.
 193 Ringbom 1978, 140–141.
 194 Knapas 1983, 9–10; Kaisti 2017, 78–79.
 195 Gardberg 2000, 242; Kaisti 2017, 78–79.
 196 Knapas 1983, 10; Kaisti 2017, 77.
 197 Gardberg 2000, 232; Kaisti 2017, 164.
 198 Korhonen 1929, 252–253.

- 199 Kaisti 2017, 123.
 200 Knapas 1983, 9.
 201 Knapas 1983, 10–11. Komitean suomennettuna nimenä Knapas käyttää entistämiskomiteaa ja Gardberg palauttamiskomiteaa.
 202 Gardberg 2000, 244–245, 249; Knapas 1983, 12–13; Kaisti 2017, 164.
 203 Gardberg 245–249; Knapas 1983, 17–18.
 204 Kaisti 2017, 164–165; Gardberg 245–249; Knapas 1983, 12–13.
 205 Knapas 1983, 13–14.
 206 Gardberg 2000, 248; Knapas 1983, 24–27.
 207 Mahdollisesti tässä vaiheessa itäinen osa rauta-aidasta asennettiin väärin päin.
 208 Knapas 1983, 16–18.
 209 Knapas 1983, 16–18; Åbo tidning no 207, 3.8.1895.
 210 Knapas 1983, 20–22.
 211 Knapas 1983, 23–24; Kaisti 2017, 93; Huonekansio B, TKsrkA.
 212 Kaisti 2017, 23; Gardberg 2000, 208, 249–250, 253.
 213 Knapas 1983, 28–32. Muinaistieteellinen toimikunta vuoteen 1908 saakka nimellä Arkeologisk Kommission eli Arkeologinen toimisto.
 214 Knapas 1983, 39, 53; Gardberg 2000, 254.
 215 Knapas 1983, 39–42.
 216 Knapas 1983, 53.
 217 Knapas 1983, 42, 53. Restaurointipiirustukset on päivätty vuonna 1895, mutta ne julkistettiin mietinnön yhteydessä maaliskuussa 1896. Gardberg 2000, 254.
 218 Aspelin 1896, 4–5; Knapas 1983, 55; Gardberg 2000, 254.
 219 Aspelin 1896, 4–5; Knapas 1938, 57–59, 62–63; Gardberg 2000, 254.
 220 Aspelin 1896, 4–5; Knapas 1938, 55, 65–68; Gardberg 2000, 254.
 221 Gardberg 2000, 256–257; Knapas 1983, 72–89.
 222 Gardberg 2000, 256–25; Knapas 1983, 78–82; Sonck 1897, 22–28.
 223 Gardberg 2000, 256–257. Knapas 1983, 83.
 224 Gardberg 2000, 256–25; Knapas 1983, 94–96, 142.
 225 Gardberg 2000, 259; Knapas 1983, 142–144.
 226 Gardberg 2000, 259–260; Knapas 1983, 144–145.
 227 Gardberg 2000, 259–260; Knapas 1983, 144–145, 148–152.
 228 Gardberg 2000, 260–261; Knapas 1983, 162–166.
 229 Gardberg 2000, 260–261; Knapas 1983, 169–170.
 230 Gardberg 2000, 261; Knapas 1983, 171–173.
 231 Knapas 1983, 173–176.

1920-luvun restaurointi

- 232 Kirje kirkollis- ja opetusministeriölle 29.3.1921 ja TKV:n kirje eduskunnalle 7.2.1923, MVA Hc33:6.
 233 Gardberg 2000, 267; Kirje kirkollis- ja opetusministeriölle 29.3.1921, MVA Hc33:6.
 234 TK:n perustamiskokouksen ptk 14.12.1919, MVA Hc33:6.
 235 TK ptk 1919–1922, MVA Hc33:6; TKV ptk 1923–1928, MVA Hc33:6–8.
 236 TKV ptk 4.1.1923, MVA Hc33:6; Opetusministeriön kirjeet 3.1 ja 1.2.1923 TKV ptk:n 4.2.1923 liite, MVA Hc33:6.
 237 TKV ptk 30.6.1924, MVA Hc33:7; Kirje 20.3.1926, KA Tuomiokirkon isännistö IICc:1; TKV ptk 20.3.1926, MVA Hc33:8.
 238 Loppukatselmuspöytäkirja 4.12.1928, TKsrkA; Opetusministeriön kirje 28.12.1925, MVA Hc33:7. Gardberg mainitsee, että viimeinen määrärahaliite oli myönnetty vuonna 1926. Gardberg 2000, 269.
 239 Gardberg 2000, 274; Lindgrenin korjaussuunnitelma 7.2.1923, TKV ptk:n liitteet 1923 MVA Hc33:6; TKV ptk 30.4.1925 ja ptk:n liite Turun seurakuntien kirkkovaltuuston ptk 15.3.1925, MVA Hc33:7; TKV ptk 12.2.1927, MVA Hc33:8.
 240 TKV:n kirje eduskunnalle 7.2.1923; MVA Hc33:6; TKV ptk 19.12.1924 ja ptk:n 30.6.1924, liite III, MVA Hc33:7.
 241 TKV ptk 4.11.1923 liite Rinteen ja Lindgrenin kirje, TKV ptk:n liitteet 1923, MVA Hc33:6; Vaurio 1926, TKsrkA.
 242 Kirje kirkollis- ja opetusministeriölle 29.3.1921, MVA Hc33:6; Gardberg 2000, 267.
 243 Gardberg 2000, 271; Rinne 1928, TKsrkA.
 244 TKV ptk 28.6.1925, MVA Hc33:7.
 245 Gardberg 2000, 257, 261.
 246 TK:n perustamiskokouksen ptk 14.12.1919, MVA Hc33:6; TK:n kirje Teknillisen korkeakoulun rehtorille 31.12.1919, MVA Hc33:6. Tutkimuksia on tehty mahdollisesti vuosien 1904 ja 1917 välisenä aikana.
 247 TK ptk 30.1.1920, 8.1.1921, MVA Hc33:6; Selvitys mittaus- ja tutkimuksista 17.12.1921 Aarne Eklund, MVA Hc33:6; Selvitys kirkollis- ja opetusministeriölle 6.2.1922, MVA Hc33:6; Rinteen tutkimuskertomus vuodelta 1921 ja 1922, TKV ptk:n liitteet 1923, MVA Hc33:6.

- 248 Uusi Suomi 2.11.1922.
- 249 Lindgrenin kertomus vuoden 1924 töistä, TKV ptk 6.8.1924 liite, MVA Hc33:7.
- 250 Lindgrenin kertomus vuoden 1924 töistä, TKV ptk 6.8.1924 liite, MVA Hc33:7.
- 251 Kirje 14.7.1917 Muinaistieteelliselle toimikunnalle, MVA Hfa99; Rinteen tutkimuskertomus vuodelta 1922, TKV ptk:n liitteet 1923, MVA Hc33:6; Gardberg 2000, 271.
- 252 TK ptk 30.1.1920, MVA Hc33:6; Juhani Rinteen kertomus vuoden 1920 tutkimustöistä 15.1.1921, MVA Hc33:6.
- 253 Opetusministeriön kirje 16.4.1923, TKV ptk:n liitteet 1923, MVA Hc33:6; TKV 30.4.1923, MVA Hc33:6.
- 254 Rinne 1941, 1949, 1952.
- 255 Gardberg 2000, 282.
- 256 Drake 2000, 61.
- 257 Knapas 1988, 141; Bedoire 2013, 230–233.
- 258 Lindgrenin työohjelma 7.2.1923, TKV ptk:n liitteet 1923 MVA Hc33:6.
- 259 Lindgrenin työohjelma, TKV ptk:n liitteet 1923 MVA Hc33:6.
- 260 Knapas 1988, 131.
- 261 Lindgrenin korjaussuunnitelma 14.8.1923, TKV ptk:n liitteet 1923 MVA Hc33:6.
- 262 Gardberg 2000, 270; Lindgrenin muistio 1.9.1923, TKV ptk:n 19.10.1923 liite 1, MVA Hc33:6.
- 263 Lindgrenin muistio 1.9.1923, TKV ptk:n 19.10.1923 liite 1, MVA Hc33:6.
- 264 Lindgrenin muistio 1.9.1923, TKV ptk:n 19.10.1923 liite 1, MVA Hc33:6.
- 265 Lindgrenin muistio 1.9.1923, TKV ptk:n 19.10.1923 liite 1, MVA Hc33:6.
- 266 Lindgrenin muistio 1.9.1923, TKV ptk:n 19.10.1923 liite 1, MVA Hc33:6.
- 267 Curmanin lausunto 3.12.1923, TKV ptk:n 6.12.1923 liite, MVA Hc33:6; Lindgrenin Turun tuomiokirkon korjaus ja uusimistöiden ohjelma, TKV ptk:n 12.12.1923 liite, MVA Hc33:6. Päiväämätön lehtileike, TKsrkA.
- 268 TK ptk 6.6.1923, MVA Hc33:6; Curmanin lausunto 3.12.1923, TKV ptk:n 6.12.1923 liite, MVA Hc33:6.
- 269 Curmanin lausunto 3.12.1923, TKV ptk:n 6.12.1923 liite, MVA Hc33:6.
- 270 TKV ptk 26.11.1923; Curmanin lausunto TKV ptk 6.12.1923, TKV ptk:n MVA Hc33:6.
- 271 Curmanin lausunto 3.12.1923, TKV ptk:n 6.12.1923 liite, MVA Hc33:6; Knapas 1988, 132.
- 272 Curmanin lausunto 3.12.1923, TKV ptk:n 6.12.1923 liite, MVA Hc33:6.
- 273 Curmanin lausunto 3.12.1923, TKV ptk:n 6.12.1923 liite, MVA Hc33:6.
- 274 Lindgren, Turun tuomiokirkon korjaus ja uusimistöiden ohjelma, TKV ptk:n 1923 liite, MVA Hc33:6.
- 275 Lindgren, Turun tuomiokirkon korjaus ja uusimistöiden ohjelma, TKV ptk:n 18.12.1923 liite, MVA Hc33:6.
- 276 Lindgren, Turun tuomiokirkon korjaus ja uusimistöiden ohjelma, TKV ptk:n 18.12.1923 liite, MVA Hc33:6.
- 277 Lindgren, Turun tuomiokirkon korjaus ja uusimistöiden ohjelma, TKV ptk:n 18.12.1923 liite 1, MVA Hc33:6.
- 278 Lindgren, Turun tuomiokirkon korjaus ja uusimistöiden ohjelma, TKV ptk:n 18.12.1923 liite 1 päiväämätön, MVA Hc33:6.
- 279 Lindgren, Turun tuomiokirkon korjaus ja uusimistöiden ohjelma, TKV ptk:n 18.12.1923 liite 1 päiväämätön, MVA Hc33:6.
- 280 Lindgren, Turun tuomiokirkon korjaus ja uusimistöiden ohjelma, TKV ptk:n 18.12.1923 liite 1 päiväämätön, MVA Hc33:6.
- 281 Lindgren, Turun tuomiokirkon korjaus ja uusimistöiden ohjelma, TKV ptk:n 18.12.1923 liite 1 päiväämätön, MVA Hc33:6.
- 282 Lindgren, Turun tuomiokirkon korjaus ja uusimistöiden ohjelma, TKV ptk:n 18.12.1923 liite 1 päiväämätön, MVA Hc33:6.
- 283 Lindgren, Turun tuomiokirkon korjaus ja uusimistöiden ohjelma, TKV ptk:n 18.12.1923 liite 1 päiväämätön, MVA Hc33:6.
- 284 TKV ptk 19.12.1923, MVA Hc33:6; Knapas 1988, 132.
- 285 Knapas 1988, 141.
- 286 Lindgren, Turun tuomiokirkon korjaus ja uusimistöiden ohjelma, TKV ptk:n 18.12.1923 liite 1 päiväämätön, MVA Hc33:6.
- 287 Knapas 1988, 131.
- 288 Knapas 1988, 127–128.
- 289 Lindgren, Turun tuomiokirkon korjaus ja uusimistöiden ohjelma, TKV ptk:n 18.12.1923 liite 1 päiväämätön, MVA Hc33:6; Uusi Aura 28.12.1927.
- 290 Lindgren, Turun tuomiokirkon korjaus ja uusimistöiden ohjelma, TKV ptk:n 18.12.1923 liite 1 päiväämätön, MVA Hc33:6.
- 291 Knapas 1988, 141.
- 292 Rinteen kertomus vuoden 1920 tutkimustöistä 15.1.1921, MVA Hc33:6; Rinteen selostus vuoden 1921 tutkimustöistä 15.1.1922, MVA Hc33:6.
- 293 Selostus kesällä 1922 tehdyistä töistä, Rinne 6.5.1923, MVA Hc33:6.
- 294 Opetusministeriön kirje 16.4.1923, TKV ptk:n liitteet 1923, MVA Hc33:6; TKV ptk 30.4.1923, MVA Hc33:6; Rakennustaito 14.7.1939.
- 295 TKV ptk 5.2.1923, MVA Hc33:6.
- 296 TKV ptk 26.11.1923, MVA Hc33:6; TKV ptk 26.1. ja 14.8.1924, 30.4.1925 ja ptk:n liite opetusministeriön kirje 19.3.1925, MVA Hc33:7; Gardberg 2000, 273.
- 297 Rinteen esitys korjaustöiden jatkamisesta 1923, TKV ptk 15.8.1923 liite III, MVA Hc33:6.
- 298 TKV ja kirkon isännistön välisen neuvottelu ptk 27.1.1923, MVA Hc33:6.
- 299 Rinteen esitys korjaustöiden jatkamisesta 1923, TKV ptk 15.8.1923 liite III, MVA Hc33:6. Valokuvat vuodelta 1923, HK160-163.
- 300 Uusi Aura 11.11.1923.
- 301 TKV ptk 4.11.1923 liite Rinteen ja Lindgrenin kirje, TKV ptk:n liitteet 1923, MVA Hc33:6; Rinteen tutkimus- ja korjaustöiden jatkaminen ja ehdotus II:n työkauden ohjelmaksi 28.12.1923, TKV ptk:n 18.12.1923 liite, MVA Hc33:6.
- 302 Palkintokilpailun kutsu 23.4.1923, TKsrkA; Arkkitehtilehti nro 4 1924; Curmanin lausunto TKV ptk:n 6.12.1923 liite, MVA Hc33:6; Gardberg 2000, 272–273.
- 303 Uusi Aura 15.2.1916.
- 304 TKV ptk 27.1. ja 4.2.1923 ja liitteet, MVA Hc33:6.
- 305 Neuvonen, Mäkiö & Malinen 2002, 128.
- 306 TKV ptk 4.2. ja 5.2.1923 ja liitteet, MVA Hc33:6.
- 307 TK ptk 12.7.1923, MVA Hc33:6; Domkyrkas restaurering 1.9.1923, TKV ptk:n 17.10.1923 liite, MVA Hc33:6.
- 308 Lattiakanavien sijaintipiirustus pituusleikkaukset vuodelta 1923, TKsrkA.
- 309 TKV ptk 6.6.1923, MVA Hc33:6.
- 310 Uusi Aura 11.11.1923.
- 311 TKV ptk 16.2.1924 ja ptk:n 16.4.1924 liite keskuslämmityslaitteiden tarkastuksesta, MVA Hc33:7.
- 312 TKV ptk 9.4. ja 8.11.1926, MVA Hc33:8; Kustannusarvio vuodelle 1926, TKV ptk 6.3.1926, MVA Hc33:8.
- 313 Juhani Rinteen kirje 12.5.1932.
- 314 TKV ptk 6.6.1923, KA MVA Hc33:6.
- 315 TKV ptk 12.6.1924 ja 2.6.1925, MVA Hc33:7.
- 316 TKV:n kirje eduskunnalle 7.2.1923; MVA Hc33:6.
- 317 TKV ptk 6.8.1924 liite, MVA Hc33:7.
- 318 Lindgrenin kertomus vuoden 1924 töistä TKV ptk liite 6.8.1924, MVA Hc33:7; Tutkimus- ja korjaustöiden työohjelma 7.1.1925, TKsrkA.
- 319 TKV ptk 14.8.1924, MVA Hc33:7; Lindgrenin sakariston suunnitelmat, TKsrkA.
- 320 TKV ptk 14.8.1924, MVA Hc33:7.
- 321 Turkulainen 14.11.1916.
- 322 Turun Sanomat 28.10.1917.
- 323 TKV ptk 18.10. ja 19.12.1924, MVA Hc33:7.
- 324 TKV ptk 8.2.1925, ptk:n liite urakkasopimus, MVA Hc33:7.
- 325 TKV ptk 4.2.1925 ja 30.4.1925, ptk:n liite Turun seurakuntien kirkkova-
tuuston ptk 15.3.1925; MVA Hc33:7.
- 326 TKV ptk 6.2.1926, MVA Hc33:7; TKV ptk 3.6.1926, MVA Hc33:8.
- 327 Lindgrenin kertomus vuoden 1924 töistä TKV ptk liite 6.8.1924, MVA Hc33:7; TKV ptk 8.9.1924, MVA Hc33:7.
- 328 TKV ptk 29.12.1924 ja ptk:n liite I, MVA Hc33:7.
- 329 Rinne 1928, TKsrkA; Vaurio 1926, TKsrkA.
- 330 Vaurio 1926, TKsrkA; Rakennustaito 27.10.1934.
- 331 Vaurio 1926, TKsrkA; Juhani Rinne mainitsee, että pilaria olisi vahvistettu myös rautabetonilla. Rinne 1928, TKsrkA.
- 332 TKV ptk 20.3.1926, MVA Hc33:8; Vaurio 1926, TKsrkA.
- 333 Rinne 1928, TKsrkA.
- 334 Huonekansio A, TKsrkA; Pöytäkirjoissa puhutaan marmorista. Kyseessä on todennäköisesti kuitenkin kalkkikivi. TKV ptk 18.10.1924, MVA Hc33:7; TKV ptk 6.3.1926, MVA Hc33:8; TKV ptk:n 18.12.1923 liite Rinteen laatima korjausohjelma, MVA Hc33:6.
- 335 Rinne 1928, TKsrkA; TKV ptk 18.9.1926, MVA Hc33:8.
- 336 Armas Lindgrenin kertomus vuoden 1924 töistä 6.8.1924, TKV ptk 6.8.1924 liite, MVA Hc33:7.
- 337 Tutkimus- ja korjaustöiden työohjelma 7.1.1925, MVA Hfa99; Valokuvat vuodelta 1926 ja 1928, HK637, HK1403 ja HK1576.
- 338 TKV ptk:n 18.12.1923 liite Rinteen korjausohjelma, MVA Hc33:6.
- 339 TKV ptk:n 18.12.1923 liite Rinteen korjausohjelma, MVA Hc33:6.
- 340 TKV ptk 4.11.1923 liite Rinteen ja Lindgrenin kirje, TKV ptk:n liitteet 1923, MVA Hc33:6; TKV ptk:n 18.12.1923 liitteet, MVA Hc33:6; Rinne 1928, TKsrkA.
- 341 Turun Sanomat 15.11.1925.
- 342 Tutkimus- ja korjaustöiden työohjelma 7.1.1925, TKsrkA; Etelälehterin korjatut holvit olivat saaneet numerot 6–9. TKV ptk 9.4.1926, MVA Hc33:8; Rinne 1928, TKsrkA.
- 343 Rinne 1928, TKsrkA.

- 344 Gardberg 200, 248–249. Maalauksia tehtiin Kankaisten, Tavastin, Ståldhandsken ja Tottin kappelisiin.
- 345 Kaisti 2017, 78–79.
- 346 Tavaststjerner kirje 14.7.1917 Muinaistieteelliselle toimikunnalle, MVA Hfa99.
- 347 TKV ptk 15.4.1926, MVA Hc33:8; Rinne 1928, TKsrkA.
- 348 Kirje 8.1.1920 tutkimustoimikunnalle, MVA Hfa99; Selostus tutkimustöistä vuonna 1921 J. Rinne 15.1.1922, MVA Hfa99.
- 349 Rinteen tutkimus- ja korjaustöiden jatkaminen ja ehdotus II:n työkauden ohjelmaksi 29.12.1923, TKV ptk:n 18.12.1923 liite, MVA Hc33:6.
- 350 Rinteen tutkimuskertomus vuodelta 1922, TKV ptk:n liitteet 1923, MVA Hc33:6; TKV ptk 28.2.1923, MVA Hc33:6.
- 351 Rinteen tutkimuskertomus vuodelta 1922, TKV ptk:n liitteet 1923, MVA Hc33:6; Hämeen Sanomat 27.10.1927.
- 352 Curmanin lausunto TKV ptk:n 6.12.1923 liite, MVA Hc33:6.
- 353 Rinteen tutkimuskertomus vuodelta 1922, TKV ptk:n liitteet 1923, MVA Hc33:6.
- 354 Rinteen tutkimuskertomus vuodelta 1922, TKV ptk:n liitteet 1923, MVA Hc33:6.
- 355 Rinteen tutkimus- ja korjaustöiden jatkaminen ja ehdotus II:n työkauden ohjelmaksi 29.12.1923, TKV ptk:n 18.12.1923 liite, MVA Hc33:6.
- 356 Kaisti 2017, 123; Rinne 1928, TKsrkA; Wahlroosin ehdotus vuodelta 1927 Tarkk'ampujain kappelin holvin maalaukseksi, RHO13000:432.
- 357 Rinne 1928, TKsrkA.
- 358 Rinne 1941, 68–69, 79, liitekuva II.
- 359 Rinteen tutkimuskertomus vuodelta 1922, TKV ptk:n liitteet 1923, MVA Hc33:6.
- 360 Rinne 1928, TKsrkA.
- 361 Pietarila 1970-luku, Kankaisten kappeliin restaurointi, MVA Hc33:2.
- 362 TKV ptk 1.1. ja 30.4.1925 sekä ptk:n liite opetusministeriön kirje 19.3.1925, MVA Hc33:7.
- 363 Turun Sanomat 15.11.1925.
- 364 TKV ptk 4.2.1925, MVA Hc33:7.
- 365 TKV ptk 4.2. ja 16.6.1925, MVA Hc33:7; Turun Sanomat 15.11.1925.
- 366 TKV ptk 4.2. ja 30.4.1925 sekä ptk:n liite Turun seurakuntien kirkkovaltuuston ptk 15.3.1925; MVA Hc33:7/MVA Hc33:7; Turun Sanomat 15.11.1925.
- 367 TKV ptk 28.6.1925, MVA Hc33:7.
- 368 Gardberg 2000, 269; HS 16.11.1925; Uusi Aura 16.1.1925; Turun Sanomat 16.1.1925.
- 369 TKV ptk 6.3.1926, MVA Hc33:8.
- 370 TKV ptk 18.9. ja 8.11.1926, MVA Hc33:8.
- 371 Vaurio 1926, TKsrkA.
- 372 Rakennustaito 27.10.1934, 301–306.
- 373 TKV ptk 18.9. ja 8.11.1926, MVA Hc33:8.
- 374 TKV ptk 6.3. ja 18.9.1926, MVA Hc33:8.
- 375 TKV ptk 18.9. ja 8.11.1926, MVA Hc33:8.
- 376 TKV ptk 18.9.1926, MVA Hc33:8.
- 377 TKV ptk 18.9. ja 8.11.1926, MVA Hc33:8.
- 378 Vaurio 1926, TKsrkA.
- 379 TKV ptk 15.4.1926, MVA Hc33:8.
- 380 Knapas 1988, 135.
- 381 TKV ptk 15.4.1926, MVA Hc33:8.
- 382 TKV ptk 12.2.1927, MVA Hc33:8.
- 383 TKV ptk 12.2.1927, MVA Hc33:8; HS 3.7.1927; Turun Sanomat 17.8.1927; Hämeen Sanomat 27.10.1927; Uusi Suomi 14.12.1927.
- 384 TKV ptk 21.1.1927, MVA Hc33:8.
- 385 HS 3.7.1927; Turun Sanomat 17.8.1927.
- 386 Lindgrenin muistio syyskuu 1923, TKV ptk:n 19.10.1923 liite I, MVA Hc33:6; TKV ptk 28.6.1925, MVA Hc33:7.
- 387 TKV ptk:n 18.10. 1924 liite kustannusarvio, MVA Hc33:7; TKV ptk 4.2. ja 8.2.1925, MVA Hc33:7.
- 388 TKV ptk 16.6.1925, MVA Hc33:7.
- 389 TKV ptk 27.6.1925, MVA Hc33:7.
- 390 TKV ptk 28.6.1925, MVA Hc33:7; TKV ptk 6.2. ja 12.2.1926, MVA Hc33:7.
- 391 Knapas 1988, 136; Kairamo 2006, 83.
- 392 Gardberg 2000, 373.
- 393 Piirustukset vuodelta 1927, KYP853010155 ja KYP853010156; Valokuva vuodelta 1977, TMKA Val724:135.
- 394 Knapas 1988, 136; Uusi Aura 28.12.1927; Uusi Suomi 14.12.1927.
- 395 TKV ptk 4.1.1928, Työsuunnitelma vuodelle 1928, MVA TKV Hc38:8; Lindgrenin korjaussuunnitelma 7.2.1923, TKV ptk:n liitteet 1923 MVA Hc33:6; Valokuvat vuodelta 1927–1928, HK1183, HK1331 ja HK1408. Knapas 1988, 136.
- 397 HS 3.7.1927.
- 398 TKV ptk 15.4.1926, MVA Hc33:8; HS 3.7.1927; Hämeen Sanomat 27.10.1927.
- 399 Uusi Suomi 14.12.1927.
- 400 Knapas 136–137.
- 401 TKV ptk 4.1.1928, työsuunnitelma vuodelle 1928, MVA TKV Hc38:8; TKV:n kirje Yleisten Rakennusten Ylihallitukselle 7.1.1928, MVA Hc33:8; Uusi Aura 3.5.1928; Loppukatselmuksen ptk 4.12.1928, TKsrkA.
- 402 Sopimukset 6.12. ja 9.12.1927, KA Turku tuomiokirkon isännistö IIc:1; Turun srk kirkkovaltuuston ptk 31.1.1928; Uusi Aura 2.10. ja 28.10.1928; Uusi Suomi 13.10.1928.
- 403 Uusi Aura 13.9.1928.
- 404 TKV:n korjaustöiden loppukatselmuksen ptk 4.12.1928,TKsrkA.
- 405 Gardberg 2000, 273.
- 406 Kirje Tuomiokirkko seurakunnille 22.9.1929, TKsrkA; Uusi Suomi 15.1.1925.
- 407 Turun Sanomat 17.6.1929; Gardberg 2000, 274.
- 408 Turun Sanomat 21.6.1929.
- 409 Rinne 1929; Rinne 1941; Rinne 1948; Rinne 1952.
- 410 Analecta Archaeologica Fennica VIII 1938, 194; Piirustukset ja niiden luonnokset ovat nykyisin Turun ja Kaarinan seurakuntayhtymän arkistossa.
- 411 Rinteen kirje 12.5.1932 ja A. Raholan suunnitelma 10.5.1932, MVA Hfa98.
- 412 Selvitys Tuomiokirkon isännistölle 30.11.1939-13.3.1940 tapahtumista, MVA Hfa98.
- 413 Tarjoukset valaisimista vuodelta 1930 ja 1931, MVA Hfa98; Nordmanin kirje rovasti Lepälle 5.3.1949, MVA Hfa98.
- 414 Tuomiokirkkotoimikunta ptk 12.5.1954, tilausvahvistus, TKsrkA; Muinaistieteellisen toimikunnan kirja Tynellille 3.12.1958, MVA Hfa98.
- 415 Gardberg 2000, 285.
- 416 Bryggmanin piirustukset vuosilta 1941 ja 1955, TKsrkA; Analecta Archaeologica Fennica XII 1955, 78.
- 417 Kaisti 2017, 125.
- 418 Gardberg 2000, 285.
- 419 Sprinklerijärjestelmän piirustukset 1960–1961, TKsrkA; Tuomiokirkkotoimikunta ptk 10.10.1961, TKsrkA; Muinaistieteellisen toimikunta vuosikertomus 1960, MVA Dca:2, Vaurio 1979, TKsrkA.
- 420 Rakennesuunnittelija Narmalan selostus vuodelta 1967, TKsrkA.
- 421 Kaisti 2017, 164.
- 422 Kaisti 2017, 25.
- 423 Tuomiokirkkotoimikunta ptk 25.1.1963, TKsrkA; Muinaistieteellinen toimikunta vuosikertomus 1963, MVA Dca:4.
- 424 Sipilän muutospiiirustukset vuodelta 1961, TKsrkA. Muinaistieteellinen toimikunta ehdotti muutoksia suunnitelmaan. Muinaistieteellinen toimikunta vuosikertomus 1961, MVA Dca:2.
- 425 Kaisti 2017, 78; Muinaistieteellinen toimikunta vuosikertomus 1964 ja 1965, MVA Dca:4.
- 426 Piirustukset 19.6.1963, 5.11. 1963, 10.11.1967, Arkkitehtitoimisto Pekka Pitkänen TKsrkA; Piirustus 22.3.1965, Arkkitehtitoimisto Pekka Pitkänen, TKsrkA; Valokuva vuodelta 1977, RHO11179.

1970-luvun peruskorjaus

- 427 Tuomiokirkkotoimikunnan ptk 29.11.1962, TKsrkA; Kirkkotoimikunnan kirje isännistölle 26.11.1968, TKsrkA
- 428 Tuomiokirkkotoimikunnan ptk 29.11.1962, TKsrkA; Kirkkotoimikunnan kirje isännistölle 26.11.1968, TKsrkA.
- 429 Kirkkotoimikunnan kirje isännistölle 26.11.1968, TKsrkA.
- 430 Turun tuomiokirkko, korjaustyön esisuunnitelma 1974, TKsrkA.
- 431 Opetusministeriön kirje 15.10.1973, MVA Hc33:1.
- 432 Turun tuomiokirkon korjaustöiden neuvottelukunnan ptk 12.11.1973; Vaurio 1979; Arkkitehtitoimisto Pitkänen-Laiho-Raunio 1980, 32.
- 433 Vaurio 1979.
- 434 Vaurio 1979; Arkkitehtitoimisto Pitkänen-Laiho-Raunio 1980, 30; Gardberg 2000, 293.
- 435 TTK neuvottelukunnan ptk 24.11.1971, liite 2.
- 436 TTK neuvottelukunnan ptk 1.6. ja 12.11.1973, 14.1.1974; TTK työjaoston ptk 20.4.1974, TKsrkA.
- 437 TTK neuvottelukunta ptk 9.5.1977, MVA Hc33:1.
- 438 TTK neuvottelukunnan työjaoston ptk 20.9.1974, TKsrkA.
- 439 Turun tuomiokirkko, korjaustyö esisuunnitelma 1974, TKsrkA; TTK neuvottelukunnan ptk 31.1. ja 25.3.1975, TKsrkA.
- 440 Turun tuomiokirkko, korjaustyö esisuunnitelma 1974, TKsrkA.
- 441 Turun tuomiokirkko, korjaustyö esisuunnitelma 1974, TKsrkA.
- 442 Turun tuomiokirkko, korjaustyö esisuunnitelma 1974 TKsrkA.

- 443 TTK neuvottelukunta ptk 22.3.1976, MVA Hc33:1.
444 Arkkitehtitoimisto Pitkänen-Laiho-Raunio 1980.
445 Arkkitehtitoimisto Pitkänen-Laiho-Raunio 1980.
446 Arkkitehtitoimisto Pitkänen-Laiho-Raunio 1980.
447 Rakennustapaselostus 1976–79, 8.3.1976, TKsrkA; TTK suunnittelukokous ptk 25.10.1977, MVA Hc33:1.
448 Rakennustapaselostus 1976–79, 8.3.1976, TKsrkA; TTK neuvottelukunta ptk 14.2.1977, MVA Hc33:1.
449 Vaurio 1979, s 10.
450 Arkkitehtitoimisto Pitkänen-Laiho-Raunio 1980.
451 TTK neuvottelukunta ptk 9.5.1977, MVA Hc33:1, TKsrkA; ark 3-1, ark6-1, TKsrkA.
452 TTK neuvottelukunta ptk 9.5.1977, MVA Hc33:1, TKsrkA; ark 3-1, ark6-1, TKsrkA.
453 TTK neuvottelukunta ptk 1.11.1977, MVA Hc33:1.
454 TTK neuvottelukunta ptk 22.8.1977, TTK suunnittelukokous ptk 6.9.1977, MVA Hc33:1.
455 TTK neuvottelukunta ptk 22.8.1977, MVA Hc33:1.
456 Rakennustapaselostus 1976–79, 8.3.1976, TKsrkA.
457 TTK suunnittelukokous ptk 15.11.1977, MVA Hc33:1.
458 TTK suunnittelukokous ptk 6.9.1977, MVA Hc33:1; TTK neuvottelukunta ptk 1.11.1977, MVA Hc33:1.
459 Rakennustapaselostus 1976–79, 8.3.1976, TKsrkA.
460 Arkkitehti Pitkänen ehdotti, että ullakolle tehtäisiin vain lattia ja siellä säilytetään rakennusfragmentteja. TTK suunnittelukokous ptk 7.6.1977, MVA Hc33:1; TTK suunnittelukokous ptk 23.8.1977, MVA Hc33:1; TTK neuvottelukunta ptk 1.11.1977, MVA Hc33:1; TTK suunnittelukokous ptk 15.11.1977, MVA Hc33:1.
461 Rakennustapaselostus 1976–79, 8.3.1976, TKsrkA.
462 TTK suunnittelukokous ptk 7.6.1977, MVA Hc33:1; Arkkitehtitoimisto Pitkänen-Laiho-Raunio 1980.
463 Päivitetty pääpiirustukset 11.1.1977, TKsrkA.
464 Ursulan kappelin ullakotilan osalta oli päätetty, ettei sitä tulisi ottaa yleisökäyttöön, vaan se tulisi olla varasto- ja tutkimuskäytössä. TTK Neuvottelukunta ptk 1.11.1977, MVAHc33:2; Vaurio 1979; TKsrkA.
465 Rakennustapaselostus 1976–79, TKsrkA.
466 Rakennustapaselostus 1976–79, TKsrkA.
467 LVI-työselitys laskentasarja, Insinööri-toimisto Leo Maaskola. TKsrkA.
468 TK neuvottelukunta ptk 9.5.1977, MVA Hc33:2.
469 LVI-työselitys laskentasarja, Insinööri-toimisto Leo Maaskola. TKsrkA.
470 LVI-työselitys laskentasarja, Insinööri-toimisto Leo Maaskola. TKsrkA.
471 Muistio Tuomiokirkossa järjestystä valaistus- ja äänilaitteiden kokeilutilaisuudesta 8.3.1977, MVA Hc33:2; Äänentoistosuunnittelun asiantuntijana oli Yleisradion DI Borenius. TTK neuvottelukunta ptk 9.5.1977.
472 TK neuvottelukunta ptk 9.5.1977, TKsrkA.
473 Gardberg 2000, 297; TTK suunnittelukokouksen ptk 15.2.1977.
474 Muistio Tuomiokirkko-työryhmän kokouksesta 17.3.1977, ptk liite 29.3.1977, MVA Hc33:2.
475 Muistio Tuomiokirkossa järjestystä valaistus- ja äänilaitteiden kokeilutilaisuudesta 8.3.1977, MVA Hc33:2.
476 TTK suunnittelukokous ptk 26.4.1977; TTK suunnittelukokous ptk 9.5.1977; TTK neuvottelukunta ptk 1.11.1979, MVA Hc33:1.
477 TTK suunnittelukokous ptk 6.9.1977; 25.10.1977, MVA Hc33:1.
478 TK neuvottelukunta ptk 1.11.1977, MVA Hc33:1.
479 TTK neuvottelukunta ptk 20.5.1974, TKsrkA; TTK neuvottelukunta ptk 22.3, 31.5. ja 20.12.1976, MVA Hc33:1; Airola, Hyrkkö & Vaurio 1977.
480 Arkkitehtitoimisto Pitkänen-Laiho-Raunio 1980, 32; TTK rakennustoimikunta työryhmän ptk 22.9.1976, TKsrkA.
481 Vaurio 1979.
482 Neuvottelukunnan toimintakertomus 1978, TKsrkA; Arkkitehtitoimisto Pitkänen-Laiho-Raunio 1980, 30, 32.
483 Tuomiokirkkomuseon avajaiset, TKsrkA.
484 Vaurio 1979; Arkkitehtitoimisto Pitkänen-Laiho-Raunio 1980, 32.
485 TTK suunnittelukokous 15.9.1976; MVA Hc33:1; TTK neuvottelukunta ptk 14.3.1977, MVA Hc33:1; TTK neuvottelukunta ptk 9.5.1977, TKsrkA; TTK työmaakokous ptk 26.4.1977, MVA Hc33:2.
486 TTK työmaakokous ptk 24.5.1977, MVA Hc33:2.
487 Pietarila 1979, MVA Hc33:2, TTK työmaakokous ptk 10.5.1977, MVA Hc33:2; TTK suunnittelukokous ptk 10.5 ja 7.6.1977, MVA Hc33:1; TTK työmaakokous ptk 23.8.1977, MVA Hc33:2.
488 Vaurio 1979; Kaisti 2017, 147.
489 Neuvottelukunnan vastine 12.05.1976 professori Ringbomille, MVA Hc33:2.
490 Vaurio 1979; Neuvottelukunnan toimintakertomus vuodelta 1978, TKsrkA.
491 TTK suunnittelukokous ptk 15.2.1977, MVA Hc33:1.
492 Vaurio 1979; TTK neuvottelukunta ptk 22.8.1977.
493 TTK työmaakokous ptk 4.10.1977, MVA Hc33:2; Vaurio 1979.
494 TTK neuvottelukunta ptk 22.8., 6.9. ja 1.11.1977, MVA Hc33:1; TTK suunnittelukokous ptk 25.10.1977, MVA Hc33:1; TTK työmaakokous ptk 13.12.1977, MVA Hc33:2.
495 TTK työmaakokous ptk 25.10. ja 13.12.1977, MVA Hc33:2; TTK neuvottelukunta ptk 1.11.1977, MVA Hc33:1.
496 Hiltunen 1979; TTK neuvottelukunta ptk 22.8. ja 1.11.1977, MVA Hc33:1.
497 TTK työmaakokous ptk 21.6, 9.8, 25.10.1977, MVA Hc33:2; TTK neuvottelukunta ptk 1.11.1977, MVA Hc33:1.
498 TTK suunnittelukokous ptk 23.8.1977, MVA Hc33:1.
499 TTK työmaakokous ptk 26.6.1977, MVA Hc33:2, Huonekansio A, TKsrkA; TTK työmaakokous ptk 4.10.1977, MVA Hc33:1; TTK neuvottelukunta ptk 1.11.1977, MVA Hc33:1.
500 TTK työmaakokous ptk 23.8, 25.10, 15.11. ja 13.12.1977, MVA Hc33:1; RAK B49, 30.9.1977 Insinööri-toimisto Kalevi Narmala, TKsrkA.
501 TTK työmaakokous ptk 21.6.1977, MVA Hc33:1.
502 TTK neuvottelukunta ptk 1.11.1977, MVA Hc33:1, TTK työmaakokous ptk 23.8, 15.11. ja 13.12.1977, MVA Hc33:2.
503 TTK työjaoston kokous ptk 13.4.1978, MVA Hc33:2.
504 Neuvottelukunnan toimintakertomus vuodelta 1978, TKsrkA; Rakennusteknisten töiden loppukatselmus ptk 3.10.1978, MVA Hc33:2; Vaurio 1979.
505 TTK neuvottelukunta toimintakertomus vuodelta 1978; TTK suunnittelukokous 4.4.1978, MVA Hc33:1; Vaurio 1979; Pitkänen, Raunio, Laiho 1980, 31.
506 Leppänen & Kauppinen 1978, TKsrkA; TTK neuvottelukunta ptk 4.4.1978; MVA Hc33:1.
507 Neuvottelukunnan toimintakertomus vuodelta 1978, TKsrkA.
508 TTK neuvottelukunta ptk 16.5.1978, MVA Hc33:2.
509 TTK suunnittelukokous ptk 24.1.1978, MVA Hc33:1; TTK neuvottelukunta ptk 4.4. ja 22.8.1978, MVA Hc33:1; Neuvottelukunnan toimintakertomus vuodelta 1978, TKsrkA.
510 Hiltunen, A.-L 1979; Vaurio 1979; TTK neuvottelukunnan ptk 11.12.1978, MVA Hc33:1.
511 TTK rakennustoimikunta 16.1.1979, MVA Hc33:1; Pitkänen, Raunio, Laiho 1980, 30.
512 TTK suunnittelukokous 14.2.1978, MVA Hc33:1.
513 TTK suunnittelukokous 4.4.1978, MVA Hc33:1; TTK neuvottelukunta vuosikertomus 1979, TKsrkA.
514 TTK neuvottelukunnan ptk 22.8.1978, MVA Hc33:1; TTK suunnittelukokous 10.1. ja 7.3.1978, MVA Hc33:1; toimintakertomus vuodelta 1978, TKsrkA.
515 TTK työmaakokous ptk 4.4.1978, MVA Hc33:2; Kaisti 2017, 61.
516 TTK suunnittelukokous 14.2.1978, MVA Hc33:1, Vaurio 1979.
517 TTK suunnittelukokous 14.2.1978, MVA Hc33:1; TTK työmaakokous ptk 25.4.1978, MVA Hc33:2, Huonekansio A, TKsrkA.
518 TTK suunnittelukokous 4.4.1978, MVA Hc33:1; TTK neuvottelukunnan ptk 22.8.1978, MVA Hc33:1.
519 TTK suunnittelukokous 10.1, 24.1, 7.3. ja 4.4.1978, MVA Hc33:1; TTK neuvottelukunnan ptk 11.12.1978, MVA Hc33:1.
520 TTK suunnittelukokous 24.1.1978, MVA Hc33:1; TTK työmaakokous ptk 14.2. ja 4.4.1978, MVA Hc33:2; Neuvottelukunnan toimintakertomus vuodelta 1978, TKsrkA; Huonekansio B, TKsrkA; Kaisti 2017, 120.
521 Vaurio 1979; Hiltunen 1979.
522 TTK suunnittelukokous 10.1.1978, MVA Hc33:1; TTK neuvottelukunnan ptk 25.1.1978, MVA Hc33:1; TTK työmaakokous ptk 10.1. ja 24.1.1978, MVA Hc33:2.
523 Hiltunen 1979.
524 Vaurio 1979.
525 TTK työmaakokous ptk 10.1, 4.4, 22.8.1978, MVA Hc33:2; TTK suunnittelukokous 24.1.1978, MVA Hc33:1; Neuvottelukunnan toimintakertomus vuodelta 1978, TKsrkA.
526 TTK neuvottelukunta vuosikertomus 1979, TKsrkA.
527 TTK neuvottelukunta vuosikertomus 1979, TKsrkA.
528 Neuvottelukunnan vuosikertomus 1980, TKsrkA; Urkujen tarkastus ptk 7.8. ja tarkastuslausunto 18.8.1980, TKsrkA.
529 Neuvottelukunta ptk ja esityslista 16.5.1978, TKsrkA; Neuvottelukunnan vuosikertomus 1980, TKsrkA.
530 Neuvottelukunnan vuosikertomus 1980, TKsrkA.
531 TTK neuvottelukunta ptk 23.4.1982, TKsrkA.
532 TTK Rakennustoimikunta ptk 16.1.1981, MVA Hc33:1; Kaisti 2017, 25.
533 TTK Rakennustoimikunta ptk 15.1.1980 ja 16.1.1981, MVA Hc33:1; TTK

- Työjaosto ptk 2.11.1981, MVA Hc33:2; Neuvottelukunnan vuosikertomus 1980, TKsrkA.
- 534 TKK neuvottelukunta ptk 1.11.1977, MVA Hc33:1; TKK työjaosto ptk 11.12.1978, MVA Hc33:2; Neuvottelukunnan vuosikertomus 1980, TKsrkA.
- 535 Neuvottelukunnan vuosikertomus 1980, TKsrkA; TKK Rakennustoimikunta ptk 28.1.1980, TKsrkA.
- 536 Neuvottelukunnan vuosikertomus 1982, TKsrkA; Neuvottelukunta 1.12.1982, TKsrkA; Urpo Rastimon juhlapuhe Tuomiokirkon avajaisissa 26.5.1982, TKsrkA.
- 537 Kiinteistökortisto, TKsrkA.
- 538 Sprinklerijärjestelmän urakka-asiakirjat, työmaakokouksen ptk ja piirustukset, TKsrkA; Vastaanottotarkastuksen ptk 11.1.2000, TKsrkA; Kaisti 2017, 89.
- 539 Kiinteistökortisto, TKsrkA.
- 540 Kaisti 2017, 80.
- 541 Kiinteistökortisto, TKsrkA; Kaisti 2017, 23.
- 542 Kiinteistökortisto, TKsrkA; Turun tuomiokirkon verkkosivusto <https://www.turuntuomiokirkko.fi/>. Viitattu 14.3.2023.
- 543 LPR-arkkitehtien piirustukset vuosilta 2008–2009, TksrkA.
- 544 Kiinteistökortisto, TKsrkA; Kaisti 2017, 61.
- 545 Turun tuomiokirkon verkkosivusto <https://www.turuntuomiokirkko.fi/>. Viitattu 14.3.2023.

Lähdeviitteet / Nykytila

- Gardberg 2000, 49; Hiekkänen 2014, 199–200.
- Rinne 1941, 324.
- Gardberg 2000, 63, 119.
- Rinne 1941, 323–324; Huonekansio B, TKsrkA.
- Rinne 1941, 152–153, 316, 323, 325.
- Rinne 1941, 123, 153; Kaisti 2017, 121.
- Kaisti 2017, 121.
- Gardberg 2000, 111–112.
- Gardberg 2000, 111; Kaisti 2017, 62.
- Rinne 1941, 311.
- Rinne 1941, 217–218, 352.
- Kaisti 2017, 27, Huonekansio A, TKsrkA.
- Gardberg 2000, 38–40, 48–49; Rinne 1941, 78, liitekuva II.
- Rinne 1941, 112–113, 381–382; Hiekkänen 2014, 197.
- Hiekkänen 2014, 197.
- Rinne 1941, 106, 187.
- Pirinen 1996, 84.
- Gardberg 2000, 58; Hiekkänen 2014, 200.
- Rinne 1941, 316.
- Gardberg 2000, 87.
- Gardberg 2000, 95–96.
- Rinne 1941, 317, 321; Hiekkänen 2014, 201; Gardberg 2000, 113.
- Rinne 1941, 119; Turunmaa 14.5.1928.
- Rinne 1941, 124, 258; Hiekkänen 2014, 195, 199.
- Gardberg 2000, 137; Hiekkänen 2014, 211.
- Hiekkänen 2014, 211.
- Gardberg 2000, 207–208.
- Gardberg 2000, 228.
- Kaisti 2017, 22–23, 164; Gardberg 2000, 232.
- Rinne 1928; Huonekansio A, TKsrkA.
- TKV ptk 18.9. ja 8.11.1926, MVA Hc33:8; Rinne 1928; TKV ptk 18.9.1926, MVA Hc33:8; Radiaattorien sijaintipiirustus vuodelta 1923, TksrkA.
- Vaurio 1926, TKsrkA, Rinne 1928; Valokuvat vuodelta 1867 ja 1890- ja 1920-luvuilta, TMK VA2016:3:23, HK 19720907:50b, HK1395 ja HK1635.
- Rinne 1928.
- Rinne 1928.
- Huonekansio A, TKsrkA.
- Rinne 1941, 309–310; Gardberg 2000, 89–91, 177. Gardbergin näkemyksen mukaan alkuperäinen holvi oli tähtiholvi.
- Rinne 1941, 310; Gardberg 2000, 137, 152.
- Pirinen 1996, 84.
- Rinne 1941, 311.
- Ringbom 1978, 136; Gardberg 2000, 231.
- Ringbom 1978, 140–141.

- Knapas 1983, 10; Kaisti 2017, 77.
- Korhonen, 215–216; Valokuva vuodelta 1867, TMK VA2016:3:23.
- Gardberg 2000, 242; Kaisti 2017, 78–79.
- Muistio Turun tuomiokirkossa suoritetusta ikkunoiden tarkastuksesta. Pentti Pietarilan 1970-luvun muistio on päiväämätön, MVA Fia54.
- Kaisti 2017, 78.
- Rinne 1941, 375–376.
- Rinne 1941, 373–376.
- Gardberg 2000, 137.
- Gardberg 2000, 156, 181; Kaisti 2017, 24.
- Gardberg 2000, 181, 196; Kaisti 2017, 24.
- Gardberg 2000, 233; Kaisti 2017, 25.
- TKV ptk 4.1.1928, Työsuunnitelma vuodelle 1928, MVA TKV Hc38:8; Lindgrenin korjaussuunnitelma 7.2.1923, TKV ptk:n liitteet 1923 MVA Hc33:6; Valokuvat vuodelta 1927–1928, HK1183, HK1331 ja HK1408.
- Rinne 1928.
- Kaisti 2017, 25; Sopimukset 6.12. ja 9.12.1927, KA Turku tuomiokirkon isännistö IICc:1; Turun srk kirkkovaltuuston ptk 31.1.1928; Uusi Aura 2.10. ja 28.10.1928; Uusi Suomi 13.10.1928.
- Arkkitehtitoimisto Pitkänen-Laiho Raunio. 1980, 30; Vaurio 1979.
- Arkkitehtitoimisto Pitkänen-Laiho Raunio. 1980, 30; Vaurio 1979.
- Kaisti 2017, 38–39.
- Turun tuomiokirkon verkkosivusto <https://www.turuntuomiokirkko.fi/>. Viitattu 14.3.2023.
- Rinne 1941, 77, 251; Gardberg 2000, 72; Hiekkänen 2014, 200.
- Gardberg 2000, 77–78.
- Kaisti 2017, 35.
- Rinne 1941, 252; Kaisti 2017, 233; HS 3.7.1927.
- Rinne 1941, 252; Kaisti 2017, 36–37.
- Rinne 1941, 252–254; Kaisti 2017, 36–37.
- Rinne 1941, 251.
- Kaisti 2017, 38–39.
- Gardberg 2000, 72–73; Kaisti 2017, 35–37.
- Rinne 1941, 258–259; Hiekkänen 2014, 201.
- Kaisti 2017, 40; Rinne 1941, 258–259; Hiekkänen 2014, 201.
- Rinne 1928; Huonekansio A, TKsrkA; Piirustukset vuosilta 1922 ja 1928; KYP853010076 ja KYP853010080.
- Rinne 1941, 75.
- Gardberg 2000, 96.
- Kaisti 2017, 47.
- Gardberg 2000, 63; Kaisti 2017, 41.
- Kaisti 2017, 43; Gardberg 2000, 66.
- Rinne 1941, 244–246.
- Gardberg 2000, 145; Kaisti 2017, 43–47.
- Knapas 1983, 16–18.
- Gardberg 2000, 207.
- Knapas 1983.
- Gardberg 2000, 119.
- Rinne 1928.
- Rinne 1941, 74, 116–117; Hiekkänen 2014, 197.
- Kaisti 2017, 58; Rinne 1941, 239; Åbo Underrättelser 24.8.1883; Rinne 1928.
- Kaisti 2017, 60; Huonekansio A, TKsrkA.
- Rinne 1941, 74; TK ptk 12.7.1923, MVA Hc33:6.
- Kaisti 2017, 57.
- Ajoitus perustuu kalkkilaastin C-14 ajoitukseen. Kaisti 2017, 57; Valokuvat vuodelta 1923, HK133 ja HK160; Valokuva vuodelta 1924, HK83.
- Rinne 1941, 74, 116–117; Hiekkänen 2014, 197.
- Rinne 1941 74–75, 238–239; Gardberg 2000, 58; Hiekkänen 2014, 197, 199.
- Kaisti 2017, 57.
- Gardberg 2000, 249.
- Huonekansio A, TKsrkA.
- Huonekansio A, TKsrkA.
- Rinne 1941, 94, 100–101; 119–120.
- Rinne 1941, 241.
- Huonekansio A, TKsrkA.
- Huonekansio A, TKsrkA; TKV ptk 8.9.1924, MVA Hc33:7.
- Huonekansio A, TKsrkA; Valokuvat vuodelta 1977, RHO, TKsrkA, TMK.
- Huonekansio A, TKsrkA; Valokuva vuodelta 1977, TMK Val. 724:77 ja RHO13610.
- Huonekansio A, TKsrkA; Valokuva vuodelta 1977, TMK Val. 724:230.
- Huonekansio A, TKsrkA; Valokuva vuodelta 1977, RHO12918 ja RHO12919.

- 104 Rinne 1941, 74; Gardberg 2000, 68.
105 Kaisti 2017, 66.
106 Rinne 1948, 11–13; Kaisti 2017, 63.
107 Gardberg 2000, 107–109.
108 Rinne 1941, 217–218; Rinne 1928; Gardberg 2000, 75.
109 Gardberg 2000, 246.
110 Kaisti 2017, 69.
111 Kaisti 2017, 164–165; Gardberg 245–249; Knapas 1983, 12–13.
112 Knapas 1983, 13–14.
113 Gardberg 2000, 248; Knapas 1983, 24–27.
114 Rinne 1928; Kankaisten kappeli, Pentti Pietarila, MVA Hc33:2; Huonekansasio A, TKsrkA.
115 Hiltunen 1979; Huonekortti A, TksrkA.
116 Gardberg 2000, 95; Kaisti 2017, 87.
117 Rinne 1941, 62; Gardberg 2000, 144.
118 Rinne 1941, 312–313.
119 Rinne 1941, 62, 314.
120 Gardberg 2000, 184.
121 Rinne 1941, 63, 313–314.
122 Gardberg 2000, 144.
123 Gardberg 2000, 184–186.
124 Knapas 1983, 23–24; Kaisti 2000, 93; Huonekansasio B, TKsrkA.
125 Hirvonen 1979, TksrkA.
126 Rinne 1941, 66; Gardberg 2000, 52, 95; Hiekkänen 2014, 200.
127 Rinne 1941, 220–222.
128 Rinne 1941, 287, 292.
129 Rinne 1941, 313–314.
130 Korhonen 1929, 201.
131 Rinne 1928; Rinne 1941, 287; Rinteen tutkimuskertomus vuodelta 1922, MVA Hc33:6.
132 Rinne 1928; Rinne 1941, 287; Rinteen tutkimuskertomus vuodelta 1922, MVA Hc33:6. Lattian lisätyt porrastukset ovat mahdollisesti 1800-luvulta.
133 Rinne 1928; Rinne 1941, 287; Rinteen tutkimuskertomus vuodelta 1922, MVA Hc33:6.
134 Rinne 1941, 69, 298; Gardberg 2000, 68–69.
135 Kaisti 2017, Gardberg 2000, 186–187; Korhonen 1929, 186.
136 Rinne 1941, 189.
137 TKV ptk 9.4.1926, MVA Hc33:8. Knut Draken tulkinnan mukaan kyseessä ei voi olla keskiaikainen porttaali vaan 1800-luvun hengessä vuonna 1913 toteutettu uusgoottilainen rekonstruktio. Drake 2000, 62–65.
138 Kaisti 2019, 105.
139 Rinne 1928.
140 Valokuva vuodelta 1924, HK421.
141 Hiekkänen 2014, 195. Rinteen tulkinnan mukaan asehuoneen sisäänkäynti oli tarkoitettu seurakuntalaisille. Rinne 1941, 226.
142 Rinne 1941, 178–179, 186.
143 Gardberg 2000, 49; Hiekkänen 2014, 200.
144 Rinne 1941, 195, 225, 228.
145 Rinne 1941, 301–302, 304–305.
146 TKV ptk 18.12.1923 liite Rinteen ehdotus toisen työkauden ohjelmaksi, MVA Hc33:6.
147 TKV ptk 18.12.1923 liite 1 ja Rinteen ehdotus toisen työkauden työohjelmaksi ja 29.11.1923, MVA Hc33:6.
148 Rinne 1928; Huonekansasio B, TKsrkA.
149 Gardberg 2000, 66–67; Kaisti 2017, 107.
150 Gardberg 2000, 66; Hiekkänen 2014, 200.
151 Rinne 1941, 224–227, 294; Gardberg 2000, 95.
152 Rinne 1941, 226.
153 Rinne 1941, 144.
154 Rinne 1928.
155 Kaisti 2017, 107.
156 Turun tuomiokirkon verkkosivusto <https://www.turunuomiokirkko.fi/>. Viitattu 14.3.2023.
157 Hiekkänen 2014, 195.
158 Kaisti 2017, 110.
159 Gardberg 2000, 49; Hiekkänen 2014, 200.
160 Gardberg 2000, 49.
161 Rinne 1941, 144–145.
162 Rinne 1941, 234.
163 Drake 1988, 22.
164 Rinne 1941, 71, 237.
165 Rinne 1941, 296.
166 Rinne 1941, 144–145, 230, 235–236; Piirustukset vuodelta 1922 ja 1928, KYP853010076, KYP853010080, KYP853010081, KYP853010083; Huonekansasio B, TKsrkA.
167 Rinne 1928; TKV ptk 18.12.1923 liite 1, MVA Hc33:6; Valokuvat vuodelta 1977, TKsrkA.
168 Muistio Turun tuomiokirkossa suoritetusta ikkunoiden tarkastuksesta, MVA Fia54. Pentti Pietarila muistio 1970-luvun lopulta on päiväämätön.
169 Rinne 1941, 72.
170 Kaisti 2017, 111.
171 Gardberg 2000, 14.
172 Rinne 1941, 227, 230.
173 Valokuvat vuodelta 1978, TMK Val 724:168, 318–320, 157.
174 Rinne 1941, 234.
175 Rinne 1941, 230–231.
176 Rinne 1941, 231–233.
177 Rinne 1941, 231, 296.
178 Gardberg 2000, 185–186; Kaisti 2017, 111, 113; Huonekansasio B, TKsrkA.
179 Kaisti 2017, 118.
180 Rinne 1928; Knapas 1983, 20–22.
181 Gardberg 2000, 249; Kaisti 2017, 117.
182 Gardberg 2000, 249; Kaisti 2017, 117.
183 Knapas 1983, 20–22.
184 Huonekansasio B, TKsrkA.
185 Rinne 1941, 318, 320; Gardberg 2000, 113.
186 Gardberg 2000, 163.
187 Korhonen 1929, 195; Kaisti 2017, 119.
188 Kaisti 2017, 120.
189 Korhonen 1929, 195; Rinne 1941, 322. Riikka Kaistin mukaan kerros- ja ikkunamuutokset tehtiin vasta vuonna 1817. Kaisti 2017, 120.
190 Rinne 1941, 320.
191 Rinne 1928; Huonekansasio B, TKsrkA; Kaisti 2017, 120.
192 Rinne 1941, 316–318.
193 Rinne 1941, 320.
194 Rinne 1941, 316–318.
195 Rinne 1941, 318, 320; Gardberg 2000, 113.
196 Rinne 1941, 320.
197 Rinne 1941, 322; Kaisti 2017, 119. Arvi Korhonen on pitänyt mahdollisena, että kirjasto olisi tuolloin sijainnut Tarkk'ampujain kappelissa. Korhonen 1929, 195.
198 Gardberg 2000, 163.
199 Korhonen 1929, 195; Rinne 1941, 322. Riikka Kaistin mukaan kerros- ja ikkunamuutokset tehtiin vasta vuonna 1817. Kaisti 2017, 120.
200 Korhonen 1929, 195; Kaisti 2017, 119.
201 Kaisti 2017, 120.
202 Kaisti 2017, 120.
203 Rinne 1928; Huonekansasio B, TKsrkA; Kaisti 2017, 120.
204 TKV ptk 4.2. ja 16.6.1925, MVA Hc33:7; Turun Sanomat 15.11.1925.
205 Rinne 1941, 317, 319–320, 322.
206 Rinne 1941, 315.
207 Korhonen 1929, 195.
208 Rinne 1941, 304; Gardberg 2000, 95.
209 Korhonen 1929, 202.
210 Korhonen 1929, 278–281.
211 Rinne 1941, 295, 297.
212 Rinne 1941, 294–295, 302.
213 Piirustukset vuosilta 1895 ja 1922, RakH II laa 296:25 ja KYP853010042; Valokuvat vuodelta 1924 ja 1928, HK330 ja HK1573.
214 TKV ptk:n 18.12.1923 liite Rinteen korjausohjelma, MVA Hc33:6.
215 Rinne 1941, 298–299.
216 Rinne 1941, 297.
217 Piirustus vuodelta 1922, KYP853010042; Valokuva vuodelta 1927, HK1059.
218 Rinne 1928.
219 Valokuva vuodelta 1928, HK1576. Kuvassa lasit vielä puuttuvat.
220 Valokuvat HK1647 ja HK1648, Turun Sanomat 21.6.1929.
221 Rinne 1941, 327.
222 Korhonen 1929, 197; Rinne 1941, 328.
223 Gardberg 2000, 95.
224 Rinne 1941, 327–328; Kaisti 2017, 123.
225 Kaisti 2017, 123.
226 Rinne 1941, 328; Korhonen 1929, 187, 197.
227 Korhonen 1929, 197, 252–253; Rinne 1941, 326; Kaisti 2017, 123.
228 Kaisti 2017, 123; Rinne 1928; Wahlroosin ehdotus vuodelta 1927 Tarkk'-ampujain kappelin holvin maalaukseksi, RHO13000:432.
229 Rinne 1928.

Lähdeluettelo

Arkistot

Aalto-yliopisto

Arkkitehtiosaston piirustuskokoelma

Arkkitehtuurimuseo (MFA)

Armas Lindgrenin kokoelma
Valokuvakokoelma

Kansallisarkisto (KA)

Rakennushallitus RakH

Piirustukset 1800–1901 RakH II

Turun ja Porin lääninrakennuskonttorin arkisto

Kirkot 1889–1920 H:6

Museoviraston arkisto (MVA)

Historian kuvakokoelma HK

Historian topografinen aineisto 1880–1990 Hfa:98–99

Journalistinen kuvakokoelma JOKA

Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomukset Dca 1–4

Rakennetun kulttuuriympäristön raportit KYMPI

Rakennushistorian kuvakokoelma RHO

Rakennushistorian piirustuskokoelma KYP

Restaurointihankkeet 1919–1982 Hc33:1–8

Turun ja Kaarinan seurakuntayhtymän arkisto (TKsrkA)

Asiakirjat 1920–2009

Piirustuskokoelma 1921–2009

Arkiston ja tiedotuksen valokuvakokoelmat

Turun museokeskus (TMK)

Valokuvakokoelma

Aikakauslehdet ja sanomalehdet

Arkkitehti 10 1929, 4/1980

Arkitekten 1/1903

Finsk Tidskrift 1.1.1897.

Helsingin sanomat (HS) 16.11.1925, 3.7.1927

Hämeen Sanomat 27.10.1927

Rakennustaito 27.10.1934, 14.7.1939

Tekniska föreningens i Finland förhandlingar 1897

Turkulainen 14.11.1916

Turun Sanomat 28.10.1917, 16.1. ja 15.11.1925, 17.8.1927, 17.6. ja 21.6.1929

Uusi Aura 11.11.1923, 16.1.1925, 28.12.1927, 3.5., 13.9., 2.10. ja 28.10.1928

Uusi Suomi 2.11.1922, 15.1.1925, 14.12.1927, 13.10.1928

Åbo Underrättelser 24.8.1883

Painamattomat lähteet

Airola, Leena, Hyrkkö, Ulla & Vaurio, Riikka: Selostus arkeologisista ja rakennusarkeologisista kaivauksista Turun tuomiokirkon sakariston itä- ja pohjoispuolella Unikankareen kummulla 25.5.–26.10.1976 ja kaivauksesta tuomiokirkon ruiskuhooneessa kesällä 1977. MVA.

Hiltunen, Anna-Liisa 1979: Pääkuorin konservointityöt 1977–1979. MVA.

Hiltunen, Tapio 1979: Turun tuomiokirkon konservointityöt ajalla 10.2.1977–31.5.1979. MVA.

Knapas, Marja Terttu 1983: Turun tuomiokirkon restaurointisuunnitelmat vuosilta 1896 ja 1901. Kansallisia ja kansainvälisiä tavoitteita rakennusmuistomerkkien hoidon alkutaipaleelta. Lisensiaatintutkimus. Helsingin yliopisto.

Lappalainen, Esko & Kauppinen, Asko 1978: Turun tuomiokirkon pilarien P4 ja E4 pohjasuhteiden tutkiminen ja perustusten vahvistaminen. Insinööritoimisto Turun Pohjatekniikka Oy. TKsrkA.

Pietarila, Pentti 1977: Muistio Tuomiokirkossa suoritetusta ikkunoiden tarkastuksesta. MVA.

Rinne, Juhani 1928: Lyhyt selonteko Turun tuomiokirkon korjaustyöstä, esitetty suullisesti pohjaksi 4 pnä joulukuuta 1928 toimituksessa töiden tarkastustilaisuudessa. TKsrkA.

Turun tuomiokirkko. Korjaustyö, esisuunnitelma 1974. TKsrkA.

Vaurio, Martti 1926: Turun tuomiokirkon injektioimistyöt ajalla 18.2.-9.3.1926. Oy Constructor Ab. TKsrkA.

Vaurio, Riikka 1979: Turun tuomiokirkon korjaustyöt 1976–1979. TKsrkA.

Painetut lähteet

Analecta Archaeologica Fennica V 1912.

Analecta Archaeologica Fennica XII 1955.

Arkkitehtitoimisto Pitkänen-Laiho-Raunio 1980: Turun tuomiokirkon korjaustyöt. Arkkitehti-lehti 4/1980.

Aspelin, Eliel 1896: Till Hans Kejslerliga Majestät från delegationen för afgivande af betänkande angående restaureringen af Åbo domkyrka och dess grafmonument.

Bedoire, Fredric 2013: Restaureringskonstens historia.

Drake, Knut 2000: Turun tuomiokirkon pääkuorin portaalin entistäminen. Faravid 24.

Drake, Knut 2013: Turun tuomiokirkon rakentaminen keskiaikana. Osa 1. Ydinkirkko. Turun Historiallinen Arkisto 62.

Edgren, Helena 2000: Keskiäikaiset maalaukset Tuomiokirkossa. Kansallispyhäkkö. Turun tuomiokirkko 1300–2000. Toim. C. J. Gardberg, Simo Heininen, P. O. Welin.

Gardberg, C. J. 2000: Kansallispyhäkkö. Turun tuomiokirkko 1300–2000. Toim. C. J. Gardberg, Simo Heininen, P. O. Welin.

Hanka, Heikki & Pirinen, Hanna 2001: Kirkkotaide. Pinx. Maalaus-taide Suomessa.

- Heininen, Simo 2000: Uskonpuhdistuksesta isoonvihaan. Kansallispyhäkkö. Turun tuomiokirkko 1300–2000. Toim. C. J. Gardberg, Simo Heininen, P. O. Welin.
- Heininen, Simo 2000b: Suomen arkkipiispa. Kansallispyhäkkö. Turun tuomiokirkko 1300–2000. Toim. C. J. Gardberg, Simo Heininen, P. O. Welin.
- Heininen, Simo & Heikkilä, Markku 1996: Suomen kirkkohistoria.
- Hiekkänen, Markus 2014: Suomen keskiajan kivikirkot.
- Kairamo, Maija 2006: Restaurointitapveja aikaraiteella. Teknillisen korkeakoulun arkkitehtiosaston tutkimuksia 2006/25.
- Knapas, Marja Terttu 1988: Huolenpito vanhasta. Armas Lindgren 1874–1929, Arkkitehti: Suomen rakennustaiteen monografiasarja.
- Nikula, Riitta 1988: Armas Lindgren 1874–1929, Arkkitehti: Suomen rakennustaiteen monografiasarja.
- Niukkanen, Marianna 2009: Historiallisen ajan kiinteät muinaisjäännökset. Museoviraston Rakennushistorian osaston oppaita ja ohjeita 3.
- Issakainen Tytti, Jakonen Timo, Kaisti Riikka & Kiiski Erkki 2017: Turun tuomiokirkko. Opas seitsemään vuosisataan.
- Kaisti, Riikka 2017: Turun tuomiokirkko. Rakkaudella rakennettu. Turun ja Kaarinan seurakuntayhtymä.
- Kartano, Erkki 1948: Lisä Turun tuomiokirkon syntyhistoriaan. Suomen Museo LIV-LV. 1947–1948.
- Kirkollisten rakennusten hoito ja restaurointi 2020. Toim. Olli Hakli ja Elisa Heikkilä. Museoviraston julkaisuja 11.
- Korhonen, Arvi 1929: Turun tuomiokirkon historiaa. Turun historiallisen yhdistyksen julkaisuja III.
- Lilius, Henrik toim. 1990: Carl Ludvig Engel 1778–1840. Suomen rakennustaiteen museo.
- Neuvonen, Petri, Mäkiö, Erkki & Malinen, Maarit 2002: Kerrostalot 1880–1940.
- Pirinen, Kauko 1991: Suomen kirkon historia 1. Keskiaika ja uskonpuhdistuksen aika.
- Pirinen, Hanna 1996: Luterilaisen kirkkointeriöörin muotoutuminen Suomessa. Pitäjänkirkon sisustuksen muutokset reformaatiosta karoliinisen ajan loppuun. (1527–1718). SMYA 103.
- Pirinen, Hanna 2001: Kalkkimaalaustekniikka. Kirkkotaide. Pinx. Maalaustaide Suomessa.
- Ringbom, Sixten 1978: Intendenttikonttori ja Turun tuomiokirkko vuoden 1827 palon jälkeen. Intendentskontoret och Åbo domkyrka efter branden 1827. TKHM vuosijulkaisu 38–39, 1974–1975. ÅSHM årskrift.
- Rinne, Juhani 1929: Turun tuomiokirkko, seitsemänsatavuotis-
muistolle. Otava.
- Rinne, Juhani 1941: Turun tuomiokirkko keskiaikana I. Tuomiokirkon rakennushistoria.
- Rinne, Juhani 1948: Turun tuomiokirkko keskiaikana II. Alttarit ja kirkolliset toimitukset.
- Rinne, Juhani 1952: Turun tuomiokirkko keskiaikana II. Turun tuomiokirkko hiippakunnan hallinnon elimenä.
- Riska, Tove 1978: Suomen kirkkotaide ja kirkkojen esineistö. Suomen kirkot ja kirkkotaide 1.
- Riska, Tove 1987: Keskiajan maalaustaide. Ars, Suomen taide 1.
- Sinisalo, Antero 1987: Kirkollinen rakennustoiminta myöhäiskeskiajalla. Ars, Suomen taide 1.
- Sonck, Lars 1897: Till frågan om restaurering af Åbo domkyrka. Finsk tidskrift.
- Sundman, Mikael 1989: C. L. Engelin kirjeet 1813–1840. Entisakain Helsinki XII. Helsinki seura.
- Åbo domkyrkas restaurering. Arkitektklubbens diskussion på sammanträdena den 4 oktober och 1 november 1902. Arkitekten 1903.

PERUSTIEDOT

Osoite:	Tuomiokirkonkatu 1, 20500 Turku	
Kiinteistötunnus:	853-514-43-3	
Omistaja:	Turun ja Kaarinan seurakuntayhtymä	
Rakennusvuosi:	1300-luku-1773	
Tontin pinta-ala:	10429 m ²	
Kerrosala:	4745 m ²	
Muutosvaiheet:	1830-1850-luvut	Sisätilojen korjaukset Turun palon jälkeen
	1860-1880-luvut	Kappeleiden interiörimuutokset
	1920-luku	Restaurointi, Armas Lindgren ja Juhani Rinne
	1977-1982	Peruskorjaus, Arkkitehtitoimisto Pitkänen-Laiho-Raunio
	2009	Saavutettavuuden parantaminen, LPR-arkkitehdit Oy
Asemakaava:	853 1/1897	
Suojelutilanne:	Kirkkolaki (1054/1993)	
	Valtakunnallisesti merkittävä rakennettu kulttuuriympäristö (RKY 2009)	
	Muinaismuistolaki (295/1963)	

